

T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**SÂLNÂMELERE GÖRE
SOSYO-EKONOMİK YAPISIYLA
EDİRNE SANCAĞI (1870-1903)**

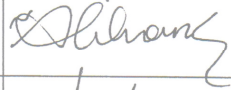
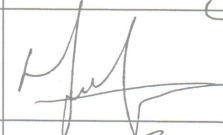
HALUK KAYICI

TEZ DANIŞMANI
YRD. DOÇ. DR. SÜHEYLA YENİDÜNYA

EDİRNE 2012

T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Haluk KAYICI tarafından hazırlanan SÂLNÂMELERE GÖRE SOSYO-EKONOMİK YAPISIYLA EDİRNE SANCAĞI (1870-1903) konulu Yüksek Lisans tezinin sınavı, Trakya Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 12. maddesi uyarınca **03.07.2012** Salı günü saat **13.30**'da yapılmış olup, tezin ~~KABUL EDİLMESİNE~~..... OYBİRLİĞİ/AYÇOKLUĞU ile karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ	KANAAT	İMZA
Prof. Dr. Ali İhsan ÖBEK	Kabul Edilmesine	
Yrd. Doç. Dr. Süheyla YENİDÜNYA	Kabul Edilmesine	
Yrd. Doç. Dr. Hacer ATEŞ	Kabul Edilmesine	

T.C
YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
ULUSAL TEZ MERKEZİ

TEZ VERİ GİRİŞİ VE YAYIMLAMA İZİN FORMU

Referans No	436043
Yazar Adı / Soyadı	Haluk Kayıcı
Uyruğu / T.C.Kimlik No	T.C. 23006038518
Telefon / Cep Telefonu	
e-Posta	halukkayici@gmail.com
Tezin Dili	Türkçe
Tezin Özgün Adı	Sâlnâmelere göre sosyo-ekonomik yapısıyla Edirne Sancağı (1870-1903)
Tezin Tercümesi	Sanjak of Edirne with Socio-Economic Structure According to the Yearbooks (1870-1903)
Konu Başlıkları	Tarih
Üniversite	Trakya Üniversitesi
Enstitü / Hastane	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bölüm	
Anabilim Dalı	Tarih Anabilim Dalı
Bilim Dalı / Bölüm	Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı
Tez Türü	Yüksek Lisans
Yılı	2012
Sayfa	338
Tez Danışmanları	Yrd. Doç. Dr. Süheyla Yenidünya
Dizin Terimleri	Edirne= Edirne-Uzunköprü= Edirne-Havsa=Edirne-Havsa Salnameler=Yearbooks
Önerilen Dizin Terimleri	Edirne Sancağı=Sanjak of Edirne Cisr-i Mustafa Paşa=Svilengrad Dimetoka=Didymoteicho Kırcaali=Kardzhali Ortaköy=Ivaylovgrad
Yayımlama İzni	☐ Tezimin yayımlanmasına izin veriyorum ☒ Ertelenmesini istiyorum [3 Yıl]

b. Tezimin Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi tarafından çoğaltılması veya yayımının 07.07.2015 tarihine kadar ertelenmesini talep ediyorum. Bu tarihten sonra tezimin, internet dahil olmak üzere her türlü ortamda çoğaltılması, ödünç verilmesi, dağıtımı ve yayımı için, tezimle ilgili fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere hiçbir ücret (royalty) talep etmeksizin izin verdiğimi beyan ederim.
NOT: (Ertelene süresi formun imzalandığı tarihten itibaren en fazla 3 (üç) yıldır.)

07.07.2012

İmza:.....

Hazırlayan: Haluk Kayıcı

Tezin Adı: Sâlnâmelere Göre Sosyo-Ekonomik Yapısıyla Edirne Sancağı (1870-1903)

ÖZET

Bu araştırmanın amacı, 1870-1903 seneleri arasında yayınlanmış olan dönemin Edirne Vilâyetine ait sâlnâmelere göre Edirne Sancağı'nın Sosyo-Ekonomik yapısını ortaya çıkarmaktır. Bölgenin idarî, sosyal ve ekonomik yapısı hakkında bilgi veren sâlnâmeler, arşiv belgeleri ve diğer kaynaklar ile desteklenmiştir.

Özellikle XIX. yüzyılın son çeyreği ile XX. yüzyılın ilk senelerini kapsayan çalışmamızda Edirne Sancağı örneğinde Osmanlı Devleti'nin taşrasında meydana gelen değişimleri ve her alanda ki yeni uygulamaları görmek, bunların başarılı veya başarısız olduğunu gözlemlemenin yanı sıra, aynı süre içerisinde yaşanan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın (93 Harbi) genelde Osmanlı'ya yerelde ise Edirne şehri ile beraber Edirne Sancağı'na verdiği zararı tespit etmek mümkündür.

Yaklaşık 140 sene öncesinden başlamak üzere sancağın merkezi Edirne şehri başta olmak üzere bugün olduğu gibi o senelerde de sancağın kazaları olan Uzunköprü, Havsa ile bir dönem sancağın kazası olan Babaeski, Pınarhisar ve Kırklareli'nin yaşadığı değişimide bu çalışmada görebiliriz. Sancağın diğer kazalarından Cısr-i Mustafa Paşa, Dimetoka, Kırcaali, Ortaköy, Ferecik ve Kızılağaç ise maalesef bugün Türk toprakları içerisinde yer almamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Edirne Sancağı, Uzunköprü, Havsa, Cısr-i Mustafa Paşa, Dimetoka, Kırcaali, Ortaköy, Sâlnâme

Prepared by: Haluk Kayıcı

Name of thesis: Sanjak of Edirne with Socio-Economic Structure According to the Yearbooks (1870-1903)

ABSTRACT

This research aims to reveal the socio-economic structure of the Sanjak of Edirne depending on the yearbooks (sâlnâme) of Edirne belonging to the years between 1870 and 1903. Yearbooks which give information about the administrative, social and economic structure of the region were supplemented by other resources.

The research which covers the last quarter of the 19th century and first few years of the 20th century offers Edirne as a sample through which it is possible to see the changes in the provinces, new practices in all realms and whether they are successful or not. It is also possible to detect the damage caused by the Ruso-Turkish war of 1877-1878 in the city and Sanjak of Edirne.

Beginning with 140 years ago, it is also possible to see the changes in the districts of Edirne Province which are Uzunköprü, Havsa, Babaeski, Pınarhisar, Kırklareli. Other districts of Edirne, Cîsr-i Mustafa Paşa, Dimetoka, Kırcaali, Ortaköy, Ferecik and Kızılağaç are unfortunately not within the borders of present day Turkey.

Keywords: Sanjak of Edirne, Uzunköprü, Havsa, Svilengrad, Didymoteicho, Kardzhali, Ivaylovgrad, Yearbook

ÖNSÖZ

Edirne, konumu itibariyle her dönem iskân için tercih edilen bir bölge olup, farklı medeniyet ve kültürlere, farklı dinlere ve ayrı dillere sahip topluluklara yüzyıllarca ev sahipliği yaptı.

Şehre ivme kazandıran olay Osmanlılar tarafından fethedilmesidir. Bu vakadan sonra hızla büyüyerek gerçek bir Türk-İslam şehri ve payitaht olmasının yanı sıra, XIX. yüzyılda bugün neredeyse Trakya topraklarının tamamı ve bir kısmı Bulgaristan bir kısmı ise Yunanistan'da kalan bir bölge bu şehirden yönetilmiştir. Ancak tüm bunların yanı sıra tarihin en acımasız işgallerini de bu bölge yaşarken birçok acıya da şahitlik etmiştir.

İç şehirken, serhad şehrine dönüşmesinden olmalıdır ki, Bursa ve İstanbul ile birlikte Osmanlı'nın önemli bir şehri ve ikinci başkenti olan Edirne, esasında tarih incelemelerine çok da konu edilmemiş, unutulmuştur.

Ana kaynağı sâlnâmeler olmak üzere üç bölüm olarak hazırlanan bu tezin, I. bölümünde öncelikle Edirne şehrinin fetihi ile başlayan tarihsel süreç içerisinde yönetilme tarzı ile Edirne Sancağı'nın idarî durumu ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Sosyal hayat başlığı ile II. bölüm oluşturulurken dönemin Edirne Sancağı nüfusu ile eğitim ve sağlık durumu sâlnâmelerde belirtildiği şekliyle yazıya dökülmüştür. III. bölüm, sancağın ekonomik açıdan konumunu ve yapılan faaliyetlerine ayrılmış olup incelenen dönem içerisinde ki bu faaliyetler gösterilmeye çalışılmıştır.

Farklı bir bölümden olmama rağmen bana güvenen ve bu tezi hazırlamama vesile olan Prof. Dr. İlker ALP'e, Osmanlı Türkçesi'ni geliştirmemde emeği geçen hocam Doç. Dr. İbrahim SEZGİN'e, Bilimsel Hazırlık Dönemi ve Yüksek Lisans ders döneminde vermiş oldukları eğitim ile öğrenmeye katkıda bulunan Öğretim Üyeleri ve Öğretim Görevlilerine, yardımlarını hiç esirgemeyen Araştırma Görevlisi Şeyma DEREÇİ'ye, ilk günden başlamak üzere hemen her konuda desteklerini gördüğüm Araştırma Görevlileri Emin ÜNSAL ve M. Kaan ÇALEN'e, Bilimsel

Araştırma Projesi kapsamında desteklenen tezimden dolayı yardımlarını gördüğüm Trakya Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi çalışanlarına, sorduğum her soruya cevap veren, desteğini hiç esirgmeden tezi hazırlamamda öncülük eden danışmanım Yrd. Doç. Dr. Süheyla YENİDÜNYA'ya, çalışma dönemim içerisinde varlıkları ile destek aldığım eşim Sibel ve oğlum İlteriş Bumin'e şükranlarımı arz ederim.

Bu tezin, Edirne Sancağı örneğinde şehir tarihçiliğinin gelişmesine az da olsa katkı sağlamasını temenni ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
ÖNSÖZ	III
İÇİNDEKİLER	V
TABLoların LİSTESİ.....	XII
GRAFİKLERİN LİSTESİ.....	XV
HARİTALARIN LİSTESİ.....	XVI
FOTOĞRAFLARIN LİSTESİ.....	XVII
KISALTMALAR	XVIII
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

İDARÎ YAPI

I. OSMANLI DEVLETİ'NDE İDARÎ TEŞKİLAT	8
A. Osmanlı Taşra İdaresi.....	8
1. Tanzimat Öncesi.....	8
2. Yerel Yönetimlerin Başlangıcı: Tanzimat	10
3. Islahat Fermanı'nından I. Meşrutiyet'e Kadar Taşra İdaresinde Yapılan Düzenlemeler	11
4. Kanun-ı Esasî'de Taşra İdaresine Ait Hükümler (1876).....	16
II. EDİRNE SANCAĞI'NIN İDARÎ YAPISI	17
A. Yönetim Birimleri	17
1. Sancak Yöneticileri ve İdare Meclisleri	17
2. Edirne Şehri.....	19
3. Edirne Sancağı'nın Kazaları	23
4. Edirne Sancağı'nın Nahiyeleleri	25
5. Edirne Sancağı'nın Köyleri.....	26
6. Edirne Sancağı'na Bağlı Mahalleleler	28
7. Edirne Şehri'nin Mahalleleleri.....	31
a. Müslümanların Yaşadığı Mahalleleler	33
b. Rum Mahalleleleri.....	34

c. Ermeni Mahalleleri.....	35
ç. Kıbtî Mahalleleri	35
d. Yahudi Cemaatleri	35

II. BÖLÜM

SOSYAL YAPI

I. SANCAĞIN DİNÎ VE ETNİK YAPISI.....	37
A. Müslümanlara Ait İbadethaneler	37
1. Edirne Kazasında Bulunan Câmiler	38
a. Sultanların Yaptırdığı Câmiler	39
(1). Sultan Selim Câmî‘i (Selimiye).....	39
(2). Bayezid Câmî‘i.....	40
(3). Üç Şerefeli Câmî‘i.....	41
(4). Muradiye Câmî‘i	41
(5). Dâr-ül-Hadîs Câmî‘i.....	42
(6). Eski Câmî‘	42
(7). Yıldırım Câmî‘i	43
(8). Kilise Câmî‘	44
(9). Halebî Câmî‘i	44
(10). Şücâeddîn Câmî‘i	44
(b). Hayır Sahipleri Tarafından İnşa ve İmar Edilen Câmiler.....	45
(1). Gazi Mihal Bey Câmî‘i	45
(2). Hoca İlyas Câmî‘i.....	45
(3). Şeyh Sadık Dede Zaviyesi-Câmî‘i	45
(4). Süleymaniye Câmî‘i	46
(5). Evliya Kasım Paşa Câmî‘i.....	46
(6). Gülşeniler Zaviyesi.....	46
(7). Süle Çelebi Câmî‘i	47
(8). Ayşe Hatun Câmî‘i.....	47
(9). Şeyhi Çelebi Câmî‘i	47
(10). İbrahim Paşa Câmî‘i.....	47
(11). Çokalca Câmî‘	48
(12). Taşlık Câmî‘	48

(13). Sitti Sultan Câmî'î	48
(14). Defterdar Câmî'î.....	49
(15). Lârî Câmî'î	49
(16). Hacı Alamüddin Câmî'î	49
(17). Selçek Hatun Mescidi.....	49
(18). Debbağ Hacı Ramazan Câmî'î	50
(19). Şeyh Fazlullah Efendi/Bostancıbaşı Süleyman Ağa Câmî'î	50
(20). Mezid Bey Mescidi.....	51
(21). Ali Paşa Câmî'î.....	51
(22). Dâye Hatun Câmî'î.....	52
(23). Firuz Ağa Mescidi	52
(24). Şeyh Mesud Efendi Câmî'î	53
(25). Beylerbeyi Câmî'î	53
(26). Noktacı Câmî'	53
(27). Koğacılar Câmî'	54
(28). Tahtakale Câmî'	54
(29). Muradiye Küçükpazarı Mescidi	54
(30). Demirtaş Câmî'î	55
(31). Esmâ Sultan Câmî'î.....	55
2. Cısr-ı Mustafa Paşa Kazasında Bulunan Câmiler	56
3. Kırcaali Kazasında Bulunan Câmiler.....	56
4. Dimetoka Kazasında Bulunan Câmiler.....	57
5. Uzunköprü Kazasında Bulunan Câmiler.....	57
6. Ortaköy Kazasında Bulunan Câmiler.....	58
7. Havsa Kazasında Bulunan Câmiler.....	58
B. Gayri Müslimlere Ait İbadethaneler.....	59
1. Edirne Şehrinde Bulunan Kiliseler	61
a. Rum Milletine ait Kiliseler.....	61
b. Ermeni Milletine ait Kiliseler.....	61
c. Bulgar Milletine ait Kiliseler.....	62
2. Havralar.....	62
a. Edirne Şehrinde Bulunan Havralar.....	63

II. SANCAĞIN DEMOGRAFİK YAPISI.....	63
A. Sâlnâmelere Göre Edirne Sancağı'nın Nüfusu.....	71
1. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşına (93 Harbi) Kadar Sancağın Nüfusu	71
2. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Sonrasında Edirne Sancağı Nüfusu	77
3. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesi ve Sonrasında Edirne Sancağı Nüfusunun Değerlendirilmesi	83
4. Edirne Sancağı'nda Ortalama 1 Sene İçerisinde Meydana Gelen Doğum- Ölüm Oranları ve Elde Edilen Nüfus Hâsılatı.....	84
III. EĞİTİM ve KÜLTÜR.....	86
A. SANCAĞIN EĞİTİM KURUMLARI.....	91
1. Sivil Mektepler.....	91
a. Sıbyan ve İbtidâî Mektepleri	91
b. Rüşdiyeler	102
c. İdâdiler.....	107
ç. Öğretmen Yetiştiren Kurumlar (Dâr-ül-muallimin sıbyan)	109
d. Meslek ve İhtisas Okulları (Hamidiye Mektebi).....	111
e. Medreseler	112
2. Askerî Mektepler.....	116
a. Askerî İbtidâî Mektebi.....	116
b. Askerî Rüşdiye Mektebi.....	117
c. Askerî İdadî	118
3. Gayrimüslim Mektepleri	120
a. Rum Mektepleri.....	120
b. Musevi Mektepleri	122
c. Ermeni Mektepleri.....	124
ç. Bulgar Ortodoks Cemaati Mektepleri	125
4. Özel Mektepler.....	126
a. Bulgar Katolik Mektebi (Polonya Azınlık Okulu “Polak Mektep”)	126
b. Avusturya Kız Mektebi (Soeurs de Charité de Ağram Mektebi).....	128
c. Numune-i Terakki Mektebi	128
B. Kütüphaneler	129
C. Matbaalar	131

1. Edirne Vilâyet Matbaası.....	133
2. Asker Matbaası.....	134
3. Özel Matbaalar	134
4. Yayınlanan Kitaplar	136
D. Gazeteler.....	136
1. Resmi Gazeteler	137
2. Özel Gazeteler	138
IV. SAĞLIK.....	139
A. Sağlık ve Sosyal Yardım Kuruluşları.....	144
1. Sivil Hastaneler	144
a. Edirne Kazasında Bulunan Hastaneler	144
(1). Darüşşifa.....	144
(2). Gurebâ (Belediye) Hastahanesi	146
(3). Hapishane (Cezaevi) Hastahanesi	149
(4). Nisâ Hastahanesi	149
(5). Rahibeler İdaresinde Olan Hastahane “Saint-Louis” (Fransız Hastahanesi)	150
b. Dimetoka Gurebâ (Belediye) Hastahanesi	151
c. Uzunköprü Hastahanesi.....	151
2. Askerî Hastahaneler	151
a. Edirne Merkez Hastahanesi (Eski).....	152
b. Edirne Merkez Hastahanesi (Yeni)	154
c. Demirtaş Hastahanesi	157
ç. Dimetoka Asker Hastahanesi	158
d. Cısr-i Mustafa Paşa Asker Hastahanesi	160
e. Kırcaali Asker Hastahanesi	162
f. Ortaköy Asker Hastahanesi	164
3. Melce-i Eytam “Yetimhane/İslahhane”	164
4. İmaretler	165
5. Eczahaneler ve Eczacılar.....	166
6. Etibbâ-Tabîb-Doktorlar	169

III. BÖLÜM

EKONOMİK HAYAT

I. TİCARET VE SANAYİ.....	173
A. Edirne Sancağında Ticaret ve Sanayi.....	182
1. Geleneksel Üretim ile Elde Edilen ve Ticareti Yapılan Ürünler.....	183
2. Küçük İşletmeler ve İmalathaneler	186
3. Fabrikalar	194
4. Çarşılar	196
a. Ali Paşa Çarşısı	196
b. Haffaflar (Arasta) Çarşısı.....	197
5. Bedestenler.....	197
6. Hanlar	198
7. Pazar Yerleri.....	201
8. Kapanlar	202
9. Panayırlar	203
a. Kırkpınar (Pehlivan) Panayırı	204
b. Dimetoka Panayırları	205
c. Ortaköy Panayırları	206
ç. Uzunköprü Panayırı.....	206
d. Cısr-i Mustafa Paşa Panayırı	207
e. Kırcaali Panayırı.....	207
f. Kırklareli ve Pınarhisar Panayırları	208
II. TARIM	208
A. Edirne Sancağı'nda Tarım.....	210
1. Edirne Kazası	213
a. Üsküdar Nahiyesi	216
b. Çöke Nahiyesi	216
c. Ada Nahiyesi	216
2. Cısr-i Mustafa Paşa Kazası	217
3. Kırcaali Kazası	218
4. Dimetoka Kazası	220
5. Uzunköprü Kazası.....	221

6. Ortaköy Kazası.....	223
7. Havsa Kazası.....	224
B. Tarımsal Faaliyetlerden Alınan Vergi (A'şâr)	226
III. HAYVANCILIK.....	228
A. Edirne Sancağı'nda Hayvancılık.....	229
1. Büyükbaş Hayvancılık	231
2. Küçükbaş Hayvancılık	234
3. Yük ve Yolcu Taşıma Amacıyla Kullanılan Hayvanlar	237
B. Hayvancılık Faaliyeti Sonucu Alınan Vergiler	238
1. Ağnam Rûsumu.....	239
2. Canavar Rûsumu	242
IV. SANCAĞIN GELİR-GİDER KALEMLERİ	245
A. Bütçeler	245
1. H. 1287 (1870) Senesi Sâlnâmesine Göre Edirne Sancağı'nın Bütçesi.....	246
2. 1293 Malî Senesi (1877) Sâlnâmesine Göre Edirne Sancağı'nın Bütçesi ...	248
3. H. 1300 (1883) Senesi Sâlnâmesine Göre Edirne Sancağı'nın Bütçesi.....	249
4. H. 1310 (1893) Senesi Sâlnâmesine Göre Edirne Sancağı Kazalarının Bütçesi	251
a. Cısr-i Mustafa Paşa Kazasının Bütçesi	251
b. Dimetoka Kazasının Bütçesi	252
c. Kırcaali Kazasının Bütçesi	253
ç. Uzunköprü Kazasının Bütçesi	254
d. Ortaköy Kazasının Bütçesi.....	255
e. Havsa Kazasının Bütçesi	256
5. 1319 Malî Senesi (1903) Sâlnâmesine Göre Edirne Sancağı'nın Bütçesi ...	258
6. İncelenen Dönemlere ait Sancak Gelirinin Değerlendirilmesi.....	261
7. İncelenen Dönemlere ait Sancak Giderinin Değerlendirilmesi.....	262
SONUÇ	263
KAYNAKÇA.....	268
DİZİN.....	286
EKLER.....	298

TABLOLARIN LİSTESİ

Tablo 1: Edirne Vilâyeti Sâlnâmeleri.....	301
Tablo 2: Edirne Sancağı Kazalarına Bağlı Nahiyeleer.....	25
Tablo 3: Edirne ve Civarının 1831 Sayımı İkinci Kayıtına Göre Erkek Nüfusu.....	69
Tablo 4: Edirne Sancağı'nın H. 1287 Sâlnâmesine Göre Erkek Nüfusu.....	72
Tablo 5: Edirne Sancağı'nın H. 1289 Sâlnâmesine Göre Erkek Nüfusu.....	73
Tablo 6: Edirne Sancağı'nın H. 1293 Sâlnâmesine Göre Erkek Nüfusu.....	75
Tablo 7: 1885 Senesine Ait Sâlnâmeye Göre Edirne Sancağı'nın Nüfusu.....	77
Tablo 8: 1894 Senesi Sâlnâmesine Göre Edirne Sancağı'nın Nüfusu.....	80
Tablo 9: 1903 Kayıtlarına göre Edirne Sancağı Kazalarının (Edirne kazası hariç) Nüfus Miktarları.....	82
Tablo 10: 1893 kayıtlarına göre Edirne Sancağı Kazalarının Nüfus Hâsılatları, Gerçekleşen Doğum ve Ölümler ile Kazalara Gelen ve Gidenlerin Miktarları.....	85
Tablo 11: Edirne Merkezinde 1886-1903 Seneleri Arasında Erkek Öğrencilere Mahsus İbtidâî Mektepleri ve Öğrenci Sayıları.....	94
Tablo 12: Edirne Merkezinde 1886-1903 Seneleri Arasında Kız Öğrencilere Mahsus İbtidâî Mektepleri ve Öğrenci Sayıları.....	95
Tablo 13: Edirne Sancağı'nda Mevcut Medreseler.....	307
Tablo 14: Selimiye Cami'i Kütüphanesinde Bulunan Kitaplar.....	311
Tablo 15: Tümü Edirne Şehrinde Olmak Üzere Edirne Sancağı'nda Bulunan Özel Matbaalar.....	135
Tablo 16: Edirne Gurebâ Hastahanesinde Farklı Yıllarda Görev Yapan Müdür ve Sağlık Personeli.....	148
Tablo 17: 1885 senesinde Eski Askerî Merkez Hastahanesi Personeli.....	153
Tablo 18: Yeni Askerî Merkez Hastahanesi'nde 1903 Senesinde Görevli Personel.....	155
Tablo 19: 1883, 1887 ve 1889 Senelerinde Dimetoka Asker Hastanesinin Sağlık ve İdarî Personeli.....	159
Tablo 20: 1890, 1897 ve 1903 Senelerinde Cısr-i Mustafa Paşa Asker Hastanesi Personeli.....	160
Tablo 21: 1888, 1894 ve 1903 Senelerinde Kırcaali Asker Hastahanesi Personeli.....	162

Tablo 22: 1893'te Edirne Şehrinde Bulunan Eczacılar.....	167
Tablo 23: H. 1310 Sâlnâmesine göre Edirne ve Bazı Kazalarında Bulunan Tabib, Dış Tabibi ve Kabile'ler.....	170
Tablo 24: 1835'te Edirne'ye Gelen Dışalım Kumaşlar.....	180
Tablo 25: 1835'te Edirne'ye Gelen Diğer Dışalım Ürünleri.....	181
Tablo 26: Edirne Sancağı Kazalarında 1874-1875 Senelerinde Mevcut Olan Çeşitli İşletme Miktarları.....	188
Tablo 27: 1885 Senesinde Edirne Sancağı'nda Varlığı Belirtilen İşletme Miktarları.....	190
Tablo 28: 1893 Senesinde Edirne Sancağı'nın Kazalarında Varlığı Belirtilen İşletme, İmalathane Miktarları.....	192
Tablo 29: H. 1287 Sâlnâmesine Göre Edirne Vilâyeti'nde Üretilen Hubûbât'ın Miktarı.....	211
Tablo 30: H. 1287 Sâlnâmesine Göre Edirne Vilâyeti'nde Üretilen Nebâtât'ın Miktarı.....	212
Tablo 31: Cısr-i Mustafa Paşa Kazası'nın 1307 Senesinde Elde Edilen Başlıca Zirai Mahsulleri.....	218
Tablo 32: Kırcaali Kazasında Bazı Senelerde Tütün Üretim Miktarları.....	219
Tablo 33: Dimetoka Kaza'sında Ortalama olarak 1 Senede Elde Edilen Tarımsal Ürünler.....	220
Tablo 34: Uzunköprü Geneline Bir Senede Üretilen Ürünlerin Ortalama Miktarları.....	222
Tablo 35: Ortaköy Kazasında R. 1307 Senesinde Elde Edilen Tarımsal Ürünler ve Miktarları.....	224
Tablo 36: Havsa Kazasında 1893, 1901 ve 1903 Senesi Sâlnâmelerine Göre Ortalama Olarak Bir Senede Elde Edildiği Belirtilen Zirai Ürünler.....	226
Tablo 37: Edirne Sancağı'nın Bazı Senelerde A'sâr ve Toplam Gelirleri ile Toplam Gelir İçerisinde A'sâr'ın Oranı.....	227
Tablo 38: Edirne Sancağı'nda Bulunan Çayır ve Meralar.....	230
Tablo 39: H. 1287 Sâlnâmesine Göre Vilâyet Genelindeki Büyükbaş Hayvan Miktarları.....	231

Tablo 40: 1903 Senesi Sâlnâmesine Göre Edirne Vilâyeti Dâhilinde Bulunan Büyükbaş Hayvan Sayıları.....	232
Tablo 41: 1893 Senesine ait Sâlnâmeye Göre Edirne Sancağı Kazalarının Büyükbaş Hayvan Mevcutları.....	233
Tablo 42: H. 1287 Sâlnâmesine Göre Vilâyet Genelindeki Küçükbaş Hayvan Miktarları.....	235
Tablo 43: 1893, 1901 ve 1903 Senelerine ait Sâlnâmelere Göre Edirne Sancağı Kazalarının Küçükbaş Hayvan Miktarları.....	236
Tablo 44: 1893 Senesinde Edirne Sancağı Kazaları Genelinde Bulunan Yük ve Yolcu Taşıma Amacıyla Kullanılan Hayvanların Miktarı.....	238
Tablo 45: Farklı Senelerde Edirne Sancağı ile Edirne Vilâyetinde Elde Edilen Ağnam Hâsılatı.....	241
Tablo 46: 1893 Senesi'nde Edirne Sancağı Kazalarının Ağnam Vergileri.....	242
Tablo 47: Edirne Vilâyeti Sâlnâmelerinde Belirtilmiş Olan Edirne Sancağı ve Edirne Vilâyeti Genelinde Elde Edilen Domuz Vergisi Miktarları ile Sancakta Toplanan Verginin Vilâyet Toplamı İçerisindeki Yüzdelik Miktarı.....	244
Tablo 48: 1893 Senesinde Edirne Sancağı'nın Bazı Kazalarının Domuz Vergisi, Domuz Miktarı ve Toplanan Verginin Birim Fiyatı.....	245
Tablo 49: Edirne Sancağı'nın 1876 Senesine Ait Gelir ve Giderleri (Kuruş).....	248
Tablo 50: Cısr-i Mustafa Paşa Kazasının 1892 Senesine Ait Gelir Tablosu.....	251
Tablo 51: Kırcaali Kazasının 1892 Senesine Ait Gelir Tablosu.....	253
Tablo 52: Uzunköprü Kazasının 1892 Senesine Ait Gelir Tablosu.....	254
Tablo 53: Ortaköy Kazasının 1892 Senesine Ait Gelir Tablosu.....	255
Tablo 54: Havsa Kazasının 1892 Senesine Ait Gelir Tablosu.....	257
Tablo 55: Edirne Sancağı'nın Gelirleri ile Edirne Vilâyeti'nin Toplam Gelirleri.....	258
Tablo 56: Edirne Sancağı'nın Giderleri ile Edirne Vilâyeti'nin Toplam Giderleri.....	260

GRAFİKLERİN LİSTESİ

Grafik 1: 1887 senesinde Edirne Sancağı Nüfusu.....	79
Grafik 2: Edirne Vilâyeti Sancaklarında 1885 ve 1886 senelerinde mevcut olan İbtidâî Mektepleri.....	93
Grafik 3: Edirne Sancağı'nın 1869 Senesi Gelirleri.....	247
Grafik 4: 1883 senesinde Edirne Sancağı Gelirlerinin Dağılımı.....	250
Grafik 5: Edirne Sancağı'nda Farklı Senelerde Elde Edilen Gelir.....	261
Grafik 6: Edirne Sancağı'nın Farklı Senelerde Ortaya Çıkan Giderlerinin Durumu.....	262

HARİTALARIN LİSTESİ

HARİTA 1: Edirne Sancağı Haritası.....	299
HARİTA 2: Edirne Vilâyeti Haritası.....	300

FOTOĞRAFLARIN LİSTESİ

FOTOĞRAF 1: Edirne Rüşdiye Mektebi.....	302
FOTOĞRAF 2: Kızlara Mahsus Edirne Rüşdiye Mektebi.....	303
FOTOĞRAF 3: Dimetoka Rüşdiye Mektebi.....	304
FOTOĞRAF 4: Edirne Mekteb-i İdadî-i Mülkî.....	305
FOTOĞRAF 5: Edirne Zirâat Mektebi.....	306
FOTOĞRAF 6: Edirne Askerî Rüşdiye Mektebi.....	309
FOTOĞRAF 7: Edirne Askerî İdadî Mektebi.....	310
FOTOĞRAF 8: Edirne Gurebâ (Belediye) Hastahanesi.....	313
FOTOĞRAF 9: Edirne Gurebâ (Belediye) Hastahanesi.....	314
FOTOĞRAF 10: Edirne Askerî Merkez Hastahanesi (Yeni).....	315
FOTOĞRAF 11: Edirne Askerî Merkez Hastahanesi (Yeni)'nin Günümüzde ki Mevcut Durumu.....	316
FOTOĞRAF 12: Dimetoka Asker Hastahanesi.....	317
FOTOĞRAF 13: Cısr-i Mustafa Paşa Asker Hastahanesi.....	318
FOTOĞRAF 14: Kırcaali Asker Hastahanesi.....	319
FOTOĞRAF 15: Ortaköy Asker Hastahanesi.....	320
FOTOĞRAF 16: Ortaköy Asker Hastahanesi.....	321

KISALTMALAR

a.g.a.	: Adı Geçen Ansiklopedi
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.l.	: Adı Geçen Lûgat
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.s.	: Adı Geçen Sözlük
A.Ü.	: Ankara Üniversitesi
Bkz.	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
B.Ü.	: Boğaziçi Üniversitesi
C.	: Cilt
C.Ü.	: Cumhuriyet Üniversitesi
Çev.	: Çeviren
DİE.	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DTCF.	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
E.Ü.	: Erciyes Üniversitesi
F.Ü.	: Fırat Üniversitesi
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
H.Ü.	: Hacettepe Üniversitesi
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Gös. Yer.	: Gösterilen Yer
IRCICA.	: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İA.	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
İGİAD.	: İktisadi Girişim ve İş Ahlakı Derneği
İSAM.	: İslâm Araştırmaları Merkezi
İTO.	: İstanbul Ticaret Odası
İ.T.Ü.	: İstanbul Teknik Üniversitesi
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
M.	: Miladi
M.Ü.	: Muğla Üniversitesi

MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
Nu.	: Numara
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
R.	: Rumi
s.	: Sayfa
s.s.y	: Sayfa Sayısı Yok
S.	: Sayı
SVE.	: Sâlnâme-i Vilâyet-i Edirne
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
T.Ü.	: Trakya Üniversitesi
U.Ü.	: Uludağ Üniversitesi
y.t.y.	: Yayın Tarihi Yok
Yay.	: Yayınlayan
YKY.	: Yapı Kredi Yayınları

GİRİŞ

Her Şey Biter, Edirne Bitmez*

Edirne adı, incelediğimiz dönem içerisinde kazaları ile beraber sadece bir sancak adı ile sınırlı olmayıp, bir şehri, nahiyeleri ile birlikte bir kazayı ve aynı zamanda sancakları ile beraber büyük bir vilâyeti ifade etmiştir.

Balkanlar ile Anadolu'yu birbirine kavuşturan geçiş yolları üzerinde ki Edirne Sancağı (Bkz. EK-1), 1864 Vilâyet Nizâmnamesi sonucu oluşturulan Edirne Vilâyeti'nin (Bkz. EK-2) merkez sancağıydı¹. Kuzey yönünde Şarkî Rumeli hududuyla, doğusunda Kırklareli ve Tekirdağ, güneyinde Gelibolu ve Dedeoğlu, batısında Gümölcine Sancakları bulunuyordu². Sancağın o dönem hükmettiği alanın bir kısmı günümüzde Bulgaristan ve Yunanistan toprakların içerisinde kalmıştır.

Şehir, kaza, sancak ve vilâyete adını veren ve belirtilen tüm bu idarî birimlerin merkezi olan Edirne şehrinin, ne vakit ve kimin tarafından kurulduğuna dair esaslı bir malumat bulunmamakla birlikte³, Edirne'nin, bölgede bilinen en eski ahali olan Trak kabilelerinden Odrisler ve Bettegeriler tarafından iskân edilmiş olması ihtimal dâhilindedir⁴. Daha sonra bu bölgede hüküm süren Makedonyalılar şehri Orestlerin kolonisi haline getirerek, buraya “**Orestia**” varoşlarına ise “**Connoi**” adını verdiler⁵.

---

* Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver

¹ Vecihi Tönük, *Türkiye’de İdare Teşkilâtı*, İçişleri Bakanlığı Yayını, Ankara 1945, s. 161.

² Şemseddin Sami, *Kamûsü'l-a'lâm*, Mihran Matbaası, C. II, İstanbul 1306, s. 811.

³ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 25.

⁴ Arif Müfid Mansel, “İlkçağda Edirne”, *Edirne (Edirne’nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı)*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1993, s. 21-22.

⁵ Şevket Aziz Kansu, “Edirne’nin Tarihöncesine Ait Araştırmalar”, *Edirne (Edirne’nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı)*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1993, s. 14; Şevket Aziz Kansu “Connoi” olarak belirtirken M. Tayyib Gökbilgin, “Gonnoi” olarak yazmıştır. Bkz.: M. Tayyib Gökbilgin, “Edirne”, *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, s. 425.

Roma İmparatoru Adriyan döneminde (M. S. 117-137) Edirne şehri, “**Atik Ukudama**”^{*} mahalline inşa kılınmıştır. Bunun evvelinde ise şehrin adı “**Oreiste**” veya “**Orestiya**” olarak biliniyordu⁶. Ayrıca farklı kaynaklarda buraya “**Odrisya**”, “**Ores-Tas**”, “**Uscudama**” adlarının verildiği de belirtilir⁷. Şehri genişleten ve şenlendiren İmparator Adriyan’dan dolayı şehrin adı onun namı ile “**Andrenopoli**” olarak da anılmış ve ünlenmiştir⁸.

Roma İmparatorluğu’nun bölünmesinden sonra Edirne şehri Doğu Roma sınırları içinde kalmış ve Şark İmparatorları’nın payitahtından (İstanbul) sonra ikinci şehir sırasına yükselmiştir⁹. Bu dönem boyunca Edirne, Gotlar ile Hun, Avar, Peçenek ve Bulgarların akınlarına maruz kaldı¹⁰. Bizans hâkimiyetinde kaldığı sürece şehir, Balkanlardan gelen akınlarla hep karşı karşıya kaldı. Özellikle Bizans İmparatorluğu’nun İslam yayılmasının Anadolu’ya yönelmesi sonucu Anadolu ile meşgul olduğu vakitlerde bu saldırılar daha da artmıştır¹¹.

Edirne’nin Osmanlılar tarafından ne vakitte fethedildiği çok net olmayıp, tartışmalı bir husustur. Çeşitli kaynaklarda fetih tarihi ile ilgili olarak farklı tarihler verilirken, fetih hakkında yazılmış eserleri karşılaştırmalı olarak değerlendiren Halil İnalçık’a göre, Edirne, 1361 senesi içerisinde, Meriç nehrinin taşkın olduğu mevsimde I. Murad’a teslim olmuştur¹².

* Uscudama olarak bilinmektedir. Ancak sâlnâmelerde Ukudama şeklinde yazılmıştır.

⁶ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 25; SVE-H. 1310, s. 136.

⁷ M. Tayyib Gökbilgin, “Edirne”, *a.g.a.*, s. 425.

⁸ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 25; SVE-H. 1310, s. 136.

⁹ gös. yer.

¹⁰ Osman Nuri Peremeci, *Edirne Tarihi*, Edirne ve Yöresi Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yayınları, İstanbul 1939, s. 9.

¹¹ Semavi Eyice, “*Bizans Devrinde Edirne ve Bu Devire Ait Eserler*”, *Edirne (Edirne’nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı)*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1993, s. 42.

¹² Halil İnalçık, “Edirne’nin Fethi (1361)”, *Edirne (Edirne’nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı)*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1993, s. 137-159; Edirne’nin fethi ile alakalı olarak ayrıca bkz.: Hoca Sadettin Efendi, *Tacü’t-Tevarih I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1992, s. 114-117; Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi*, Tercüman 1001 Temel Eser 5, Hazırlayan: Hüseyin Nihal Atsız, İstanbul 1972, s. 40-41; Mehmed Neşrî, *Neşrî Tarihi I*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Hazırlayan: Mehmet Altay Köymen, Ankara 1983, s. 96-97; Hüseyin Nihal Atsız, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, MEB, İstanbul 1970, s. 58; Aleksandır Burmov, “Türkler Edirne’yi Ne Vakit Aldılar?”, *Belleten*, C. XIII, S. 49, Bulgarca’dan Çeviren: Hasan Eren, Ankara 1949, s. 97-106.

Sâlnâmelere göre ise Osmanlı Ordusu'nun Edirne Kalesine dayanması sonucu kaçmaktan başka çaresi kalmayan Edirne Tekfuru, Meriç nehrinin de taşkın olduğu bir gecede sala binerek Enez'e firar etmiş ve H. 763 (1361/1362) senesinde kalenin anahtarlarını alan Osmanlılar, kapıları açan ahaliye zarar vermeden kaleyi teslim almışlardı. O dönem Edirne mamûr olmadığı ve Dimetoka'nın suyu ve havasının makbul olmasından dolayı Lala Şahin Paşa Edirne'nin muhafazasına memur edilmiş, Dimetoka ise **“Payitaht-ı Saltanat”** kabul edilmiştir¹³.

H. 768 (1366/1367)'de, Tunca Nehri kenarına Eski Saray ve Hisar (Kale) haricinde haneler ve birçok mescit, medrese ve imaret inşa edilmesinden sonra Edirne şehri şenlenmiş ve bundan dolayı Sultan Gazi I. Murad, Edirne'yi payitaht edinmiştir. H. 770 (1368/1369) senesinde İkinci Payitaht olan Edirne, 89 sene payitaht kalmış ve Fatih Sultan Mehmed Han'ın saltanatında H. 859 (1454/1455) senesinde bu unvanını İstanbul'a bırakmıştır¹⁴.

Edirne, fethinden hemen sonra kısa bir zaman içerisinde padişah ve hanedan saray ve kasırları, diğer yöneticilerin konakları, bunlar tarafından ve hayır sahiplerince yaptırılan Câmî, mescit, medrese, mektep, imaret, çeşme, hamam, köprü, kervansaray, han, çarşı, bedesten ve tekkeler ile büyük bir Türk beldesi olmuştur¹⁵.

Şehrin, **“Edirne”** adı ile anılması muhtemelen XVIII. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Şehrin adı İslam kaynaklarında **“Edrenos”**, **“Edrenaboli”** yazıldığı gibi

¹³ SVE-H. 1310, s. 141; Başka bir rivayete göre ise Fetih belirtildiği gibi bu kadar kolay olmamıştır. Edirne kalesi Osmanlı askerine uzun süre direnmiştir. Hacı İlbey, bir gün ansızın ordudan kaçarak kale duvarına gelmiş, kötü muameleye uğradığını belirterek sığınma isteğini Edirne Tekfuru'na bildirmiştir. Onu kabul eden Tekfur iyi muamele göstererek Hacı İlbey'e görev vermiştir. Daha önceden kararlaştırılan bu durum sonrasında Osmanlı ordusunun komutan ve askerlerinden bir bölümü de yavaş yavaş kaleye kaçıp sığınmaya başlamış ve kalede küçük bir Osmanlı topluluğu oluşturmuşlardır. Uygun bir zamanda Hacı İlbey'in emri ile kale kapılarından birine içeriden hücum edilerek kapı açılmış ve sonrasında kale teslim alınmıştır. Bunun hemen ardından Tekfur Enez'e firar etmiştir. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 5-6.

¹⁴ SVE-H. 1310, s. 142; Peremeci, 1367 senesinde Edirne'nin payitaht olduğu yazmıştır. Ancak Halil İnalçık'a göre 1402 senesine kadar Osmanlı Devletinin merkezi Bursa'dır. Bkz.: Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 12; Halil İnalçık, “Türkler (Osmanlılar)”, *İA*, C. 12/2, İstanbul 1988, s. 290.

¹⁵ Rıfkı Melûl Meriç, “Edirne'nin Tarihî ve Mimârî Eserleri Hakkında”, *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, S. 1, İstanbul 1963, s. 439.

I. Murad zamanında “**Ed-rene**” adı benimsendi ve uzun süre şehir bu şekilde anıldı¹⁶.

Osmanlı tarihinin dört yol ağzı diyebileceğimiz Edirne, çok şâşaalı günlerden sonra, zaman olmuş ters dönen talihinin kara günlerini de görmüştür¹⁷. XIX. yüzyıla gelinceye kadar birçok badireler atlatan şehir, aynı yüzyılda Ruslar tarafından 1828/1829 ve 1877/1878 savaşlarından sonra iki defa işgale uğradı ve yüzyıllardır Türk-İslam kültürünü ve eserlerini bünyesinde toplayan şehir bu değerlerini yitirmeye başladı. Osmanlı coğrafyası içerisinde Balkanlar’da bir iç şehir konumundayken yavaş yavaş “**Serhad**” şehri olmaya doğru giden Edirne, XX. yüzyılın ilk çeyreği içerisinde de iki defa işgale uğramış ve Cumhuriyet ile beraber günümüzde de sıkça kullanıldığı gibi serhad şehri olmuştur.

Osmanlı Devleti’nin idarî teşkilatı, sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı, dinî kurumları, eğitim programları, adalet, haberleşme, ulaşım sistemleri gibi konularının araştırılıp incelenmesi alanında arşiv belgeleri, kronikler, özel tarihler, hatıratlar, dergi ve gazete gibi kaynakların dışında “**Sâlnâme**”ler de önemli bir yer tutmaktadır.

Genel olarak sâlnâmeler, bir veya çeşitli konularda bir yıl içerisinde olup bitenlerin belirtildiği yayınlar olup¹⁸, Türkçeye Tanzimat’tan sonra girmiştir. Farsça “**sene**” demek olan “**sâl**” ile yine Farsça “**mektup, kitap**” manasına gelen “**nâme**” kelimesinin birleştirilmiş şeklidir. Bu tabirin bugünkü karşılığı ise “**yıllık**”tır¹⁹.

Osmanlı’da yayınlanan sâlnâmelerin ilki “**Devlet Sâlnâmesi**” olarak İstanbul’da H. 1263 (1846/1847) senesinde basılmıştır²⁰. Bu devlet sâlnâmesi, Batı’daki örnekleri gibi yıllık bir takvimi, nazırları, yüksek devlet görevlilerini, Avrupa devletleri liderleri ile elçilerin adlarını, çeşitli malî bilgileri, posta ve deniz

¹⁶ M. Tayyib Gökbilgin, “Edirne”, *a.g.a.*, s. 425.

¹⁷ Sâmiha Ayverdi, *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları I*, 2. Baskı, Damla Yayınevi, İstanbul 1977, s. 248.

¹⁸ Hasan Refik Ertuğ, “Osmanlı Devrinde Sâlnâmeler”, *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 7, İstanbul 1973, s. 15.

¹⁹ Hasan Duman, *Osmanlı Yıllıkları (Sâlnâmeler ve Nevsaller)*, IRCICA, İstanbul 1982, s. 17.

²⁰ SVE-H. 1310, (Giriş), s.s.y.

ulaşımına ait cetvellerini kapsamaktaydı ve giderek daha da geliştirildi. Merkez tarafından ayrıca farklı senelerde Sâlnâme-i Askerî, Bahriye Sâlnâmesi, Hariciye ve Maârif Nezaretine ait sâlnâmeler ile Rasathane, Rûsumat ve İlmiye sâlnâmeleri yayınlamıřtır²¹. Devlet, resmi kurum ve kuruluşlardan başka, özel konulu veya kişi ve kuruluşlara ait sâlnâmelerde yayınlanmıřtır²².

Vilâyetler içerisinde en evvel sâlnâme yayınlayan “**Bosna**” Vilâyeti olmuştur. H. 1283 (1866/1867)’te yayınlanan bu sâlnâme, emsal olup ondan sonra vilâyet saireden bazısı dahi sâlnâme tertibine bařlamıřtır²³. Vilâyet sâlnâmeleri, ilgili vilâyetin idarî bölünüşü, memur listeleri, mahallî tarih ve coğrafyası, eski eserleri, ticari ve ekonomik faaliyetleri, nüfus, okullar, kütüphaneler gibi pek çok bilgi verir.

Vilâyet mektupusunun denetiminde hazırlanan bu sâlnâmeler, Osmanlı kentlerinin tarihi için öncelikle başvurulacak kaynak niteliğİ tařımaktadır²⁴. Edirne Vilâyeti’nde birinci defa olarak H. 1287 (1870) senesinde sâlnâme yayınlanırken, bu sâlnâmede Vilâyetin H. 1286 (1869) senesine ait bilgileri bulunmaktadır. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında sâlnâme yayınına bir süre ara verilmiştir. Vilâyet için yayınlanan son sâlnâme ise 1319 Malî Senesine aittir. Çalışmamıza esas teşkil eden ve tümünü incelediğimiz 1870-1903 döneminde yayınlanmış sâlnâme sayısı ise 28’dir (Bkz. Tablo 1, EK-3).

İlk acemilik dönemlerinden sonra kazanılan tecrübeler ile sâlnâmeler her geçen sene daha iyi şekilde düzenlenirken, tüm bu sâlnâmeler içerisinde özellikle H. 1309 (1892), H. 1310 (1893), 1317 Malî (1901) ve 1319 Malî (1903) senelerine ait sâlnâmeler diğerklerine göre çok daha iyi ve özenle hazırlanmıştır. İncelediğimiz sâlnâmelerde dikkat çeken bir husus da rakamlarla ilgilidir. Sayısal bilgilerin verildiğİ bölümlerde yapılan rakam hatalarından dolayı, verilen bu kayıtlar yeniden

²¹ Nuri Akbayar, “Osmanlı Sâlnâmeleri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 1985, s. 1247.

²² Hasan Duman, *Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğİ*, Kültür Bakanlığı, C. I, Ankara 1999, s. 10.

²³ SVE-H. 1310, (Giriş), s.s.y.

²⁴ Musa adırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1997, s. 293.

incelenmeli ve sâlnâmeler diğer kaynaklar ile karşılaştırmalar yapılarak kullanılmalıdır.

Osmanlı şehir tarihlerinin kendi kaynaklarına dayanılarak yazılmasında sâlnâmeler önemli bir tutarken, şehir tarihlerinin ortaya çıkarılmasında payları büyüktür. Bundan dolayı araştırmalarda sâlnâmeler dikkate alınmalıdır. Aksi takdirde araştırılan yerin tarihinin yetersiz ve eksik olma ihtimali mevcuttur.

Tezimizin ağırlık noktası olan sâlnâmeler dışında Edirne şehir tarihi için önemli gördüğüm bazı arşiv belgeleri de tez içerisinde kullanılmıştır. Ayrıca tezde, XX. yüzyıl Osmanlı yazarları ile seyyahların ve çağdaş araştırmacıların eserlerinden faydalanılmıştır. Osmanlı Devleti'nin önemli şehirlerinden olsa da Edirne hakkında yayınlanmış özgün eserlerin miktarı az olup, bunların bir kısmı da güvenilir değildir.

Edirne hakkında yazılmış olan incelediğimiz yayınlar içerisinde en çok dikkat çeken H. 1309 (1892) senesine ait sâlnâmenin II. Bölümünün, Ratıp Kazancıgil ile Nilüfer Gökçe tarafından, **“Dağdevirenzâde Mustafa Şevket Bey'in Edirne Tarihi ve Balkan Savaşı Anıları”** adı ile yayınlanmış olmasıdır. Adı geçen sâlnâme bu yayının birinci bölümünü oluşturmaktadır. Gerekli inceleme, karşılaştırma yapılmadığından dolayı sâlnâmede mevcut hatalar üzerinde durulmamış ve aynen yazılmıştır. Bunun yanı sıra yazarların sâlnâmede belirtilenlerden farklı bir şekilde bahsettiği konularda tespit edilmiştir. Bunların ilgi çekici olanları tez içerisinde dipnotlarda belirtilmiştir. Söz konusu çalışmanın en belirgin hatası, eserin yazarı hakkında yapılan yanlış tespittir. Eserin yazarı olarak belirtilen Mustafa Şevket Bey, dönemin Edirne Vilâyet Matbaası'nın müdürüdür. Edirne Sancağı ile birlikte tüm Edirne Vilâyeti'nin tarihi hakkında ki kayıtları Mustafa Şevket Bey yazmış gibi değerlendiremeyiz ve bu şekilde değerlendirilerek yayınlanması da doğru değildir. Edirne Vilâyetine bağlı idarî birimlerden gönderilen başta tarihlerine ait bilgiler olmak üzere diğer bilgilerin merkezde toplanıp bir araya getirilerek sâlnâmenin yapıldığını bizzat kendisi matbaa müdürü olarak sâlnâmenin ilk sayfalarında belirtmektedir. Ayrıca Edirne Vilâyeti Sâlnâmeleri ilk olarak H. 1287 (1870) senesinde yayınlanırken, H. 1309 (1892) senesine kadar yayınlanan farklı yıllara ait

sâlnâmelerde de aynı şekilde bölgenin tarihi geçmişine ait bilgiler bulunmaktadır²⁵. Ayrıca aynı kitabın 11. sayfasında Edirne Vilâyeti Sâlnâmelerinin 1870-1901 seneleri arasında yayınlandığı belirtilmektedir. Ancak son sâlnâmenin yayınlandığı tarih Hicri değil 1319 Malî (1903) Senesine aittir.

---

²⁵ Örnek vermek gerekirse H. 1305 (1888) tarihli sâlnâmede de tüm Edirne Vilâyeti hakkında başta tarihleri olmak üzere başka bazı bilgilerinden bahsedilmiştir. Aynı sâlnâmede matbaa müdürü Simon Efendi'dir! Bkz.; SVE-H. 1305, s. 45, 269-280.

I. BÖLÜM İDARÎ YAPI

I. OSMANLI DEVLETİ'NDE İDARÎ TEŞKİLAT

A. Osmanlı Taşra İdaresi

1. Tanzimat Öncesi

Tanzimat'a kadar Osmanlı'da yerel yönetimden bahsedilemese de yerel hizmetlerin varlığını belirtebiliriz. Bu dönem içerisinde yerel ihtiyaçlar, genelde, vakıflar aracılığı ile ya da toplumsal dayanışma ile yerine getirilmiştir. Gerek Osmanlı padişahları gerekse komutanlar, idareciler ve diğer toplum önderleri câmi, medrese, yol, köprü, hastane, çeşme gibi hizmetleri devletin bir görevi olduğu için değil, hâyır için yaptırmışlardır. Bu durum, eski İran, Roma, Sasani, Bizans ve Abbasi dönemlerinden bu yana Akdeniz ve Orta Doğu bölgesinde uygulanan taşra yönetimleri ile benzerlik göstermektedir.

Osmanlı taşra idaresi temelde “**Tımar**”²⁶ sistemine, diğer bir ifadeyle askerî sisteme dayanıyordu. Kuruluştan itibaren uygulanan bu askerî sistem, Osmanlı idarî sistemi ile arâzî (toprak) rejimini oluşturmuş, bundan dolayı Osmanlı'nın taşra idaresinde arâzî ile idarî, askerî ve malî sistem birliktelik göstermiştir. Osmanlı'da Tanzimat dönemine kadar merkeze bağlı olan taşra teşkilâtının en büyük birimi “**Eyalet**”²⁷ tir. Başka bir ifadeyle, ülke temel olarak eyaletlere bölünmüştür.

²⁶ Türkçe'de dirlik (dirilik) ile eş anlamlı kullanılan timâr (tımâr) kelimesi sözlükte “**bakım, ilgi**” anlamına gelir. Terim olarak, Osmanlı merkez Vilâyetlerinde bir süvari birliğini ve askerî-idarî hiyerarşiyi desteklemek amacıyla yapılan ve tevarüs yoluyla geçmeyen tahsisatı ifade eder. Tımar sistemi, devletin sadece askerî-idarî teşkilatlanmasının temel direği olmakla kalmamış, aynı zamanda mîrî arâzî sisteminin işleyişinde, köylü çiftçilerin statüleri ve ödeyecekleri verginin belirlenmesinde ve devletin klasik çağında (1300-1600) tarımsal ekonominin yönetiminde esas belirleyici faktör olmuştur. Bkz.: Halil İnalcık, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2011, s. 117-134.

²⁷ Osmanlı taşra teşkilatında bir beylerbeyinin idaresi altında bulunan en büyük idarî birim. Eyalet tabirinin resmen kullanılışı XVI. yüzyıl sonlarında olmuştur. III. Murad zamanında (1574-1595) Osmanlı Devleti'nin eyalet adıyla idarî birimlere ayrıldığı görüşü yanlış olmalıdır. Çünkü bu kelimeye dönemin belgelerinde rastlanmamaktadır. Bunun yerine daima “**Beylerbeyilik**” ve “**Vilâyet**” tabirleri

“**Beylerbeyi**”nin yönetiminde olan eyaletler, “**liva**” ya da “**sancak**”²⁸ adı verilen bölümlere ayrılmış olup, özel statüdekiler ile doğrudan beylerbeyinin yönetiminde olan ve “**Paşa Livası**” diye adlandırılan merkez sancağın dışındaki sancaklara yönetici olarak niteliği askerî komutan olan sancakbeyleri atanmıştır. Sancak ya da liva, askerî, idarî ve malî yönden Osmanlı Devleti’nin taşra yönetiminde ana birimdir. Taşra’da idarî örgütlenmenin diğer bir aşaması ise “**Kaza**”²⁹dır. İdarî teşkilatlanma içerisinde sancakların altında yer alan kazalar, “**Kadı**” ve “**Subaşı**” tarafından yönetilmiştir. Kadı, hukuki otoriteyi temsil ederken, subaşılar ise malî ve güvenlikle ilgili görevler verilmiştir. Köyler ile kırsal alanların yönetiminden “**Tımarlı Sipahiler**” sorumluydu. Sipahiler, tarımsal denetim ve askerî yükümlülüklerin yanı sıra kamu düzenini sağlamakla sorumludurlar. Osmanlı taşra teşkilatının temel ilkesi yetki genişliği olmuştur. Doğrudan merkeze bağlı olan yöneticiler nedeniyle, merkez yönetim taşra üzerinde sürekli otorite sağlamıştır. Tımar rejiminin bozulmasıyla birlikte, taşra yönetimi merkezi yönetim gibi temelinden sarsılarak çözülmeye başlamıştır. XVI. yüzyıldan itibaren yaşanan bu

---

kullanılmıştır. Bkz.: Halil İnalcık, “Eyalet”, *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 548-550; Eyaletler, özellikle yönetim işleri bakımından merkeze bağlı değildir. Ancak bu sistemin “**yerinden yönetim**” olarak anlaşılması yanıltıcıdır. Bunun nedeni, eyalet yönetiminin bir tüzel kişiliği bulunmadığı gibi ayrı bir yönetim organından yoksun olmasıdır. Gerçekte genişletilmiş yetki, eyaletteki en yüksek yönetici niteliğindeki beylerbeyinin padişah’tan aldığı ve onun adına kullandığı merkeze özgü güçtür. Bkz.: Muzaffer Sencer, “Tanzimat’a Kadar Osmanlı Yönetim Sistemi”, *Amme İdaresi*, C. 17, S. 2, Ankara 1984, s. 28.

²⁸ Osmanlı’dan önce Türk-İslam geleneğinde sancağın, hutbe ve sikkelerde hükümdarın adının geçmesiyle beraber bağımsız bir siyasî otorite sembolü olduğu bilinmektedir. Sancak teriminin tam ne zaman idarî bölge birimi manasında kullanılmaya başlandığını saptamak zor olmakla birlikte, XV. yüzyılda artık kumanda manasına göre daha yaygın olduğu belirtilebilir. Sancakların, Osmanlı merkez idare düzenince en önemli alt idarî birim olarak görüldüğü, devlet merkezinin ülkeyi idare etmek için yaptığı yazımların, tahrir defterlerinin, sancaklar için ayrı ayrı düzenlenmiş olmasından en açık şekilde anlaşılmaktadır. Bkz.: İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 15-18; Sancak, genel olarak bir dirlik veya daha belirgin olarak bir hâss’ı (yılda 100.000 akçadan fazla hasılatı olan dirlik) ifade eder. XIX. asrın başlarında Osmanlı’da bulunan 25 eyalete dâhil 290 sancak vardı. II. Mahmud, ayanlığı ortadan kaldırıncaya sancak veya liva kesin olarak birer idarî bölge mahiyetini almıştır. Sancak veya liva taksimi 1864 ve 1871 Nizâm-nâmeleri ile yeniden düzenlenerek muhafaza edilirken, 1921’de Büyük Millet Meclisi sancak veya livaları ortadan kaldırmıştır. Bkz.: J. Deny, “Sancak”, *İA*, C. 10, Eskişehir 1997, s. 186-189.

²⁹ 1842 yılının Mart ayında yapılan düzenlemeyle birkaç köyün bağlandığı köyle sancak arasında idarî yeni bir birim olarak “**kaza**” oluşturuldu. Bu düzenlemenin en belirgin özelliği, kazanın idarî bir birim olarak taşra teşkilatında yer almasıdır. Bu tarihe kadar kaza denildiğinde mahkemenin bulunduğu yer söz konusu olup adli birim olma niteliği önde geliyordu. Bkz.: Musa Çadircı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, İmge Kitabevi, Ankara 2007, s. 61, 231-232; Kazalar, herhangi bir yargı bölgesinin askerî işleri hariç olmak üzere diğer idarî, hukuki ve mahallî işlerinin kadılar tarafından görülmesi sebebiyle idarî teşkilata girmiş ve devam etmiştir. Bkz.: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 3. Baskı, TTK, Ankara 1988, s. 91.

olumsuzluğu durdurmak için III. Selim döneminden itibaren çeşitli girişimlerde bulunulmuş, II. Mahmud ile devam eden bu yeniden yapılandırma girişimlerinden istenilen neticeler alınamazken, Tanzimat'ın ilanından sonra da merkez ve taşra teşkilatlarını düzenlemek adına yeni girişimlerde bulunulmuştur³⁰.

2. Yerel Yönetimlerin Başlangıcı: Tanzimat

Türkiye’de yerel yönetimlerin ortaya çıkması ve gelişimi ile ilgili çoğunluk görüşü Türk idare tarihinde yerel yönetim uygulamalarının “**Tanzimat Fermanı**”³¹ ile beraber Avrupa’dan örnek alınarak düzenlendiği şeklindedir. Bu konu ile ilgili kaynaklar, Tanzimat’tan sonra vergi toplamak amacıyla merkezden atanan vergi memurları (muhassıl) için oluşturulan “**Muhassıllık Meclisleri**”ni yerel yönetimlerin ilk örneği ve başlangıcı olarak kabul etmektedir³². Ancak muhassıllık

³⁰ Osmanlı Devleti’nin Tanzimat öncesi taşra idaresi hakkında bkz.: Tuncer Baykara, *Anadolu’nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu’nun İdarî Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988, s. 83-122; İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2007, s. 250-260; İ. Metin Kunt, *a.g.e.*, s. 15-29; Nejat Göyünç, “Osmanlı Devleti’nde Taşra Teşkilâtı (Tanzimat’a Kadar)”, *Yeni Türkiye (Osmanlı Özel Sayısı I)*, S. 31, Ankara 2000, s. 430-441; Ancak Mustafa Akdağ’a, memleketi büyük vilâyetlere, vilâyetleri sancaklara, sancakları da kazalara ayrılmış olarak göstermenin doğru olmadığını belirtir. Akdağ’a göre kabul edilen bu vilâyet-sancak-kaza suretindeki düzen ayrımı, tamamıyla askerî ve biraz da asayiş düzeni ile ilgili bir anlam ifade etmektedir. Yazar’a göre hükümet idaresi, başkente bağlı tek bir bölüm olmak üzere sadece kazalardan ibarettir. Böylece Osmanlı geniş topraklarını idare ederken memleketi yüzlerce kazaya bölmüş, buralara mahsus belirli idarî-kazaî örgütler kurarak hükümet yönetimini halk tabakalarının derinliklerine iletmiştir. Bkz.: Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadî ve İçtimâî Tarihi*, YKY, İstanbul 2010, s. 425.

³¹ Mustafa Reşit Paşa’nın, 3 Kasım 1839’da günümüzde Gülhane Parkı (İstanbul) dediğimiz yerde Padişahın “**irade-i seniyye**”si olan Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nu okuması, Osmanlı’da yeni bir dönemin de başlangıcı olmuştur. Bu dönemde, reform niteliğinde başka fermanlar da çıkartılmış fakat Tanzimat Fermanı deyince hep Gülhane Hatt-ı Hümayunu anlaşılmıştır. Hatt-ı Hümayun ve Tanzimat dönemi yenilikleri birbirlerinden zor ayrılır. Hümayun, yeni anlayışın ipuçlarını verirken, reformlar da onun uygulamasını oluşturmuştur. Şu var ki, Hümayun ile Tanzimat aynı şeyler de değildir. Birincisi, daha çok yönetim ilkelerine ayrılmış bir kılavuz ve haklar belgesi, Tanzimat ise idarî, malî, siyasî, diplomatik, ekonomik vb. alanlara yayılan geniş bir uygulamalar bütünüdür. Bkz.: Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 18. Baskı, YKY, İstanbul 2009, s. 75, 83. Tanzimat Fermanı hakkında ayrıca şu eserlere bkz.: Ahmet Cevat Eren, *Tanzîmât Fermanı ve Dönemi*, Derin Yayınları, İstanbul 2007, 11-101; Halil İncalcık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, *Belleten*, C. XXVIII, S. 109-112, Ankara 1964, s. 603-622; Halil İncalcık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, *Belleten*, C. XXVIII, S. 109-112, Ankara 1964, s. 623-649; Halil İncalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, 2. Baskı, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, s. 13-521; Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Kaknüs Yayınları, Türkçesi: Ali Reşad, İstanbul 1999, s. 43-50; Suna Kili-A. Şeref Gözübüyük, *Sened-i İttifaktan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, 3. Baskı, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s. 11-14.)

³² Muhassıllık Meclisleri için bkz.: İlber Ortaylı, *Tanzimatdan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Hil Yayın, Ankara 1985, s. 33-45.

uygulamasından başarılı sonuç alınamamış ve 1842 tarihinde muhassıllık meclisleri yerini “**Memleket Meclisleri**”ne bırakmıştır. 1 Ocak 1849’da yayınlanan yeni bir talimat ile memleket meclisleri de “**Eyalet Meclisleri**” adını almıştır³³. Eyalet meclisi başkanının vali derecesinde hükümet tarafından gönderilmesi Edirne’nin yanı sıra Bursa ve Trabzon gibi büyük eyaletlerde meclis başkanı ile eyalet valileri arasında yeni sorunlar ortaya çıkarmıştır. Bunun sonucunda merkeziyetçi uygulamaların yürütüldüğü eyalet meclislerinde 1852’de yeni bir talimatname düzenlenerek belirli merkezlerde merkezden atamaya son verilmiş, eyalet valileri yeniden eyalet meclis başkanlığına getirilmiştir³⁴.

3. Islahat Fermanı’ından I. Meşrutiyet’e Kadar Taşra İdaresinde Yapılan Düzenlemeler

1856’da yayınlanan “**Islahat Fermanı**”³⁵,nın özellikle taşra yönetimi bakımından önemi şudur ki, fermana göre gayrimüslim cemaatlerin vilâyet ve nahiye idare meclislerinde temsilci üyeleri olacaktır³⁶. Femandan hemen sonra 22 Eylül 1858 tarihinde ilan edilen bir diğer talimat ile vali merkezi hükümetin bütün yetkili kalemlerinin mahallî temsilcisi haline gelmiş ve artık alt memurların devlete karşı sorumluluğu valinin aracılığıyla ve onun üzerinden olmuştur. Birkaç sene sonra yayınlanacak vilâyet nizâmnâmesinin habercisi hükmündeki bu 19 maddelik talimatla vali ilk defa hükümetin taşradaki yegâne vekili olmuştur³⁷. Ayrıca bu düzenleme ile ülkede idarî bölümler eyalet, liva (sancak), kaza ve köy olarak kabul

³³ Memleket ve Eyalet Meclisleri için bkz.: Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde ...*, s. 215-224; Eyalet Meclisleri’nin uygulanmasına başlanılan ilk eyaletler Edirne ve Hüdâvendigâr’dı. Edirne’de oluşturulan meclisin başkanı eski Zaptiye Mektupçusu Sadrettin Bey’di. Mekke-i Mükerrreme payelilerden Hüsameddin Efendi üye, Karesi eski kaymakamı İhsan Efendi birinci Kâtip olarak hükümet tarafından görevlendirilmiştir. Bkz.: Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde ...*s. 219.

³⁴ Musa Çadırcı, “Osmanlı Döneminde Yerel Meclisler”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 2, S. 5, Ankara 1993, s. 5-6.

³⁵ Islahat Fermanı için bkz.: Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform, 1856-1876*, II. Basım, Agorakitaplığı, İstanbul 2005, s. 53-83; Suna Kili-A. Şeref Gözübüyük, *a.g.e.*, s. 11-14. 15-21; Bülent Tanör, *a.g.e.*, s. 95-97; Engelhardt, *a.g.e.*, s. 137-139; Ahmet Cevat Eren, *a.g.e.*, s. 101-106; Musa Gümüş, “Anayasal Meşrûfî Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı’nın Tam Metin İncelemesi”, *BİLİG*, S. 47, Ankara 2008, s. 215-240.

³⁶ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara 2000, s. 46.

³⁷ Abdülhamit Kırmızı, *Abdülhamid’in Valileri Osmanlı Vilâyet İdaresi 1895-1908*, 2. Basım, Klasik, İstanbul 2008, s. 24.

edilmiş ve bu birimlerden her birinin sınırlarının büyültölüp küçültölmesi mutlaka padişahın emrine bağlı tutulmuştur³⁸.

Islahat Fermanı, gerek Müslümanlar gerekse gayrimüslimler arasında bir memnuniyetsizliğe sebep olurken, özellikle Balkanlarda (Bosna-Hersek, Sırbistan, Niş), Suriye ve Lübnan'da ayaklanmalar başlamıştı. Avrupa devletlerinin de müdahalesiyle Dürzîler ile Marunîler arasında yaşanan anlaşmazlık ve çatışmalar bir iç sorun olmaktan çıkarak uluslararası bir boyut kazandı. Bunun sonucunda Osmanlı hükümeti ile İngiltere, Fransa, Avusturya ve Rusya'nın katılımıyla oluşturulan komisyon 9 Haziran 1861 tarihli "**Lübnan Nizâmnâmesi**"ni hazırladı. "**Gerçekte, bu Nizâmnâme Lübnan'a neredeyse bağımsızlık statüsü (otonomi) tanıyan bir yapıdaydı.**"³⁹.

Ülkede ortaya çıkan karışıklıklar ve dış baskılar, Osmanlı devlet adamlarını yeni düzenlemeler yapmak zorunda bıraktı. Yeni bir vilâyet nizâmnâmesi hazırlanması, Osmanlı için olumsuz bir gelişme olan Lübnan örneğinin yaygınlaşmasını önlemek amacını taşıyordu. Bunun göstergesi ise 1864 senesine ait vilâyet nizâmnâmesinin 6 Eylül 1864 tarihinde yeniden düzeltilen Lübnan nizâmnâmesi'nden kısa bir süre sonra çıkarılmasıdır⁴⁰.

7 Kasım 1864 tarihli bu vilâyet nizâmnâmesi ile eyaletler kaldırılmış, yerine livaların oluşturduğu vilâyetler kurulmuştur⁴¹. Açıkça Fransızların "**departman**"

³⁸ Vecihi Tönük, *a.g.e.*, s. 116; 13 Safer 1275 (22 Eylül 1858) tarihli talimatın tamamı için bkz.: Vecihi Tönük, *a.g.e.*, s. 116-128.

³⁹ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri (III) Tuna Vilâyeti Nizâmnâmesi", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 5, S. 2, Ankara 1996, s. 68; Bu nizâmnâme için ayrıca bkz.: Cenk Reyhan, "Cebel-i Lübnan Vilâyet Nizâmnâmesi", *Memleket Siyaset Yönetim*, S. 1, Ankara 2006, s. 171-181; Erkan Tural, "Minyatür Bir Tanzimat Ülkesi: Lübnan ve 1861 Lübnan Vilâyet Nizâmnâmesi", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 14, S. 2, Ankara 2005, s. 65-91.

⁴⁰ Cenk Reyhan, *Osmanlı'da İki Tarzı İdare Merkeziyetçilik-Adem-i Merkeziyetçilik*, İmge Yayınları, Ankara 2007, s. 103.

⁴¹ "İşbu seksen bir senesinde (1864-1865) Devlet-i aliyye'nin icrâsına teşebbüs eylediği islâhât-ı mülkiyye cümlesinden birisi Anadolu ve Rumeli kıt'alarında bulunan ba'zı eyâlât ve elvîyeden müceddeden vilâyetler teşkili mâddesidir ki, bunun evvel-emirde müzâkere ve icrâsı için Niş Vâlisi Midhat Paşa sene-i sâbıkada me'zûnen İstanbul'a gelerek, def'atle olunan müzâkerât üzerine, tensikât-ı cedîde-i mülkiyye nâmiyle o esnâda icrâsına şürû' olunan islâhât ve idâre-i umûmiyyeye dâir tasavvur olunan mevâdd, esbâb-ı mûcibesıyla berâber kaleme alınan beyân-nâmenin i'lânı ile cümleye bildirildi. İcraât-ı mutasavverinin hülâsası mevâdd-ı âtiyeden ibârettir. Eyâlât ve elvîyenin

yönetmeliklerine ya da onların özetine başvurularak hazırlanan nizâmnâmede vilâyetler birçok sancağa (bazen eski eyaletin alt birimi olan liva diye de adlandırılırdı), her sancak kazalara, her kaza köylere bölünmekteydi. Nizâmnâme, köy ve nahiyenin üst birimlerle ilişkileri noktasında biraz belirsizlik taşımasına rağmen, bir bütün olarak, padişahın kırsal topluluğa kadar o ana kadar yürürlükte olandan daha bütünsel bir hiyerarşiyi temsil ediyordu⁴². Vilâyet yönetiminin düzenlenmesinin ilk belgesi olan ve Tuna vilâyeti'nde uygulanmaya başlanan 1864 Vilâyet Nizâmnâmesi, Osmanlı yönetim sistemi ve toplum için farklı ve yeni bir yönetim tarzıydı⁴³.

Tuna vilâyetinden sonra bu biçimde örgütlenen ilk yerler Erzurum, Edirne, Bosna, Halep, Suriye ve Trablusgarb'tı. Mısır da bir vilâyet sayılıyordu. Bir yıl içerisinde bütün devlet Bağdat ve Yemen dışında, en azından kâğıt üzerinde bu tarzda örgütlenmişti⁴⁴.

---

yoluyla taksîmiyle berâber, eyâlet idâresinin elvîyeye ve elvîyenin kazalara olan nezâreti bir sûret-i sahîha ve kaviyyeye konulması. Mecâlis-i mevcûdenin islâhı ile envâ'-ı mesâlih ve de'âviye göre tefrîki gibi şeylerdir." Bkz.: Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, TTK, C. X, Yayına Hazırlayan: M. Münir Aktepe, Ankara 1988, s. 126; ayrıca bkz.: Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, TTK, Yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara 1991, s. 199-200; "Yeni Nizâmnâmelerin hazırlanmasında Niş valisi Midhat Paşa'nın düşünce ve çalışmasından yararlanılmıştı. Çünkü Paşa kısa süren Niş valiliği sırasında başarılı bir yönetim örneği vermiş ve eyaletin karışık durumunu düzene koymuştu. Yeni Nizâmnâmeyi hemen bütün imparatorlukta uygulamaya cesaret edemeyen Babîâlî bir ön uygulama alanı seçmek kararındaydı. Bu nedenle Midhat Paşa'nın katıldığı kurul, Nizâmnâmeye çok az değişiklik yaparak, (hemen hemen başlık ve bazı terimlerle sınırlı) Tunâ Vilâyeti için ayrı bir Nizâmnâme hazırladı. Tuna Vilâyeti eski Niş, Vidin ve Silistre eyaletlerinin birleştirilmesiyle kurulmuştu; yani Edirne dışında bütün İkinci Ordu muntakasını içine alan bir bütündü. Tuna Vilâyeti Nizâmnâmesi gibi daha sonra Bosna ve diğer yerlerdeki uygulamalarda da aynı yol izlendi. Komisyon "Vilâyet Nizâmnâmesi" başlıklı ve genel uygulamayı emreden bir tasarı hazırlamış ve onaylanmıştı ama önce kısmî uygulama için Tuna Vilâyeti seçilmiş ve bu bölge için de farklı olmayan aynı nitelikte bir Nizâmnâme hazırlanmıştı." Bkz.: İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde ...*, s. 53-54; Taşra idaresi hakkında kanunlaştırmanın ilk adımı olup 8 Ekim 1864 tarihinde ilan edilen Tuna Vilâyeti Nizâmnâmesi için bkz.: Vecihi Tönük, *a.g.e.*, s. 137-143; Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu Yerel Yönetim Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 51-67; Mehmet Çelik, *Balkanlar'da Tanzimat: Midhat Paşa'nın Tuna Vilâyeti Valiliği 1864-1868*, Libra, İstanbul 2010, s. 47-63.

⁴² Roderic H. Davison, *a.g.e.*, s. 153.

⁴³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, 7. Baskı, TTK, C. V, Ankara 1999, s. 191.

⁴⁴ Roderic H. Davison, *a.g.e.*, s. 165; İlber Ortaylı; Tuna Vilâyetinde başarılı olunmasından sonra Halep, Edirne, Trablusgarb ve Bosna Vilâyetlerinde Nizâmnâmenin uygulandığını belirtirken, Abdülhamit Kırmızı; İlk olarak Tuna Vilâyetinde uygulanan Nizâmnâmenin daha sonra her kıtadan birer pilot Vilâyette uygulanmaya başlandığını ve 1865'te Rumeli, Anadolu ve Arabistan'da Bosna, Erzurum ve Şam Vilâyetleri'nin yeni uygulamaya dahil edildiğini belirterek Edirne Vilâyetinden bahsetmezken, Selda Kılıç; Tuna'dan sonra uygulamanın ikinci olarak Bosna, üçüncü olarak ise Edirne Vilâyetinde başlatıldığını daha sonra da sırasıyla Halep, Suriye, Trablusgarb ve Erzurum

Buralarda uygulamanın başarılı olmasından sonra 1867 senesinde “**Vilâyet-i Umumiye Nizâmnâmesi**” ilan edilmiştir. Bu nizâmnâme yeni bir metin değildir, bütün imparatorlukta uygulanmak için yayınlanmıştı ve çok küçük tadilatları dışında “**Tuna Vilâyeti Nizâmnâmesi**”nin (ya da 1864 Vilâyet Nizâmnâmesi’nin) aynısıydı⁴⁵. Ancak bu nizâmnâmeler taşra idare sistemini düzene kavuşturmakta yeterli olmamıştır ki bu nedenle 1871’de yeni bir nizâmnâme yayınlanmıştır.

Önceki nizâmnâmede gerekli görülen değişikliklerin yapılması ve eksikliklerin ilavesiyle 22 Ocak 1871’de “**İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyet Nizâmnâmesi**” yayınlandı. Nizâmnâme’ye göre ülke yönetiminde yapılan en önemli değişiklik “**Nahiye**” adı altında yeni bir idarî birimin kurulmasıdır. Artık taşra idaresi vilâyet, sancak, kaza, nahiye ve köy olarak kademelendirilmişken, valiler vilâyetlerin, mutasarrıflar sancakların (liva), kaymakamlar kazaların, muhtarlar ise köylerin en büyük mülkî yöneticileridir. Yeni oluşturulan nahiyelerin yönetimi ise müdürlere verilmişti⁴⁶.

1871’deki nizâmnâme, İstanbul dışındaki yerleşim merkezlerinde batı’daki anlamıyla belediye örgütü kurulmasının yasal temelini oluşturmuş ve Osmanlı yönetiminde klasik dönemden beri yönetimin en alt ve temel unsuru olan mahalle ve köyler merkezîyetçi yaklaşımla yeniden düzenlenmiştir⁴⁷. Ayrıca 1871 nizâmnâmesi ile Osmanlı, vilâyet yönetiminde 1913 yılında İttihad ve Terakki tarafından çıkarılan kanuna kadar yeni bir döneme girmiştir⁴⁸.

Vilâyetlerinde yeni nizâmnâme hükümlerinin uygulanmaya başlandığını belirtmektedir. Bkz.: İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ...*, s. 429-430; Abdülhamit Kırmızı, “19. Yüzyılda Osmanlı Taşra İdaresi”, *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayın No: 2, Editör: Erol Özvar-Arif Bilgin, İstanbul 2008, s. 305; Selda Kılıç, “1864 Vilâyet Nizâmnâmesinin Tuna Vilâyetinde Uygulanması ve Mithat Paşa”, *A. Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 37, Ankara 2005, s. 103.

⁴⁵ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde ...*, s. 62; 1867 tarihli vilâyet nizâmnâmesi için bkz.: Vecihi Tönük, *a.g.e.*, s. 146-148.

⁴⁶ İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyet Nizâmnâmesi (29 Şevval 1287), *Düstûr*, Tertip I, C. I, Matbaa-i Âmire, İstanbul H. 1289, s. 625-651; 1864 nizâmnâmesine göre ise Vali vilâyetin, Kaymakam livanın, Müdür kazanın ve köy muhtarın yönetimindeydi. Bkz.: Vecihi Tönük, *a.g.e.*, s. 137; Abdülhamit Kırmızı, *Abdülhamid’in Valileri ...* s. 31.

⁴⁷ Bekir Parlak, “Osmanlı Devleti’nin Son Yüzyılında Taşra Yönetimine İlişkin Anayasal-Yasal Gelişmeler ve Cumhuriyete Yansımalar”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 11, İstanbul 2002, s. 42.

⁴⁸ Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Yerel Yönetim Metinleri (VI): 1871 Vilâyet Nizâmnâmesi ve Getirdikleri I”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 5, S. 5, Ankara 1996, s. 90; 1871 nizâmnâmesi için ayrıca bkz.:

1864, 1867 ve 1871 düzenlemelerinden sonra 25 Muharrem 1293 (21 Şubat 1876)'te “**İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Hakkında Tâlimat**” adı ile yeni bir kanun çıkarılmış⁴⁹ ve tüm vilâyetlere gönderilmiştir⁵⁰. Kırk maddelik bu talimatın otuz iki maddesinde özellikle valilerin diğer maddelerde ise mutasarrıf, kaymakam, hâkim ve meclislerin vazifeleri kesin çizgileri ile belirtilmiştir⁵¹.

1876'da yapılan diğer önemli bir değişiklik ise nahiyeler için düzenlenen “**İdare-i Nevahi Nizâmnâmesi**”dir. Yirmi sekiz maddelik bu nizâmnâmeye göre; nahiye meclisleri etnik ve dini grupların temsili esas olmak üzere kurulacaktı. Yani üyelerin yarısı Müslüman diğer yarısı ise gayrimüslim olacaktır. Seçimle gelecek ve okuma yazma bilmesi şartı aranan nahiye müdürü en kalabalık, üyeler içerisinde seçilecek müdür muavini ise nüfusça azınlıkta kalan milletten olacaktır. Nizâmnâmeye göre Osmanlı uyruğundan olan, otuz yaşını geçmiş ve senelik yüz kuruş vergi verenler seçme ve seçilme şartlarını taşımaktadır⁵².

Nizâmnâmede belirtilenler demokratik usul olarak nitelendirilmişse de⁵³, özellikle Avusturya-Macaristan ve Rusya'nın vermiş olduğu notalar sonucunda hazırlanan bu nizâmnâmenin hükümleri Osmanlı devlet adamlarını ürkütmüş ve uygulanmamıştır. Dönemin hukukçularından İsmail Hakkı Bey'in belirttiğine göre; “*Memalik-i Osmaniye’de nahiyelerin ahalice müntehib bir heyet tarafından*

Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern ...*, s. 69-99; Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Yerel Yönetim Metinleri (VI): 1871 Vilâyet Nizâmnâmesi ve Getirdikleri II”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 5, S. 6, Ankara 1996, s. 89-99].

⁴⁹ Ahmet Cevat Eren, *a.g.e.*, s. 135-136.

⁵⁰ “*İdâre-i Umûmiyye-i vilâyâta dâir kırk madde ve fusûl-i müte’addideyi hâvî tanzîm olunan ta’lîmâtın birer nüshası makaâm-ı sadâretten tasfîr olunan mufasssal ve meşrûh mucib-nâmelere leffen bi’l-cümle vülâta tisyâr olunmuştur.*” Bkz.: Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak’a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, TTK, C. XV, Yayına Hazırlayan: M. Münir Aktepe, Ankara 1993, s. 74.

⁵¹ İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Hakkında Tâlimat (25 Muharrem 1293), *Düstûr*, Tertip I, C. III, Matbaa-i Âmire, İstanbul H. 1293, s. 24-33.

⁵² İdare-i Nevahi Nizâmnâmesi (11 Rebî’ülevvel 1293), *Düstûr*, Tertip I, C. III, Matbaa-i Âmire, İstanbul H. 1293, s. 33-37.

⁵³ “*Bu demokratik usulün, 20. yüzyılın karışık nüfuslu bazı ülkelerinde (Kanada, Belçika, Hollanda, Lübnan, Kıbrıs) uygulanan kotalı demokrasi (démocratie consociative) modelini çağrıştırmaması imkânsızdır.*” Bkz.: Bülent Tanör, *a.g.e.*, s. 109.

idaresini temin için neşir buyurulan 11 Rebiulevvel 1293 tarihli İdare-i Nevahi Nizâmnâmesi yalnız bir iki vilâyette icraya konuldu."⁵⁴.

4. Kanun-ı Esasî'de Taşra İdaresine Ait Hükümler (1876)

Kanun-ı Esasî hazırlanırken ülke yönetimine ait konular tekrar gündeme gelmiş ve bu nedenle Kanun-ı Esasî'ye yönetimle ilgili hükümler konmuştur⁵⁵. Kanun-ı Esasî'nin birinci maddesinde tüm Osmanlı Devleti topraklarının imtiyazlı eyaletleriyle birlikte bölünmez bir bütün olduğu ve hiçbir nedenle ayrılığın benimsenmediği belirtilmiştir.

Vilâyetlerin yönetimi valilerin yetki genişliğine dayanmakta bunun yanı sıra işbölümü ve görevlerin ayrılığı ilke olarak kabul edilmektedir (madde 108). Vilâyet, liva ve kaza merkezlerinde toplanacak "**İdare Meclisi**" ile yılda bir defa toplanan "**Vilâyet Genel Meclisleri**" üyelerinin seçim şekli özel bir nizâmnâme ile düzenlenecektir (madde 108). İstanbul ve taşrada seçim ile oluşturulacak belediye meclisleri ise belediye işlerini yerine getirecektir (madde 112). Kanun-ı Esasî'de daha önce yayınlanan vilâyet nizâmnâmelerinde belirtilmeyen bir meclis kurulması da öngörülmüştür. Kazalarda her cemaatin kendi içinden kuracağı bu meclis, taşra idaresine bağlı olarak vakıf ve hayır işlerinden sorumlu tutulmuştur (madde 111).

"**Yetki genişliği**" ve "**Görevler ayrılığı**" ilkelerinin yer aldığı Kanun-ı Esasî'de dikkat çeken diğer bir hususta yeni bir teşkilatlanmaya gidilerek belediye işlerinin, yönetim işlerinden ayrı tutulmasıdır.

Cumhuriyet döneminden önce taşra idaresi hakkında düzenlenen son kanun (İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-u Muvakkatı) 1913'te yayınlanırken,

⁵⁴ Hristiyanların yönetime katılması ve nahiyelere özerk statü verilmesi Özellikle Avusturya-Macaristan'ın Bosna'ya ve Rusya'nın Bulgaristan'a el atma amaçlarına uygun gelişmelerdir. Bu nedenle bahsedilen bu iki devlet verdikleri notalar ile amaçları için nahiye nizâmnâmesinin yayınlanmasını sağlamışlardı. Bkz.: İlber Ortaylı, *Tanzimatdan Cumhuriyete ...*, s. 96-97; ayrıca bu nizâmnâmeye göre nahiye teşkilat ve idaresi ile yeni nizâmnâmeye göre kurulan nahiyeler için bkz.: Vecihi Tönük, *a.g.e.*, s. 202-211.

⁵⁵ Kanun-ı Esasî'nin tam metni için bkz.: Suna Kili-Şeref Gözübüyük, *a.g.e.*, s. 36-51.

T.B.M.M.’nin ürünü olan 1921 Anayasası’nda da yerel yönetimlerin muhtariyeti ve yerel görevlerin aslılığı kabul edilmiştir⁵⁶.

II. EDİRNE SANCAĞI’NIN İDARÎ YAPISI

A. Yönetim Birimleri

1864 Vilâyet Nizâmnâmesi’nin uygulanması sonucunda kurulan Edirne Vilâyeti’nin⁵⁷ sancaklarından (liva) birisi olan Edirne Sancağı’nın sınırları içerisinde aynı zamanda vilâyet merkezi olan Edirne şehri de yer almaktadır. Edirne Sancağı, aynı zamanda merkez sancak (merkez-i livâ) konumundaydı. İncelediğimiz dönem içerisinde yapılan idarî düzenlemeler sancağın yönetimi ile birlikte sancak sınırlarının alanında değişikliklere sebep olmuş ve sancağa bağlı idarî birimlerde de (kaza, nahiye ve köyler) farklılıklar yaşanmıştır⁵⁸.

1. Sancak Yöneticileri ve İdare Meclisleri

1871 Vilâyet Nizâmnâmesi ile gerçekte pek pratik olmayan ve uygulanamayan merkez sancağı mutasarrıf⁵⁹ ve kaymakamlıkları kaldırılırken⁶⁰ ilk defa vali muavinliği tesis edilmişti⁶¹. Nizâmnâmeye göre yapılan bu değişikliklerin Edirne Vilâyeti’nin merkez sancağı olan Edirne Sancağı’nda uygulanmış olduğunu belirtebiliriz. Şöyle ki, yayınlanmış ilk iki sâlnâmeye göre Edirne merkez sancağı’nın üst yöneticisi mutasarrıf değil, aynı zamanda merkez vilâyet memuru da olan “**Vali**

⁵⁶ Bekir Parlak, *a.g.m.*, s. 44-46.

⁵⁷ Bu nizâmnâmeye göre Edirne Vilâyeti’nin sancakları, Edirne, Filibe, Gelibolu, Tekirdağ ve İslimiye’dir. Bkz.: Vecihi Tönük, *a.g.e.*, s. 161.

⁵⁸ Bu idarî değişikliklere sancağın kaza, nahiye ve köylerini belirteceğimiz kısımlarında değinilecektir

⁵⁹ Mutasarrıf kelimesinin sancağa veya livaya gönderilen idareci anlamını kazanması XVII. yüzyıl başlarından itibaren meydana gelen gelişmelerle alakası vardır. Mutasarrıflığın, sancak idarecisi olarak kesin biçimde kurumsallaşması 1864 Vilâyet Nizâmnâmesi ile oldu. Sancağın idaresi mutasarrıfa verildi. Mutasarrıf, vilâyet nizâmnâmelerinde belirtilmiş olan mülkî, idarî, malî konular ile güvenlik hususunda görevlerini yerine getirirdi. Bkz.: Ali Fuat Örenç, “Mutasarrıf”, *DİA*, C. 31, İstanbul 2006, s. 377-378; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, 5. Baskı, TTK, C. VIII, Ankara 2000, s. 310.

⁶⁰ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde ...*, s. 64; İlber Ortaylı, *Tanzimatdan Cumhuriyete ...*, s. 62.

⁶¹ Vali muavinliği, ilk defa 1871 Vilâyet Nizâmnâmesi ile tesis edilmiştir. Bkz.: Mehmet Seyitdanhoğlu, *Yerel Yönetim Metinleri (VI):...I*, s. 90.

muavini unvanıyla merkez sancağına memur” edilmiş Raif Bey’di⁶². Vali muavini Raif Bey aynı zamanda Sancak İdare Meclisi’nin de başkanıydı⁶³. 1871 nizâmnâmesinde yer almayan merkez sancak mutasarrıflığının yanı sıra aynı nizâmnâmeye göre merkez sancağı idare meclisi de yürürlükten kaldırılmıştır⁶⁴.

Osmanlı-Rus savaşı sonrası yayınlanan H. 1300 senesine ait ilk sâlnâmeye göre Edirne Sancağı’nın yöneticisi Mutasarrıf Vassa Efendi’dir. Mutasarrıfın başkanlığında sancak idare meclisinin varlığında yeniden belirtilmiştir⁶⁵. Bu kayıtlara göre daha önce yürürlükten kaldırılan merkez sancak mutasarrıflıkları ve merkez sancak idare meclisleri yeniden idarî sistem içerisine katılmış olduğunu belirtebiliriz. Merkez sancak mutasarrıfı (bu dönem için Vassa Efendi), gerekli hallerde vilâyet valisine vekâlet ederken, merkez kaza kaymakamına ait görevleride yerine getiriyordu⁶⁶.

21 Haziran 1884’te Edirne Sancağı mutasarrıflığına getirilen Nikolaki Efendi⁶⁷ görevine 29 Temmuz 1886 tarihinde Edirne merkez mutasarrıflığı lağv edilene kadar devam etmiştir⁶⁸. Edirne Sancağı mülkî amîrînin mutasarrıf olduğunu gördüğümüz son kayıta H. 1303 (1886) sâlnâmesine aittir⁶⁹.

⁶² Edirne Sancağı başlığı altında “Merkez Liva Memurları” olarak Vali muavini Raif Bey’den başka belirtilen memurlar ise Naib Abdurrahman Efendi, Müftü Hafız Mestan Efendi, Muhasebeci Mehmed Emin Efendi, Tahrirat Müdürü Salih Bey ve Tercüman Kostaki Efendi’dir. Bkz.: SVE-H. 1287, s. 30-35; SVE-H. 1288, s. 35.

⁶³ Başkanın yanı sıra bu meclisin 1871 senesi sâlnâmesine göre azaları şunlardır: Naib Efendi, Müftü Efendi, Muhasebeci Efendi, Tahrirat Müdürü Efendi, Eşref Bey, Şerif Efendi, Mihaylov Ağa, Kirkor Ağa. Hüseyin Efendi ise meclisin kâtibiydi. Bkz.: SVE-H. 1288, s. 35.

⁶⁴ Vecihi Tönük, *a.g.e.*, s. 179; H. 1287 ve H. 1288 sâlnâmelerinde Sancak İdare Meclisine ait kayıtlar bulunurken, nizâmnâmede belirtilen hükümlere uygun olarak H. 1289, H. 1290, H. 1291, H. 1292, H. 1293 ve 1293 Malî senesi sâlnâmelerinde idare meclisine ait bilgi mevcut değildir.

⁶⁵ 1883 sâlnâmesine göre idare meclisinde üye olarak Müftü Hafız Mestan Efendi, Reşid Bey, Muhasebeci İbrahim Hakkı Efendi, Tahrirat Müdürü Ahmed Galib Efendi, Salih Bey bulunuyordu. Bunlardan başka Rum Metropolitide ve Hahambaşından başka 3 gayrimüslim de idare meclisindeydiler. Meclisin kâtibi ise Asaf Bey’di. Bkz.: SVE-H. 1300, s. 74.

⁶⁶ Mefahir Behlülil, *İmparatorluk ve Cumhuriyet Dönemlerinde İllerimiz*, BDS Yayınları-Özal Matbaası, İstanbul 1992, s. 147.

⁶⁷ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 15; SVE-H. 1301, s. 82.

⁶⁸ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 17.

⁶⁹ SVE-H. 1303, s. 84.

Merkez mutasarrıflığı kaldırıldıktan sonra vali muavinliğine atanan⁷⁰ son mutasarrıf Nikolaki Efendi'nin vali muavini unvanı verilerek belirtildiği 1887 senesi kayıtlarında ise Sancak İdare Meclisi'nin başkanı Edirne Vilâyeti Valisi Hacı Ahmed İzzet Paşa'ydı⁷¹. Bu durum 1888 ve 1889 senelerinde de devam etmiş ve Vilâyet Valisi (Hacı Ahmed İzzet Paşa) diğer görevleri ile birlikte Edirne Sancağı İdare Meclisi başkanlığını da yürütmüştür⁷². H. 1306 (1889) senesine ait bu kayıt, sancak idare meclisine ait son kayıt olup, bu seneden sonra yayınlanmış sâlnâmelerde adı geçen meclis hakkında kayıt verilmemiştir⁷³.

Günümüzde valiliğin bulunduğu merkez ilçenin il valisi tarafından yönetilip diğer kazalar gibi kaymakamı bulunmaması durumuna paralellik arz eden bu hususa göre merkez sancağın yönetimi de dönemin vilâyet valisinin uhdesine geçmiştir.

2. Edirne Şehri

İstanbul'un fethine kadar devletin merkezi, sonrasında ikinci bir merkez ve Balkanlarda ki Osmanlı fetihlerinin hareket üssü olan Edirne'nin idarî statüsü, Rumeli Eyaleti'nin⁷⁴ oluşturulması ile doğrudan ilgilidir⁷⁵.

⁷⁰ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 17.

⁷¹ 1887 senesi kayıtlarına göre Sancak İdare Meclisin diğer üyeleri; Müftü Hacı Süleyman Efendi, diğer dinlerin Ruhani Reisleri, Artin Ağa, Bakkalbaşı Yorgi Ağa, Reşid Bey, Ali Bey, Salih Bey ve Ceridoğlu Panoyadaki Ağa'dır. Bkz.: SVE-H. 1304, s. 46.

⁷² SVE-H. 1305, s. 48; SVE-H. 1306, s. 48.

⁷³ Merkez sancak mutasarrıflığı ile merkez sancak idare meclisleri hakkında incelenen dönem içerisinde değişiklikler yapılmış olduğu sâlnâme kayıtlarından ortaya çıkmaktadır. Yapılan bu değişiklikler tezin çalışma alanı dışında kaldığından dolayı farklı bir çalışmaya konu olabilir.

⁷⁴ “*Kâtip Çelebi, Cihannümâ’da, Rumeli memleketlerini zikrederken, “İklim-i Rum”u “Yunan-ı Rum” ve “Anadolu” olarak ikiye ayırmakta ve İstanbul Boğazı’ndan, “Halic-i Kostantiniyye”, batı ve şimaldeki kut’anın fetih esnasında “Rum-ili” ünvanıyla şöhret bulduğunu bildirmektedir. Bu tâbir, başlangıçtan itibaren, coğrâfî bir bölge adı olarak kullanıldığı gibi, idarî taksimatta da, vüs’ati gittikçe büyüyen bir idarî birliği ifâde etti. XIV. asır ikinci yarısında, Rumeli’de fütuhât başlar başlamaz burası bir beğlerbeğilik yapıldı ve bu vazîfeye Lala Şahin Paşa tayin edildi. Bu esnâda, hudut boyundaki memleketler ise birer uç itibâr ediliyor ve diğer belli başlı ümerâya veriliyordu. İlk olarak; Gazi Evrenos Beyin uç beği yapıldığını görüyoruz. Dikkate şayandır ki, ilk zamanlarda Rumeli için “eyâlet” denilmediği gibi (küçük kaleler ve muntakaları, Âşık Paşa-zâde ve Neşrî, daimâ birer vilâyet olarak zikretmektedir: Dimetoka vilâyeti, Ipsala vilâyeti, Hayrabolu vilâyeti, Çorlu vilâyeti... gibi) livâ veya sancak tâbirleri de yoktur. Bu teşkilâtın tedricen XV. asırda tamamlandığını ve idarî bölgelerin ve isimlerinin bu esnâda tayyîn ettiği ve vuzuh kazandığı anlaşılmaktadır. Fethedildiği andan itibaren, Osmanlı devleti için, kazandığı büyük ehemmiyet göz önüne alınırsa Rumeli idaresine ve kuvvetlerinin başına en müktedir ve en güvenilir devlet adamlarından ve kumandanlarından birinin getirileceği âşikardır. Nitekim XV. asır birinci*

I. Murad (Hüdavendigâr) tarafından fethedildikten sonra “**Mahrusâ-i Edirne**” resmi adıyla Osmanlı Devletinin “**payitaht-ı sânisî**”^{*} olan Edirne’nin fethinden sonra⁷⁶, Rumeli Eyaleti teşkilatı oluşturulmuş, bu eyaletin başına önce Lala Şahin Paşa daha sonra ise Timurtaş Paşa Beylerbeyi⁷⁷ olarak getirilmiştir. Bunlar aynı zamanda Edirne Muhafızlarıydı. Fetih Balkanlarda geniş bir alana yayılınca o döneme kadar “**Paşa Livası**” olan Edirne, bu unvanını yeni fethedilen Sofya’ya bırakmıştır⁷⁸. Bundan sonra Edirne, devlet merkezi olduğu için buraların liva merkezi Rumeli eyaletini teşkil eden 24 livadan biri olan Çirmen olmuş, devlet merkezinin İstanbul’a nakledilmesinden sonra da Çirmen liva merkezi olarak kalmaya devam etmiştir⁷⁹. Burada belirtilmesi gereken önemli bir tespit şudur ki; Tapu-Tahrir defterlerinde Edirne’ye ait bazı müsellemler ve vakıf köylerinin Çirmen’e bağlı olmasından dolayı, bu sancağa bağlı birer nahiye gibi görülmeleri, daha çok askerî bir teşkilatlanmayı yansıtmakta olup, ayrıca vakıf gelirlerinin tamamının bir arada gösterilmesi de amaçlanmış olabilir. Hatta 385 numaralı Tapu-Tahrir defterinde “**Nahiye-i Ergene**” başlığından sonra “**tâbi-i Kaza-i Edirne**” ile

---

yarısında, Timurtaş Paşa, Bâyezid Paşa, Sinan Paşa, Şehâbeddin Paşa gibi devlet kadrosu içinde birinci derecede rol almış şahsiyetlerin bu bölgenin idaresinin başına getirildiği görülmektedir.”

Bkz.: M. Tayyib Gökbilgin, “Kanunî Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları”, *Belleten*, C. XX, S.77-80, Ankara 1956, s. 247; Osmanlılar, Avrupa kıtasında fethettiği memleketlere “**Rumeli**” ismini vermişlerdi. Rumeli’nin sınırlarını tamamıyla tayin ve hududunu tarif etmek zor olup bu hudut Osmanlı fetihlerine göre değişmiştir. Eflak, Boğdan, Bulgaristan, Sırbistan, Bosna, Hersek, Karadağ, Arnavutluk ve Mora gibi bölgeler için kendi özel isimleri kullanıldığından, Rumeli ismi bu bölgeler dışında kalan yerlere yani eski Trakya ve Makedonya ile Teselya ve Yunan’ın Mora yarımadasından başka kara kısmına ve bazen yalnız Trakya ve Makedonya yani Edirne ve Selanik Vilâyetleriyle Manastır ve Üsküp cihetlerine verilirdi. Bkz.: Şemseddin Sami, *Kamûsü’l-a’lâm*, C. III, Mihran Matbaası, İstanbul H. 1308, s. 2376.

⁷⁵ Edirne, ilkçağda idarî muhtariyeti olan şehir devletiydi. İmparator Diokletianus’un 3. yüzyılda yapmış olduğu idarî reformlar ve mülkî teşkilattan sonra Edirne “**Dioecesis Thraciae**”nin bir eyaleti (provincia) olan “**Haemimontus**”un başşehri olmuştur. Bkz.: Arif Müfid Mansel, *a.g.m.*, s. 24, 27; Edirne, Bizans devrinde bir askerî bölge garnizon-vilâyet (thema)’lerden birisi olup, aynı zamanda metropolitlikti. Bkz.: Semavi Eyice, *a.g.m.*, s. 47, 57.

* İkinci Başkent.

⁷⁶ Necdet Sakaoğlu, *20. Yüzyıl Başında Osmanlı Coğrafyası (1907-1908)*, Denizkültür Yayınları No:21, İstanbul 2007, s. 57.

⁷⁷ İlk Beylerbeyi merkezi Edirne’dir. Bkz.: Halil İnalcık, “Rumeli”, *İA*, C. 9, İstanbul 1964, s. 771.

⁷⁸ M. Tayyib Gökbilgin’e göre Edirne’nin Paşa Livası, yani Beylerbeyi hassı olduğuna dair açık bir belge olmamakla birlikte Edirne Muhafızlığı’nın yanı sıra Rumeli Beylerbeyi olan Lala Şahin ve Timurtaş Paşa’lar ile daha sonra sadece Edirne Muhafızlığı görevinde bulunmuş Şah Melek ve Saruca Paşa’ların Edirne’de bir hassı veya zeameti vardı. XVI. yüzyılda dahi Edirne’de bulunan zeamet varlığından dolayı, ilk zamanlarda Edirne’nin Paşa Livası olduğu tahmin ve kabul edilebilir. Bkz.: M. Tayyib Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, 2. Baskı, İşaret Yayınları, İstanbul 2007, s. 6.

⁷⁹ Mehmet Esat Sarıcaoğlu, *Malî Tarih Açısından Osmanlı Devletinde Merkez Taşra İlişkileri (II. Mahmud Döneminde Edirne Örneği)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 11.

başlanması bu nahiyelerin Çirmen’le idarî açıdan ilgisi olmadığını ima etmektedir⁸⁰. Bu durumu doğrulayan başka bir kayıta göre 1530 senesinde Edirne, Çirmen Livası’na idarî olarak bağlı olmamakla birlikte dönemin Paşa Livası olan Sofya’ya bağlı (sağkol) kaza merkeziydi⁸¹.

Bununla birlikte, Edirne şehrini ve civarını içine alan Edirne Kadılığı ve Bostancıbaşılığı, ilk zamandan itibaren vilâyet teşkilatlanması yapıncaya kadar Bostancıbaşı idaresinde ayrı bir statü ile idare olunmuştur⁸². “**Şehrin amîrî bostancıbaşı, kadısı da, dört önemli şehirlerin başında olduğu için 500 akçeli molladır.**”⁸³. Edirne şehrinin bu şekilde yönetilmesinin ana sebebi, İstanbul fethedildikten sonrada “**Taht Şehri**” kimliğinin değişmemesidir. Bu özelliğinden dolayı Edirne’ye vali atanmamış, ilmiye sınıfının üst derecelilerinden olan Edirne Kadısı ile Bostancıbaşısı şehrin yönetim, güvenlik ve yargı işlerine bakmışlardır⁸⁴.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Çirmen Mutasarrıfları, Edirne’yi korumak amacıyla alınan önlemlerin yerine getirilmesiyle görevlendirilmiş böylece Çirmen’in idarî bakımdan Edirne şehrine hâkimiyeti 1829 tarihine kadar devam etmiştir. 1829’da Rus işgali yaşayan ve “**ikinci payitaht**” özelliği kalmayan Edirne şehri, bir süre Vidin Sancağı’nın merkezi olurken⁸⁵, bu tarihten sonra görevlendirilen idarî memurlar Edirne Mutasarrıfı veya Valisi unvanıyla Edirne’de ikamete memur

⁸⁰ Siddık Çalık, *Çirmen Sancağı Örneğinde Balkanlar’da Osmanlı Düzeni (15.-16. Yüzyıllar)*, Bosna Hersek Dostları Vakfı, Ankara 2005, s. 31-32.

⁸¹ 370 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Rum-İli Defteri, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 55 Defter-i Hakani Dizisi: VII. Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 2001, s. 4.

⁸² Tefrik Bıyıklıoğlu, *Trakya’da Millî Mücadele*, 3. Baskı, TTK, C. 1, Ankara 1992, s. 1.

⁸³ P. L. İnciciyan-H. D. Andreasyan, “Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası”, *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 2-3, İstanbul 1974, s. 30.

⁸⁴ Necdet Sakaoğlu, *20. Yüzyıl Başında ...*, s. 57; Başka bir kayıta göre ise şehrin idaresi ve asayişin temini görevi ilk zamanlar kadı ile birlikte su-başıya verilmiştir. XV. yüzyılın ilk yarısında Hacı Ivaz Paşa ve Zaganos Paşa gibi önemli devlet adamları bu vazifeyi yapmışlardır. İstanbul’un fethinden sonra Edirne şehrinin idaresi bostancı-başılara havale edilmiş ve su-başılarının önemi azalmıştır. XVII. yüzyıl ve XVIII. yüzyıl başlarında su-başılarının varlığı görülmektedir. “*Öyle görünüyor ki, bu esnada su-başılık teşkilatı, Evliya Çelebi’nin bostancı-başı tarafından nasbedildiğini bildirdiği ve şehir zâbiti diye gösterdiği voyvodoya tekabül etmektedir.*” Bkz.: M. Tayyib Gökbilgin, “Edirne”, *İA*, C. 4, Eskişehir 1997, s. 125.

⁸⁵ Necdet Sakaoğlu, *20. Yüzyıl Başında ...*, s. 57.

edilmiş⁸⁶ ve ilk olarak Aliş Paşa 1830'da Edirne Valisi olmuştur⁸⁷. 1831 yılında yapılan genel nüfus sayımı ile oluşturulan yeni eyalet merkezleri düzenlemesine göre ise Edirne, Silistre Eyaletine bağlı Çirmen Sancağı'nda bir kaza merkeziydi⁸⁸.

Çirmen Sancağına bağlı olan Edirne şehri, 1836 senesinde idarî örgütlenmede yapılan düzenleme ile yeni olarak “**Edirne Müşirliği**” adı ile kurulan, Müşirliğine Mustafa Nuri Paşa'nın atandığı ve Çirmen Sancağı, Yanbolu, Yanbolu Nahiyesi, Kızanlık, Çırpan, Yeni ve Eski Zağra, Filibe, Pazarcık, Babaeski, Cısr-i Mustafapaşa, Uzunköprü, Dimetoka, Havsa, Uzuncaabâd-ı Hasköy, Hayrabolu, Burgaz, Çorlu, Silivri, Malkara, Keşan, Enez, İpsala, Şarköy, Tekirdağ, Ferecik, Kırklareli, Gümölcine, Yenice-i Karasu ve İncik kazalarından oluşan geniş bir eyaletin merkezi yapılmıştır⁸⁹.

Tanzimatın ilanından sonra fermanın uygulanmaya başladığı yerlerden biri olan Edirne⁹⁰, yönetim bakımından eyaletlerde değişiklik yapılmasına rağmen, eyalet merkezi olma özelliğini korumuştur. H. 1263 (1846/1847) senesinde ilk olarak yayınlanan Devlet Sâlnâmesine göre de merkez sancak haricinde Vize, Kırklareli, Gelibolu ve Filibe sancaklarından oluşan Edirne Eyaleti'nin yönetildiği şehirdir⁹¹.

1864 Vilâyet Nizâmnâmesi'ne göre kurulan beş sancaklı büyük Edirne Vilâyeti'nin de merkezi olan şehir⁹², incelediğimiz son sâlnâmenin yayınlandığı 1903

⁸⁶ Mutasarrıfların Edirne'de ikamete memur edilmelerinden önce gönderilen fermanlarda, elkâb olarak önce kadılar sonra da bostancıbaşı ve Edirne âyânının zikredilmesi şehirde idarî sorumluluğun bostancıbaşılara ve buna ek olarak da bahsedilen dönem içerisinde âyânlara verilmiş olduğunu göstermektedir. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra Edirne'deki Bostancı Ocağı da 1826 tarihinde kaldırılmıştır. Bkz.: Mehmet Esat Sarıcaoğlu, *a.g.e.*, s. 11-13.

⁸⁷ Tevfik Bıyıklıoğlu, *a.g.e.*, s. 2.

⁸⁸ Mehmet Esat Sarıcaoğlu, *a.g.e.*, s. 14; O dönem Osmanlı eyaletlerinin durumu için bkz.: Fazıla Akbal, “1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus”, *Belleten*, C. XV, S. 60, Ankara 1951, s. 617-628.

⁸⁹ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde ...*, s. 16; Mehmet Esat Sarıcaoğlu, *a.g.e.*, s. 15-16.

⁹⁰ 1840 senesinde ki yönetsel bölünmeye göre Edirne Eyaleti 5 muhassıllıktan oluşmaktadır. Edirne şehrinin de idarî birim olarak kazası olduğu Edirne Muhassıllığı'nın 11 kazası mevcut iken, diğer muhassıllıklardan Filibe'nin 6, Vize'nin 11, Suyolu'nun 5, Gelibolu Muhassıllığı'nın ise kaza sayısı 13'tür. Bkz.: Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde ...*, s. 212.

⁹¹ H. 1278 (1861/1862) senesinde ise Edirne şehrinin merkezi olduğu Edirne Eyaleti; Kaza-i Erbaa (merkezi Terkos), Silivri, Tekirdağ, Gelibolu, Zağra-i Atik, Filibe ve İslimiye Livalarından oluşmaktadır. Bkz.: Vecihi Tönük, *a.g.e.*, s. 110, 129-130.

⁹² Tevfik Bıyıklıoğlu, *a.g.e.*, s. 2.

senesinde de 27 kaza, 112 nahiye ve 2000 köyün bağlı olduğu merkez Edirne Sancağı ile birlikte Kırklareli, Gümölcine, Dedeoğlu, Tekirdağ ve Gelibolu sancaklarından oluşan Edirne Vilâyet'inin merkezi olma özelliğini korumuştur⁹³. Şehir, bu özelliğini Cumhuriyet dönemine kadar devam ettirmiş, sancakların günümüz illeri (vilâyet) haline getirilmesi üzerine sadece merkez liva (sancağın) sahasından ibaret kalmıştır⁹⁴.

Görüldüğü üzere Edirne adı, sadece bir kasaba veya şehri ifade etmemektedir. Edirne, incelediğimiz dönemde bir kaza, bir sancak ve büyük bir vilâyetin adıdır.

3. Edirne Sancağı'nın Kazaları

Edirne Sancağı, XIX. yüzyılın yaklaşık son 30 senesi ile XX. yüzyılın ilk senelerinde farklı kazalara sahip olmuştur. Dönemin şartlarına göre oluşan bu idarî değişiklikler ancak Osmanlı-Rus savaşı sonrası istikrara kavuşmuş ve bundan sonra mevcut kazalar aynı kalarak Edirne Sancağı'nı oluşturmuştur.

Sâlnâmeler yayınlanmadan önce sancağın 1864 Vilâyet Nizâm-nâmesi'ne göre kazaları şehir merkezi ve nahiyelerini kapsayan Edirne merkez kazası ile Babaeski, Dimetoka, Kırklareli, Cısr-i Mustafapaşa ve Uzunköprü'dür⁹⁵.

Edirne Sancağını yayınlanan ilk sâlnâmeye göre 1869 senesinde oluşturan kazalar ise Edirne kazası başta olmak üzere Dimetoka, Kırklareli, Cısr-i Mustafa Paşa, Uzunköprü, Babaeski, Pınarhisar, Havsa, Kızılağaç'tır⁹⁶. Belirtilen bu kazalar Osmanlı-Rus savaşı öncesine kadar Edirne Sancağı'na bağlı kaza birimi olarak kalmış, ancak bu dönem içerisinde yeni olarak 1875'de Ferecik kazası Edirne

⁹³ SVE-1319, Malî Senesi, s. 906.

⁹⁴ Besim Darkot, "Edirne Coğrafi Giriş", *Edirne (Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı)*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1993, s. 11.

⁹⁵ Vecihi Tönük, *a.g.e.*, s. 161.

⁹⁶ SVE-H. 1287, s. 40-53; Toplanan vergilerin bulunduğu listelerde Kızılağaç kazası Hatunili ile beraber gösterilmiştir. Bkz.: SVE-H. 1290, s. 198.

Sancağı'na dâhil olurken, aynı sene Cısr-i Mustafa Paşa kazası Çirmen ile birlikte, 1877'de ise Ferecik kazası Makri ile birlikte sancağın kazaları olarak belirtilmiştir⁹⁷.

Savaş ve Rus işgali sonrası 1882'de merkez kaza Edirne ile Cısr-i Mustafa Paşa, Havsa ve Uzunköprü, Edirne Sancağı'nın kazaları olup, bu durum 1883 ve 1884'te de aynı şekildedir⁹⁸. Ancak H. 1302 (1885) sâlnâmesinde belirtilen nüfus kayıtlarına göre yukarıda belirtilen kazalar ile birlikte Dimetoka ve Ortaköy'de Edirne Sancağının kazalarıydı⁹⁹. 1886'da merkez kaza ile Cısr-i Mustafa Paşa, Dimetoka, Ortaköy, Uzunköprü ve Havsa Edirne Sancağı'nın kazaları durumundayken¹⁰⁰, 1887'den itibaren bunlara Kırcaali kazasının da katılımıyla 1903'e kadar bu kazalar Edirne Sancağı'na bağlı kaza birimleri olarak kalmıştır¹⁰¹.

Edirne Vilâyeti'nin de merkezi olan Edirne merkez kazası şehir ile birlikte nahiyeleri kapsıyordu. 1864 nizâmnâmesi ile sancağın kazaları olan ve incelediğimiz son sâlnâmeye kadar da bu idarî konumunu devam ettiren Cısr-i Mustafa Paşa¹⁰² ve Uzunköprü birinci sınıf¹⁰³, Dimetoka ikinci sınıf¹⁰⁴ kaymakamlar tarafından yönetilirken, daha sonraki süreçte sancak kazası olan Havsa üçüncü sınıf¹⁰⁵, Ortaköy ikinci sınıf¹⁰⁶ ve Kırcaali birinci sınıf¹⁰⁷ kaymakamlıklardandı.

⁹⁷ SVE-H. 1288, s. 35-53; SVE-H. 1289, s. 41-55; SVE-H. 1290, s. 40-54; SVE-H. 1291, s. 46-56; SVE-H. 1292, s. 46-56; SVE-H. 1293, s. 47-55; SVE-1293 Malî Senesi, s. 94-102.

⁹⁸ SVE-H. 1300, s. 93-102; SVE-H. 1301, s. 101-112; SVE-H. 1302, s. 102-114.

⁹⁹ SVE-H. 1302, s. 254.

¹⁰⁰ SVE-H. 1303, s. 102-126.

¹⁰¹ SVE-H. 1304, s. 98-122; SVE-H. 1305, s. 100-126; SVE-H. 1306, s. 100-126; SVE-H. 1307, s. 100-126; SVE-H. 1308, s. 100-126; SVE-H. 1309, I. Bölüm, s. 104-130, II. Bölüm, s. 193-223; SVE-H. 1310, s. 298-406; SVE-1310 Malî Senesi, s. 119-143; SVE-1311 Malî Senesi, s. 102-126; SVE-1312 Malî Senesi, s. 102-126; SVE-1313 Malî Senesi, s. 105-129; SVE-1314 Malî Senesi, s. 105-129; SVE-1315 Malî Senesi, s. 105-130; SVE-1316 Malî Senesi, s. 104-131; SVE-1317 Malî Senesi, s. 115-148, 367-397; SVE-1319 Malî Senesi, s. 711-746, 975-1007.

¹⁰² SVE-H. 1310, s. 305; SVE-1319 Malî Senesi, s. 976.

¹⁰³ SVE-H. 1310, s. 360.

¹⁰⁴ SVE-1319 Malî Senesi, s. 996; Dimetoka, bir dönem Edirne Vilâyeti'nin sancaklarından birisiydi. Ancak Dedeâğaç'ın, önem kazanan bir ticaret merkezi olması dışında o yöre sahillerinin de güvenliği açısından sancak merkezi Dedeâğaç'a nakledilmiş 13 Mart 1884 senesinden itibaren Dimetoka kazaya dönüştürülmüştür. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 17.

¹⁰⁵ SVE-1319 Malî Senesi, s. 1003.

¹⁰⁶ SVE-1319 Malî Senesi, s. 985.

¹⁰⁷ SVE-1319 Malî Senesi, s. 980.

4. Edirne Sancağı'nın Nahiyeleleri

Edirne Sancağı'nın merkez kaza hariç olmak üzere diğer kazalarına bağlı olan nahiyeleler 1869 ve 1877 seneleri arasında yayınlanan kayıtlarda belirtilmezken aynı dönem içerisinde Edirne merkez kazasının nahiyeleleri Ada, Üsküdar, Manastır ve Çöke'dir¹⁰⁸.

Ancak 1883 senesinden sonra özellikle müdür, muavin ve azalardan oluşan nahiye meclislerine ait kayıtlar verilmek suretiyle diğer kazalara bağlı nahiyeleler belirtilmiştir¹⁰⁹. Buna göre Havsa'nın 1, Cısr-i Mustafa Paşa'nın 3, Uzunköprü'nün 3, Dimetoka'nın 4, Ortaköy'ün 5 ve Kırcaali'nin 8 nahiyesi bulunuyordu¹¹⁰ (Bkz. Tablo 2).

Tablo 2. Edirne Sancağı Kazalarına Bağlı Nahiyeleler

NAHIYELELER ¹¹¹	KAZALAR					
	HAVSA	CİSR-İ MUSTAFA PAŞA	UZUNKÖPRÜ	DİMETOKA	ORTAKÖY	KIRCAALİ
	Kırcasalih	Çirmen	İbriktepe	Karacahalil	Sarıhıdır	Selmanlar
		Selbüken	Ada	Kulelibergos	Mahmudlu	Osmanpaşalar

¹⁰⁸ SVE-H. 1287, s. 136; SVE-H. 1288, s. 139; SVE-H. 1290, s. 147; SVE-H. 1291, s. 119; SVE-H. 1292, s. 117; SVE-H. 1293, s. 111; SVE-1293 Malî Senesi, s. 154; Manastır Nahiyesinden H. 1300 (1883) senesine ait sâlnâmeden başlamak üzere bahsedilmezken, Edirne merkez kazasının nahiyeleleri incelediğimiz son sâlnâmenin yayınlandığı 1903 senesine kadar Ada, Çöke ve Üsküdar olarak belirtilmiştir.

¹⁰⁹ İlk olarak Havsa olmak üzere sırasıyla Cısr-i Mustafa Paşa, Uzunköprü daha sonra Dimetoka, Ortaköy ve son olarak da Kırcaali kazasının nahiye bilgileri belirtilmiştir. Bkz.: SVE-H. 1300, s. 99; SVE-H. 1301, s. 105; SVE-H. 1302, s. 111; SVE-H. 1303, s. 112, 116-117; SVE-H. 1305, s. 107-108.

¹¹⁰ SVE-H. 1305, s. 104, 107-108, 114, 118, 122, 126; SVE-H. 1310, s. 301-302, 318-319, 337, 357, 378, 394; SVE-1315 Malî Senesi, s. 109, 112-113, 117, 122, 126, 130; SVE-1319 Malî Senesi, s. 720-721, 727-728, 976, 980, 996, 1003.

		Lefke	Çalı/Çöp ¹¹²	Karakilise	Timurlar	Hocalar
				Saltık	Kabaağaç arnabud	Yahyalı
					Mandariçe	Kırağılar
						Şaban
						Gabrova
						Kurucaviran

5. Edirne Sancağı'nın Köyleri

Sancağın farklı yıllarda değişiklik göstermiş olan kaza sayılarına göre köy mevcutlarında da değişiklikler yaşanmıştır. İncelediğimiz ilk kayıta göre 1869'da sancak genelindeki köy sayısı 860'tır. Bu toplam içerisinde 335 köy; Ada, Üsküdar, Çöke ve Manastır nahiyelerinin köyleri de dâhil olmak üzere Edirne kazası sınırları içerisinde. Diğer kazalardan Kızılağaç'ın 33, Dimetoka'nın 208, Uzunköprü'nün 76, Havsa'nın 20, Babaeski'nin 25, Kırklareli'nin 35, Pınarhisar'ın 27 ve Çirmen ile beraber Cısr-i Mustafa Paşa kazasının 101 köyü vardır¹¹³. Yaklaşık 20 yıl sonra özellikle Osmanlı-Rus savaşı sonrası oluşan idarî değişiklikler sonucunda Edirne Sancağı'nın toplam köy sayısı 530 olurken¹¹⁴, merkez kaza Edirne'nin köy sayısı 154'tür¹¹⁵.

Sancağın köy miktarının 513 olduğu 1903 senesinde Edirne merkez kazasının toplam köy sayısı 113 olarak belirtilirken¹¹⁶, bu köylerin 32'si Üsküdar¹¹⁷,

¹¹¹ Sarıhıdır, Selmanlar, Kulelibergos, Osmanpaşalar, Timurlar nahiyelerinin adlarını belirten çeşitli yayınlarda farklılıklar tespit edilmiştir. Bu nedenle "Osmanlı Yer Adları" eseri esas alınarak bu nahiyelerin adları yazılmıştır. Bkz.: Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın Nu: 21, Ankara 2006, s. 328, 393, 433, 440, 490.

¹¹² H. 1310 (1893) senesine ait Sâlnâme dâhil olmak üzere "Çalı" ismiyle belirtilen nahiye, ilk defa 1310 Malî Senesi (1894) Sâlnâmesi ile birlikte "Çöp Nahiyesi" olarak kayıtlarda vermeye başlanmış ve sonrasında da bu isimle belirtilmiştir. Bkz. SVE-1310 Malî Senesi, s. 132.

¹¹³ SVE-H. 1287, s. 142-143; Edirne Sancağı'na bağlı olan tüm köylerden toplanan Vergi-i Senevi, Bedel-i Askerî, A'sâr ve Ağnam vergilerinin miktarları ile köylerin isimlerine ait listeler için bkz.: SVE-H. 1290, s. 168-200.

¹¹⁴ SVE-H. 1307, s. 258.

¹¹⁵ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 192; SVE-H. 1310, s. 164.

¹¹⁶ SVE-1319 Malî Senesi, s. 907.

42'si Çöke¹¹⁸ ve 35'i ise Ada Nahiyesi'nin¹¹⁹ sınırları içerisinde. O dönem varlığı belirtilen köylerin birçoğu günümüzde aynı isimlerle varlıklarını devam ettirirken, son sâlnâmenin yayınlanmış olduğu 1903'te Cısr-i Mustafa Paşa'nın 53¹²⁰, Kırcaali'nin 100¹²¹, Ortaköy'ün 74¹²², Uzunköprü'nün 65¹²³, Dimetoka'nın 42¹²⁴ ve Havsa'nın 32¹²⁵ köyü bulunuyordu¹²⁶.

¹¹⁷ 1893 kayıtlarına göre Üsküdar nahiyesindeki köylerin, 17'si İslam, 10'u Bulgar, 3'ü Rumlara ait olup 2 köyde ise farklı dinlerde karışık nüfus ikamet etmektedir. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 291; Üsküdar Nahiyesinin merkezi Üsküdar köyüdür. Nahiyenin 1903 senesinde varlığı belirtilen köyleri şunlardır: Üsküdar, Evciler, Kayı, Budakdoğanca, Kemal, Karabulut, Uzgaç, Sarayakpınar, İsmailçe-i Kebir, Mihalic, Kirecci Hasköy, Gaffur Hacı, Avarız, Fakih, Bereket, Eser Sultani, Hamidiye, Kadın, Ahi, Paşa Mahalle, Büyükdöllük, Değirmenyeni, İğnesi, Hatib, Muradçalı, Çömlek, Suakacağı, Osmanlı, Darülhayr, Yünlüce, Virantekke, Tevfikhamidi, Söğüt. Çiftlik olarak belirtilen yerler ise; Yahşifakih, Cendioğlu, Karaismailce, Akçaibrahim, Kösehamzalar, Ekmekçi, Kırşehir'dir. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 967-968. Üsküdar nahiyesi köyleri hakkında ayrıca bkz.: SVE-H. 1290, s. 168-170; SVE-H. 1310, s. 291-292; SVE-1317 Malî Senesi, s. 360.

¹¹⁸ Çöke Nahiyesinin merkezi Hacıdanışmend köyüdür. 1903'te ki köyleri; Hacılar, Büyüköğünlü, Süleymandanişmend, Çalidere (diğer ismi Eserhamid), (---) Paşa, Vaysal, Küçüköğünlü, Sarıdanışmend, Kalkansöğüd, Taşlımüsellim, Domurcalı, Ömeroba, Demir, Çömlekakpınar, Pravadi, Taşlısekan, Samurcalı, Kavaklı, Dombay (diğer ismi Hamidabad), Korucu, Hıdırağa, Karayusuf, Hüseyinpinarı (diğer ismi Bünyanhamid), Hasanağa, Demirhanlı, Söğüldüdere, Sülecik, Don, Hanhyenice, Kayapa, Ortakçı, Tatarlar, Yağcılı, Hamzabeğli, Çatma (diğer ismi Hamidiye), Menekşesofular, Küçükdöllük, Geçkinli, Arnabud, Musabeğli, Habiller'dir. Çiftlik olarak belirtilen yerler ise Hacıumur, Gerdelli, Hacıbaba Tekkesi, Köşen, Muhiddinbaba Tekkesi'dir. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 970-971. Ayrıca Çöke nahiyesi köyleri için bkz.: SVE-H. 1290, s. 172-175; SVE-H. 1310, s. 293; SVE-1317 Malî Senesi, s. 362-363.

¹¹⁹ Ada nahiyesinin merkezi Ahur köyüdür. Nahiyeye bağlı köyler şunlardır; Sofular, Umurbey, Şahince, Kiliseli, İğneoğlu, Bosna, Yelburgos, Yücesultan, Dündükcüeni, Yazarlı, Kurukulaklı, Saltuklu, Sekban, (---), Doğancaaras, Çürük, Mezmiş, Karaağaç, Demirtaş, Ecesultan, Sıgırcalı, Yarpostatar, Karaishaklı, Emirli, Saçlımüsellim, Doyran, Üyükütatar, (---) tatar, Azatlı, Karakasım, (---)hamid, İskender, Pamukdere, Elçili. Çiftlik olarak ise Tayahatun, Kum çiftlikleri vardır. Ayrıca Elçili, Ahur, Doğancaaras, (---) tatar ve Yelburgos çiftlik olarakda belirtilmektedir. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 974. Ayrıca Ada nahiyesi köyleri için bkz.: SVE-H. 1290, s. 171-172; SVE-H. 1310, s. 296; SVE-1317 Malî Senesi, s. 366.

¹²⁰ Yahşibeğli, Kıradıhacı, Yenibağ, Demirhanlı, Kostı, Aladağ, Kocayakublu, Derviştepe, Nusretli, Lefke Zımmi, Dimitri, Lefke Müslüman, Karahıdır, (---) paşa, Çirmen, Karaağaç, Bildır, Kadı, Oriş, Koyunlu, Epceli, Kulaklı Çiftliği, Sadırlı, Divaneilyas, Hasbekli, Kumarlı, Pehlivançayırı, Mezik, Karabağ, Burgucan Çiftliği, Yaylacık, Gölcük, Beştepe, Hamzac, Kirazlık, Selbüken, (---), Adaçalı, Yuvabük, Kurt, Devedere, Sarıyar, Bektaşlı, Lamboş Manastırı, Kozlubük, Gürgen, Kösele, Menguf, Koçaş, Yatacık, Batıcık, Alioğulları, Mustafahoca. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 976, 978-979; Cısr-i Mustafa Paşa kazasının köyleri için ayrıca bkz.: SVE-H. 1290, s. 187-191 (Çirmen ile beraber verilmiştir); SVE-H. 1310, s. 313; SVE-1317 Malî Senesi, s. 369-370.

¹²¹ Devirhanlar, Karalarhoroslar, Tuzluk, Azablar, İshaklar, Aşıklar, Himmet, Boyacı, Süle, (---), Karamanlar, Durbalı, Kademerler, Emiroğulları, Selman Cemaati, Yaylacık, Sofular, Yahşiler, Doğançılar, Müsellimler, Karayahnili, Yuvalar, Osmanbeşeler, Karaahadlar, Tepealtı, Eğricili-i Kebir, Eğricili-i Sagır, Hisaraltı, Selmanlar, Kayaaltı, Yelciler, Kayacıklar, (---), Kayaviran, Ayvacık, Akçaalan Mehmedce, Hocalar, Kocakışla, Kırşit, Hotaflar, Tepecik, Dereler, Rüstemler, Çöplüce, Hasanbabalar, Hasanbabalar Yenimahalle, Boğacıklı, Ahlatlı, Köprülü, Kirazlı, Dağ, Çataklar cedid, Çataklar atik, Yahyalı, Bey, Hısımlar, Alembeğler, Göklemeler, Doğançılar, İdrisli, Kırğılar, Esmerli, Çiftlik, Kırğılar Dere mahallesi, Aydoğmuş, Akçakayrak, Çakırlar, Kalfalar, Karagözler, Maksudlar, Karaköy, Elmalı, Hallaclar, Fındacık, Uludere Karamanlar, Durak, Kumrular, Şeremetler, (---), Molla (---), Karatarla, Kuşaliler Yenimahalle, Kuşaliler, Kiraztarla, Kılağuzlar, Şaban, Üçtepe,

6. Edirne Sancağı'na Bağlı Mahalleler

Osmanlı şehir yapılanmasında fiziki bir birim olan mahalle, birbirlerini tanıyan, birbirlerinin davranışlarından sorumlu ve aynı zamanda sosyal dayanışma içerisinde olan toplulukların yaşadığı yerdir. Osmanlı dönemi tanımına göre ise

---

Kuzgundere, Gökviran, Karademir, Dağharmanlısı, Şahinler, Yaşlı, Gazioğulları, Çamdere Karamanlar, Doyranlar, Başviran, Kırtılı, Hacı Mahalle, Kayabaşı Yağmurları, Kurucaviran. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 980, 982-984. Kırcaali köyler için ayrıca bkz.: SVE-H. 1310, s. 331-332; SVE-1317 Malî Senesi, s. 373-375.

¹²² Mandarıçe, (---), Gökçepınar, Akalan, Hallacı, Gedikler, Manga, Öğük, Yunusviran Tiryaki, (---), Kozluca, Çekirdekli, Soğanlık bala, Soğanlık zir, Karakilise, Kızılçal, Balcıbüyük, Göcekler, Sur Naran, Kabağağaç Arnabud, Deremüsellem, Kurfallar, Boğacılar, Yörüklerhoca, Kütüklü, Araflar zir, Araflar bala, Yörükler zir, Yörükler bala, Gabis, Rahmanlar, Çukur, Dutlu, Papas, Bulgar Yenimahalle, Demirler, Atarı, Karatepe, Ömerviran, Kızılcamüsellem, Ketenlik, Sipahiler, Palavin, Topuzlu Cemaati, Armudlu, (---) viran İslam, (---) viran zımmi, Hisarlık, Fuğla, (---), Göleler, Sarıhıdır, Balcılar Çavuş, Helvacı, Efram, Çengelli, Çulhalarveyis, Kazaklı, Akçaalan, Alabayır, Saçanlık, Demirciler, Mahmudlu, Bağlıca, Dırabaşine, Ilıca, Simavina, Vidiçavuş, Doğanca zimmi, Kabaöyük, (---), Şademan, Hamidiye, Doğanca müslüman, (---), Yunusviran Hatib. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 985, 987-989; Ortaköy'ün köyleri için ayrıca bkz.: SVE-H. 1310, s. 388-389; SVE-1317 Malî Senesi, s. 378-379.

¹²³ Akarca, Ermeni, Beykonağı, Bildır, Çöp, Canbazdere, Çavuşlu, (---), Harmanlı, Hasanpınarı, Dere-i Kebir, Danişmend, Süleymaniye, Sultanşah, Sipahi, Şahin, (---), Eski, Paşa Yenicesi, Çakmak, Çiftlik, Çalı, Hamidli, Dırağış, Rahmanca, Sirem, Arnabud, Kurttepe, Kurdu, Karahamza, Kavaklı, Karayayla, Subaşı, Turnacı, Doğan, (---), Ömerbey, Ulufeci, Gazi Mehmed Ağa, Kavacık, Kır, Karabürcek, Kadımüsellem, Kestanboli, Malkoç, Mandıra, Mestanlar, Kırkkavak, İbriktepe, Karayusuflu, Gemici, Kiremitcisalih, (---), Valideyeri, Yenice-i Karlu, Yakub Bey, Yenice-i Güreci, Alıç, Altuntaş, Salarlı, Gazihalil, Kurtbey, Kadıgebran, Karaca Ali, Lalacık. Çiftlikat'lar ise; Demircili, Çakmak, Babalar, Valideyeri, Salarlı, Çatalkırı'dır. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 991, 994-995; Uzunköprü köyleri için ayrıca bkz.: SVE-H. 1290, s. 191-194; SVE-H. 1310, s. 373-374; SVE-1317 Malî Senesi, s. 384-385.

¹²⁴ Kulelibergos, Uğurlu, Lütfi Paşa, Taşcı Arnabud, Söylemiş, Pıranğı, İshak Paşa Çiftliği, Sekban Çiftliği, Lala Çiftliği, Kapıcı, Tavşan Kuru, Saltık, Karabeğli, Hisar Beğli, Mandıra, (---) pınarı, Başkilise, Karacahalil, Bulgar, Korucu, Çobanlı müslüman, Çobanlı Rum, Divanemusa, Kadı, Kızılalık, Karlı, Aksakal, (---), Canbazlar müslüman, Canbazlar Rum, Karakilise, Hacıali, Hekimli, Akpınar, Kireçarnabud, İnceğiz, Çavuşlu, Subaşı, Karapınar, Çalı, Tokmak, Abdullah. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 996, 999-1001. Dimetoka köyleri için ayrıca bkz.: SVE-H. 1290, s. 177-185; SVE-H. 1310, s. 351-352; SVE-1317 Malî Senesi, s. 389-391.

¹²⁵ Osmanlı, Hasköy, Musulca, Arpaç, Küküler, Burunsuz, (---), Tahal, Bahşiler (diğer ismi Hayriye), Çukur, Süleoğlu, Gerdelli, Dolhan, Tekke Şeyhler, Bostanlı, Hazinesdar, Hamidiye (diğer ismi Yolageldi), Fethiye (diğer ismi Taptık), Necatiye (diğer ismi Mandarice), Naib, Kabağağaç, Hızırca, Pavli, Sazlımalkoç, Zalif, Aslıhan, Meyşeli (diğer ismi Gazitepe), Şerbetdar, Abalar, Oğulpaşa, Selimiye (diğer ismi Kuzucu), Sultaniye (diğer ismi Kalabalar) Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 1003, 1006-1007; 1893'te belirtilen köyler için kullanılan diğer isimleride belirtilmiştir. Ayrıca bu seneye ait sâlnâmede 1903'te verilmiş olan halen Havsa'nın köyü olan Köseömer köyüde belirtilmiştir. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 406; Ayrıca Havsa kazası köyleri için bkz.: SVE-H. 1290, s. 197-198; SVE-1317 Malî Senesi, s. 396-397.

¹²⁶ Okunamayan yer isimleri(---) şeklinde belirtilmiştir.

genellikle aynı mescitte ibadet eden cemaatin aileleri ile birlikte oturdukları şehir kesimidir¹²⁷.

Osmanlı dönemi şehirlerinin fiziki yapısını belirleyen en önemli etkenlerden biri, eski bir Türk geleneği olarak yeni mahalleler oluşturmaktır. Bu şekilde şehirde mahalle karakterinin bütünlüğünün oluşması, etnik ve dinsel kökenleri ayrı toplulukların oluşturduğu mahallelerin kurulması, yeni oluşturulan mahallelerle konut alanlarının genişlemesi ile yeni bir şehir görünümü sağlanmıştır¹²⁸.

Osmanlı kentindeki kent dokusunu, bütün İslam dünyasında olduğu gibi mahalle olarak adlandırılan küçük cemaatler oluştururken, bunlar başlangıçta ayrı olup her biri dinî bir yapının çevresinde düzenlenmiştir. Osmanlı'nın kuruluş ve ilk yayılma döneminde, kentleşme yeni mahallelerin oluşumu süreci ile eş anlama gelmekteydi. Köylüler ve göçebeler, etnik kökenlerine veya aynı toplumsal, meslekî veya dinî gruplara ait olmalarına göre az aileli topluluklar halinde yerleşerek yeni mahalleler kurarken, içlerinde çoğunlukla bir kurucu, karizmatik dinî lider veya sadece serveti ya da otoritesi için saygı duyulan bir figür bulunurdu. Mahalleler asırlar boyunca yer adlarının da şahitlik ettiği gibi başlangıçtaki aynı etnik, kabilesel ve dini yapıları sayesinde özelliklerini korumuşlardır¹²⁹.

19. yüzyılın ilk yarısına kadar üst yöneticilere karşı mahallenin sorumlu yöneticisi imam veya haham veya papazdı. İmam mahallenin başı olup, her şey onun bilgisine ve iznine bağlıydı. Birisinin mahalleye yerleşebilmesi için, mahalleden birinin ve imamın kefaleti şarttı. İmam böylece zincirleme olarak birbirine kefil olan mahalle halkının hepsinin kefilidir. İmamın en önemli görevi; mahalle sakinlerinden istenilen vergiyi paylaştırmak ve toplamaktır¹³⁰. İktisadî, malî ve idarî yönden kapalı

¹²⁷ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Editörler: Osman Okyar-Halil İnalcık, Ankara 1980, s. 10.

¹²⁸ Ömer Düzbakar, "Osmanlı Döneminde Mahalle ve İşlevleri", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 5, Bursa 2003, s. 99.

¹²⁹ Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, 2. Baskı, YKY, Çeviren: Aslı Ataöv, İstanbul 2001, s. 71.

¹³⁰ Geleneksel Osmanlı şehirlerindeki mahalle; henüz sınıf ve statü farklılıklarının biçimlendirmedeği bir fiziki mekândır. Bir paşanın konağının karşısında, basit bir evkaf kâtibinin aşiboyalı küçük evi, ilmiye ricalinden bir efendinin kaşânesinin yanı başında mahalle su yolcusunun kulübesi bulunur.

bir ünite olan mahallenin tanınması XIX. yüzyıl yönetim reformlarıyla başlamıştır. Bu yüzyılda yapılan değişiklikler sonucunda kurulmaya başlanan muhtarlıklarla muhtar imama göre daha yetkili bir yönetici konumuna gelmiştir¹³¹.

Edirne Sancağı'nın yayınlanmış ilk sâlnâmesine göre 1869 senesinde toplam mahalle sayısı 318 olup, bu sayıda mahallenin 277'si nahiyeleri ile beraber Edirne kazasında, 2'si Kızılağaç Nahiyesinde, 10'u Dimetoka kazasında, 7'si Uzunköprü kazasında, 2'si Havsa kazasında, 2'si Babaeski kazasında, 9'u Kırklareli kazasında, 3'ü Pınarhisar kazasındadır. Cısr-i Mustafa Paşa ile birlikte Çirmen'de bulunan mahalle sayısı ise 6'dır¹³². 1887'de ise sancakta varlığı belirtilen 318 mahalleden 134'ü Müslümanlara, 76'sı Rumlara, 16'sı Ermenilere, 10'u Katoliklere, 47'si Bulgarlara, 3'ü Protestanlara, 25'i Yahudilere ve 7'si ise Kıbtî'lere aittir¹³³. 1891'de sancakta bulunan mahalle sayısı 364'e yükselirken¹³⁴, bu mahallelerin 306'sı Edirne kazasındaydı¹³⁵. 1869 senesine ait mahalle miktarları ile daha sonra verilen kayıtları karşılaştırdığımızda merkez kaza haricinde diğer kazalarda da mahalle sayısında artış yaşanmıştır. 1892'de Ortaköy 4, 1893'te Cısr-i Mustafa Paşa 8¹³⁶, Havsa 4¹³⁷, Kırcaali 6¹³⁸ mahalleden oluşurken, 1903'te Uzunköprü'de 11¹³⁹, Dimetoka'da 22¹⁴⁰ mahalle vardı.

Bütün bu insanlar birbirleriyle her gün karşılaşır, etiket farklılıklarına rağmen muhatab olurlar. Paşanın vekilharcı ile müderrisin damadı, suyalcu ile evkafın küçük kâtibi aynı kahvehanede toplanıp görüşürler. 18. ve 19. yüzyıllarda büyük şehirlerin mahallelerinde bile toplumsal sınıflaşmaya göre biçimlenmiş, belirgin bir mekân farklılaşması yoktur. Geleneksel mahallede, dinsel farklılık dışında imparatorluğun her sınıf ve her bölgesinden insanlar belirli kurallar ve etiket çerçevesinde birlikte yaşarlar. Mahalle mescidi ve kahvehane bir toplantı ve tartışma yeri olup, kamuoyunun olduğu merkezlerdir. Bkz.: İlber Ortaylı, *Tanzimatdan Cumhuriyete ...*, s. 100-101; Osman Ergin, *Türkiyede Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İktisat ve İktisaiyat Enstitüsü Neşriyatı No: 3, İstanbul 1936, s. 103.

¹³¹ Muhtarlık kurumu için bkz.: Musa Çadircı, "Türkiye'de Muhtarlık Kurumunun Tarihi Gelişimi", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 2, S. 3, Ankara 1993, s. 3-11.

¹³² SVE-H. 1287, s. 143.

¹³³ SVE-H. 1304, s. 257; 1887 senesine ait sâlnâmeye göre Edirne Vilâyetinde toplam mahalle sayısı 567'dir. Edirne Sancağı'nda 318, Gümölcine Sancağı'nda 42, Kırklareli Sancağı'nda 43, Dedeoğlu Sancağı'nda 14, Gelibolu Sancağı'nda 71 ve Tekirdağ Sancağı'nda ise 79 mahalle bulunuyordu. Bkz.: SVE-H. 1304, s. 263.

¹³⁴ SVE-H. 1308, s. 258.

¹³⁵ SVE-H. 1310, s. 164.

¹³⁶ Câmîi Şerif, Bayındır, Konaklı, Karanikola, Kilise, Gebran ve Kıbtî mahalleleri. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 312.

¹³⁷ Hacıgazi, Helvacı ve Hacı İsa mahalleleri Müslümanlara aittir. Hristiyanların yaşadığı kesim ise Varoş mahallesiydi. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 396; SVE-1319 Malî Senesi, s. 1003.

¹³⁸ SVE-H. 1310, s. 320.

Mahalle sayılarının yükselmesindeki nedenlerden birisi dönemin mahalle olarak adlandırılan idarî birimini oluşturan hane sayısının oldukça az olmasından dolayı kaynaklandığını söyleyebiliriz. Az miktarda ki bu haneler ile yeni mahalleler meydana gelmiş olmalıdır¹⁴¹. Diğer bir nedeni ise 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrası yaşanan göçlerdir.

7. Edirne Şehri'nin Mahalleleri

Aynı zamanda sancak merkezi olan Edirne şehri, Osmanlı'nın fethinden önce iki üç kilise ile beş on mahallenin yer aldığı Kaleiçi ve Mihal Köprüsü'nün diğer tarafındaki “**Aina**” adlı yerleşim yerinden ibaret küçük bir şehir görünümündeydi. Osmanlı fethi ile şehir hızla gelişmeye başladı ve kale dışına taşarak bu kesimde yeni mahalleler ortaya çıktı. XV. Yüzyıldan itibaren büyük gelişme gösteren ve XVII. Yüzyılda en geniş sınırlarına ulaşan Edirne, başlıca dokuz ana yerleşim bölgesine ayrılmıştı. Bunlar, şehrin nüvesini teşkil eden ve Bizans devrinde beş on mahalleli olduğu tahmin edilen Kaleiçi, Kaleiçi'nden sonra ilk iskân sahası olan Debbağhane, yine ilk yerleşim bölgelerinden Kirişhane, İstanbul Yolu veya diğer adıyla Ayşekadın semti, Kıyık, Saraçhane-Horozlu Yokuşu, Gazimihal, Yıldırım, Yeni İmaret'tir. Belirtilen bu semtlerde 1528'de 144 Müslüman, 19 Hristiyan mahallesi ile 8 Yahudi cemaati yer alırken, mahalle sayısı 1609'da 147 olarak kaydedilmiş, 1636 senesinde ise aynı sayıyı korumuştur¹⁴².

¹³⁹ SVE-1319 Malî Senesi, s. 991; Uzunköprü'de bulunan bazı mahalleler şunlardır: Pir, Rıza, Habib Hoca, Muradiye. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 360-362.

¹⁴⁰ SVE-1319 Malî Senesi, s. 997; 1877'de Dimetoka kaza merkezi 18 mahalleden oluşuyordu. Bkz.: SVE-H. 1293, s. 93.

¹⁴¹ Bu duruma bir örnek vermek gerekirse; 1703 sayımına göre Kaleiçi'ndeki Müslüman mahallelerden en kalabalık olanları 37 hane ile Kara Hacı ve 31 hane ile Köhne Kadı'dır. Bkz.: Feridun M. Emecen, “Tarih Koridorlarında Bir Sınır Şehri: Edirne”, *Edirne: Serhattaki Payitaht*, YKY, Haz: Emin Nedret İşli-M. Sabri Koz, İstanbul 1998, s. 61.

¹⁴² Kaleiçi'nde XVI. yüzyılın başlarında 10 Müslüman mahallesi vardı. Debbağhane kesimi, kalenin güney tarafında ve Tunca Kıyısında. Kaleiçi'nden sonra ilk iskân sahası olan bu semt, Darülhadis Medresesi dolayısıyla ulema yerleşimi olmuş ve bunlar tarafından mahalleler kurulmuştur. Kale dışında ilk kurulan diğer bir bölge ise güneydoğu yönünde Kasımpaşa Burnu denilen yerden Kirişhane'ye kadar uzanan ve bu adla anılan semttir. II. Murad devrinde Vezir Sarıca Paşa'nın hanımı Gülçiçek Hatun tarafından Câmî ve medrese yapıldıktan sonra iskâna açıldığı anlaşılan bu kesim, Tunca sahilinde uzanan bahçeleriyle şehrin en güzel yerine teşkil etmiştir. Kalenin İstanbul Yolu adlı kapısından başlayarak doğuya doğru uzanan ve kale kapısına nispetle İstanbul Yolu ve Ayşe Kadın olarak adlandırılan semtte Ayşe Kadın, Şarabdar Hamza Bey ve Kadı Bedreddin mahalleleri bulunurken, şehrin bir başka semti ise Kıyık (Kıyak)-Buçuktepe'dir. Kıyık adı rivayete göre,

XVII. yüzyılda ise Evliya Çelebi; Kaleiçi'nde 5 Yahudi, 10 Rum ile biri Pehlivanlar Tekkesi yakınında diğeri Topkapısı civarında 2 Müslüman mahallesi ile şehrin varoşlarında ki Müslüman mahallelerinden bahsetmiş, ayrıca şehirde 5 mahallede ise Kıpti (Çingene)'lerin yaşadığını belirtirken¹⁴³, aynı yüzyılda Edirne 160 mahalleden ibaretti¹⁴⁴.

H. 1115 (1703) tarihli nüfus kayıt defterlerine göre, Edirne'de çoğu birbiriyle birleştirilmiş olarak kayıt altına alınan 65 mahalle bulunurken, bu mahallelerin 47'si Kaleiçi semti ile buradan doğuya doğru yayılan alanda yer almaktadır. Geri kalan 18 mahalle ise nehrin diğer yakasında Yıldırım Bayezid ile II. Bayezid'in yaptırdıkları külliyelerin ana merkezleri oluşturduğu bölümdeydi. Gayrimüslimler 26 mahallede Müslümanlarla beraber otururken, yoğun olarak bulundukları mahalleler ise kaleiçinin güney tarafı ile Tunca nehrinin karşı tarafında bulunan mahallelerdir¹⁴⁵.

Edirne'ye ilk girenlerden olup daha sonra adına bir zaviye ve türbe yaptırılan Kıyak Baba'dan gelmektedir. Fatih Sultan Mehmed devrinde baruthane ve yeniçeri ortalan da bu semtte bulunuyordu. Burası XVII. yüzyıldan itibaren daha da gelişti. Edirne'nin kuzeydoğusundaki yerleşme sahasını, Menzilahırı, Muradiye ve Tekkekapi bölümü oluştururken, Saraçhane ve Horozlu Yokuşu kuzeybatı'da Tunca üzerinde Saraçhane köprüsünün civarında bulunan bir diğer yerleşim bölgesiydi. Gazi Mihal, Yıldırım, Yeni İmaret, Tunca'nın batısında bulunan mahalle grubunun teşkil ettiği iskân bölgesi olup bunlardan Yıldırım veya Eski İmaret XIV. yüzyıl sonlarında, Gazi Mihal veya Orta İmaret XV. yüzyılın ilk yarısında ve Yeni İmaret (II. Bayezid İmareti) XV. yüzyılın sonlarında teşekkül etmişti. Mihaloğlu Külliyesi'ne daha sonra Şah Melik Paşa ile hanımı Bezirci Hatun'un tesislerinin ilâve edilmesiyle ikinci bir yerleşme alanı daha ortaya çıkmıştı. Hıdırlık semti ise bir tekkenin bulunduğu batı tarafında bir tepelik sahayı içine alıyordu. Bkz.: M. Tayyib Gökbilgin, "Edirne", *a.g.a.*, C. 10, s. 427-428.

¹⁴³ Evliya Çelebi'nin isimlerini vererek belirttiği Edirne mahalleleri şunlardır: Hünkâr, Saray, Muradiye, Taşlık, Kıyık, Selimiye, Eski Câmî, Üçşerefeli, Mahkeme, Arasta, Fildamı, Kasımpaşa, Timurtaşpaşa, Kızılminare, Eşekadın, Darülhadis, Katırhanı, Beylerbeyi ve Saraçhane. Bkz.: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Konya-Kayseri-Antakya-Şam-Urfa-Maraş-Sivas-Gazze-Sofya-Edirne*, YKY, 3. Cilt-2. Kitap, İstanbul 2006, s. 590; Feridun M. Emecen; Evliya Çelebi'nin verdiği bu mahalle sayılarının özellikle XVI. yüzyıl kayıtlarına uygun olmadığını, 1568-1570'te Kaleiçinde ki mahalle sayısının 13, 1590'larda ise kaleiçinde 8, sur yakınında 12 mahallenin kayıt edildiğini, kaleiçinde Müslümanlar ile gayrimüslimlerin beraber oturduğunu ve kaleiçinin en az 30 mahalleden oluştuğunu Rumeli Eyaleti İcmal Defterlerine dayanarak belirtmektedir. Ayrıca o dönem Kaleiçi'nde varlığını yazdığı mahalleler ise, Firuz Ağa, Hoca Sinan/Mescid-i Sinan, Yahşi Fakih, Kara Hacı, Hoca Ömer, Takyeci, Köhne Kadı, Darbhane ve Kâhtalu'dur. Bkz.: Feridun M. Emecen, *a.g.m.*, s. 61.

¹⁴⁴ Edirne'nin 160 mahalleyle ayrılmış olduğunu P. L. İnciciyan, Müderris Abdurrahman'ı (Hibrî) kaynak göstererek belirtmektedir. Bkz.: P. L. İnciciyan-H. D. Andreasyan, *a.g.m.*, s. 30-31.

¹⁴⁵ 1703 tarihli nüfus kayıt defterinde kayıt altına alınmış 65 mahalle şunlardır: Sevidik Fakih, Kösec Balaban, Hâfiz Ahmed, Hacı İslâm, Şeyhî Çelebi, Yancıkçı Şahin, Turgud Bezirgan, Bevvâb Sinân, Fatma Hatun (Der Kurb-i Tahte'l-Kal'a), Şeyhî Çelebi, Fındık Fakih, Hasan Paşa, Hacı Hallâc, Kürd Hoca, Alemdârân, Zenne Firuz, Zen-i Sarıca Paşa, Evliya Kasım Paşa, Kazzâz Salih, Hacı Mercimek,

XIX. Yüzyılda ise Edirne’de 162 mahallenin bulunması, 1703 sayımında birleştiren mahallelerin gerçekte ayrı olarak telakki edildiğini gösterir. Ayrıca Ahmet Bâdî Efendi 41 mahallenin de ortadan kalktığını yazmıştır¹⁴⁶.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı öncesinde Edirne şehrinde 204 mahalle bulunurken¹⁴⁷, 1894’te mahalle sayısı 201’dir. Ancak sâlnâmelerde farklı milletlerin bir arada yaşadığı mahalleler her millet için ayrıca belirtilmiş olduğundan şehirde ki mahalle sayısı 201 olarak gözükmektedir. Bu mahalleleri tek mahalle olarak değerlendirdiğimizde şehirde ki mahalle sayısının 174 olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu mahallelerde Müslüman, Rum, Ermeni ve Kıbtî’ler ikamet ederken¹⁴⁸, dikkat çeken bir husus, mahalle isimlerini gördüğümüz 1893 senesine ait sâlnâmede toplam nüfusu 9.289¹⁴⁹ olarak belirtilmiş olan Bulgarların yaşadığı mahallelerin ayrıca belirtilmeyerek Rum mahalleleriyle birlikte verilmiş olmasıdır.

a. Müslümanların Yaşadığı Mahalleler

Hıdır Ağa, Sultan Selim Taş Odaları, Hazinekar Sinan Bey, Kubuzcu Ali Bey, Yahya Bey, Üsküfcü Hızır, Yakub Kılari, Sarıca Paşa, Mahmud Ağa, Medrese-i Ali Bey, Kösec veya Kevsec Balaban, Hacı Safa, Şehabeddin Paşa, Kuşdoğan, Hadım Balaban, Tekye-i Ali Paşa, Gülbahar Hatun, Sofu Bayezid, Sofu İlyas, Daye

---

Kunduk Osman, Hoca Bâli, Kızıl Minare, Sakça Murad, Beylerbeyi, Beyce, Devletşah, Kiremitçi Hacı Halil, Çakır Ağa, Arpacı Hacı Hamza, Hacı İvaz, Molla Fahreddin, Gazi Hoca, Çavuş Bey, Şah Melek, Zincirlikuyu, Sitti Hatun, Demir Biga, Medrese-i Şah Melek, Saçlı Ali, İbnü’l-Arab, Kurbi Şah Melek, Attar Hacı Halil, Mihaş Bey, Bezirci Hatun, Şeyh Süca’eddin, Debbağ Hacı Halil, Sultan Bayezid-i Veli, Bülbül Hatun, Yıldırım Bayezid, Hacı Sarraf, Ma’ruf Hoca, Şehabeddin Paşa, Nâib Çelebi, Hâs Murad, Emir Şah, Hacı Kılağuz, Hatice Hatun, Sefer Şah, Mü’min Hoca, Malkoç, Sinan Bey, Emir Mescidi, Hadım Firuz, Hacı Hoşkadem. Mahalleleri belirten listede Şeyhî Çelebi Mahallesi iki ayrı mahalle olarak belirtilmiştir. Bkz.: Özer Ergenç, “XVIII. Yüzyılın Başlarında Edirne’nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Bilgiler”, *IX. Türk Tarih Kongresi Ankara: 21-25 Eylül 1981 Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. III, TTK, Ankara 1989, s. 1415-1424.

¹⁴⁶ Tayyib Gökbişin, “Edirne”, *a.g.a.*, C. 10, s. 428.

¹⁴⁷ SVE-1293 Malî Senesi, s. 92; 1869’da şehirde ki mahalle miktarı ayrıca belirtilmemiş olup, dört nahiyesi ile birlikte Edirne kazası sınırları içerisinde toplam 277 mahalle bulunuyordu. 1877’de gördüğümüz mahalle sayılarına göre Edirne Kazası genelinde şehir harici kalan nahiyelere ait kesimde 73 mahalle bulunmaktadır. Bkz.: SVE-H. 1287, s. 143.

¹⁴⁸ SVE-H. 1310, s. 288-290.

¹⁴⁹ Bu toplam içerisinde Osmanlı vatandaşı olan Bulgar erkek sayısı 4.890, kadın sayısı ise 4.365’tir. Ayrıca yabancı olduğu belirtilen Bulgar sayısı ise 20 erkek ve 14 kadından ibarettir. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 255.

Hatun, Mezid Bey, İsmail Ağa, Kadı Bedreddin, Abdurrahman, Darüssiyade, Külahduz, Kebeyayıcı, Turgud Bezirgan, Cedid Kasım Paşa, Şeyhi Çelebi, Yancıkçı Şahin, Bevvab Sinan, Hacı İslam, Hafız Ahmed, Sevindik Fakih, Mehmed Ağa, Sabuni, Çavuş Bey, Arpacı Hacı Hamza, Molla Fahreddin, Gazi Hoca, Zincirlikuyu, Kıncı Firuz, Balaban Paşa, Muradiye, Kiremitçi Hacı Halil, Çakır Ağa, Veled-i Veliddin, Mîrîmiran, Sıkca Murad, Kızıl Minare, Katib-i Cev, Yaya Timurtaş, Selçuk Hatun, Teftin Ağa, Kuşcu Doğan, Hadım Timurtaş, Arif Ağa, Feyzullah Paşa, Hocaki, Baba Timurtaş, Altuni, Hoca İvaz, Karaca Ahmed, Noktacızade, İmaret-i Mezid Bey, Kasab Abdülaziz, Şerbetdar Hamza Bey, Kadı Ali Bey, Kavaklı, Eskici Hamza, Kürd Hoca, Alemdar, Hacı Hallac, Hoca Bani, Hacı Mercimek, Fındık Fakih, Hasan Paşa, İbn-i Arab, Attar Hacı Halil, Ahi Hasan, Şeyh Şücaeddin, Debbağ Hacı Halil, Çokalca, Meydan, Berkuka, Nişancı Paşa, Süle Çelebi, Kazzaz Salih, Zen-i Sarıca Paşa, Fındık Osman, Derviş Abı, Şah Melek Paşa, Hadım Firuz, Umur Bey, Emir Şah, Sultan Bayezid, Hacı Hoşkadem, Mümin Hoca, Vize Çelebi, Câmî-i İbrahim Paşa, Gazi Mihal Bey, Bezirci Hatun, Karabulut, Mirahur Ayas Bey, Hacı Kılağuz, Yıldırım Bayezid, Zen-i İbrahim Paşa, Evliya Kasım Paşa, Papasoğlu, Timurbiga, Malkoç, Has Murad, Emir Mescid, Ak Mescid, Naib Çelebi, Bülbül Hatun, Karaca Bevvab.

b. Rum Mahalleleri

Papakaçanos, Ayanikola, Hacı Ömer, Meydan Vakıf, Geniş Vakıf, Akmesicid, Şeyhi Çelebi, Meydanoğlu, Mahmud Ağa, Karakaş, Orta Karaağaç, Baruthane, Yelpınarı, Ortaçukur, Miskinler, Ali Kuş, Küçük Hacı Veli, Büyük Hacı Veli, Süle Çelebi, Yeşilce, Karacaahmed, Mumhane, Çokalca, Karabulut, Süpürgeciler, Çirkab, Panaiye, Meydan, Hacı Sarraf, Köfteciler, Buçuktepe, Papasoğlu, Kum, Aya İsterati, Mumcular, Ayastefanos, İskerlet, Ayayorgi, Hadım Firuz, Mihalkoç, Has Murad, Yeni İmaret, Kızılmescid, Göl, Ayayani, Zincirlikuyu, Metropolid, Sitti Hatun, Hıristos, Timurbiga, Menzilahırı, Saçlı Dede, Bülbül Hatun.

c. Ermeni Mahalleleri

Ayanikola, Buçuktepe, Çirkab, Aya İsterati, Mumcular, Metropolit, Tüccar Panayot, Hıristos, Süpürgeciler, Panaiye.

ç. Kıbtî Mahalleleri

Daye Hatun, Bülbül Hatun, Yıldırım Bayezid, Umur Bey, Mümin Hoca, Maruf Hoca, Mirahur Ayas Bey.

d. Yahudi Cemaatleri

Sisilya Cemaati, İstanbul Cemaati, Aragon Cemaati, Budin Cemaati, Katalonya Cemaati, Büyük Portukal Cemaati, Alman Cemaati, Mayor Cemaati, Polya Cemaati, Tolya Cemaati, İtalya Cemaati, Küçük Portukal Cemaati, Gerozi Cemaati¹⁵⁰.

Görüldüğü gibi mahalleler çoğunlukla Edirne'nin imar ve iskânına katkı sağlamış olan sultanların, sultan hanımlarının, paşa ve beyler ile dini liderlerin adlarını taşımaktadır.

174 mahallenin bulunduğu Edirne şehrinde, Müslümanların ikamet ettiği toplam mahalle sayısı 118 olup, bu toplam içerisinde sadece Müslüman ahalinin yaşadığı mahalle sayısı 100'dür. Rum nüfusun bulunduğu 53 mahallenin 31'inde sırf Rum, Ermenilerin yaşadığı 10 mahallenin 1'inde sadece Ermeni¹⁵¹ ve yine Kıbtî'lerin yaşadığı 7 mahalleden 1'inde yalnız Kıbtî'ler¹⁵² bulunurken geri kalan mahallelerinde diğer milletlerle birlikte yaşamaktadırlar. Yahudiler ise kendi cemaatlerine ait 13 bölgede ikamet ediyordu.

¹⁵⁰ Müslüman, Rum, Ermeni, Kıbtî ve Yahudilerin ikamet ettiği mahalle kayıtları için bkz.: SVE-H. 1310, s. 288-290.

¹⁵¹ Tüccar Panayot Mahallesi.

¹⁵² Maruf Bey Mahallesi.

Bu mahallelerde Müslümanlar, Rumlarla 13¹⁵³ ve Kıbtıyanlar ile 5¹⁵⁴ mahallede bir arada bulunurken, Müslüman ve Rumların yaşadığı Bülbül Hatun mahallesinde ayrıca Kıbti'ler de ikamet ediyordu. Rumlar ile Ermenilerin birlikte ikamet ettikleri mahalle sayısı ise 9¹⁵⁵,dur. Yukarıda belirttiğimiz gibi Edirne'de Bulgarların yaşadığı şehir kesimi de Rum mahalleleri ile birlikte değerlendirilmelidir.

1903 gelindiğinde ise şehirde bulunan 213 mahalle¹⁵⁶, gruplandırılarak 35 farklı tahsilât dairesine (devair-i tahsiliye) bağlanmıştır¹⁵⁷.

---

¹⁵³ Bu mahalleler; Mahmud Ağa, Şeyhi Çelebi, Zincirlikuyu, Çokalca, Meydan, Süle Çelebi, Hadım Firuz, Karabulut, Papasoğlu, Timurbiga, Mihalkoç, HasMurad ve Bülbül Hatun'dur.

¹⁵⁴ Bu mahalleler; Daye Hatun, Umur Bey, Mümin Hoca, Mirahur Ayas Bey ve Yıldırım Bayezid'dir.

¹⁵⁵ Bu mahalleler; Ayanikola, Buçuktepe, Çirkab, Aya İsterati, Mumcular, Metropolit, Hristos, Süpürgeciler, Panaiye'dir.

¹⁵⁶ SVE-1319 Malî Senesi, s. 908.

¹⁵⁷ Bu Sâlnâmede mahalle kayıtları bağlı olduğu tahsilât dairesine göre sıralanmıştır. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 956-960; Edirne mahalleleri hakkında ayrıca bkz.: Rifat Osman, *Edirne Rehnüması*, Vilâyet Matbaası, Edirne 1920, s. 14-33; Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 321-337.

II. BÖLÜM

SOSYAL YAPI

I. SANCAĞIN DİNÎ VE ETNİK YAPISI

Edirne Sancağı, incelediğimiz dönem olan XIX. yüzyıl sonlarında farklı dinlere inanan etnik kökenlilerin yaşadığı bir alandır. Çoğunluk olarak bölgede Müslüman Türkler ile Ortodoks Rum ve Bulgarlar vardı.

Çoğunluk olan Müslüman ve Ortodokslardan başka sancakta Yahudi ve Ermeni nüfus bulunurken, kayıtlara göre az sayıda da olsa Müslüman ve Gayrimüslim Kıbtî'ler, Katolik Bulgarlar, Protestan Rum ve Ermeniler yaşamaktadır.

Belirttiğimiz tüm bu etnik ve dini kökenli Osmanlı vatandaşlarının yanı sıra sancakta Osmanlı Devleti'nin vatandaşı olmayan ve “**Yabancı**” olarak tanımlanan Müslüman, Rum, Ermeni, Bulgar, Katolik, Yahudi, Protestanlar bulunurken, 1894 senesinde Latin kökenli 4 kişinin varlığı da belirtilmiştir¹⁵⁸.

Farklı dinlere mensup toplulukların yaşadığı Edirne Sancağı'nda ahalinin ibadetlerini yerine getirdikleri çok sayıda ibadethanenin bulunduğunu ve bunların birçoğunun olmasa da bazılarının günümüzde de varlıklarını sürdürdüklerini belirtebiliriz.

A. Müslümanlara Ait İbadethaneler

Sancak'ta 1876'da ibadet edilen 241 câmi vardı¹⁵⁹. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra ise faal olarak kullanılan câmi ve mescit sayısı 212'dir. Ayrıca 9

¹⁵⁸ SVE-1310 Malî Senesi, (Nüfus Cetveli), s.s.y.

¹⁵⁹ Bu miktarda ki Câmi sayısının Edirne Sancağı'nın o dönem ki kazalarına göre dağılımı şu şekildedir: Edirne 165, Dimetoka 8, Çirmen ve Cısr-i Mustafa Paşa 5, Uzunköprü 5, Kırklareli 11, Ferecik 40, Pınarhisar 2, Havsa 2, Kızılağaç 1 ve Babaeski'de 2 Câmi. Toplam mescit sayısı 42 olan sancakta esasında Câmi olarak belirtilen birçok ibadethane mescit özelliğindedir. Bkz.: SVE-H. 1293, s. 122.

câmi ve mescit harap durumdaydı¹⁶⁰. Kaza merkezlerinde padişahların yanı sıra dönemin ileri gelenlerinin yaptırmış olduğu ve isimlerini taşıyan câmiler bulunurken, köylerde daha çok mescitler mevcuttur.

1. Edirne Kazasında Bulunan Câmiler

Edirne kazası olarak adlandırılan bölgede 1874'te toplam 165 câmi ve 15 mescit bulunurken¹⁶¹, 1903 senesinde ise câmi ve mescit sayısı 157 olarak belirtilmiştir¹⁶². 1903'te bu miktar câmi ve mescitlerin 17'si Üsküdar, 23'ü Çöke ve 24'ü ise Ada nahiyesinin sınırları içerisindeydi¹⁶³.

Edirne'ye erken Osmanlı döneminden itibaren câmiler damgasını vurmuştur. Dönemin ve halen günümüzün en güzel câmileri Edirne'de yapılmış ve yüzyıllardır ibadete açıktır. Sâlnâmelere göre câmiler şehri Edirne'de mevcut olan câmilerden 10 tanesi Sultanların, diğerlerini ise bazı hayır sahiplerinin yaptırdıkları câmilerdi.

IV. Sultan Murad Han'ın emriyle H. 1043 (1633/1634)'te icra kılınan sayımda ise Edirne'de Sultanların yaptırdığı 14 câmi bulunurken, o dönem hayır sahipleri tarafından yaptırılan câmi ve mescit sayısı 300'dür. Sonraki dönemlerde bu 300 câmi ve mescidin yarısı varlığını devam ettirememiştir¹⁶⁴.

Evliyâ Çelebi'ye göre Edirne'nin ilk câmisi “**Hüdavendigâr Câmi**”dir. Edirne'nin fethinden önce Hacı Bektaş-ı Velî izniyle Sefer Şah Sultan 300 adet fukarasıyla ilk defa gelip “**Hıdırlık**” adlı yerde konuk olup orada bir mescit yaptılar. Fetihten sonra Gazi Hüdavendigâr* onu genişletip câmi yaptı. Evliyâ'nın Edirne'yi

¹⁶⁰ 1886 senesine ait bu Sâlnâmeye göre ise Edirne Sancağı'nın kazaları Edirne, Cısr-i Mustafa Paşa, Dimetoka, Ortaköy, Uzunköprü, Havsa'dır. Bkz.: SVE-H. 1303, s. 259.

¹⁶¹ SVE-H. 1291, s. 133; Ayrıca bkz.: SVE-H. 1292, s. 129; SVE-H. 1293, s. 122; 1887 senesinde de aynı sayıda Câmi mevcudu bulunurken, mescit sayısı 26 olarak belirtilmiştir. Bkz.: SVE-H. 1304, s. 266.

¹⁶² SVE-1319 Malî senesi, s. 908.

¹⁶³ SVE-1319 Malî Senesi, s. 963, 969, 972.

¹⁶⁴ Rıfat Osman, *Edirne Rehnüma...*, s. 34.

* I. Murad.

ziyaretinde gördüğü ve bahsettiği câmiler ise şunlardır: Eski (Ulu), Yıldırım, Üç Şerefeli, Bayezid, Selimiye, Taşlık, Defterdar Mustafa Paşa, Çelebi, Haseki Sultan, Noktacı, Eski Ali Paşa, Beylerbeyi, Lârî, Cezerî Kasım Paşa, Hacı İlyas ve Mihal Bey¹⁶⁵.

a. Sultanların Yaptırdığı Câmiler

(1). Sultan Selim Câmi'i (Selimiye)

Sultan Selim Han Sani Hazretlerinin (II. Selim) yaptırdığı bu Câmi, şehirde bulunan en büyük ve güzel câmidir. Mimarı, Mimar Sinan namıyla meşhurdur. İnşasına H. 976 (1568/1569) tarihinde başlanan câmi, H. 982 (1574/1575)'de tamamlanmıştı. Bu câminin arsası “**Eski Saray**”ın arsasından ayrılmış, eski saraya ait hamam o vakit câmi inşaatında çalışan işçilerin kullanımına açılmıştır¹⁶⁶.

İç alanı dörtgen olan câminin eni ve boyu 180 kadem¹⁶⁷ olup, üçer şerefeli 4 minaresi vardır. İçinde mermerden yapılmış dört adet kürsü ile yine mermerden sütunlar üzerine dayanan ve Arap tarzında yapılmış bir “**Mahfil-i Hümayûn**” mevcuttur. Bu mahfilin mihrab yönü en nefis hatt ve nakışlarla süslüdür. Câminin ortasında on iki adet mermer sütun üzerine dayanan bir müezzin mahfili bulunurken, bu mahfilin altında da küçük bir fiskiyeden daima su akmaktadır. Meşhur “**Ters Lale**”de bu sütunların biri üzerindedir. Bu lalenin neyi ifade ettiği bilinmemekle birlikte, ihtimal ki sütunlardan biri üzerine yapılmış ve mahfil yapılırken sütunlar konulduğu zaman lalenin bulunduğu sütun baş aşağı konulduğundan dolayı laleden ters olarak kalmıştır¹⁶⁸.

¹⁶⁵ Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, *a.g.e.*, s. 560-578.

¹⁶⁶ Bu saraya sonradan “Hatice Sultan Sarayı” denilmişse de geçen zaman ile harap olup sonradan yerine o günlerde mevcut olan Mekteb-i İdadî-i Askerî inşa edilmiştir. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 39; SVE-H. 1310, s. 172.

¹⁶⁷ Yarım arşın veya diğer bir tabirle oniki parmak uzunluğunda ki ölçünün adıdır. Yaklaşık 37,5 santimetreye eşittir. Bunun yerine Türkçesi olan “ayak”da kullanılır. Bkz.: Mehmet Zeki Pakalın, “Kadem”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3. Basılış, MEB, C. 2, İstanbul 1983, s. 118.

¹⁶⁸ Günümüzde “Ters Lale” ile ilgili bilinen rivayete göre, Câminin bulunduğu yerde lale bahçesi olan yaşlı kadın bu bahçeyi verirken zorluk çıkarmış ve onun anısına “Ters Lale” motifi yapılmıştır.

22 metre yüksekliğinde, 4 metre çapında 8 sütun üzerine dayanan 8 kemer üstünde bulunan merkez kubbesinin çapı tahminen 150 kadem olup, etrafında 40 penceresi vardır.

İç avlusuna bakan iki minaresi üçer merdivenli olup, birisi en üst şerefeye, ikisi orta ve alt şerefeye, diğeri ise bütün şerefelere çıkmaktadır.

Câmi H. 1223 (1808/1809)'te dâr-üs-saâde ağası olan kişi tarafından Edirne'nin ileri gelenlerinden Dağdevirenzade Hacı Mehmet Ağa marifetiyle tamir ettirildiği gibi, H. 1301 (1883/1884) senesinde vilâyet valiliğinde bulunmuş olan Kadri Paşa'nın istirhamı üzerine "İrâde-i seniyye"¹⁶⁹ mucibince içi ve dışı onarılmıştır¹⁷⁰.

(2). Bayezid Câmi'i

Sultan Bayezid Han Veli Câmiside büyük yapılardandır. Tunca nehri kenarında bulunan bu câmi H. 893 (1487/1488) tarihinde yapımı bitirilerek açılmıştır. Dört duvar üzerine bir kubbelidir. Birer şerefeli iki minaresi bulunan câminin, iki tarafında ise tabhaneler ile imaret, darüşşifa, medrese ve hamamı bulunmaktadır. 1892 senesinde ait kayıtlara göre câminin imareti müstemilatıyla ve hamamı harap, Dariüşşifa ve diğer kısımları ise sağlam vaziyettedir. Aynı kayıta göre câmi mihrabının iki tarafında bulunan büyük şamdanlar görülmeye değerdir¹⁷¹.

¹⁶⁹ Padişah emri, buyruğu. Bkz.: Fehmi Yılmaz, "İrâde-i Seniyye", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Gökkuşbu, İstanbul 2010, s. 284.

¹⁷⁰ Selimiye Câmi hakkında özellikle H. 1309 ve H. 1310 sâlnâmelerinde daha ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Bkz.: SVE. H. 1309, II. Bölüm, s. 35-41; SVE-H. 1310, s. 170-173; ayrıca bkz.: SVE-H. 1303, s. 264; SVE-H. 1304, s. 267; SVE-H. 1305, s. 271; SVE-1317 Malî Senesi, s. 304-306; SVE-1319 Malî Senesi, s. 909-911.

¹⁷¹ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 42; SVE-H. 1310, s. 143-144; SVE-1317 Malî Senesi, s. 306; SVE-1319 Malî Senesi, s. 911.

(3). Üç Şerefeli Câmi‘i

Ebül-hayrat Sultan Murad Han Sani (II. Murad) tarafından şehrin ortasında yaptırılan Üç Şerefeli Câmi nadir eserlerdendir. Câminin inşasına H. 841 (1437/1438) tarihinde başlanmış ve H. 851 (1447/1448) tarihinde açılmıştır. İki paye üzerine inşa olunan câmi küçük ve büyük dokuz kubbelidir. Câmi ortasında ki büyük kubbenin orta kısmında kemerler bina edilmiş olup, her iki kemerin arasında dört küçük kubbe bulunmaktadır. Dört minaresi ve birinin üç şerefesi ve bunun içinde de üç merdiveni vardır. Diğer minarelerinden biri 2, diğerleri birer şerefelidir.

Bu câmiye Üç Şerefeli denilmesinin esas sebebi Osmanlı’da o güne kadar üç şerefeli minare yapılmamış olmasındandır. İlk yapıldığı dönemde “**Yeni Câmi**” denilmiş ise de özelliğinden dolayı üç şerefeli câmi olarak bilinmektedir.

II. Murad, fethettiği yerlerden olan “**Kratova**” memleketini bu câmiye vakıf etmiştir. Sultan Süleyman’ın vezirlerinden Rüstem Paşa ise bu vakfı almış ve bu vakıftan karşılanan giderleri Sultan Bayezid Han Veli evkâfına¹⁷² yüklemiştir¹⁷³.

(4). Muradiye Câmi‘i

II. Murad’ın Muradiye semtinde yaptırdığı câmidir. İki kubbe ve bir minareli, içi ve minaresi çini ile süslü olup, Sefîne-i Mevlevîyye¹⁷⁴, de yazılı olduğu üzere bu câmi Mevlevihane olmak üzere yapılmıştır. Hatta “**semâ**” törenlerinde şerbet akması için “**lüle**”ler konduğu rivayet edilir. Bazısı halen mevcuttur¹⁷⁵. Geçen

¹⁷² Vakıf. Bkz.: Fehmi Yılmaz, “Evkâf”, *a.g.s.*, s. 169.

¹⁷³ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 42-44; Üç Şerefeli Câmi için ayrıca bkz.: SVE-H. 1303, s. 264; SVE-H. 1304, s. 267-268; SVE-H. 1305, s. 271-272; SVE-H. 1310, s. 174-175; SVE-1317 Malî Senesi, s. 306; SVE-1319 Malî Senesi, s. 911.

¹⁷⁴ Sefîne-i Mevlevîyye, Mustafa Sakıb Dede’nin (öl. 1736) Mevlevî şeyh ve dervişlerinin biyografilerini konu edinen eseri. Bkz.: Ferit Devellioğlu, “Sefîne-i Nefîse-i Mevlevîyye”, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 18. Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara 2001, s. 929.

¹⁷⁵ H. 1309 (1892) Sâlnâmesinde ki dipnot: Kâtip Çelebi’nin rivayetine göre, burasının esasında Câmi olmak üzere yapıldığı anlaşılmaktadır. Kâtip Çelebi ile Sefîne-i Mevlevîyye’nin yazdıkları arasında ki fark tartışılmaya muhtahtır. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 44.

zaman içerisinde câmi olarak kullanıldığı için, yanında ayrıca bir “**semâhane**” yapılmıştır. Bu câminin inşa tarihi H. 837 (1433/1434)’dir¹⁷⁶.

(5). Dâr-ül-Hadîs Câmi’i

II. Murad’ın H. 838 (1434/1435) senesinde¹⁷⁷ Tunca nehri kenarında inşa ettirdikleri Dâr-ül-hadis Câminin, bir kubbesi ve bir minaresi vardır. Aslında “Hadis-i Şerif” eğitimi için medrese olmak üzere yapılmış ancak sonradan câmi olarak kullanılmıştır¹⁷⁸.

(6). Eski Câmi‘

Yıldırım Han¹⁷⁹ vakasından sonra Edirne’de tahtta bulunan Emir Süleyman tarafından temeli atılmış ve yapımına başlanmıştır¹⁸⁰. Emir Süleyman’ın saltanatı ve ömrü câminin tamamlanmasına yetmemiş, biraderi Musa Çelebi câminin yapımını bitirmeye çalışmış ise de başarılı olamamıştır. Cennetmekân Sultan Mehmet (Çelebi), H. 816 (1413/1414)¹⁸¹ senesinde biraderlerini mağlup ederek tahta geçmiş ve aynı sene câminin inşası bitmiştir. Mimarı Hacı Alâeddin olup 4 paye üzerine 9 kubbe olarak inşa edilen câminin dışarısında da 5 kubbesi vardır. İki minareli olup,

¹⁷⁶ Muradiye Câmi için bkz.: SVE-H. 1303, s. 265; SVE-H. 1304, s. 268; SVE-H. 1305, s. 272; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 44; SVE-H. 1310, s. 175; SVE-1317 Malî Senesi, s. 306-307; SVE-1319 Malî Senesi, s. 911.

¹⁷⁷ İnşa tarihi, en eski ve o döneme en yakın kaynaklardan olan Neşrî’de 22 Şubat 1435 olarak verilmektedir. Kitabesinde ise 23 Şaban 838/24 Mart 1435 tarihi kaydedilmiştir. Bkz.: Selahattin Yıldırım, *Osmanlı İlim Geleneginde Edirne Dârulhadîsi ve Müderrisleri*, Dârulhadis, İstanbul 2001, s. 38.

¹⁷⁸ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 44-45; SVE-H. 1310, s. 175; SVE-1317 Malî Senesi, s. 307; SVE-1319 Malî Senesi, s. 911.

¹⁷⁹ (Yıldırım) I. Bayezid

¹⁸⁰ Yıldırım-Timur hadisesinden sonra Edirne’de H. 805 (1402)’de Osmanlı tahtına geçen Emir Süleyman tarafından söz konusu tarihte yapımına başlanmıştır. Bkz.: Rıfat Osman, *Edirne Evkâf-ı İslâmiyye Tarihi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, C. I, Osmanlıca’dan Sadeleştiren: Ülkü (Ayan) Özsoy, Ankara 1999, s. 60.

¹⁸¹ Eski Câmi inşasının bitiriliş tarihi sâlnâme kayıtlarında H. 1306 (1403/1404) olarak kayıt edilmiş olup, incelenen diğer eserlere göre bu tarih doğru değildir. Bkz.: Semavi Eyice, “Edirne-Mimari”, *DİA*, C.10, İstanbul 1994, s. 435, Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 54, Oktay Aslanapa, *Edirne’de Osmanlı Devri Âbideleri*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınlarından Sanat Tarihi Enstitüsü: 6, İstanbul 1949, s. 7.

birisi iki diğeri bir şerefelidir. Bir şerefeli minareyi Sultan Çelebi Mehmet, iki şerefeli olanı ise II. Murad yaptırmıştır.

İçinde olan “**Fevkânîye**”lerin H. 1010 (1601/1602) senesinde Filibe’de oturan “**Ramazan Ağa**” tarafından yaptırıldığı belirtilmiştir. Ancak diğer eserlerde bu H. 1020 (1611/1612) şeklindedir¹⁸². H. 1282 (1865/1866)’de câmi büyük bir tamirat görmüştür. Cenaze penceresi yanında Hacı Bayram Veli Hazretleri makamı olarak bir yüksek kürsü vardı¹⁸³. Mihrabın sağ tarafında ki pencere duvarında “**Hacer-ül Rûkn-i Yemânî**” adıyla “**Kabe-i Muazzama**”nın “**Rûkn-i Yemânî**”sinden alınmış bir parça taş bulunmaktadır¹⁸⁴. Câmide, 1899’da II. Abdülhamit tarafından tadilat yaptırılmıştır¹⁸⁵.

(7). Yıldırım Câmi’i

Meriç nehri kenarında Yıldırım Mahallesinde Yıldırım Bayezid Han Veli tarafından yaptırılmıştır. Dört kemer üzerine bir kubbe olarak inşa edilmiştir. Bu câminin diğer câmilere göre yapım tarzı çok değişiktir¹⁸⁶. Bununla beraber sanılır ki daha önce câminin yapıldığı yerde bir kilise temeli mevcut olup câmi o temeller üzerine yapılmıştır. Sâlnâmelerde câminin H. 820 (1417/1418)’de tamamlanarak ibadete açıldığı belirtilmişse, farklı kaynaklarda câminin inşası H. 802 (1399/1400) olarak gösterilmiştir¹⁸⁷. Taştan bir iki halkanın câminin köşe başına asılmasından dolayı bu câmiye “**Küpelî Câmi**”de denir¹⁸⁸.

¹⁸² Fevkânî, câminin içerisinde ki üst yapılar anlaşılmalıdır. Peremeci, bunu kadınlar mahfili olarak belirtmektedir. Bkz.: Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 55; Rifat Osman, *Edirne Evkâf-ı ...*, s. 63.

¹⁸³ H. 1310 (1893) sâlnâmesinde ki dipnota göre; Hacı Bayram Veli, Ankara yakınında “Solfasol” köyünden olup, zahiri ve batini ilimlerde olgunluğa ulaşan “Evliya-i Kiram”dandır. Müritleri çoğaldığından dolayı hasımları II. Murad’a şikâyetle bulunmuşlar ve bu nedenle Edirne’ye getirilmiştir. Eski Câmi’de adı geçen kürsüye çıkarak bir müddet vaaz ve nasihatlerde bulunmuştur. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 178.

¹⁸⁴ Eski Câmi hakkında bkz.: SVE-H. 1303, s. 264-265; SVE-H. 1304, s. 268; SVE-H. 1305, s. 272; SVE-H. 1310, s. 176-178. Ayrıca bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 45-47; SVE-1317 Malî Senesi, s. 307; SVE-1319 Malî Senesi, s. 912.

¹⁸⁵ SVE-1317 Malî Senesi, s. 307.

¹⁸⁶ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 47; SVE-H. 1310, s. 178.

¹⁸⁷ Rifat Osman, *Edirne Rehnüma...*, s. 34; Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 79.

¹⁸⁸ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 47-48; SVE-H. 1310, s. 178-179; SVE-1317 Malî Senesi, s. 307; SVE-1319 Malî Senesi, s. 912.

(8). Kilise Câmî‘

Kaleiçinde bulunan Kilise Câmî eski eserlerdendir. Fetih sırasında kilise olduğu halde sonradan Fatih Sultan Mehmed Han orayı yıktırıp iki paye üzerine altı kubbeli bir câmî yaptırmıştır. Yeni saray’da olan mermerlerin çoğunluğunun bu binadan alındığı söylenir. Câminin ortasında bir pınar bulunurken humma ve diğer hastalıklara bu suyun faydalı olduğuna inanılırdı. 1892 sâlnâmesinde belirtildiğine göre bu câmî tamamen yıkılmış olup sadece arsası mevcuttur¹⁸⁹.

(9). Halebî Câmî‘i

Kaleiçinde bulunan bu câmî, kilise mimarisi tarzındadır. En eski mabet burasıdır. Dört kemer üzerinde bir kubbeli olarak inşa edilmişti. “**Edirne şehrinde ilk Cuma Namazı burada eda edilmiştir**”. Halebî adında bir müderristen dolayı bu ad ile bilinmektedir. Minaresi yoktur. Bu câmide tamamen harap olmuştur. Halebî ve Kilise Câmî fetihten sonra kiliseden câmiye dönüştürüldüğü halde her ikisinin Edirne Fatihi olan I. Murad’ın adı ile anılmayıp Yıldırım Bayezid Han ile bağdaştırılmasının nedeni, bu iki câminin giderlerinin Yıldırım Bayezid evkafından karşılanmış olmasıdır. Bu câmilerin Yıldırım Bayezid Han Câmisinden 40 sene evvel câmî oldukları bilinirken Sultan Murad Gazi’nin câmî giderleri için kaynak tayin edip etmediğine dair bir kayıt ve malumat bilinmemektedir¹⁹⁰.

(10). Şücâeddîn Câmî‘i

Şeyh Şücâeddîn Karamânî namına II. Murad tarafından inşa ettirilen câmî Debbağlar Mahallesinde bulunmaktadır¹⁹¹.

¹⁸⁹ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 48; SVE-H. 1310, s. 179; SVE-1317 Malî Senesi, s. 307-308; SVE-1319 Malî Senesi, s. 912.

¹⁹⁰ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 48-49; SVE-H. 1310, s. 179-180; SVE-1317 Malî Senesi, s. 308; SVE-1319 Malî Senesi, s. 912-913.

¹⁹¹ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 49; SVE-H. 1310, s. 180; SVE-1317 Malî Senesi, s. 308; SVE-1319 Malî Senesi, s. 913; Şeyh, fazilet sahibi ve olgun birisidir. Şeyh Hâmid-i Kayserî ile irtibatı bulunup uzun süre yanında kalmıştır. II. Murad Edirne’de bir gün tehlikeli bir durum ile karşılaşmış ve ölümü söz konusu iken “meczub” (Allah sevgisinden dolayı cezbeye tutularak kendinden geçmiş olan) bir kimse ortaya çıkarak Padişahı tehlikeli durumdan kurtardıktan sonra ortadan kaybolmuştur. Padişah

(b). Hayır Sahipleri Tarafından İnşa ve İmar Edilen Câmiler

(1). Gazi Mihal Bey Câmi'i

Tunca nehri kenarında ve Gazi Mihal Bey adına olan köprünün yakınındadır. H. 815 (1412/1413) senesinde yapılmıştır. Bir kubbe, bir kemer ve minareli olup iki tarafında tabhaneleri vardır. Mimari tarzı güzeldir¹⁹².

(2). Hoca İlyas Câmi'i

H. 882 (1477/1478) senesinde çatısı ahşap olarak Yelliburgaz¹⁹³,da yapıldığı belirtilmiştir¹⁹⁴. Ancak diğer eserlere baktığımızda yapım tarihi H.982 (1574/1575) olarak kayıtlıdır. Bir minareli, çatısı ahşap ve kurşun örtülüdür. 1921 Mayıs ayında, çatıları kaldırılmış ve dış tesirlerden korunmak üzere duvarlarının üzerine kiremit döşenmiştir¹⁹⁵. Bu câminin arsası 11 Ocak 1940'da satılmıştır¹⁹⁶.

(3). Şeyh Sadık Dede Zaviyesi-Câmi'i

Keçeciler çarşısındaydı. H. 1042 (1632/1633) senesinde yapılmıştır. Çatısı ahşap olup gayet küçük ve zarifti. Şeyh Sadık Dede Zaviyesi H. 1046 (1636/1637) senesinde câmi olarak kullanılmaya başlandı¹⁹⁷.

---

bu kişi ile konuşmak arzusunda bulunmuş ise de mümkün olmamıştır. Bu nedenle şehrin ahalisi birer birer padişahın önünden geçirilmiştir. Padişah geçenler içerisinde bu kişiyi tanıyıp fevkalade iltifat ederek Şeyh Şücaeddîn adına Debbağlar Mahallesinde bir mescit ve zaviye yaptırdı. Fukarasına Muradiye evkafından yemek ve gelir bağladı. Şeyh hazretleri kendi mezarı cihetinin duvarını kerpiç ile bina ederek her kerpici üçer İhlas ile yerine koydu. Sultan Süleyman Han Edirne'ye geldiğinde mescidi Câmi yapmış ve hatip tayin etmiştir. O vakit zaviyede "seccâde-nişîn" olan Cerrahzade Mustafa Çelebi, duvarı yıktırmayıp korumuştur. Sâlnâmede belirttiğine göre, Şeyh Şüca Hazretleri, önceki binanın mimarının rüyasına girip İslama davet etmiş, ertesi gün mimar İslam ile müşerref olmuştur. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 88.

¹⁹² SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 50; SVE-H. 1310, s. 181.

¹⁹³ Câmi, Kafeskule karşısında Gazimihal köprüsüne giden yolun sağ kenarında idi. Bkz.: Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 79.

¹⁹⁴ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 50; SVE-H. 1310, s. 181.

¹⁹⁵ Rıfat Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 118.

¹⁹⁶ Rıfkı Melûl Meriç, *a.g.m.*, s. 469.

¹⁹⁷ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 50; SVE-H. 1310, s. 181.

(4). Süleymaniye Câmi'i

Yeni Köprü civarında, Tunca nehri kenarında bulunan câmi, Sultan Bayezid Han'ın vezirlerinden Süleyman Paşa tarafından yaptırılmıştır. Yüksek ve büyük bir kubbelidir. Eskiden câminin bulunduğu bölge ma'mûr ve ikamete uygun olduğu halde taşan nehir ve geçen zaman içerisinde bu bölgenin terk edilmesiyle câmide harap olmuş ve korunması için ara sıra kurşunlarının tamiri yapılmışsa da boş ve cemaatsiz kalmıştır¹⁹⁸.

(5). Evliya Kasım Paşa Câmi'i

Fatih Sultan Mehmed Han'ın vezirlerinden Evliya Kasım Paşa¹⁹⁹,nın Kirişhane'de yaptırdığı câmidir. Tunca nehrinin kenarında bulunan câmi, H. 883 (1478/1479) senesinde yapılmış, bir kubbeli, bir minarelidir²⁰⁰.

(6). Gülşeniler Zaviyesi

Küçükpazar²⁰¹,da (Süleymaniye Küçükpazarı) bulunan bu zaviyenin binası, merhum Ekmekcizade Ahmet Paşa tarafından tadil ettirilmiş ancak geçen zaman ile yeniden harap olduğu için H. 1041 (1631/1632) senesinde İsa Dede yeniden yaptırmıştır. Sezai Hazretleri bu zaviyenin yanında defnolunmuştur²⁰².

¹⁹⁸ gös. yer; Câmi, Kirişhane semtinde "Büyük Su" denilen felaket esnasında evleri mahvolup ve yıkıldığından dolayı ortadan kaldırılan dönemin "Zen Firuz Mahallesi"ndeydi. 18 Muharrem 1260 (8 Şubat 1944)'ta, Tunca Nehri'nin taşmasıyla hücum eden sular Zindanaltında Ağası Hamı kapısına kadar yükselmiş ve limon, portakal kayıkları Zindanaltı mezarlığının üst başına yavaşmışlardır. Binden fazla hanede harap olmuştur. Su sekiz gün kalmıştır. Bkz.: Rıfat Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 128.

¹⁹⁹ Sâlnâmedeki dipnota göre; Evliya Kasım Paşa Câmi kabristanında gömülüdür. Halk arasında duaların kabul olduğu yer olarak bilindiği için buraya gelinmektedir. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 51.

²⁰⁰ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 51; SVE-H. 1310, s. 181.

²⁰¹ Küçükpazar, günümüzdeki bilinen semt değil, Hasan Sezai Hazretlerinin bulunduğu cadde üzerinde Süleymaniye Küçükpazarı denilen yerdir. Günümüzde de aynı bölgede bir sokağın ismi bu şekildedir.

²⁰² SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 51; SVE-H. 1310, s. 181.

(7). Süle Çelebi Câmi'i

Bu câmi, bir kubbeli ve bir minarelidir. Kayıtlarda H. 767 (1365/1366) senesinde yapıldığı belirtilmiştir. Ancak câmiyi yaptıran Hacı Süle Çelebi bin Sinan adlı zatın H. 976 (1568/1569)'da vefat ettiği göz önüne alındığında sâlnâmedeki yapım tarihinin yanlış kayıt edildiği ortaya çıkmaktadır. Bakılan diğer kaynaklara göre Tarlakapı mevkinde ki bu câmi, H. 967 (1559/1560)'de inşa edilmiştir²⁰³.

(8). Ayşe Hatun Câmi'i

İstanbul caddesindedir. H. 873 (1468/1469) senesinde yapımı tamamlanan bu câmi, zarif bir kubbeli ve yüksek bir minarelidir. Ayşe Hatun'un Sultan Mehmet Han'ın (Çelebi) kızı olduğu mervî²⁰⁴, dir²⁰⁵.

(9). Şeyhi Çelebi Câmi'i

Bir küçük kubbe ve minaresi vardır. Görünüşü güzel ve gönül açıcıcıdır²⁰⁶. Buçuktepe bitişiğinde İstanbul yoluna hâkim ve nazır eğimli bir yerde Mimar Sinan tarafından inşa edilmiştir. Câminin inşası H. 982 (1574/1575) senesine ve Selimiye Câmi'nin bitimine rastlar. Balkan harbinde minaresi yıkılmıştı²⁰⁷.

(10). İbrahim Paşa Câmi'i

İbrahim Paşa, Fatih Sultan Mehmed Han'ın vezirlerindendir. Bu câmi, H. 867 (1462/1463) senesinde ahşap olarak yapılmıştır²⁰⁸. Câmi, Buçuktepe'deydi. 27 Mart 1939'da arsası temlikten, 20 Şubat 1940'ta da minaresi satılmıştır²⁰⁹.

²⁰³ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 51; SVE-H. 1310, s. 182; Rifat Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 127.

²⁰⁴ Rivayet olunan, birinden işiterek söylenen, sağlam olarak bilinmeyen. Bkz.: Ferit Devellioğlu, "Mervî", *a.g.l.*, s. 623.

²⁰⁵ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 51-52; SVE-H. 1310, s. 182.

²⁰⁶ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 52; SVE-H. 1310, s. 182.

²⁰⁷ Rifat Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 130-131.

²⁰⁸ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 52; SVE-H. 1310, s. 182.

²⁰⁹ Rifkî Melûl Meriç, *a.g.m.*, s. 470.

(11). Çokalca Câmi‘

Kıyak* semtinde bulunan bu câminin çatısı ahşaptan olup, yapım tarihi bilinmemektedir²¹⁰. Kara Yazıcı Hacı Ahmed Efendi tarafından yaptırılan bu câmi, Buçuktepe civarındaydı. Minaresi Balkan harbinde yıkılmıştır²¹¹.

(12). Taşlık Câmi‘

Fatih Sultan Mehmed Han’ın vezirlerinden olan meşhur Mahmud Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bir büyük kubbe ile bir minaresi vardır²¹². Bu câminin yerinde daha önce Fatih Sultan Mehmet döneminde 16 sene sadrazamlık yapmış, Şehit Mahmud Paşa’nın bir zaviyesi vardı. Daha sonra Mimar Sinan tarafından buraya câmi yapılmıştır. 1752 depreminde ve işgal dönemlerinde harap olmuştur²¹³.

(13). Sitti Sultan Câmi‘i

Bu câmi Fatih Sultan Mehmet’in hanımı ve Dulkadiroğlu Emir Süleyman’ın kızı Sitti Sultan tarafından bir kubbeli olarak H. 887 (1482/1483)’de yaptırılmıştır²¹⁴. Günümüzde Lise Bayırı, geçmişte ise Mahkeme Bayırı denilen yerde şimdiki Atatürk İlköğretim okulunun yanındadır. Halk arasında “**Sultan Câmi‘i**” olarak biliniyordu. Sitti Sultan’ın mezarı bu câminin kible tarafındadır²¹⁵.

---

* Kıyak semti.

²¹⁰ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 52; SVE-H. 1310, s. 182.

²¹¹ Rıfat Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 109.

²¹² SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 52; SVE-H. 1310, s. 182.

²¹³ Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 73.

²¹⁴ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 52; SVE-H. 1310, s. 182.

²¹⁵ Günümüzde okulun olduğu yerde Sitti Sultan’ın sarayı bulunurken, daha sonra bu sarayı Merzifonlu Kara Mustafa’ya geçmiştir. Bu sarayda 1743’te yanmıştır. Bkz.: Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 65-66.

(14). Defterdar Câmî'i

Defterdar Mustafa Efendi isminde bir hayır sahibi tarafından yaptırılmış olup, bir kubbeli ve bir minareli gayet güzel ve iç açıcı bir câmidir²¹⁶. Kanuni Sultan Süleyman ve II. Sultan Selim'in dönemlerinde defterdarlık yapan Mustafa Paşa bu câmiyi Mimar Sinan'a yaptırmıştır. Muhtemelen XVI. asrın ikinci yarısında yapılmıştır²¹⁷.

(15). Lârî Câmî'i

Bu câmî H. 910 (1504/1505) senesinde Sultan Bayezid Veli zamanında padişah tabibi olan Hekim Lârî tarafından “**Bat Pazarı**” semtinde yaptırılmıştır. Ancak câminin kitabesinde belirtilen tarihe göre câmî'nin H. 920 (1514/1515)'de yapıldığı anlaşılmaktadır²¹⁸. Çatısı kubbedir. Muntazam bir minaresi vardır²¹⁹.

(16). Hacı Alamüddin Câmî'i

Yeni Saraçhane yakınında ki Hacı Alamüddin mescidini, H. 1045 (1635/1636) senesinde mütevellisi olan kişi müderrise ait gideri kaldırmak için câmî yaptığı söylenir. O civardaki mescitlere göre bu mescidin câmî yapılması münasip olmuştur. Bir kubbe ve bir minaresi vardır²²⁰.

(17). Selçuk Hatun Mescidi

Sâlnâmelerde “**Selçuk Hatun Mescidi**“ olarak bahsedilmişse²²¹, kayıt edilen bilgileri diğer kaynaklar ile karşılaştırdığımızda bahsedilen ibadethanenin

²¹⁶ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 52; SVE-H. 1310, s. 182.

²¹⁷ Oktay Aslanapa, *a.g.e.*, s. 116.

²¹⁸ Peremeci'nin eserini yazdığı dönemde Câmî haraptır. Bkz.: Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 65.

²¹⁹ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 52-53; SVE-H. 1310, s. 182.

²²⁰ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 53; SVE-H. 1310, s. 182-183.

²²¹ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 53; SVE-H. 1310, s. 183

“**Selçek Hatun Mescidi**” olduğu ortaya çıkmaktadır²²². Edirne’de ayrıca “**Selçuk Hatun Mescidi**”nin de varlığı belirtilmiştir²²³.

Çatısı kubbe olup, H. 1045 (1635/1636) senesinde imam olan İbrahim Efendi’nin vasiyeti üzerine ölümünden sonra bıraktığı miras ile câmiye çevrilmiştir²²⁴. Sevindik Fakih mahallesinde Kâdirîhâne karşısındadır. Kapısı üzerindeki tarih levhasına göre H. 860 (1456) tarihinde “**Selçek Hatun binti Mürsel**” tarafından inşa olunmuştur²²⁵.

(18). **Debbağ Hacı Ramazan Câmi’i**

Kıyık yolu üzerinde Debbağ Hacı Ramazan tarafından H. 1010 (1601/1602) senesinde yaptırılmış ancak H. 1040 (1630/1631)’de tamamen yanmıştır²²⁶. O vakit Saray Ağası olan Mustafa Ağa tarafından aynı sene yeniden ahşap olarak yaptırıldı²²⁷.

(19). **Şeyh Fazlullah Efendi/Bostancıbaşı Süleyman Ağa Câmi’i**

Edirne’de Bostancıbaşı olan Süleyman Ağa’nın Şeyh Fazlullah Efendi için H. 1014 (1605/1606) senesinde yaptırdığı zaviyedir. Süleyman Ağa’nın vefatından sonra hanımı orasını câmiye çevirmiştir²²⁸.

²²² Rıfat Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 129; Ancak Peremeci’de burasını Selçuk Hatun Câmisi adı ile zikretmiştir. Bkz.: Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 77.

²²³ Rıfat Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 129; Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 76-77.

²²⁴ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 53; SVE-H. 1310, s. 183.

²²⁵ Rıfat Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 129; Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 76-77.

²²⁶ Bu Câmi ile birlikte, Uşşaki tarikatından Karamanlı Şeyh olarak bilinen Mustafa Efendi’nin halifesi Şeyh İbrahim Efendi için zaviye olmak üzere yaptırılan binada yanmıştır. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 53-54.

²²⁷ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 53-54; SVE-H. 1310, s. 183.

²²⁸ Bu Câmi 1892-1893 kayıtlarına göre Şeyh Fazlullah adına yapıldığı için onun adı ile belirtilmiştir. Ancak 1903 Sâlnâmesinde Bostancıbaşı Süleyman Ağa Câmi’si olarak belirtilmektedir. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 54; SVE-H. 1310, s. 183; SVE-1319 Malî Senesi, s. 914.

(20). Mezid Bey Mescidi

Üsküdarî Mahmud Efendi'nin Dizdarzâde Ahmet Efendi'den sonra Edirne'ye gönderdiği halifesi Hasan Efendi tarafından câmi ve zaviye olarak kullanılmıştır. H. 1037 (1627/1628)'de ve 1889'da onarımı yapılan câmi, 3 kubbeli ve bir minarelidir²²⁹. Adı geçen mescit, Mezid Bey mahallesinde, Hatice Sultan Sarayı sokağında 17. numarada olup, Mezid Bey H. 844 (1440)'te mescit olarak yaptırmıştır²³⁰.

Bahsedilen bu mescitin günümüzde Uzunkaldırım'da varlığını devam ettiren “**Mezid Bey (Yeşilce) Câmi**” ile sadece isim benzerliği bulunmaktadır. O dönem ibadete açık olan Mezid Bey Mescidi'nden bahsedilmişken, 1877-1878 Rus işgali sonrası 1889'da tadilat yapılmış olan ancak daha sonra harap olup uzun zaman kullanılmayan “**Mezid Bey (Yeşilce) Câmi**” hakkında sâlnâmelerde bilgi verilmemiştir. Rifat Osman'dan öğrendiğimize göre Yeşilce Câmi 1921'de dahi ibadete açık değildi²³¹.

(21). Ali Paşa Câmi'i

Ali Paşa zaviyesi olarak da bilinen bu câmi, Selimiye Câmi'nin yakınındaydı. Çatısı ahşap ve bir minaresi vardır. H. 1050 (1640/1641)'de câmide onarım yapılmıştır²³². Peremeci, bu câmiden “**Atık Ali Paşa Câmi**” olarak bahsederken, Selimiye Câmi'nin batı kuzeyinde olduğunu ve II. Bayezid'in sadrazamlarından “**Şeytan Kulu**”^{*} savaşında şehit olan Hadım Ali Paşa tarafından yaptırıldığını belirtmektedir²³³.

²²⁹ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 54; SVE-H. 1310, s. 183.

²³⁰ Selami Şimşek, “Edirne ve Çevresinde Celvetîlik ve Celvetîler”, <http://www.hudayivakfi.org/download/Teblig43.pdf> (Erişim Tarihi: 05.05.2012)

²³¹ Rifat Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 136.

²³² SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 54; SVE-H. 1310, s. 183.

^{*} Şah Kulu.

²³³ Eserini yazdığı dönemde (1939) bu Câmi ibadete kapalıdır. Bkz.: Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 77.

(22). Dâye Hatun Câmî'i

“**Delikli Kaya**”²³⁴ olarak bilinen mevkide olup, çatısı ahşaptır²³⁵. Taş sütunlara kubbeler ile örtülü bir sayfiye ile çatısı ahşap, kurşun kaplı ve bir minareliydi. Mescit halinde Fatih Sultan Mehmed Han'ın sütannesesi “**Hand Hatun**” tarafından yaptırılmıştır. H. 940 (1533) senesinde Kasım adında bir zat tarafından minber konulmasıyla câmîye dönüştürülmüştür. 1921 senesinde harap ve kapalıydı²³⁶. Bu câmî hakkında 17 Eylül 1940'da şöyle bir karar verilmiş: “**Su işleri müdüriyeti tarafından müteahhidine ihale olunan Bosna köyündeki su bendi için taşa ihtiyaç olduğu makam-ı Vilâyetten bildirilmiş olduğundan Dâye Hatun ve Veled-i Veliyyüddin Câmilerinin duvar taşlarının satılması...**”²³⁷.

(23). Firuz Ağa Mescidi

Saray ovası yakınındadır. H. 1020 (1611/1612) senesinde Bostancıbaşı olan Gazi Mustafa tarafından câmîye çevrilmiştir²³⁸. Dönemin Kışlalar Meydanı mevkisinden Bayezid Câmî'sine uzanan caddenin “**Yangın Meydanı**” denilen başlangıcında ve “**Beylik Fırımlar**” ile “**Yediler Dergâhı**” arasında bulunuyordu. İçerisinde harp malzemesi bulunduğundan dolayı 1877-1878 savaşı sonrasında ki işgalde Ruslar tarafından tamamen yıkılmıştır²³⁹.

²³⁴ Muradiye Küçükpazar çarşısından hemen dik olarak saray içine doğru bir sokak uzar ki, saray odası ile şehir mahalleleri arasından şoseye kavuştuğu noktaya ilk zamanlar “*Deliklikaya*” ve sonradan 855 (m. 1451) tarihlerinden sonra bostancılara ait özel daire inşasıyla saray-ı Humayûn'a kapı olarak kullanılmasıyla “*Tekyekapı*” ve 1270 hicrî (M. 1853) senesinde Edirne'de telgrafın kurulması sırasında Telgraf binası söz konusu yerde te'sis kılındığından “*Telgrafhane*” denilmiştir. Bkz.: Rifat Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 123.

²³⁵ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 54-55; SVE-H. 1310, s. 183.

²³⁶ Rifat Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 123.

²³⁷ 19 Eylül 1940'ta 50 liraya satış yapılmıştır. Bkz.: Rıfkı Melûl Meriç, *a.g.m.*, s. 466.

²³⁸ Bu Cami 1890/1891 (H. 1307/1308) senesinde Vilâyet valisi İzzet Paşa tarafından tamir ettirilmiştir. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 55; SVE-H. 1310, s. 183-184.

²³⁹ Osman Nuri Peremeci, burayı yaptıranın önceleri Yıldırım Bayezid ve sonra Musa Çelebi'nin veziri olan Firuz Paşa olduğunu belirtmiştir. Ancak Rifat Osman, yaptıranın Firuz Paşa olması ihtimali iddia olunsada o devirde bu tarzda câmiler inşa olunmadığından bu görüş ve iddianın çürütüldüğünü belirtmiştir. Câminin bir resminin kendisinde olduğunu belirten Rifat Osman'a göre, yaptıran zamanına benzemeyen bir mimari tarzı ihtiva etmekte olan bu eser, muhtemelen yıkılmış olup, son bilinen yapı sonradan yapılmıştır. Bkz.: Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 77; Rifat Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 142.

(24). Şeyh Mesud Efendi Câmî'i

Saray Ovası civarında daha önce zaviye olarak kullanılmıştır. H. 1047 (1637/1638)'de câmî olarak kullanılmaya başlanmış olup, bu câminin çatısı ahşaptı²⁴⁰.

(25). Beylerbeyi Câmî'i

H. 832 (1428/1429) senesine ait vakfiyesine göre bu câmiyi yaptıran Beylerbeyi Yusuf Paşa'dır. Çatısı bir kubbeli olup birde minaresi vardır²⁴¹. Günümüzde ki Saraçhane semtinde bulunan bu câminin, II. Murad devrinde Beylerbeyi olan Yusuf Paşa tarafından yaptırıldığını vakfiyesini görüp okuyan Abdurrahman Hibrî'ye dayanarak Osman Nuri Peremeci belirtirken, halk arasında yaptıranın Beylerbeyi Sinan Paşa olarak söylenmesinin doğru olmadığını ifade etmektedir²⁴². Ancak Oktay Aslanapa, bu câmiyi yaptıranın Beylerbeyi Sinanüddin Yusuf Paşa olduğunu yazmıştır²⁴³.

(26). Noktacı Câmî'

Çatısı kubbe olduğu gibi kapısının üzerinde de 3 kubbesi vardı. H. 1040 (1631/1631)'da bir Cuma günü Sela ile Cuma vakti arasında birdenbire yıkılmış ve sonradan ahşap olarak inşa edilmiştir²⁴⁴.

²⁴⁰ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 55; SVE-H. 1310, s. 184.

²⁴¹ gös. yer.

²⁴² Belki Sinan Paşa, bu câmiyi sonradan tamir ettirmiş olabilir. Bkz.: Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 68.

²⁴³ Oktay Aslanapa, "Edirne'de Türk Mimarisinin Gelişmesi", *Edirne (Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı)*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1993, s. 230; Günümüzde ibadete açık olan bu Câmî hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz.: Rifat Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 101-103; Oktay Aslanapa, *Edirne'de Osmanlı...*, s. 91-94.

²⁴⁴ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 55; SVE-H. 1310, s. 184.

(27). Koğacılar Câmî‘

Fındık Fakih adındaki kişi tarafından mescit olarak bina ettirilmiş, sonradan Tüccar Hacı Nasuh buraya bir minber ekletmiştir. Geçen zaman ile harap olunca Edirne’nin ileri gelenlerinden Hacı Salih Bey câmiyi yeniden yaptırmıştır. İstila²⁴⁵ döneminde de minaresinin şerefeden yukarısı yıkılmıştır²⁴⁶. Hacı Salih Bey’in burasını yaptırarak 1861’de yeniden ibadete açtırmasının sebebi 1857’de câminin tamamen yanmış olmasıdır. 1908 depreminde minaresinin kaval kısmı yıkılırken, 1921’de ibadete kapalıdır²⁴⁷.

(28). Tahtakale Câmî‘

İlk önce Fatma Hatun tarafından bir kubbeli mescit olarak yaptırılmış, sonradan Topal Paşa bu mesciti câmiye çevirmiştir²⁴⁸.

(29). Muradiye Küçükpazarı Mescidi

Bu mescit H. 955 (1548/1549)’de yaptırılmış²⁴⁹, H. 1046 (1636/1637) senesinde Hacı Yusuf tarafından minber eklenmesiyle câmi olarak kullanılmaya başlanmıştır²⁵⁰. Sâlnâmede bu şekilde belirtilmişken, Rıfat Osman “İsmail Ağa Câmî‘i” olarak kayıt vermiştir. Yazar’a göre Muradiye Küçükpazar semtinde Sûfî Bayezid mahallesinde “Sarı Câmî‘” olarak da bilinen bu câmi, çatısı ahşap, kiremit döşeli ve bir minarelidir. Habbâz Hacı Yusuf Ağa’nın câmiye dönüştürmesinden yaklaşık 157 sene sonra Câmî yandığından dolayı Edirne Bostancıbaşı İsmail Ağa,

²⁴⁵ 1828-1829 veya 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşlarından sonra yaşanan istilalardan hangisi olduğu belirtilmemiştir. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 56.

²⁴⁶ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 55-56; SVE-H. 1310, s. 184.

²⁴⁷ Rıfat Osman burasını Fındık Fakih Mescidi olarak belirtmiştir. Bkz.: Rıfat Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 141.

²⁴⁸ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 56; SVE-H. 1310, s. 184.

²⁴⁹ Ancak Rıfat Osman burasının H. 950 (1543) tarihinde Doğan neslinden şehit olarak vefat eden İskender ismindeki kişi adına yapıldığının kapısı üzerindeki tarihten anlaşıldığını belirtirken, Vakıflar muhasebe defterinde ise ilk yaptırının Sûfî Bayezid olarak yazılı olmasına istinaden ilk binanın meçhul bir afete kurban olduktan sonra burasının 1543’te ikinci defa yapıldığını ifade etmektedir. Bkz.: Rıfat Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 94.

²⁵⁰ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 56; SVE-H. 1310, s. 184.

yeniden câmiyi yaptırmış ve 1839'da Seyyidî-zâde Hacı İbrahim Ağa'nın katkısıyla câmi tamir ettirilmiştir²⁵¹.

(30). Demirtaş Câmi'i

Vaktiyle ahalisi İslam olan ve şehrin meşhur mesiresinin olduğu Demirtaş Köyündedir. Edirne'li olup Mısır'da vefat eden Sefer Çelebi tarafından o dönemin Edirne Bostancıbaşı Süleyman Ağa'ya gönderilen para ile H. 1000 (1591/1592) senesi sonlarında bir kubbeli olarak yapılmıştır. Eşsiz ve gönül açıcı bir câmiydi. Çoktan beri harabe olmaya yüz tutmuş sadece (1892'de) kubbe ve duvarları mevcuttur. Bu câmi demiryolu bitişiğinde ve istihkâmât* yakınında olduğundan o dönem tamirine başlanmak üzeredir²⁵².

(31). Esma Sultan Câmi'i

Top Kapısı tarafında, İstihkâm İnşaat Dairesi bitişiğindeydi. Uzun zamandan beri harap olarak durmaktayken İstihkâm Komisyonu Reisi Mîr-livâ** Hakkı Paşa'nın himayesi altında yeniden ve mükemmel olarak H. 1308 (1890/1891) senesi sonlarında inşa edilmiştir. Câmi dört köşeli bir şekilde ve tamamı tahminen 2.500 arşın²⁵³ olup köşesinde fevkani ve tahtani bir okul bulunuyordu. Kapısının önünde bir çeşme vardır. Bu câminin minaresiyle dört yönü modern mimariye uygun olarak oyma taş ile yapılmıştır.

İçinin dört tarafı Ayet-i Kerime, Hadis-i Şerif ve güzel yazılar ile süslenmiş, bilhassa mihrab ile minberin oymalı taşlarla yapılmış olması burasının hakikaten “**eser nefise-i mimariye**” olmasını sağlamıştır²⁵⁴.

²⁵¹ Rıfat Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 95.

* İstihkâmlar, siperler.

²⁵² SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 56; SVE-H. 1310, s. 184.

** Tuğgeneral.

²⁵³ Osmanlı'da iki tür arşından biri çarşı diğeri mimar arşınıdır. Mimar arşınının değeri 1841 yılından itibaren 75,8 cm olarak kabul edilmiştir. Bkz.: Mehmet Erkal, “Arşın”, *DİA*, C. 3, İstanbul 1991, s. 411-412.

²⁵⁴ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 56-58; SVE-H. 1310, s. 185.

Bunların yanı sıra sâlnâmelerde varlığı belirtilen diğer câmler Sarıca Paşa, Saraçlar ve Kışla-i Hümâyûn Câmileridir²⁵⁵.

2. Cisir-i Mustafa Paşa Kazasında Bulunan Câmler

Kasaba merkezinde H. 968 (1560/1561)'de bir kubbeli ve bir minareli olarak inşa edilen Câmi Haseki Sultan tarafından yaptırılmıştır. Çirmen'de ki Câmlerden birisini H. 800 (1397/1398) senesinde Sârimüddin Sarıca Paşa yaptırmış diğer üç Câmi ise İbrahim Çelebi, Umur Bey ve Ali Bey tarafından yaptırılmıştır²⁵⁶.

3. Kırcaali Kazasında Bulunan Câmler

Kırcaali merkezinde mevcut olan Câmi Mehmed Ağa tarafından yaptırılmıştır²⁵⁷. H. 1227 (1812/1813)'de yapılan bu Câmi geçen zaman ile harap duruma gelmiş H. 1306 (1888/1889)'da memurlar ve halkın yardımlarıyla yeniden onarımdan geçirilerek ibadete açılmıştır. Câminin kargir ve yüksek bir minaresi olup, uzunluğu 35 ve genişliği 20 kadem olan arsaya yapılmıştı. Ön tarafta demir parmaklıklar ile bir kapı ve doğu tarafında da diğer bir kapısı bulunuyordu. Yine ön tarafında bir de şadırvan vardır. İçinin dört tarafı Ayet-i Kerime ve güzel yazılar ile süslüydü. 1 fırın ve 2 mağazanın geliri bu Câmiye vakfedilmiştir²⁵⁸.

²⁵⁵ Belirtildiğine göre; daha bir hayli câmi ve mescit mevcutsa da inşa ve imarına dair malumat alınmasına vakit bulunamadığından ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 185; Hâyır sahipleri tarafından yaptırılan câmlerin bilgileri 1892 ve 1893 senesi sâlnâmelerinde belirtilirken, 1901 ve 1903 Sâlnâmelerinde sadece isimleri verilmiştir. Bkz.: SVE-1317 Malî Senesi, s. 308-309; SVE-1319 Malî Senesi, s. 913-914; Edirne'nin fethinden sonra yaptırılan câmi ve mescitler hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz.: Rıfat Osman, *Edirne Rehnüma...*, s. 34-55; Rıfat Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 25-143; Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 53-79; Edirne'de geçmişte bulunan ancak özellikle 1940'lı senelerde arsası başta olmak üzere bazılarının harap halleriyle satılan câmler başta olmak üzere diğer mimari eserler için bkz.: Rıfık Melûl Meriç, *a.g.m.*, s. 439-536.

²⁵⁶ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 197; SVE-H. 1310, s. 305; Çirmen ile birlikte olmak üzere kaza genelinde 1875'te 5 Câmi ve 2 mescit bulunuyordu. Bkz.: SVE-H. 1292, s. 131; Bu mescitler "Orta" ve "Küçük" mescit adı ile bilinmektedir. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 976.

²⁵⁷ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 202.

²⁵⁸ SVE-H. 1310, s. 321; SVE-1317 Malî Senesi, s. 371; SVE-1319 Malî Senesi, s. 980.

4. Dimetoka Kazasında Bulunan Câmiler

Dimetoka merkez kazasında 7 Câmi mevcuttur²⁵⁹. Giderleri Evkaf-ı Hümayun Hazine-i Celilesi tarafından karşılanan Câmi Yıldırım Bayezid Han tarafından yaptırılmıştı. Çarşı Câmisini Hacı Osman Ağa yaptırmıştır. İmaret Câmi ise Nasuh Bey vakfına aittir. Dimetoka’da bulunan diğer Câmiler ise Feridun Ahmet Paşa ile Köprübaşı, Cercer ve Kum mahallesinde bulunan Câmilerdir²⁶⁰.

Yıldırım Bayezid Han’ın yaptırdığı Câmi hariç olmak üzere diğerleri içerisinde sadece Çarşı Câmisinin imama şartlı olarak verilmiş gelir getiren bir kargir dükkânı bulunurken, diğerlerinin giderleri bulundukları mahallenin ahalisi tarafından karşılanırdı. Dimetoka’nın köylerinde ise Müslüman halk tarafından idare edilen 4 Câmi ve 9 mescit vardır²⁶¹.

5. Uzunköprü Kazasında Bulunan Câmiler

Uzunköprü kaza merkezinde, II. Murad’ın H. 847 (1443/1444)’de yaptırdığı Câmi bir şerefe ve bir minareli olup 500 kişilik cemaat sığabilecek büyüklüktedir. H. 1030 (1620/1621)’da II. Osman tarafından onarımı yaptırılan Câmide ayrıca H. 1291 (1874-1875) senesinde onarım yapılmıştır²⁶².

Uzunköprü’de bahsedilen diğer Câmiler ise Rıza Efendi, Şehsuvar Bey ve Halise Hatun adındaki hayır sahipleri tarafından yaptırılmıştır. Habib Hoca

²⁵⁹ Ayrıca 3 tanede mescit olduğu belirtilmiştir. Bunlar Feridun Ahmet Paşa’nın Kınalı, Fahreddin Baba ve Gazi Ferhad Baba mescitleridir. Bkz.: SVE- H. 1309, II. Bölüm, s. 207; SVE-1319 Malî Senesi, s. 997; 1877’de kaza genelinde 8 Câmi ve 5 mescit bulunuyordu. Bkz.: SVE-1293 Malî Senesi, s. 158.

²⁶⁰ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 207; SVE-H. 1310, s. 340; SVE-1319 Malî Senesi, s. 997-998.

²⁶¹ SVE-H. 1310, s. 240.

²⁶² Câminin yapım tarihi ile II. Osman tarafından onarım yapıldığı tarihi belirten yazıt câminin dış kapısı üzerindedir. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 213; SVE-H. 1310, s. 360-361; II. Murad Han tarafından bu câmi ile birlikte yaptırılan köprü, imaret ve hamamın giderlerini karşılanması için 4 taşlı bir değirmen yaptırılmış, ayrıca 18 köy ile beraber Kadı, Mandıra, Bey Konağı arazisinin A’şâr geliri vakfedilmiştir. Bkz.: SVE-1317 Malî senesi, s. 381.

mahallesinde ki Câmînin kimin tarafından yaptırıldığı ise bilinmemektedir. Bunlardan Halise Hatun Câmî, Sultan Mahmud Han tarafından onartılmıştır²⁶³.

6. Ortaköy Kazasında Bulunan Câmîler

Ortaköy kazası merkezinde H. 1305 (1888/1889) senesinde inşa edilen Câmîye II. Abdülhamid'in fermanıyla **“Edirne”** adı verilmiştir. Bu Câmînin kitabesini dönemin **“Mahkeme-i Şeriyye”** kâtibi Abdülkadir Efendi tanzim etmişti.

Kaza genelinde bulunan Müslümanlara ait 62 ibadethanenin tümü mescit özelliğinde olup idareleri bulundukları yerin ahalisi tarafından yapılmaktadır²⁶⁴.

7. Havsa Kazasında Bulunan Câmîler

Havsa'da bulunan Câmîlerden birisi Sokollu Mehmet Paşa tarafından yaptırılmıştır. Câmînin giderleri için gerekli 2.700 kuruş Havsa kazasının A'sâr (Öşür)²⁶⁵ gelirlerinden karşılanırken, Câmînin idaresi **“Cemaat-ı İslamiye”** tarafından yapılmıyordu²⁶⁶. Kaza merkezinde bulunan diğer bir Câmî **“Defterdar Abdüsselam”** Câmîdir. 93 harbi esnasında yıkılan bu Câmî 1890'da kaza ahalisinden Hacı Süleyman Efendi tarafından yeniden yaptırıldı²⁶⁷.

Sokollu Mehmet Paşa Câmîsinin ne zaman yapıldığı bilinmemekle beraber, kendisinin sadarete atandığı H. 974 (1566/1567) senesinde yapılmış olabileceği

²⁶³ SVE-H. 1310, s. 361; Uzunköprü'de 1875'te varlığını gördüğümüz câmî sayısı 5, mescit sayısı ise 1'dir. 1903'te de Uzunköprü'de 5 Câmî bulunurken kaza genelinde 30 tane genelde câmîden daha çok mescit olan ibadethane vardı. Bkz.: SVE-H. 1292, s. 131; SVE-1319 Malî Senesi, s. 992.

²⁶⁴ SVE-H. 1310, s. 379-380; Ortaköy'de 1893 sâlnâmesine göre ibadethanelerin durumu böyleyken, 1903 sâlnâmesine göre belirtilen câmî miktarı 29'dur. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 986.

²⁶⁵ Sözlükte “ondabir” anlamına gelen “uşr” çoğulu uşûr, a'sâr kelimesinin Türkçeleşmiş şekli olan “öşür” fıkıhta toprak ürünlerinden tahsil edilen zekâtı ifade eder. Osmanlı'da öşür adı altında toplanan vergiler ziraî vergilerdir ve beşte birden (humus) onda bire (öşür) kadar değişen çeşitli oranlar ortaya çıkmaktadır. Bkz.: Mehmet Erkal-Ahmet Tabakoğlu, “Öşür”, *DİA*, C. 34, İstanbul 2007, s. 97-103.

²⁶⁶ SVE-H. 1310, s. 397; SVE-1317 Malî Senesi, s. 394; SVE-1319 Malî Senesi, s. 1004.

²⁶⁷ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 222; SVE-H. 1310, s. 397; SVE-1317 Malî Senesi, s. 394; SVE-1319 Malî Senesi, s. 1004.

ihtimal dâhilindedir. Defterdar Abdüsselam Câmisinin ise yapım tarihi hakkında bir kayıta tesadüf edilmemiştir²⁶⁸.

Havsa'ya iki saat mesafede olan Hasköy'de²⁶⁹, Havas Mahmud Paşa'nın yaptırmış olduğu Câmi geçen zaman ile yıkılmış ve 1893 kayıtlarına göre harap vaziyetteyken²⁷⁰, sonradan onarım yapılarak ibadete açıldı²⁷¹. Padişah emlakından olan Naib Yusuf, Taptık, Mandarice (diğer adı Necatiye) köylerinde tüm masrafları padişah tarafından karşılanan 3 Câmi bulunurken, diğer köylerde ise birer mescit vardı²⁷².

B. Gayri Müslimlere Ait İbadethaneler

Sancakta Rum, Ermeni ve Bulgarlara ait kiliseler bulunuyordu. Sâlnâmelerde sayısal bilgileri verilen bu kiliselerden ayrıntılı olarak bahsedilmezken, Edirne şehrinde bulunanların isimleri ile bazılarının özellikleri belirtilmiştir.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı öncesi yayınlanan son sâlnâmeye göre Edirne Sancağı'nda bulunan kilise sayısı 58'dir. Edirne kazası sınırları içerisinde 18 kilise bulunurken, o dönem sancağın diğer kazalarından Dimetoka'da 4, Çirmen ile beraber Cısr-i Mustafa Paşa'da 4, Uzunköprü'de 1, Kırklareli'de 6, Ferecik'de 21, Pınarhisar'da 2, Havsa ve Babaeski'de birer kilise vardı. Kızılağaç kazasında ise Kilise bulunmuyordu²⁷³.

Savaş sonrası yeni Kiliseler açılmasından dolayı kilise sayılarında önemli artış yaşanmış ve 1885 kayıtlarına göre Sancak genelinde ki toplam Kilise sayısı

²⁶⁸ SVE-H. 1310, s. 397.

²⁶⁹ İki saat olarak belirtilen bu mesafe 1893 kayıtlarına göredir.

²⁷⁰ SVE-H. 1310, s. 397.

²⁷¹ 1901 senesine ait sâlnâmeye göre bu câmi "birkaç sene evveline kadar harap iken" sonradan inşa edilerek içerisinde salâvat eda edilmektedir. Bkz.: SVE-1317 Malî Senesi, s. 394.

²⁷² SVE-H. 1310, s. 397; 1903'te ise yukarıda belirtilen köylerden başka padişah emlakı olup Câmi bulunan köyler arasında Pavlu ve Yolageldi köyleride belirtilmiştir. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 1004.

²⁷³ Sonraki senelere ait kayıtları dikkate aldığımızda, 1877 senesine ait sâlnâmede, Ferecik hariç sadece kaza merkezlerinde bulunan kiliseler belirtilmiş olmalıdır. Bkz.: SVE-1293 Malî Senesi, s. 158.

148'e yükselmiştir. Aynı sâlnâmeye göre Edirne Vilâyeti'nde ki toplam Kilise mevcudu 629'dur²⁷⁴. Özellikle XIX. yüzyılın Osmanlı coğrafyasında misyonerlik faaliyetlerinin en üst seviyeye çıktığı bilinmektedir. Kilise sayısında ki bu artışın nedenlerinden birisinin de sancakta yaşayan Rum, Bulgar ve Ermeni azınlıklara yönelik misyonerlik faaliyetlerinin sonucu olması ihtimal dâhilindedir.

1893 kayıtlarına göre Edirne kazasında 8'i Üsküdar, 14'ü Çöke, 10'u Ada nahiyesinde olmak üzere toplam kilise sayısı 58'dir²⁷⁵. Aynı sene Cisir-i Mustafa Paşa'da 21 kilise bulunurken, kazanın, Bayındır ve Konaklı mahallelerinde bulunan Bulgarlara ait kiliselerin giderlerinin karşılanması amacıyla Bulgar Cemaati tarafından bir gazino yaptırılmıştı²⁷⁶. Dimetoka merkezinde Rumların 2, Ermenilerin ise 1 kilisesi bulunuyordu. Ermenilerin Edirne kazasından sonra, ibadethanesi bulunan tek kaza Dimetokadır. Kazaya ait köylerde ki kilise sayısı 29 olup, bunların idaresi mensup oldukları cemaatler tarafından yapılıyordu²⁷⁷.

Uzunköprü kazası genelinde ki faal kiliselerin sayısı 36'dır. Kaza merkezinde ise Rum ve Bulgarlara ait birer kilise bulunurken²⁷⁸, Ortaköy'de bulunan 31 kilisenin masraflarını ahalî karşılıyordu²⁷⁹. Havsa'da ise 10 kilise vardı²⁸⁰. Tamamen Müslümanların yaşadığı Kırcaali'de kilise bulunmuyordu.

XX. yüzyıl başlarında ki son kayıtlarda ise Edirne kazası sınırları içerisinde ki Edirne şehri ve civarında 26, Üsküdar'da 9, Çöke'de 14 ve Ada nahiyesinde 14 kilise bulunurken 10 sene öncesine göre 5 yeni kilise açılmıştır²⁸¹. Cisir-i Mustafa Paşa'da ise 2 yeni kilise açılmış ve toplam kilise miktarı 1903'te 23'e yükselmiştir²⁸². Yeni kiliselerin açıldığı diğer bir kaza Dimetoka'ydı. Bu kaza genelinde de 2 yeni kilise ibadete açılmış ve kilise miktarı 31'e ulaşmıştı. Merkez kaza da bulunan Rumlara ait

²⁷⁴ SVE-H. 1302, s. 251;

²⁷⁵ SVE-H. 1310, s. 164, 291, 292, 294.

²⁷⁶ SVE-H. 1310, s. 308, 311.

²⁷⁷ SVE-H. 1310, s. 343-344.

²⁷⁸ SVE-H. 1310, s. 367, 372.

²⁷⁹ SVE-H. 1310, s. 384, 387.

²⁸⁰ SVE-H. 1310, s. 400.

²⁸¹ SVE-1319 Mali Senesi, s. 909, 963, 969, 972.

²⁸² SVE-1319 Mali Senesi, s. 976.

2 ve Ermenilere ait bir kilise de varlığını 1903'te koruyordu²⁸³. Havsa'da kaza genelinde 1893'te 10 olan kilise miktarı 14'e yükselirken, merkez kaza içerisinde 2 kilise vardı²⁸⁴.

Ortaköy'de ve Uzunköprü'de yeni kilise açılmamış ve kilise miktarları 10 sene öncesi ile aynı kalmıştır²⁸⁵.

Kırcaali merkezi ve kaza genelinde ki köylerde, önceki senelerde olduğu gibi 1903' te de kilise bulunmamaktadır.

1. Edirne Şehrinde Bulunan Kiliseler

a. Rum Milletine ait Kiliseler

Edirne'de Rum'lara ait 13 kilise mevcuttur. Bunlar Metropoli, Ayastefanos, Tur-i Sina, Ayanikola, Hristos, Ayaparaskevi, Panaiye, Ayayani, Ayayorgi, Zoodohos, Ayailya, Ayatiryade (Ekânim-î Selâse) ve Oniki Havariyun kiliseleridir²⁸⁶.

b. Ermeni Milletine ait Kiliseler

Edirne'de 2 Ermeni kilisesi vardı. Bunlardan ilki Kaleiçinde, Murahhashane²⁸⁷ bitişiğindedir. 400 sene önce yapıldığı tahmin edilirken en son 1795'te onarım görmüştür. Yarım Kargir olup, üstü kaygan taşındandır. Yaklaşık 5.000 kişi alabilecek büyüklüktedir. Diğer kilise Süpürgeçiler mahallesinde “**Surp Karabet**” kilisesidir. H. 1270 (1853/1854) tarihinde yapılmış ve 2.000 kişi alabilecek büyüklükteydi²⁸⁸.

²⁸³ SVE-1319 Malî Senesi, s. 997.

²⁸⁴ SVE-1319 Malî Senesi, s. 1004, 1006.

²⁸⁵ SVE-1319 Malî Senesi, s. 986, 992.

²⁸⁶ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 156; SVE-H. 1310, s. 273.

²⁸⁷ Ermeni Piskoposluğu.

²⁸⁸ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 158; SVE-H. 1310, s. 273.

c. Bulgar Milletine ait Kiliseler

Bulgar milletine ait biri Kirişhane’de, diğeri ise Yıldırım’da olmak üzere iki kilise vardı²⁸⁹.

2. Havralar

1877 senesinde savaş öncesi Yahudilerin ibadetlerini gerçekleştirdiğı havralar Edirne kazası ile birlikte Dimetoka ve Kırklareli’de bulunurken, Edirne kazası içerisinde ki 12 havranın tümü Edirne şehir merkezindeydi. Sancak olmadan önce Edirne Sancağı’nın o dönem kazası olan Kırklareli’de 1 ve Dimetoka’da da yine 1 havra bulunuyordu²⁹⁰.

1893’te hepsi şehirde olmak üzere Edirne kazasında 13²⁹¹, Cısr-i Mustafa Paşa’da 1 havranın varlığı belirtilirken²⁹², Dimetoka’da ki Havra’da ibadete açıldı²⁹³. 1893 kayıtlarına göre Uzunköprü merkezinde Yahudi nüfus tarafından bir ev Havra olarak kullanılmaya başlanmıştı²⁹⁴. Sancağın o dönem diğerkazalarından Havsa, Ortaköy ve Kırcaali’de havra yoktur. Bu kazalarda son sâlnâmenin yayınlandığı 1903’te de ibadete açık havra bulunmamaktadır.

Uzunköprü’de ki havra kayıtlara göre 1903’te varlığını devam ettirememiş olup, Edirne, Cısr-i Mustafa Paşa ve Dimetoka’da ki havralar da ibadete devam edilmiştir²⁹⁵.

²⁸⁹ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 159; SVE-H. 1310, s. 274.

²⁹⁰ SVE-1293 Malî Senesi, s. 158.

²⁹¹ SVE-H. 1310, s. 273.

²⁹² SVE-H. 1310, s. 308.

²⁹³ SVE-H. 1310, s. 344.

²⁹⁴ SVE-H. 1310, s. 372; Önceki kayıtlarda belirtilmeyen bu duruma göre, bu ev 1892 veya 1893 senesinde Havra olarak kullanılmaya başlandı.

²⁹⁵ SVE-1319 Malî Senesi, s. 909, 976, 997.

a. Edirne Şehrinde Bulunan Havralar

Edirne şehrinde 13 yerde farklı Musevi cemaatlerine ait Havra bulunuyordu. Ait olunan cemaatin adı ile anılan bu havralar; Poliya, Toliya, Sisilya, Katalunya, İtalya, İstanbul, Büyük Portukal, Küçük Portukal, Aragon, Alaman, Groz, Budin ve Mayor havralarıdır²⁹⁶.

II. SANCAĞIN DEMOGRAFİK YAPISI

Tarihte olduğu gibi bugünde toplumların, milletlerin ve devletlerin varlıklarının devam edebilmesi için önemli unsurlardan biri de nüfus'tur. Özellikle gerekli ve nitelikli nüfus yoğunluğunu elde edemeyen toplum veya toplulukların varlıklarını uzun süre koruyamadıkları bilinmekte olup, tarihte bıraktıkları izler de silik ve zayıf olmuştur.

Toplumlara kendine has özelliklerini kazandıran ve aynı zamanda onların en değerli kaynağını teşkil eden nüfusla ilgili çalışmalar diğer milletlerde olduğu gibi Türklerde de yapılmıştır. Nüfusun miktar ve niteliğini öğrenmeye yönelik gayretler toplum yapısı ve ihtiyaçlarından bağımsız olarak kendiliğinden ortaya çıkan lüzumsuz yere sarf edilmiş gayretler değildir. Toplumu oluşturan bireylerin sayıları, yaş, cinsiyet, dil, din, öğrenim durumu, meslek gibi nitelikleri hakkında yapılacak çalışmalara bilgi temin edebilmek ancak nüfus sayımları ile mümkün olur.

Nüfus sayımı, Osmanlı Devleti'ne de yabancı bir kavram olmayıp, 15. Yüzyılın ikinci yarısından başlayarak başta yeni fethedilen yerler olmak üzere bütün ülke topraklarında sayımlar ve yazımlar yapılmıştır. Devletin örgütlenmesinin de

---

²⁹⁶ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 158-159; SVE-H. 1310, s. 273-274; Edirne'nin Yahudi toplumsal yaşamı, toplamı 13 olan ve her birinin kendi sinagogu bulunan alt cemaatler tarafından düzenleniyordu. İlk sinagogun adı "Poli Yashan"dı. Bu sinagog eski Bizans kökenli Romaniyot Yahudileri'ne aitti. Avrupa'dan gelen "Aşkenaz" kökenli Yahudilerin iki sinagogu vardı. Bir tanesi Kanuni Sultan Süleyman'ın Budin'den Edirne'ye sürdüğü Yahudiler tarafından kurulan "Budin"; diğeri de, asırlarca Fransa ve İspanya'dan göç eden Yahudilere ait olan "Küçük Alman" veya "Aşkenazi" dir. Kalan on sinagog, İspanya'dan sürülen ve geldikleri bölgenin veya şehrin adını alan "Toledo", Kordova ve "Katalonya" gibi sinagoglardı. Bkz.: Erol Haker, *Edirne Yahudi Cemaati ve Alyans Okulları 1867-1937*, Gözlem, Çev: Lizet Deadato, İstanbul 2007, s. 23.

temeli olan tımar sisteminin bir gereği olan bu sayım ve yazımlar vergi ve asker toplamının başlıca kaynağıydı. Bu yüzden “**hâne**”²⁹⁷’yi birim olarak alıyor ve yalnızca erkek nüfusa dayanıyordu. 16. Yüzyıl’da en yaygın ve oldukça düzenli biçimde sürdürülen bu sayım ve yazımlar 17. Yüzyıl’ın başlarından itibaren yapılamamış, yalnızca düzensiz biçimde de olsa “**yoklama**”larla yetinilmiştir²⁹⁸.

Modern anlamda ise ilk nüfus sayımı 1831’de yapıldı²⁹⁹. 1830 Haziran ayından itibaren sayım hazırlığı başlamış ve 1830 senesinin ikinci altı ayı ve 1831 senesinin ilk altı ayı içinde gerçekleşen bu sayımda Anadolu ve Rumeli esas alınmış, Mısır ve Arabistan bu sayımın dışında bırakılmıştır³⁰⁰.

Osmanlı Devleti’nin 1831 denemesinden sonra gerçekleştirdiği ikinci genel nüfus sayımının tarihi 1844 olarak bilinmektedir. Bu sayım orduyu yeniden düzenlemek ve asker alma usulünü değiştirmek maksadıyla yapıldı. Fakat hükümetin her idarî birime, nüfusu oranında vergi yükleyeceği söylentileri yüzünden birçok yerde halk yanlış beyanda bulunmuştur. Memurlarında gevşek davranmasıyla bu sayımın sonuçlarına şüpheyle bakılmış ve sonuçları yayınlanmamıştır³⁰¹.

²⁹⁷ Hane; Osmanlılarda bir nüfus ve vergi birimidir. Hanenin kaç kişilik bir aileyi ifade ettiği tartışmalıdır. Ömer Lütfi Barkan haneyi yani aileyi 5 kişi olarak kabul etmiş, bu teklif sonradan pek çok kimse tarafından benimsenmiştir. Bununla beraber hane katsayısının bu miktardan daha az veya daha fazla olduğunu kabul edenler de vardır. XIX. yüzyılda bir hanedeki nüfus sayısı 4,11 ile 4,17 arasındaydı. Bu katsayı bölgelere göre değişirken, bizzat devlet adamları tarafından aynı devirde bazen 5, bazen 3 olarak hesaplanmıştır. Bkz.: Nejat Göyünç, “Hane”, *DİA*, C. 15, İstanbul 1997, s. 553-554; Surayı Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir*, Çev: Zeynep Altınok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Basım, İstanbul 2009, s. 92-103.

²⁹⁸ Nuri Akbayar, “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.5, İstanbul 1985, s. 1238-1239.

²⁹⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, II. Baskı, DİE, Ankara 1994, s. 8-10; Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Çev: Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010 s. 61; Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu 1500-1927*, DİE Tarihi İstatistikler Dizisi C. 2, Ankara 1996, s. XVIII; Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev: Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınevi, 3. Baskı, Ankara 2009, s. 126-127.

³⁰⁰ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev: Mehmet Harmancı, E Yayınları, C. 2, İstanbul 1994, s. 70; Bu sayım için değişik görüşler mevcuttur. Vedat Eldem, memleketin bütününde yapılmayan ve yalnız erkek nüfusunun sayımıyla ilgisi olan 1831 nüfus sayımını ilk deneme olarak kabul ederken, Kemal H. Karpat’da, bu sayımın “**19. Yüzyılda yapılmış ilk sayım**” olarak tanımlamakla birlikte, bu adlandırmanın ne derece doğru olduğundan kuşku duymaktadır. Bkz.: Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK, Ankara 1994, s. 10; Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 63.

³⁰¹ Nejdet Bilgi, “Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları Hakkında”, *Türkyurdu*, S. 148-149, Ankara 2000, s. 121-122; Ancak bu sayımın ana hatlarıyla sonuçlarını, M.A. Ubcini 1850’lerde Türkiye üzerine yazdığı eserinde belirtmiştir. Buna göre ülkenin genel nüfusu 35.350.000 olup, 15.500.000’i Avrupa

1854 yılında koyulan temettü vergisi nedeniyle yapılan emlak sayımıyla birlikte bir nüfus sayımı daha yapılmaya çalışılmış ancak başarısız olmuştur. Daha sonra Anadolu ve Suriye’yi kapsayan başka bir sayımda 1856 yılında yapıldı. 1866 yılında sadece Tuna Vilâyetini kapsayan bir sayım yapılırken, 1870 yılında da genel bir nüfus sayımı için irade çıkarılmış fakat iç karışıklıklar nedeniyle yürürlüğe konulamamıştır³⁰².

Bazı yayınlarda sözü edilen ve 1859 tarihli “Tahrir-i Nüfus ve Emlaka Dair Nizâm-nâme”ye dayanılarak yapılan 1859/1860 tarihli sayımın sonuçlarıyla ilgili herhangi bir veri ortaya konulmuş değildir³⁰³. Nüfus ile birlikte arâzî, mekân ve akarların yazımının da yapıldığı bu sayımda, halkın kazancı, gelirleri ve sahip oldukları arâzî ve mülklerin değerleri hakkında bilgiler de toplanmıştır. Fakat bu sayımın sonuçları yayınlanmadığı gibi, uygulamaya ilişkin belgeler de muhafaza edilmemiş, sadece maliyeyi ilgilendiren kısımları muhafaza edilmiştir³⁰⁴.

1877–1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra, sayımla ilgili çalışmalara tekrar başlanmış, 1881’de “**Sicill-i Nüfus Nizâm-nâmesi**” yürürlüğe konmuştur³⁰⁵. Nizâm-nâme gereği kurulan Nüfus Müdürlüklerinin bir yandan nüfus sayımını gerçekleştirmek, bir yandan da sayılan kişilere nüfus tezkeresi vermek, doğum, ölüm, yer değiştirme olaylarını kaydetmek gibi görevleri de bulunmaktaydı³⁰⁶.

1881/1882’de başlayan ancak 1888/1889’da ülke genelinin büyük kısmında tamamlanan nüfus sayımının sonuçları 1897 yılında yayınlanmıştır. 1893 yılında

---

Türkiyesi’nde (Rumeli), 16.050.000’i Asya Türkiyesi’nde (Anadolu) ve 3.800.000’i de Afrika’da (Batı) bulunmaktadır. Yine bu eserde Trakya nüfusu 1.800.000 olarak gösterilmiştir. Bkz.: M.A. Ubicini, *Türkiye 1850*, Çev: Cemal Karaağaçlı, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul y.t.y., C. 1, s. 46-47.

³⁰² Zakir Avşar-Ferruh Solak, “İmparatorluk Türkiyesi’nde Yapılan Nüfus Sayımları”, *Yeni Türkiye*, (Osmanlı Özel Sayısı II), S. 32, Ankara 2000, s. 616.

³⁰³ Nejdet Bilgi, *a.g.m.*, s. 122.

³⁰⁴ Vedat Eldem, *a.g.e.*, s. 10.

³⁰⁵ Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 98.

³⁰⁶ DİE, *Türkiyede Toplumsal ve ekonomik gelişmenin 50.yılı*, Ankara 1973, s. 47-48.

padişaha sunulan bu sayımın sonuçlarının yayınlanması beklenmeden, muhtelif Vilâyetler çerçevesinde bölgesel sonuçları yayınlanmıştır³⁰⁷.

1897 yılında yayınlanan Osmanlı Devleti'nin istatistik yıllığında yer alan sayım sonuçları incelendiğinde, nüfusun genel sınıflandırmasında modern nüfus istatistiği yöntemlerine yakın ölçütlerin tespitine çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Bu yılda nüfus, Vilâyetler ve müstakil sancaklar itibariyle verilmiştir. 1884 ve 1897 yılları arasında tespit edilen sayım sonuçları ile her Vilâyetin kilometre kareye düşen nüfusu, yabancı nüfusun miktarı ve yabancı memleketlerde bulunan Osmanlı vatandaşlarının sayıları da belirtilmiştir. Ayrıca 1877'den itibaren ülkeye göç eden nüfus miktarı yıllar itibariyle gösterilmiştir. Her Vilâyet ve sancakta yazımı yapılan nüfus İslam, Rum, Ermeni, Bulgar, Katolik, Yahudi, Protestan, Latin, Marunî, Keldani, Süryani ve Kıpti Gayri Müslim şeklinde kadın ve erkek ayrı olarak verilmiştir³⁰⁸.

Osmanlı Nüfusunun son kez sayımıyla ilgili olarak kaynaklarda farklı tarihler belirtilmiştir. Kemal H. Karpat'a göre bu tarih 1905–1906, Cem Behar'a göre 1907 ve Nuri Akbayer'a göre ise 1903'tür. Daha önce yapılan sayımlarda da tarih farklılıkları mevcut olmakla beraber, bu farklılıkların sayımın genel veya yöreselliği, başlangıç, bitiş ve sonuçlarının açıklandığı tarihlerin farklı yorumlanmasından kaynaklandığı göze çarpmaktadır.

Yapılan bu son sayıma göre, ülkenin yazıma dâhil edilen yerlerinin toplam nüfusu 20.884.630'dur. Bu nüfusun 11.170.533'ü erkek, 9.714.097'si kadındır. Toplam nüfusun 15.508.753'ü, yani % 74,26'sı Müslüman'dır³⁰⁹.

³⁰⁷ Nahide Şimşir, *Osmanlı Araştırmaları (Makaleler I)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 212–213; Nejdett Bilgi, *a.g.m.*, s. 122.

³⁰⁸ Tevfik Güran, *Osmanlı Devletinin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, DİE, Tarihi İstatistikler Dizisi C. 5, Ankara 1997, s. 19–25, 40–41.

³⁰⁹ Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 354–355.

Yapılmış tüm sayımlara göre, en ayrıntılı nüfus sayımları son iki nüfus sayımıdır. Nüfusun yaşa, cinsiyete, medeni duruma, etnik/dinsel cemaate, mesleğe, doğum yerine göre dağılımlarını veren ilk ve son Osmanlı nüfus sayımları olarak tarihe kayıt edilmişlerdir.

Bundan sonra Osmanlı Devleti'nin son bulmasına kadar bir daha genel nüfus sayımı yapılmamış olup, genel nüfusa ilişkin olarak Sicill-i Nüfus İdaresi'nin 1914 yılına ilişkin olarak derlediği veriler ise ancak 1920'de yayınlanabilmiştir³¹⁰.

Edirne şehrinin kuruluşundan, yani II. Yüzyıl'dan itibaren XIV. Yüzyıl'a kadar nüfusu hakkında detaylı bir bilgi ise mevcut değildir. Sürekli akınlara maruz kalmış bir bölge olması ve bu akınlarında şehrin nüfusu üzerinde etki yapmış olması muhtemeldir.

Edirne, hiçbir zaman esaslı Roma dönemine dayanan surların dışına çıkmayı başaramamış, dolayısıyla şehrin nüfusu, belirli bir seviyeyi aşma fırsatına sahip olamamıştır³¹¹.

Edirne, Osmanlı idaresi altına girmesinden sonra fiziki gelişmesine paralel olarak nüfus yönünden de giderek kalabalıklaştı. Fetih öncesi Edirne hakkında 10.000–15.000 dolayında bir nüfus hacmi belirtilirse de bunun biraz abartılı olduğu, aslında bu nüfusun 10.000'nin altında bulunduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten Osmanlı fethi sırasında sur içindeki Edirne'de (Kaleiçi semti) en fazla nüfusun, XVI. Yüzyıldaki hane sayılarına bakılırsa en iyimser tahminle 5.000'e ancak ulaşabildiği hesaplanabilir. Kaleiçi'nde ikametlerini sürdüren Hristiyan nüfus, 1518'de bile 600 haneyi ancak bulabilmişti. Burada Müslüman ahali ile birlikte toplam 900-1.000 hane vardı³¹².

³¹⁰ Nuri Akbayan, *Tanzimat'tan Sonra...*, s. 1241.

³¹¹ Aziz Nazmi Şakir-Taş, *Adrianopol'den Edirne'ye Edirne ve Civarında Osmanlı Kültür ve Bilim Muhitinin Oluşumu (XIV.-XVI. Yüzyıl)*, B. Ü. Yayınevi, İstanbul 2009, s. 19.

³¹² Feridun M. Emecen, *a.g.m.*, s. 65.

1530 tarihli Vilâyet muhasebe defterine göre Edirne’de 8.744 erkek nüfus, 7.856 “*avâriz*”³¹³ *hane*”si ile birlikte 888 avarız’dan muaf olan hane kayıt edilmişken³¹⁴, “*Şehrin nüfusu sayıca her zaman aynı değildi. Çünkü Rumeli’de savaştan veya seferden dönen ordu kışı Edirne’de geçirir. Gelen askerlerle şehrin nüfusu artar. Bununla beraber 1693’te Gemelli Careri’nin verdiği bilgiye göre şehrin nüfusu yaklaşık 100.000 kadardır. 1600’e kadar Edirne nüfusunun 50.000 olduğu bilinir.*”³¹⁵.

1703 yılında ise Edirne’de 65 mahallede, 3.797 hanede 5.329 aile reisinin yaşadığı tespit edilmiştir. Bu tespite göre bir aile 5 bireyden oluşursa şehrin nüfusu 25.989 olmakla beraber, 7 bireyden oluştuğu kabul edilirse de 36.319 kişilik bir toplam nüfus ortaya çıkmaktadır³¹⁶.

XIX. yüzyılda Balkanlardaki siyasi olaylar, nüfusta büyük değişiklikler meydana getirmiş ve Edirne nüfusunda ani yükselip alçalmalara sebep olmuştur. 1828–1829 Osmanlı-Rus Harbi’nde Müslüman halkın büyük çoğunluğu göç etmiş, onlardan boşalan yerlere civar köylerdeki Hristiyan ahali yerleşmiş, Müslüman ve gayr-i Müslim nüfus giderek eşitlenmiştir³¹⁷.

1831 yılında Osmanlılar döneminde yapılan çağdaş anlamdaki nüfus sayımında Edirne’ye ait iki kayıtla karşılaşmaktayız. Sadece erkek nüfusun sayıldığı bu sayım sonuçlarına göre belirtilen ilk kayıta Edirne’de 8.313 Müslüman³¹⁸, 750 Kıpti³¹⁹ ve 9.731 Reaya³²⁰ bulunurken, nahiyelerden Çöke’nin 3.048, Ada’nın 2.422,

³¹³ Avâriz veya Avâriz-ı Dîvâniyye; Osmanlı’da tanzimatın ilanı tarihine kadar fevkalade hallerde ve bilhassa harb masraflarını karşılamak üzere, hükümdarın emri ile halkın doğrudan doğruya devlete vermeğe mecbur tutulduğu her türlü hizmet, eşya ve para şeklindeki vergiye verilen addır. Bkz.: Ömer Lütfi Barkan, “Avâriz”, *İA*, C. 2, İstanbul 1979, s. 13.

³¹⁴ 370 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Rum-İli Defteri, s. 45.

³¹⁵ Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, 3.Baskı, İstanbul 2007, s. 534.

³¹⁶ Özer Ergenç’in naklettiğine göre, Ömer Lütfi Barkan Edirne’de 1520-1535 tarihleri arasında 4.061 hanenin varlığını saptayarak, bunun 22.335 toplam nüfusu gösterdiğini hesaplamıştır. Barkan’ın 1571-1580 yılları arasında ki nüfus tahmini ise 30.140’tır. Bkz.: Özer Ergenç, *XVIII. Yüzyılın ...*, s. 1418-1419.

³¹⁷ Mehmet Esat Sarıcaoğlu, *a.g.e.*, s. 18.

³¹⁸ Bu toplam içerisinde 2.111 mükellef, 2.793 çocuk ve 3.409 ihtiyar bulunduğu belirtilmiştir.

³¹⁹ Kıpti nüfusun 194’ü genç, 187’si çocuk ve 369’u ihtiyar erkektir.

birlikte verilen Üsküdar ve Manastır nahiyelerinin ise toplam 6.700 erkek nüfusu vardır³²¹. Bu belirtilen ilk kayıtlara göre, Edirne şehrinde 18.794, nahiye merkezleri ve köylerde 12.170 erkek nüfus bulunurken şehir merkezi ve nahiyelerden oluşan Edirne kazasının erkek nüfusu 30.964'tür.

Yukarıda belirtilen ilk kayıttan sonra muahharan³²² sayılıp gelen defterde ki kayıtlara göre Edirne şehri ve havalisinde tespit edilebilmiş erkeklerin toplam miktarı 44.503'tür³²³ (Bkz. Tablo 3)

Tablo 3. Edirne ve Civarının İkinci Kayıta Belirtilen Erkek Nüfusu.

Sayım Bölgesi	Müslüman	Reaya	Kıptı	Yahudi	Ermeni	Toplam
Edirne	10.174	10.042	-	-	-	20.216
Üsküdar Nahiyesi	1.836	5.593	-	-	-	7.429
Manastır Nahiyesi	497	4.747	-	-	-	5.244
Çöke Nahiyesi	1.990	1.755	-	-	-	3.745
Ada Nahiyesi	1.090	2.792	-	-	-	3.882

³²⁰ Reaya olarak belirtilen erkekler içerisinde 6.197 Rum, 1.443 Ermeni, 1.541 Yahudi, 25 Avrupa tüccarı, 18 firari, 32 muaf ve 475 göçmen bulunmaktadır. “*Reaya terimi genellikle 19. Yüzyılda, daha önceleri olduğu gibi, dinleri ne olursa olsun, askerî sınıfla ilmiye sınıfı dışında kalanların tümünü değil, sadece Hristiyan nüfusu kapsayacak şekilde kullanılmaktadır*”. Bkz.: Cem Behar, *a.g.e.*, s. 24; “*Reaya, 19.yüzyılda genel olarak resmi anlamda Hristiyanlar için kullanılıyordu. Buna karşılık geçmişte din farklılığı gözetmeksizin tüm çiftçiler (cultivators) için kullanılıyordu. Oysa pratikte, reaya özellikle Balkanlar’da Ortodoks Hristiyanlar-Bulgarlar, Rumlar, Sırlar ve Ulahlar- anlamına geliyordu. İlk defa 1831 sayımı Bulgarlara etnik isimleriyle yer vermiştir. Sayım memurları nadiren Gayrimüslimleri bir grup “reaya-i milel-i selase” olarak adlandırıyor. Bu ise eski Osmanlı geleneğinde ayrı olarak listelenenlerden daha sık olarak, üç “ulus”un Hristiyanları olan, Ortodokslar, Ermeniler ve Yahudilerdi*”. Bkz.: Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 244; “*İster Müslüman ister Hristiyan olsun Reâyâ, sözcüğün en geniş anlamıyla, askerî sınıftan tamamıyla ayrı, üreten ve vergi veren tebaa idi. Daha dar bir anlamda ise, kanûnî konumları kentli ve göçebelerden ayrı köylü halktı*.” Bkz.: Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, 14. Baskı, YKY, Çev: Ruşen Sezer, İstanbul 2009, s. 115.

³²¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda ...*, s. 36-37.

³²² Tehir edilmiş, sonraya, geriye bırakılmış, sonraki. Bkz.: Ferit Devellioğlu, “Muahhar”, *a.g.l.*, s. 657.

³²³ Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 225; Enver Ziya KARAL, *Osmanlı İmparatorluğunda ...*, s. 91-92, 196.

Tirfelli Köyü ³²⁴	-	181	-	-	-	181
Yahudi Ve Ermeni (6 Yer)	-	-	-	2.051	1.755	3.806
Toplam	15.587	25.110	-	2.051	1.755	44.503

Bu tabloda reaya kavramı özellikle Rum nüfusu kapsamaktadır. Ancak, Bulgarlar ile ilk kayıta varlığı belirtilen Kıpti, Avrupa tüccarı, firari, muaf ve göçmen erkek miktarlarının da reaya nüfus içerisinde verildiği muhakkaktır. Belirtilen toplama göre erkekler kadar kadın olduğu varsayımıyla³²⁵, Edirne kazasının yaklaşık nüfusu 90.000 civarında olmalıdır³²⁶.

Bu sayımdan sonra sâlnâmelerin yayınlanmaya başladığı H.1287-M.1870/1871 yıllarına kadar nüfusla ilgili sayımlar yapılmaya çalışılmış, ancak başarılı sayılabilecek sonuçlar alınamamıştır.

Yapılan diğer nüfus sayımlarının yapıldığı dönemler sâlnâmelerin yayınlandığı dönemleri de içermekte olup, bundan sonra nüfus ile ilgili bilgiler sâlnâmeler ile dönem içindeki nüfus kayıtlarını belirten kaynaklar esas alınarak incelenecektir.

³²⁴ Tirfelli Köyü;“ *Üsküdar Karyesi nahiyesinden olup cizye’i şerisi Zağrayı-Atik kazasına tabi idüğü* ” Bkz.: Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda ...*, s. 92.

³²⁵ Bu varsayım genel olarak nüfus çalışmalarında yapılmıştır. Ancak Kemal H. Karpat, vergiden muaf olan veya askerlik hizmeti yükümlülüğü olmayan ya da ulaşamadıkları için sayım memurları tarafından kaydedilemeyen kişileri de hesaba katmak için ayrı bir hata payı oranının benimsenmesi gerekliliğinden bahsetmektedir. Kendisi, bu oranı % 8 olarak benimsemiştir. Bkz.: Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 47.

³²⁶ Mehmet Esat Sarıcaoğlu’na göre, hane sayıları baz alındığı takdirde Edirne şehri ile nahiyelerinde mevcut erkek ve kadınlar dahil tüm nüfus 81.150-113.600 aralığında olmalıdır. Yazar bu sonuca Edirne’nin nahiyesi ile birlikte 1831 tarihli nüfus sayımında tespit edilmiş erkek sayısı, avarız hanelerini esas alan hesaplamalardan çıkan sonuçları kıyaslayarak ulaşmış ve sonuçların birbirine yakın olmadığını belirtmiştir. (Bkz.: Mehmet Esat Sarıcaoğlu, *a.g.e.*, s. 21). Ancak ikinci kayıt olarak nitelendirebileceğimiz sonradan gelen defterde (Enver Ziya KARAL, *Osmanlı İmparatorluğunda ...*, s. 91-92, 196.) kayıt altına alınan erkek nüfus miktarı 44.503 olup, erkekler kadar kadın nüfus olduğu düşünülürse yazarın tespit ettiği nüfus miktarı ile sonradan gelen kayıtların arasında birbirine yakın olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durum, yazarın sonradan gelen defterde belirtilen nüfus kayıtlarını göz önünde bulundurmasından kaynaklanmış olmalıdır.

A. Sâlnâmelere Göre Edirne Sancağı'nın Nüfusu

Sâlnâmeler, Osmanlı nüfusu konusunda önemli bir bilgi kaynağıdır. Avrupalı birçok etnograf ve istatistikçinin de kullandığı sâlnâmelerdeki nüfus rakamları, gerçek sayımlardan ve vergi kayıtları gibi vilâyet yöneticilerinin elindeki diğer bilgilerden sağlanan önceki rakamlara dayanmaktadır. Aynı zamanda pek çok Avrupalı araştırmacı ve diplomat ile Osmanlı coğrafyacısı ve ansiklopedicisinin nüfus tahminleri de yayınlanmış olan bu resmi kayıtlara ya da nüfus işlerinden sorumlu görevlilerin sağladığı bilgilere dayanıyordu³²⁷.

1. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşına (93 Harbi) Kadar Sancağın Nüfusu

1870 senesinde ilk defa yayınlanan Edirne Vilâyet Sâlnâmesine göre Edirne Sancağı'nın, Edirne, Dimetoka, Kırkkilise (Kırklareli), Cısr-i Mustafa Paşa, Cısr-i Ergene (Uzunköprü), Baba-i Atik (Babaeski), Bınarhisar (Pınarhisar), Havsa ve Kızılağaç olmak üzere 9 kazası bulunmaktadır³²⁸.

Edirne Sancağıyla beraber Edirne Vilâyetinin'de merkezi olan Edirne kazasının nahiyeleleri ise Çöke, Manastır, Üsküdar ve Ada'dır³²⁹. Müslüman, Gayri Müslim ve Kıpti erkek nüfusu ile birlikte, köy, mahalle ve hane sayılarına ait bilgileri gösteren tabloda Edirne “**merkez kaza**”³³⁰ nüfusu yukarıda bahsedilen 4 nahiye ile birlikte verilmiştir³³¹ (Bkz. Tablo 4).

³²⁷ Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 37-38.

³²⁸ H. 1287 sâlnâmesinde Pınarhisar, Havsa ve Kızılağaç nahiye olarak yazılmıştır. Nüfusu gösteren tabloda ise Pınarhisar ve Havsa kaza olarak, Kızılağaç ise yine nahiye olarak belirtilirken, H. 1288 sâlnâmesinde bahsedilen bu üç yer kaza olarak kayıt edilmiştir. Bkz.: SVE-H. 1287, s. 30, 32-33, 142-143; SVE-H. 1288, s. 50, 52-53.

³²⁹ SVE-H. 1287, s. 39.

³³⁰ “*Edirne Vilâyeti örneğinde olduğu gibi, merkez kaza, asıl kenti ve civarındaki köyleri kapsamaktadır.*” Bkz.: Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 38.

³³¹ SVE- H. 1287, s. 142-143; H. 1288 (1871) senesine ait 2. defa yayınlanan sâlnâmede belirtilen nüfus bilgileri H. 1287 (1870) sâlnâmesi kayıtlarının aynısıdır. Bkz.: SVE-H. 1288, s. 146-147; 1870'te Edirne Sancağı'nın nüfus kalemi görevlileri, Nüfus Nazırı Hüsnü Bey, Katip Sadık Efendi ile İzzet ve Şemsi Efendilerdir. 1871'de ise yine Hüsnü Bey ile İzzet ve Şemsi Efendiler Nüfus kaleminde çalışıyordu. Bkz.: SVE-H. 1287, s. 37; SVE-H. 1288, s. 36.

Tablo 4. Edirne Sancağı'nın H. 1287 (1870) Senesi Sâlnâmesine göre Erkek nüfusu.

Yer	Köy	Mahalle	Hane			Erkek Nüfus			
			Gayri Müslim	Müslim	Yekûn	Kıpti	Gayri Müslim	Müslim	Yekûn
Edirne ³³²	335	277	16638	8813	25451	539	48546 ³³³	19576	68661
Kızılağaç	33	2	995	562	1557	-	3644	1708	5352
Dimetoka	208	10	6807	5918	12725	-	19890	18522	38412
Uzunköprü	76	7	4426	1211	5637	165	14683	3333	18181
Havsa	20	2	1008	683	1691	-	2947	1879	4826
Babaeski	25	2	974	374	1348	-	2658	838	3496
Kırklareli	35	9	4106	1296	5402	-	12047	3001	15048
Pınarhisar	27	3	1846	446	2292	-	6689	1127	7816
Cisr-i Mustafa Paşa ³³⁴	101	6	3386	2764	6150	59	11308	7937	19304
Toplam	860	318	40186	22067	62253	763	122412	57921	181096

Bu rakamlara göre Edirne kazası ve nahiyelerinin 1831 nüfus sayımı ikinci kayıtına göre erkek nüfusu (44.503) toplam 24.158 kişi artmış (% 54,28), Müslüman erkek nüfusta bu artış (3.989) % 25,59 ve Gayri Müslim erkek nüfusta ise Kıptiler dâhil olmak üzere bu artış (20.169) % 69,75 oranında gerçekleşmiştir. Daha öncede belirtildiği gibi özellikle 1828–1829 Osmanlı Rus Savaşı ile başlayan süreçte Müslümanların göçü ile nüfus dengesi bozulmuş, Müslümanlardan boşalan yerlere gayrimüslimler yerleşmiştir. Erkekler kadar, kadınların var olacağını düşünürsek 4 nahiyesi ve köyleri ile birlikte Edirne Kazası'nın yaklaşık nüfusunun 137.322, hane başına düşen nüfus ortalamasının 5.40, Edirne Sancağı'nın ise yaklaşık nüfusunun 362.192, hane başına düşen nüfus sayısının ise 5.82 civarında olduğu belirtebiliriz. Sancak'ta Müslüman hanelerinde ortalama 5.25 kişi bulunurken, Gayrimüslimlerde bir hanede yaşayan kişi sayısı 6.09'dur.

³³² 4 nahiye dâhildir.

³³³ Gayrimüslimlerin toplam nüfusu içerisinde Edirne'de yaşayan Yahudilerin 1870'te 5.000, 1871-1872'te ise 4.000 civarında olduğu bilinmektedir. Bkz.: Rıfat N. Bali, "Edirne Yahudileri", *Edirne: Serhattaki Paytaht*, YKY, İstanbul 1998, s. 213.

³³⁴ Çirmen ile birlikte.

Aynı nüfus bilgilerinin verildiği ilk iki sâlnâme kayıtlarından sonra nüfus miktarlarında meydana gelen değişiklikler H. 1289 (1872) sâlnâmesi kayıtlarında gösterilmiştir³³⁵ (Bkz. Tablo 5)

Ortaya çıkan bu değişiklikleri kayıt altına alan Edirne Sancağı Nüfus Kalemi'nde ise Nazır unvanıyla Hüsnü Bey ve Mukayyid (kayıt memuru) olarak Şemsi ve Nazif Efendiler görev yapıyordu³³⁶.

Tablo 5. Edirne Sancağı'nın H. 1289 (1872) Senesi Sâlnâmesine Göre Erkek Nüfusu.

Yer	Köy	Mahalle	Hane			Erkek Nüfus			
			Gayri Müslim	Müslim	Yekûn	Kıpti	Gayri Müslim	Müslim	Yekûn
Edirne ³³⁷	335	277	16638	8813	25451	802	47692	19131	67625 ³³⁸
Kızılağaç	34	2	995	562	1557	-	3644	1708	5352
Dimetoka	200	10	6807	5918	12725	-	20217	18522	38739
Uzunköprü	69	7	4426	1211	5637	165	14683	3333	18181
Havsa	25	2	1008	683	1691	69	2978	1879	4926 ³³⁹
Babaeski	19	2	974	374	1348	17	2641	741	3399
Kırklareli	31	9	4106	1296	5402	59	12048	2825	14932 ³⁴⁰
Pınarhisar	18	3	1846	446	2292	-	6689	1127	7816
Cisr-i Mustafa Paşa ³⁴¹	102	6	3386	2764	6150	192	10778	7827	18797 ³⁴²
Toplam	833 ³⁴³	318	40186	22067	62253	1304 ³⁴⁴	121370 ³⁴⁵	57093 ³⁴⁶	179767 ³⁴⁷

³³⁵ SVE-H. 1289, s. 150–151.

³³⁶ SVE-H. 1289, s. 37.

³³⁷ 4 nahiye dâhildir.

³³⁸ Sâlnâmede Edirne kazası nüfusu 67675 olarak kayıt edilmiştir.

³³⁹ Sâlnâmede Havsa kazası nüfusu 4826 olarak kayıt edilmiştir.

³⁴⁰ Sâlnâmede Kırklareli kazası nüfusu 14872 olarak kayıt edilmiştir.

³⁴¹ Çirmen ile birlikte.

³⁴² Sâlnâmede Çirmen ile birlikte olmak üzere Cisr-i Mustafa Paşa kazası nüfusu 18794 olarak kayıt edilmiştir.

³⁴³ Sâlnâmede toplam köy sayısı 860 olarak kayıt edilmiştir.

³⁴⁴ Sâlnâmede kıpti nüfusu 763 olarak kayıt edilmiştir.

³⁴⁵ Sâlnâmede gayrimüslimlerin nüfusu 122412 olarak kayıt edilmiştir.

³⁴⁶ Sâlnâmede müslümanların nüfusu 57921 olarak kayıt edilmiştir.

³⁴⁷ Sâlnâmede sancağın toplam nüfusu 181096 olarak kayıt edilmiştir.

1872 senesine ait kayıtlara göre, Edirne ile nahiyelerinde 1870 ve 1871 senelerinde ki mevcut nüfus 1.036 kişi azalmıştır. Bu azalan nüfusun 445'i Müslüman, 854'ü ise gayrimüslimdir. Kıpti sayısı ise 263 kişi artmıştır. Kazalar içerisinde Dimetoka ve Havsa'da az bir artış yaşanırken, Kızılağaç, Uzunköprü ve Pınarhisar'ın nüfusu aynıdır. Babaeski, Kırklareli ve birlikte verilen Çirmen ve Cısr-i Mustafa Paşa kazalarında ise nüfus azalması gerçekleşmiştir. Toplam sancak nüfusunda 1.329 kişilik bir azalma mevcuttur. Burada dikkat çeken bir hususta önceki köy sayısındaki azalmadır. Sancak dâhilinde mevcut olan köy sayısı 860'tan, 833'e gerilemiştir³⁴⁸.

1874'te Edirne şehir merkezinde bulunan 11.207 hanede 28.182 erkek nüfus yaşıyordu. Erkek ve kadınların aynı oranda olduğu varsayımında şehir merkezinin nüfusu 56.364 seviyelerinde olup, ortalama bir hanede 5.03 kişilik aileler yaşamaktadır. Diğer kaza merkezlerinde aynı sene hane ortalaması ise Dimetoka'da 4.73, Kırklareli'de 5.61, Cısr-i Mustafa Paşa'da 5.13, Babaeski'de 4.82, Uzunköprü'de 6.11, Havsa'da 5.47, Pınarhisar'da 5.82 ve Kızılağaç kazasının merkezi olan Hasanbeyli köyünde ise 8.20 civarındadır³⁴⁹.

1875'te Gelibolu Sancağı kazalarından 4.803 Müslüman ile 6.015 gayrimüslimin yaşadığı ve 64 köyü bulunan Ferecik'in, Edirne Sancağı'na katılımıyla³⁵⁰, sancağın toplam erkek nüfusu 189.685'e ulaştı. Son olarak 833 olan köy sayısı 897 olurken, sancağın mevcut kazalarından Kızılağaç'ın nüfusu 400 kişi eksilmiştir. Ferecik kazasında bulunan hanelerin katılımı ile toplam hane sayısı 1875'te Edirne Sancağı'nda 66.850 olmuştur³⁵¹.

³⁴⁸ H. 1290 (1873) ve H. 1291 (1874) senelerine ait sâlnâmelerde verilen nüfus kayıtları, H. 1289 (1872) sâlnâmesinde ki kayıtların aynısıdır. SVE-H.1290, s. 154-155; SVE-H. 1291, s. 121.

³⁴⁹ H. 1291 (1874) senesinde kaza merkezlerinden Dimetoka'nın nüfusu 3.611, hane sayısı 1.526, Kırklareli'nin nüfusu 7.512, hane sayısı 2.675, Cısr-i Mustafa Paşa'nın nüfusu 3.842, hane sayısı 1.496, Babaeski'nin nüfusu 827, hane sayısı 343, Uzunköprü'nün nüfusu 2.071, hane sayısı 677, Havsa'nın nüfusu 536, hane sayısı 196, Pınarhisar'ın nüfusu 1.584, hane sayısı 544, Hasanbeyli nüfusu 336, hane sayısı ise 82'dir. Bkz.: SVE-H.1291, s.133-137; Hane ortalamaları, belirtilen erkek nüfusuna aynı miktarda kadın nüfusu eklenerek (aynı sayıda kadın nüfusu olacağı varsayımı) hesaplanmıştır.

³⁵⁰ SVE-H. 1292, s. 51.

³⁵¹ SVE-H. 1292, s. 119; "Bu sâlnâmede verilen rakamlar yeniden hesaplanarak, düzeltme yapıldı."; "*Yunanistan konsolosu A. Drakopulos'un raporuna göre, 1876'da Edirne nüfusu 70 bin kişi*

Şimdiye kadar incelenen sâlnâmelerde etnik kökene göre kayıt verilmemiş, ancak H. 1293 (1876) senesine ait sâlnâme ile bu durum değişmiştir. Buna göre erkek nüfus, İslam, Rum-Bulgar birlikte, Ermeni, Katolik, Yahudi, Müslüman Kıpti-Gayrimüslim Kıpti olarak belirtilirken, daha önce Edirne kazası nüfusuyla birlikte verilen Ada, Çöke, Manastır ve Üsküdar nahiyeleri nüfusu da ayrıca verilmiştir³⁵² (Bkz. Tablo 6).

Tablo 6. Edirne Sancağı'nın H. 1293 (1876) Senesi Sâlnâmesine Göre Erkek Nüfusu.

YER	KÖY	HANE	KIPTİ G.MÜSLİM	KIPTİ MÜSLİM	YAHUDİ	KATOLİK VE SAİRE	ERMENİ	RUM- BULGAR	İSLAM	TOPLAM
Edirne	1	11211	15	980	3688	488	1778	11051	10182	28182
Ada, Çöke, Manastır, Üsküdar	229	17316	483	844	-	86	-	36566	9871	47850
Dimetoka	191	16520	75	677	176	114	86	20601	17991	39720
Cisr-i Mustafa Paşa	102	5534	72	545	67	-	3	12323	7567	20577
Uzunköprü	70	6038	67	245	-	-	-	13174	3230	16716

olarak tahmin edilir. Türk hükümetinin bir istatistiğine göre Osmanlıların sayısı 22.324'e yükselirken, Osmanlı olmayanların (bu terim, doğal olarak, gayrimüslim anlamına gelir) sayısı 36.040'tır. Osmanlı-olmayanların dörtte üçü Rum'du. Nüfusun geri kalan çeyreği 7 bin Yahudi, 4.800 ermeni ve 1.500 Bulgar'dan oluşuyordu." Bkz.: Evangelia Balta, "Edirne Rum Cemaati (XIX. Yüzyıl ortası-1922)", *Edirne: Serhattaki Payitaht*, Çeviren: Işık Ergüden, YKY, İstanbul 1998, s. 231. Yazarın, bu satırlarına ait dipnotunda belirttiğine göre; "Dışişleri Bakanlığı Arşivi (Rumistan)/Merkezi Servis, dosya 78/1, 1876. Aynı dosyada Edirne kazasının nüfusunu içeren toplamlar kaydedilmiştir ve bunları Helene Belia yayımlamıştır: *L'Enseignement et la politique d'irredentisme*, age., s. 196, Tablo 3. XIX. Yüzyılın son çeyreği ve XX. Yüzyılın başı boyunca Edirne nüfusuyla ilgili rakamların matematiksel açıdan açıkça azaltılmış bir kitleyi gösterdiğini belirtmek gerekir: Göç edenler hariç, kalıcı yerleşikleri ve şehir merkezinde yaşayanları - çevredekileri değil-kapsar. "; Yahudilere öncelikle eğitim alanında hizmet etmek amacıyla kurulmuş olan Alliance Israelite Universelle'nin (kısaca Alyans) Edirne kayıtlarına göre de "Yahudi cemaat nüfusu 1876'da 12 bin ve ilkokul yaşında erkek çocuk sayısı ise 1.404'tür. 1873 yılında ki ilk kayıta 12 bin olarak belirtilen Yahudi cemaati nüfusu, son kayıt tarihi olan 1913 yılında 20 bin olarak belirtilmiştir." Erol Haker, *a.g.e.*, s. 200.

³⁵² SVE-H. 1293, s. 113; Bu tablonun olduğu belge yıpranmış olduğundan çevirirken zorluk oluşmuştur. Tarafimca da yanlış okuma ihtimali olmakla birlikte, yukarıdaki tablo oluşturulmuştur.

Kırklareli	34	6599	8	306	252	-	-	13412	3172	17150
Ferecik ³⁵³	66	5693	-	301	-	-	-	5420	3728	9449
Pınarhisar	19	3501	-	10	-	-	-	7419	1076	8505
Havsa	44	2035	45	69	-	1645	-	1552	1656	4967
Kızılağaç	32	2206	77	237	-	-	-	5027	1371	6712
Babaeski	24	1872	58	23	-	4	-	2847	1563	4495
Toplam	812	78525	900	4237	4183	2337	1867	129392	61407	204323 354

1874'e kadar 180.000, 1875'te Ferecik kazasının katılımıyla 190.000 civarında olan sancağın erkek nüfusu, 1876 senesine ait sâlnâmede 204.323 olarak belirtilmiştir. 1875'te 66.861 olan hane sayısı ise 1876'da % 17.45 oranında artarak 78.525 olmuştur. Bir anda ortaya çıkan bu seviyedeki artışın, önceki senelere ait kayıtlarda güncelleme yapılmamasından dolayı ortaya çıkmış olabileceği ihtimal dâhilindedir. Bu kayıta belirtilen rakamlara göre Sancakta yaşayanların % 30.05'i Müslüman, % 63.32'si Rum ve Bulgar kökenlidir. Ermeni, Yahudi, Kıpti ve Katoliklerin oranı ise % 6,63'tür.

Osmanlı-Rus savaşından önceki son sâlnâme, Rusların savaş ilan ettiği 24 Nisan 1877'den³⁵⁵ yaklaşık 40 gün önce yayınlandı³⁵⁶. 1293 Malî Senesine ait bu sâlnâme ile 1293 Hicri senesine ait önceki sâlnâme kayıtlarında Ferecik ile Dimetoka kazalarının nüfus miktarları farklılık gösterirken, diğer bölgeler aynı miktarlarda belirtilmiştir. Bir önceki kayıta göre 9.449 olan Makri ile birlikte Ferecik kazasının nüfusu yeni kayıta göre 13.177, 39.720 olan Dimetoka kazası nüfusu ise 38.739 olarak gösterilirken, Edirne Sancağı'nın toplam erkek nüfusu 207.072'dir³⁵⁷.

³⁵³ Makri ile birlikte.

³⁵⁴ Sâlnâmede bu toplam 214322 olarak kayıt edilmiştir.

³⁵⁵ Yuluğ Tekin Kurat, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri", *Belleten*, C. XXVI, S. 103, Ankara 1962, s. 567.

³⁵⁶ Sâlnâme kapak sayfasında belirtilen tarih, Rumi 1 Mart 1293, Hicri 27 Safer 1294'tür. Bu tarihler 13 Mart 1877'ye karşılık gelmektedir.

³⁵⁷ SVE-1293 Malî Senesi, s. 92-102; Kemal H. Karpat, H. 1294 tarihli sâlnâmeyi (devlet sâlnâmesi olmalı) kaynak göstererek Edirne Sancağı nüfusunu 190.585, binalar (evler) sayısını da 20.200 olarak belirtmiştir. Yine belirttiğine göre bu sayıların, muhtemelen 1844 sayım sonuçlarına ve doğanların ve ölenlerin (savaş kayıplarını da içeren) sayısının hesaplanmasından sonra yapılan nüfus tahminlerine dayandığını belirtir. Bkz.: Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 251, 257.

2. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Sonrasında Edirne Sancağı Nüfusu

Savaşa kadar 8 defa yayınlanan sâlnâmelerden sonra, 9. Edirne Vilâyeti sâlnâmesi ancak H. 1300 (1883)'de yeniden yayınlanmıştır. Bu aradaki yıllarda sâlnâme yayınlanmamasının öncelikli sebebi, 93 harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus savaşı sonrasında Edirne'nin uğradığı işgal olmalıdır³⁵⁸.

H.1300 (1883) ve H.1301 (1884) tarihlerinde 9. ve 10. defa olarak yayınlanan sâlnâmelerde nüfus kayıtlarına ait bilgi verilmezken, savaş ve işgal sonrası nüfusuna ait bilgiler ilk olarak H. 1302 (1885) senesine ait sâlnâmede gösterilmiştir. Burada dikkat çeken önemli bir husus Osmanlı'da ilk kez 1881/1882'de yapılmaya başlanan sayımda kayıt altına alınan kadın nüfusunun³⁵⁹, sâlnâmelerde de ilk defa ayrıca gösterilmiş olmasıdır³⁶⁰ (Bkz. Tablo 7).

Tablo 7. 1885 Senesine Ait Sâlnâmeye Göre Edirne Sancağı'nın Nüfusu.

MİLLET	Yabancı Kadın	Yabancı Erkek	Yabancı Hane	Yerli Kadın	Yerli Erkek	Yerli Hane	Nüfus	Hane Toplamı
Müslüman	339	313	145	10243	10305	5045	21200	5190
Rum-Bulgar	3	33	5	9187	9840	4342	19063	4347
Yahudi	-	-	-	3552	3864	1310	7416	1310
Ermeni	19	25	17	1669	1578	701	3291	718
Edirne Şehri	361	371	167	24651	25587	11398	50970	11565
Çöke	162	190	66	4046	4586	1934	8984	2000
Üsküdar	5	11	5	796	880	400	1692	405
Ada	-	-	-	4010	4450	1657	8460	1657
Edirne	528	572	238	33503	35503	15389	70106	15627

³⁵⁸ Savaş sonrası ve sâlnâme yayınlanmadan önce “*Gustave Luffon tarafından 17. Ocak. 1882’de Fransa Meclis ve Dışişleri Bakanı Leon Gambetta’ya gönderilen rapora göre Edirne’de ikamet eden nüfus tahminen 76 bin kişiden oluşmaktadır. Belirtilen bu toplama göre Edirne’de 25 bin Rum, 20 bin Osmanlı, 15 bin Yahudi, 8 bin Bulgar, 6 bin Ermeni, 2 bin Bohemyalı (çingene) ile birlikte yabancı olan ya da Edirne’de doğmuş olan 40 aile kadar da Avrupalı bulunmaktadır.*”

Bkz.: Evangelia Balta, *a.g.m.*, s. 246.

³⁵⁹ Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 46.

³⁶⁰ SVE-H.1302, s. 254.

Kazası ve Nahiyeler								
Havsa	-	-	-	5492	6129	2573	11621	2573
Uzunköprü	340	473	219	13413	14349	4651	28575	4870
Cisr-i Mustafa Paşa	103	171	101	11563	12449	5084	24286	5185
Dimetoka	222	355	223	11120	11907	4655	23604	4878
Ortaköy	106	151	101	13026	13893	5469	27176	5570
Kaza Toplamı	771	1150	644	54614	58727	22432	115262	23076
Edirne Sancağı Toplamı	1299	1722	882	88117	94230	37821	185368	38703

1885 sâlnâmesinde ki bu rakamlar, 1881/1882 sayımına ait yayınlanan ilk nüfus bilgileridir³⁶¹. Bu nüfus bilgilerinin tamamlanmadan yayınlanan ilk sonuçlar olduğu belirtilebiliriz. Çünkü 1881/1882 yıllarında yapılmasına başlanan, kadınların ilk defa sayıldığı nüfus sayımına göre, Edirne Sancağı'nın toplam kadın ve erkek nüfusu 239.073'dür. Bu toplam rakam içerisinde kadın nüfusu 115.760, erkek nüfusu ise 123.313'tür³⁶².

1885 senesinde ki bu nüfus kayıtlarından sonra sayımı tamamlanan bölgelerden yeni kayıtlar gelmeye devam etmiş ve Edirne sancağı nüfusu 1887'de 201.203³⁶³ (Bkz. Grafik 1), 1889'da 237.912 olarak belirtilmiştir. 1889 senesinde ki bu artış tamamı Müslüman olan Kırcaali kazası nüfusunun, Edirne Sancağı toplam

³⁶¹ 1881/1882 nüfus sayımının ilk sonuçları ulaşımı kolay olan bölgelerden 1884/1885'te gelmiştir. Bu ilk istatistik sonuçlarının bir kısmı sâlnâme gibi çeşitli yerlerde basıldı. Bkz.: Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 104.

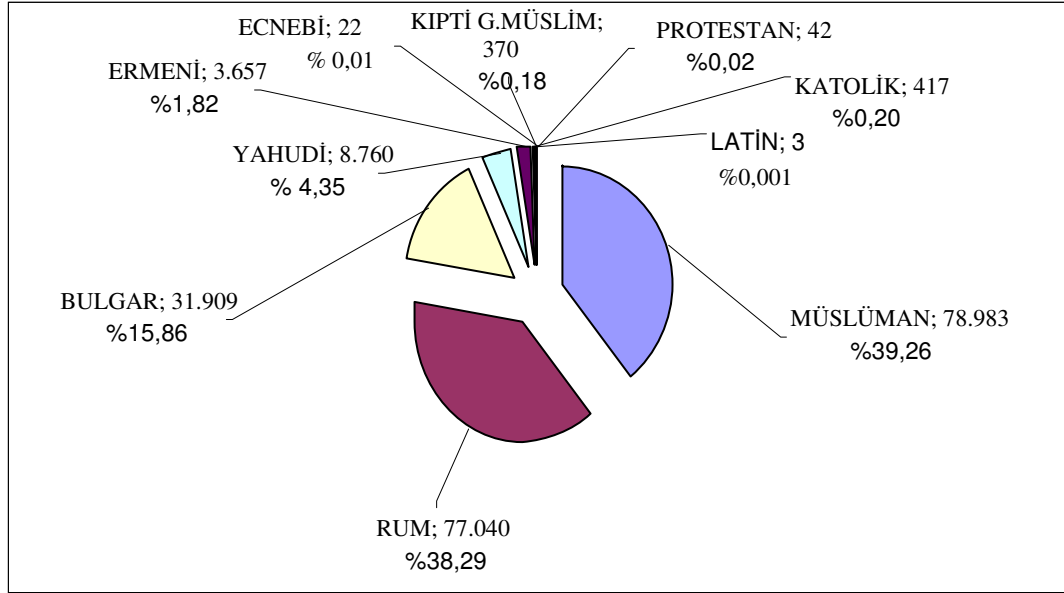
³⁶² Edirne sancağı toplamı içerisinde kadın ve erkek olarak 117.208 Müslüman (% 49,03), 77.830 Rum (% 32,55), 3.841 Ermeni (% 1,61), 30.921 Bulgar (% 12,93), 309 Katolik (% 0,13), 8.918 Yahudi (% 3,73), 42 Protestan (% 0,018) ve 4 Latin (% 0,002) bulunmaktadır. Bkz.: Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 106, 260-261; Edirne Vilâyeti için bkz.: Cem Behar, *a.g.e.*, s. 39-41.

³⁶³ Bu seneye ait sâlnâmeye göre Edirne Sancağı; 6 kaza, 23 nahiye, 318 mahalle ve 470 köyden oluşmaktadır. Sancakta toplam hane sayısı 41.930'dur. Hane başına düşen nüfus ortalaması ise 4.80 civarındadır. Bkz.: SVE-H. 1304, s. 257; 1888 senesi sâlnâmesinde de aynı kayıtlar yayınlanmıştır. Bkz.: SVE-H.1305, s. 261; Şemseddin Sami, Kamûsü'l-a'lâm'ın 2. cildinde, Edirne Sancağı'nın nüfusu hakkında şu bilgileri verir; "*Ahalisi 201.206 kişi olup, bunların takriben 80.000'i Müslüman, 77.000'i Rum, 31.000'i Bulgar ve diğerleri Ermeni, Yahudi, Kipti vesairedir.*" 1887 veya 1888 sâlnâme kayıtlarını kullanan yazar, toplam kısmına bakarak 201.206 yazmış olmalıdır. Ancak sâlnâmede erkek nüfusu hatalı olarak 3 adet fazla toplanmıştır. Bkz.: Şemseddin Sami, *a.g.e.*, C. 2, s. 811.

nüfusu içerisinde gösterilmesinden kaynaklanmıştır. 1887 ve 1888’de 78.983 olan Müslüman nüfus, 1889’da 115.751’e yükselirken, aynı sene Müslümanların toplam sancak nüfusu içerisinde ki oranı % 48,65 olmuştur³⁶⁴.

Grafik 1. 1887 senesinde Edirne Sancağı Nüfusu.

1889’da ki bu nüfus miktarı (237.912), 5 Safer 1311 (18 Ağustos 1893) tarihinde Sadrazam Cevat Paşa tarafından II. Abdülhamit’e ciltli bir el yazması halinde sunulan sayım sonuçlarına çok yakın olup (239.073), aynı sene itibariyle Balkanlar’ın da dâhil olduğu Osmanlı Coğrafyası’nın büyük bölümünde sayım genel olarak tamamlanmıştı³⁶⁵.

II. Abdülhamid’e sunulan Edirne Sancağı nüfus kayıtları 1889 döneminde ki kayıtları içermektedir. Çünkü sonuçların padişaha verilmesinin (1893) hemen sonrasında (1894) sancağın nüfusu 274.993’e ulaşmıştı. Yani sunulan bu sayım sonuçları oldukça geride kalmış, güncel kayıtları yansıtmamaktadır³⁶⁶ (Bkz. Tablo 8).

³⁶⁴ 1889 kayıtlarına göre kaza sayısı Kırcaali’nin de katılımıyla 7 olarak belirtilmiştir. Sancağın toplam hane sayısı 48.485’e yükselirken, sancağın 1887 ve 1888’de 23 olan nahiye sayısı 28, 470 olan köy sayısı 530 ve 318 olan mahalle sayısı 364 olmuştur. Bkz.: SVE-H. 1306, s. 258.

³⁶⁵ Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 105-106.

³⁶⁶ Sâlnâmede belirtilen nüfus miktarları her kaza için ayrıca belirtilmiş olup, oluşturulan tabloda toplam rakamlar verilmiştir. Bkz.: SVE-1310 Malî Senesi, Nüfus Cetveli, s.s.y.

Tablo 8. 1894 Senesi Sâlnâmesine Göre Edirne Sancağı'nın Nüfusu.

Esami-İ Cemaat	İcmal	Yekün			
		Yerli		Yabancı	
		Zükur	İnas	Zükur	İnas
İslam	138141	67740	65779	3104	1518
Rum	85257	43254	40576	1010	417
Ermeni	4021	1784	1987	195	55
Bulgar	36684	18812	17688	130	54
Katolik	741	161	144	395	41
Yahudi	10075	4956	4733	209	177
Protestan	70	30	28	6	6
Latin	4	0	0	3	1
Yekün	274993	136737	130935	5052	2269

Tabloda belirtilen toplam nüfus içerisinde Edirne Kazası'nın nüfusu 97.733³⁶⁷, Uzunköprü'nün 39.398³⁶⁸, Cısr-i Mustafa Paşa'nın 28.225³⁶⁹, Ortaköy'ün 31.007³⁷⁰, Dimetoka'nın 28.355³⁷¹, Havsa'nın 14.431³⁷² ve Kırcaali'nin nüfusu 35.843³⁷³tür³⁷⁴. 1894 rakamlarına göre Edirne Sancağı'nın % 50,23'ü Müslüman,

³⁶⁷ Edirne kazasının yerli kadın nüfusu 45.395, yerli erkek nüfusu ise 47.591'dir. Yabancı olarak belirtilen Osmanlı vatandaşı olmayan kadın miktarı 1.296, erkek miktarı ise 3.451'dir. Edirne kazasında 45.073 Müslüman, 29.353 Rum, 3.782 Ermeni, 9.806 Bulgar, 643 Katolik, 9.002 Yahudi, 70 Protestan'ın yanı sıra 4'te Latin kökenli yaşamaktadır. Bkz.: SVE-1310 Malî Senesi, Nüfus Cetveli, s.s.y..

³⁶⁸ Uzunköprü'de yaşayan Osmanlı vatandaşı kadın sayısı 18.614, erkek sayısı 20.090'dır. Yabancı olarak ise 280 kadın, 414 erkek bulunmaktadır. Toplam nüfusun 15.364'ü Müslüman, 17.127'si Rum, 5'i Ermeni, 6.895'i Bulgar ve 8'i Yahudi'dir. Bkz.: SVE-1310 Malî Senesi, Nüfus Cetveli, s.s.y.

³⁶⁹ Dönemin Cısr-i Mustafa Paşa'sın da Osmanlı vatandaşı 13.447 kadın, 14.203 erkek ve yabancı olarak 226 kadın ve 349 erkek bulunuyordu. Bunların 10.427'si Müslüman, 4.317'si Rum, 34'ü Ermeni, 12.924'ü Bulgar, 98'i Katolik ve 425'i Yahudi'dir. Bkz.: SVE-1310 Malî Senesi, Nüfus Cetveli, s.s.y.

³⁷⁰ Ortaköy'de 15.122 kadın, 15.671 erkek yerli nüfus yaşarken, yabancı olarak 87 kadın ve 127 erkek bulunmaktadır. Yerli ve yabancı nüfusun 16.119'u Müslüman, 10.435'i Rum ve 4.480'i Bulgardır. Bkz.: SVE-1310 Malî Senesi, Nüfus Cetveli, s.s.y.

³⁷¹ Dimetoka'nın yerli kadın nüfusu 13.546, erkek nüfusu 14.084'tür. Yabancı olarak ise 296 kadın, 429 erkek vardır. Bu toplam içerisinde yerli ve yabancı olarak 8.245 Müslüman, 17.978 Rum, 200 Ermeni, 1.310 Bulgar ve 622 Yahudi bulunmaktadır. Bkz.: SVE-1310 Malî Senesi, Nüfus Cetveli, s.s.y.

³⁷² Sancağın nüfusu en az kazası olan Havsa'nın Osmanlı vatandaşı olan kadın nüfusu 6.910, erkek nüfusu 7.445'tir. Yabancı kadın miktarı 19, erkek ise 57 olarak belirtilmiştir. Kazanın toplam nüfusunun 7.217'si Müslüman, 5.945'i Rum ve 1.269'u Bulgar'dır. Bkz.: SVE-1310 Malî Senesi, Nüfus Cetveli, s.s.y.

³⁷³ Kırcaali'de yerli olarak belirtilen 35.554 kişinin tamamı Müslüman'dır. Osmanlı vatandaşı olmayan yabancı nüfus içerisinde 55 kadın, 114 erkek Müslüman bulunurken, yine yabancı olarak 3 kadın ve 99 erkek Rum, 7 kadın ve 11 erkek Yahudi Kırcaali'de yaşamaktadır. Bkz.: SVE-1310 Malî Senesi, Nüfus Cetveli, s.s.y.

% 31'i Rum, % 13,33'ü Bulgar ve % 3,66'sı Yahudi nüfustan oluşurken, Ermeni, Katolik, Protestan ve Latinlerin toplam nüfus içerisindeki oranı % 1,78'dir.

Aynı sâlnâmede Edirne Vilâyetinin toplam nüfusu 954.636 olarak belirtilirken³⁷⁵, bu rakama göre Vilâyetin % 28.80'i Edirne Sancağı'nda yaşıyordu.

1894'te belirtilen bu nüfus miktarı, 1901 senesine kadar aynı miktarda kalmıştır. Bu arada yayınlanan 6 sâlnâmede de 1894 senesine ait nüfus bilgileri yayınlanmıştır³⁷⁶.

XX. yüzyılın bu ilk senelerinde Edirne Sancağının, 142.739'u Müslüman ve 139.271'i gayrimüslim olmak üzere toplam nüfusu 282.010'dur³⁷⁷. 1894'e göre kıyasladığımızda sancağın nüfusu 1901 rakamlarına göre 7.017 kişi daha artmıştır. Bu artış Müslüman nüfusta, gayrimüslimlere oranla daha fazladır. 1894'ten 1901'e kadar Müslümanlarda ki artış % 3,33 olarak gerçekleşirken, gayrimüslimlerde bu artış % 1,77'dir.

Bu sâlnâmeden 2 yıl sonra 1903'te yayınlanan Edirne'nin son sâlnâmesinde ki rakamlar itibariyle sancak genelinde ki nüfus cüzi bir artışla 282.526'ya yükseldi³⁷⁸.

Bu son sâlnâmeye göre Edirne Vilâyetinin merkezi olan Edirne şehrinde 26.547 Müslüman, 15.952 Rum, 2.525 Bulgar, 3.650 Ermeni, 8.033 Musevi, 63 Rum

³⁷⁴ Tabloda belirtilen toplam nüfus miktarı 274.993'tür. Ancak kazaların nüfusu ayrıntılı olarak hesaplandığında toplam nüfus 274.992 olarak çıkmaktadır.

³⁷⁵ SVE-1310 Malî Senesi, s.s.y.; Kemal H. Karpat'ın Edirne Vilâyeti nüfusu için yazmış olduğu rakam 954.535'dir. Bkz.: Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 326-327.

³⁷⁶ SVE-1311 Malî Senesi, s. 234; SVE-1312 Malî Senesi, s. 237; SVE-1313 Malî Senesi, s. 237; SVE-1314 Malî Senesi, s. 240; SVE-1315 Malî Senesi, s. 248; SVE-1316 Malî Senesi, s. 250.

³⁷⁷ Belirttiğimiz miktarda ki nüfus merkez kaza Edirne ile birlikte, aynı 1894'te ki gibi Cısr-i Mustafa Paşa, Kırcaali, Ortaköy, Dimetoka, Uzunköprü ve Havsa kazalarında yaşamaktadır. Sancakta, bu kazalara bağlı olarak 27 nahiye ve 475 köy bulunmaktadır. Bkz.: SVE-1317 Malî Senesi, s. 301.

³⁷⁸ SVE-1319 Malî Senesi, s. 906.

ve Ermeni Protestan ve 43 Bulgar Katolik olmak üzere 56.813 kişi 213 mahallede 11.076 hanede yaşıyordu³⁷⁹.

Şehirle birlikte Çöke³⁸⁰, Üsküdar³⁸¹ ve Ada³⁸² namında 3 nahiyesi ve 113 köyü bulunan Edirne kazasının 94.590³⁸³ nüfusu bulunmaktadır. Nüfusun, 44.491'i İslam, 28.749'u Rum, 9.524'ü Bulgar, 3.793'ü Ermeni ve 8.033'ü Yahudi'dir. Toplam nüfusun, 50.256'sı erkek, 44.334'ü kadındır³⁸⁴. Buna göre 1903'te mevcut olan Edirne kazası nüfusunun % 60.06'sı Edirne şehrinde yaşamaktadır.

Sancağın diğer kazalarında yaşayanlar mensup oldukları dine ve millete göre ayrı olarak kayıt edilmiş ve XX. yüzyıl başlarında yayınlanan ikinci ve Edirne Vilâyeti'nin sonuncu sâlnâmesinde gösterilmiştir (Bkz. Tablo 9)

Tablo 9. 1903 Kayıtlarına göre Edirne Sancağı Kazalarının (Edirne kazası hariç)
Nüfus Miktarları.

Kaza	Din/Millet							
	İslam	Rum	Bulgar	Musevi	Ermeni	Katolik	Kıpti	Toplam
Cisr-i Mustafapaşa ³⁸⁵	10432	4325	12910	417	35	89	-	28208
Kırcaali ³⁸⁶	37508	102	-	18	-	-	-	37628

³⁷⁹ SVE-1319 Malî Senesi, s. 908-909. Bu rakamlara göre Edirne şehrinde bir hanede ortalama 5.12 kişi yaşamaktadır.

³⁸⁰ Çöke nahiyesine bağlı 43 köy ile 4 çiftlikte yaşayan nüfus 12.056'dır. (6.140 İslam, 1.807 Rum ve 4.109 Bulgar) Nahiye'nin merkezi olan Hacı Danişmend köyünün nüfusu ise 630'dur. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 969.

³⁸¹ Üsküdar nahiyesi genelinde 1.678 hanede 4.298 Müslüman, 2.526 Rum ve 2.471 Bulgar yaşıyordu. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 963.

³⁸² 35 köy ile müstakil 10 çiftliği bulunan Ada nahiyesinin 7.506 Müslüman, 9.178 Rum, 376 Bulgar, 86 Ermeni olmak üzere toplam nüfusu 17.146'dır. 1903'te bu nüfus 6.974 hanede yaşıyordu. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 972.

³⁸³ Edirne şehri ile birlikte Çöke, Üsküdar ve Ada nahiyesi için verilen toplam nüfus rakamlarına göre çıkan rakam 95.310'dur. Oluşan fark 720'dir.

³⁸⁴ SVE-1319 Malî Senesi, s. 906-907.

³⁸⁵ Kaza genelindeki toplam nüfusun 8300'ü kaza merkezinde 1853 hanede yaşarken, kazanın nahiye'leri ve köy'leri ile toplam hane sayısı 5599'dur. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 975-976.

³⁸⁶ Kırcaali kazası merkezinde 475 hanede 1588 kişi yaşıyordu. Kaza genelinde toplam 6346 hane vardır. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 980.

Ortaköy ³⁸⁷	16951	11337	5005	-	-	-	-	33293
Uzunköprü ³⁸⁸	16959	18063	7346	7	8	-	520	42903
Dimetoka ³⁸⁹	8499	19045	1418	717	220	-	-	29899
Havsa ³⁹⁰	8278	6411	1436	-	-	-	-	16125
Toplam	98627	59283	28115	1159	263	89	520	188056

1903 senesinde ki bu kayıtlara göre Edirne merkez kazasından sonra nüfus en çok Uzunköprü’de, en az ise Havsa kazasındadır. Kırcaali kazasında ki Müslüman nüfus, kazanın toplam nüfusunun % 99,68’ini oluştururken, Uzunköprü ve Dimetoka kazalarında Rum nüfus Müslümanlardan daha fazladır.

Kırcaali’de Bulgar nüfus bulunmazken, Bulgarların en yoğun olduğu kaza Cısr-i Mustafa Paşadır. Az olan Yahudi ve Ermeni nüfus, en çok Dimetoka’da, Katolik Hıristiyanlar sadece Cısr-i Mustafa Paşa’da, Müslüman Kipti’ler ise sadece Uzunköprü’de bulunmaktadır. Edirne merkez kazası haricinde sancağın diğer kazalarında ki Müslüman nüfus toplam nüfusun % 52.44’ünü oluştururken, % 31.52’si Rum, % 14.95’i Bulgar, geriye kalan nüfusun % 1.09’u Yahudi, Ermeni, Katolik ve Müslüman Kipti’lerden oluşmaktadır.

3. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesi ve Sonrasında Edirne Sancağı Nüfusunun Değerlendirilmesi

Daha önce belirtildiği üzere savaştan hemen önce yayınlanan son sâlnâmede sancağın erkek nüfusu 207.072’dir. Erkekler kadar kadın nüfusu olduğu varsayılırsa

³⁸⁷ SVE-1319 Malî Senesi, s. 985.

³⁸⁸ Uzunköprü merkezinde 963 hanede 2326 erkek ve 2258 kadın olmak üzere 4584 Müslüman mevcuttur. Ayrıca kaza merkezinde 252 hanede 709 erkek ve 717 kadın Rum, 84 hanede 342 erkek ve 347 kadın Bulgar, 3 hanede 4 erkek ve 3 kadın Yahudi, 5 hanede 3 erkek ve 6 kadın Ermeni ile 97 hanede 256 erkek ve 261 kadın Müslüman Kipti ikamet etmektedir. Buna göre 6824 olarak belirtilen tüm kazadaki hane sayısının 1404’ü Uzunköprü merkezinde 7232 nüfusu barındırmaktadır. SVE-1319 Malî Senesi, s. 990-992.

³⁸⁹ Merkez kazanın nüfusu 9300’dür. Tüm kaza genelinde 5001 hane vardı. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 996-997.

³⁹⁰ Havsa merkezinde 350, tüm kazada ise 3411 hane bulunmaktadır. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 1002-1004.

Edirne Sancağı, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının hemen öncesinde yaklaşık 415.000 civarında nüfusa sahipti.

Savaş ve işgal sonrası belirtilen ilk kayıta ise sancağın toplam erkek ve kadın nüfusu 185.368'dir ki bu sayının ilk rakamlarıydı.

Savaştan sonra, Sancağın yaklaşık 50.000 erkek veya 100.000 erkek ve kadın nüfusunun bulunduğu Kırklareli, Pınarhisar, Makri-Ferecik, Babaeski ve Kızılağaç kazaları idarî olarak Edirne Sancağı'na bağlılığı sona ermiştir. Edirne merkez kazası ile birlikte Havsa, Uzunköprü, Cısr-i Mustafa Paşa, Dimetoka sancağa bağlı kaza konumunu devam ettirirken, Ortaköy sancağın yeni kazası olmuştur. Savaş öncesi yaklaşık kadın-erkek 415.000 civarında nüfus varlığına sahip olabilecek Edirne Sancağı'nda, savaş sonrası yaklaşık 100.000 kişinin yaşadığı yukarıda belirttiğimiz kazaların ayrılmasıyla 315.000 civarında kadın ve erkek nüfus kalmış olmalıydı. Ayrıca 27.176 toplam nüfusa sahip Ortaköy'ün sancak kazası olmasıyla toplam nüfus yaklaşık 340.000 civarında olması gerekirken, 1893'te açıklanan Edirne Sancağı nüfusu ise 239.073'tür. Yaklaşık 100.000 olarak gerçekleşen bu nüfus farkı Edirne'nin 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında yaşadığı felaketin boyutlarını ortaya çıkarmaktadır.

Genel olarak kabul gören “erkekler kadar kadın nüfus varlığı” tezinin Kadın-Erkek nüfusunun verildiği sâlnâmelere göre ortaya çıkan hata payı oranları ise yıllara göre değişmektedir. Sancakta 1885'te Osmanlı vatandaşı kadınlar, erkeklere göre % 6,49, 1894 senesinde % 4,24 oranında daha azdır. 1903'te Edirne kazasında ise kadınlar erkeklere göre % 11,78 oranında daha az nüfusa sahipti.

4. Edirne Sancağı'nda Ortalama 1 Sene İçerisinde Meydana Gelen Doğum-Ölüm Oranları ve Elde Edilen Nüfus Hâsılatı

Yayınlanan 28 sâlnâme içerisinde sadece H. 1310 (1893) senesi kayıtlarında önceki sene kazalarda gerçekleşen doğum ve ölüm miktarları ile kazaya gelen-gidenlerin sayısı ve elde edilen nüfus hâsılatları belirtilmiştir.

Bu kayıtlara göre Edirne kazasına 9.829 “**iyâb-ü zehâb**” (gelen ve giden) olmuş, 47.183 buçuk kuruş nüfus hâsılatı elde edilmiştir³⁹¹. Edirne’den sonra gelen ve giden sayısı bakımından en hareketli kaza Cısr-i Mustafa Paşa’dır³⁹² (Bkz. Tablo 10).

Tablo 10. 1893 kayıtlarına göre Edirne Sancağı Kazalarının Nüfus Hâsılatları, Gerçekleşen Doğum ve Ölümler ile Kazalara Gelen ve Gidenlerin Miktarları.

Kaza	Nüfus Hâsılatı (Kuruş)	Doğum	Ölüm	Kazaya Gelen	Kazadan Giden	Nüfus Toplamı
Cısr-i Mustafa Paşa	7.595,50	779	285	3.800	4.625	27.138
Kırcaali	12.136	462	217	2149		34.075
Dimetoka	3.512	358	201	250	99	26.551
Uzunköprü	8.964	936	639	195	159	38.645
Ortaköy	7.110	669	223	700	730	30.689
Havsa	1.540	1007	340	-	-	14.418

Bu bilgilere göre Kırcaali kazası en çok nüfus hâsılatı elde edilen kaza merkezidir. Kazaların nüfus idarelerince vatandaşa hazırlanan Nüfus tezkeresi ve sair gelirlerden elde edilen nüfus hâsılatının en az gerçekleştiği kaza ise Havsa’dır. Ancak nüfus hâsılatı ve nüfusu en az olan Havsa, en çok doğumun olduğu kazadır. En az doğum Dimetoka’da gerçekleşmiştir. Genelde aynı seviyelerde gerçekleşen ölüm miktarlarında ise Uzunköprü diğerlerine oranla rakamsal olarak hayli öndedir. Cısr-i Mustafa Paşa’dan sonra gelen ve gideni en çok olan kaza Kırcaali’dir³⁹³.

³⁹¹ SVE-H.1310, s. 255.

³⁹² SVE-H.1310, s. 310, 312, 326-327, 350, 367-368, 372, 386, 388, 406.

³⁹³ Belirtilen doğum ve ölüm miktarları tüm kazada gerçekleşenleri ifade ederken, gelen-gidenlere ait rakamlar sadece kaza merkezleri için verilmiştir.

III. EĞİTİM ve KÜLTÜR

Eğitim kavramını, bireyin zihinsel, bedensel, duygusal ve toplumsal yeteneklerinin, davranışlarının geliştirilmesi ya da bireye yeni yetenekler, davranışlar, bilgiler kazandırılması yolunda yapılan faaliyetlerin tümü olarak nitelendirebiliriz. Eğitim ile yetişen nesillerin topluma uyumu sağlanarak, milli kültür genç kuşaklara aktarılabilir. Bu şekilde fert ve cemiyet hayatında bir ahenk meydana getirilebilir. Toplumun eğitimi ise topluma yön veren, kaderini tayin eden bir kavram olarak karşımıza çıkar.

Eski medeniyetlerden bu güne eğitime önem veren toplumlar, diğer toplumlar üzerinde egemen olma özelliğini sürdürmüş, eğitime önem vermeyenler ise geri kalarak yok olmuşlardır.

Türkler eğitime her zaman önem göstermiş, Türk tarihinin Osmanlı döneminde de gittikleri yerlerde mektep ve medreseler kurarak, eğitim ve öğretim alanında faaliyetler yapmıştır.

Klasik Osmanlı Eğitim sisteminde Sıbyan mektepleri, medreseler ve özel eğitim veren Enderun mektepleri olmak üzere örgün eğitim veren 3 kurum bulunmaktadır³⁹⁴. Bu geleneksel sistemde Enderun Mektebi hariç, diğerleri vakıflara bağlı olarak kurulmuş ve yaşatılmıştır³⁹⁵.

Din esasına göre şekillenen eğitim sisteminin ilk basamağı ve medreselerin bir alt kademesi olan sıbyan mektepleri, okuma-yazma, temel dini bilgiler ile basit hesap işlemlerinin verildiği ilkokullardır³⁹⁶. Medreseler ise dini esasa dayalı eğitimin

³⁹⁴ Ahmet Cihan, *Osmanlı'da Eğitim*, 1. Baskı, 3F Yayınevi, İstanbul 2007, s. 12.

³⁹⁵ Hasan Cicioğlu, *Türkiye Cumhuriyetinde İlk ve Orta Öğretim (Tarihi Gelişimi)*, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları No:140, Ankara 1985, s. 3.

³⁹⁶ Bu mekteplere, her mahallede bulunduğu için "**Mahalle Mektepleri**", taş bina olarak inşa edildikleri için "**Taş Mektep**" ayrıca "**daruttalim**", "**darulilm**", "**muallimhane**" ve "**mekteb-i ibtidâiyye**" de denilmiştir. Okula başlama yaşı 5-6, bitirme ise 13-15 yaşları arasındadır. Mektebin öğretmenleri "**Muallimler**" mahalle veya Câmî imamlarıdır. Kurum içi yapılaşma, ders öğretim metotları ve araçları yönü ile bir gelişme gösterememişler, ancak Osmanlı'nın son dönemlerine kadar da eğitimdeki yenileşme çalışmaları sonucunda yeni usulde öğretim için kurulan İbtidai mektepleri ile

ikinci basamağını teşkil eder. Osmanlılarda yüksek seviyede eğitim ve öğretim medreselerde gerçekleşmiştir³⁹⁷. Enderun deyimi, aslında Osmanlı sarayının iç bölümüne verilen isimdir. Ancak konuyla ilgili olarak “**Saray Mektebi**” anlamında kullanılmıştır³⁹⁸. Bu kurum, Osmanlı eğitim sistemi içinde özel bir yere sahipti. Seçkin yönetici-devlet adamı kadrosu oluşturma, elit bir grup yetiştirme kurumu özelliği taşıyordu³⁹⁹. Devletin eğitim sistemi temel eğitimden başlayarak yüksek öğrenime kadar her düzeyde XVII. yüzyıla kadar ülkede nitelikli insan ihtiyacını karşılamıştır. Ancak sistemin diğer unsurlarında meydana gelen bozulma ve çözülmeye paralel olarak belirtilen yüzyıldan itibaren eğitim kurumları da geleneksel özelliklerini kaybetmiştir⁴⁰⁰.

Gerilemesinin sebebini sadece askerî alanda görerek ona göre tedbir almaya başlayan Osmanlı’da, batılılaşma çabası içerisinde XVIII. yüzyılla birlikte çeşitli

---

birlikte kendi usulünde yani eski usul ile öğretime devam ederek varlıklarını korumuşlardır. Sıbyan Mektepleri hakkında bkz.: Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, Matbaa-i Âmire, C. 1, İstanbul 1338, s. 470-473; Yücel Gelişli, “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)”, *Türkler*, C. 15, s. 35-43; Sebahattin Akbaş, “Başlangıçtan II. Meşrutiyet’e Kadar Osmanlılarda Sıbyan Mektepleri (İlköğretim Okulları)”, *Yeni Türkiye (Osmanlı Özel Sayısı II)*, S. 32, Ankara 2000, s. 711-716.

³⁹⁷ Medreselerde, asırlar boyunca Osmanlı’nın din, hukuk ve irfan hayatı için birçok değerli Türk bilgini yetiştirmiş, Osmanlı hâkimiyetine giren bütün büyük şehirlerde ve İstanbul’un fethinden sonra da devlet merkezinde kurulmuş ve ülkenin her tarafına yayılarak gelişmiştir. İlmiye sınıfı medreselerden yetiştirdi. Medrese eğitimi tamamlayanlara kadılık, müftülük, müderrislik, Câmî hizmetleri, kâtiplik vs. gibi görevler verilmiştir. XV. ve XVI. Yüzyıllar Osmanlı medreselerinin yükselme devridir. XVI. Yüzyılın sonlarına doğru medreselerde bozulma başlamıştır. Bozulma sebepleri arasında en büyük etken, geleneksel yapısını muhafaza etmeleri, yenileşmeyi kabul etmeyerek değişen dünyanın gerisinde kalmalarıdır. Medreseler, çeşitli reform çabalarına rağmen çok değişiklik göstermemiş, geleneksel yapıları ile Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar var olmuşlardır. Medreseler hakkında bkz.: Cahid Baltacı, *XV-XVI Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976, s. 1-71; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 1-39; Osman Ergin, *Türk Maârif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 139-172; Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İz Yayıncılık, C. 1, İstanbul 1997, s. 35-40; Fahri Unan, “Osmanlılarda Medrese Eğitimi”, *Osmanlı*, C. 5, Ankara 1999, s.149-160.

³⁹⁸ Cahit Yalçın Bilim, *Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları No:1067 Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 2, Eskişehir 1998, s. 12.

³⁹⁹ Genel olarak devşirme yoluyla saraya alınan Hristiyan kökenli çocuklar burada eğitim görmüştür. Devşirme sisteminin bozulmasından sonra, Müslüman çocuklarda bu mektebe alınmıştır. Enderun mektebindeki eğitim, Osmanlıda ki gerilemeye paralel olarak, medreseler gibi, geliştirilememiş ve zaman içinde devre dışı kalmıştır. Enderun Mektebi hakkında bkz.: İsmail Güven, *Türk Eğitim Tarihi*, Naturel Yayıncılık, Ankara 2010, s. 103-106; Mustafa Akdağ, “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, *DTCF Dergisi*, C. XIII, Ankara 1955, s. 34-36; Ülker Akkutay, “Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderun Mektebi”, *Osmanlı*, C. 5, Ankara 1999 s. 187-193.

⁴⁰⁰ M.Emin Yolalıcı, “XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devletinde Eğitim ve Öğretim Kurumları”, *Osmanlı*, C. 5, Ankara 1999, s. 281.

askerî okullar açıldı⁴⁰¹. Devlet ile eğitim arasında kurulan bu yeni ilişki, XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren, eğitimin diğer alanlarında da yaygınlaşarak, eğitim ve öğretim devlet politikası olma özelliği kazandı. Devletin eğitim ve öğretim kurumları üzerindeki ilk denetimi, çeşitli makam ve otoritelere dağılmış bulunan vakıfların gözetim ve denetimini bir elde toplamak amacıyla, 1826'da kurulan **“Evkaf-ı Hümayun Nezareti”** ile olmuştur. **“Böylece kurulan yeni mektepler, ilk defa devlet kuruluşları arasında yer almış oldu.”**⁴⁰².

Askerî ve teknik eğitim kurumları Tanzimat öncesi modern eğitim sisteminde önemli bir yer edinmişti. Tanzimat'tan sonra askerî ve teknik okullara öğrenci yetiştiren ortaöğretim kurumları ile idarî görevler ile değişik mesleklerde personel ihtiyacını karşılamak amacıyla sivil mesleki ve teknik okullar açıldı. 1857'de **“Maârif-i Umumiye Nezareti”**nin kurulmasıyla bugünkü Milli Eğitim Bakanlığı'nın görevlerini yürüten merkezi bir örgüt faaliyete geçti. 1 Eylül 1869 tarihli **“Maârif-i Umumiye Nizâmnâmesi”** ile eğitim işlerinde düzenlemelere girişildi ve taşra yönetim örgütü kuruldu⁴⁰³.

⁴⁰¹ **“Batı esintili ilk askerî eğitim girişiminin, kısa Lale Devri'nde (1718-30) 300 kadar talimli asker yetiştirmek olduğu, kimi tarihlerde yazılıdır. 1734'te de ilk yıllarda çok varlık gösterememiş olan bir Kumbaracı Kışlası “Humbarahane” ile bu alanda teknik eğitim içinde “Hendesehane” açıldı.”** Bkz.: Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 61; **“Batılılaşma çabalarının ilk önemli eğitim kurumu ise 1773'te açılan “Mühendishane-i Bahr-i Hümayun” dur.”** Bkz.: Erdal Ceyhan, *Türk Eğitim Tarihi Kronolojisi*, Ulusal Bellek Yayınları, Edirne 2004, s. 12.

⁴⁰² Hasan Cicioğlu, *a.g.e.*, s. 4.

⁴⁰³ Bu nizâmnâme ile yeni kurulan devlet okulları şu üç kademe halinde belirlendi: 1- İlköğretim okulları: Sıbyan okulları, İbtidaiyeler ve Rüşdiyeler. 2- Ortaöğretim Okulları: İdâdiler ve Sultaniler. 3- Yüksek Öğretim Okulları: Darü'l-fünun ve çeşitli mesleki yüksek okullar. Yine bu nizâmnâme ile Türk, azınlık ve yabancı özel okulları, devletin gözetimi ve denetimi altına alınmış olup nizâmnâme çok fazla değişikliğe uğramadan II. Meşrutiyet (1908)'e kadar yürürlükte kalmıştı. Özellikle II. Abdülhamid döneminde eğitimle ilgili kanunlar esaslı olarak uygulanmış, bu konudaki eksiklikler giderilmiştir. 1913 tarihinde **“Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-u Muvakkatı”** ile ilköğretimde değişikliğe gidilerek, ibtidâiler ile rüşdiyeler birleştirilmiş, 5 yıllık idâdiler ortaöğretimin birinci devresi, 7 yıllık idâdiler **“Sultaniye”** çevrilerek ortaöğretimin ikinci devresi sayılmıştır. Öğretmen yetiştirmeye önem verilmiş, yükseköğretim kurumlarının yenileştirilmesine çalışılmıştır. Sonuçta Türk Eğitim Tarihinin Osmanlı Devleti dönemi Cumhuriyet ile sona ermiştir. Tanzimat ve sonrası dönem ile genel olarak Osmanlı'da eğitim hakkında bkz.: İbrahim Ethem Başaran, *Türkiye Eğitim Sistemi*, 3. Basım, Yargıcı Matbaası, Ankara 1996, s. 12-16, 75-94; Ali Güler, *Türk Eğitim Politikalarının Tarihsel Süreci*, Yeryüzü Yayınevi, Ankara 2004, s. 66-78, 133-152; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu (1773-1923)*, Uzman Yayınları, Ankara 1987, s. 5-245; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 3. Baskı, TTK, Ankara 1999, s. 1-166; Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, DİE, Tarihi İstatistikler Dizisi C. 6, Ankara 2000, s. 3-11; Ayrıca yabancı bir seyyahın 1892 senesinde yaptığı seyahatte gördüğü Osmanlı eğitim yapısı hakkında ki gözlemleri ve aktardığı bilgiler için bkz.: Şibli Numani, *Anadolu, Suriye ve Mısır*

Osmanlı Devleti, eğitim ve öğretim kurumlarını açma ve yönetme hususunda Müslümanları serbest bıraktığı gibi azınlıklarda serbest bırakmıştır. Azınlıklara ait okullar, aynı Müslüman okulları gibi devlet tarafından değil, zenginler, hayırseverler ve cemaatler tarafından kurulmuş ve desteklenmiştir. Azınlık okulları Rum, Ermeni ve Yahudilere ait okullar olup, cemaat ruhanî reisleri ile kiliselerin denetimindeydiler. Bu okullarda uzun süre dini nitelikli eğitim verilmiş, sonraları ise milli nitelikli eğitim ağırlık kazanmıştır. İlk, orta ve meslek veya yüksekokul olarak sınıflandırılan bu okulların yanında okul öncesi özelliğinde kuruluşlar ve yaygın eğitim veren kurumlarda bulunmaktadır. Azınlıklara ait okullar haricinde açılmış olan diğer gayrimüslim okullar ise “**yabancı okullar**”dır. Osmanlı Devletinden aldıkları imtiyazlar ile batılı ülkeler çeşitli mezhepleri himaye altına alarak bunlara yönelik Osmanlı coğrafyasında çeşitli sözde eğitim ve kültür kurumları açmış, ancak açılan bu eğitim kurumlarının devletin yıkılışında önemli etkileri olmuştur⁴⁰⁴.

Sultanların şehri Edirne, tarihsel yolculuğu içerisinde çeşitli unvanlar ile anıldığı gibi eğitim ve kültürel faaliyetleri ile önemli merkezlerden biri olmuştur. Osmanlı’ya başkentlik yapmış olan Edirne’nin eğitim ve kültürel katkıları ile devletin büyümesine ve güçlenmesine önemli katkısı olduğu belirtilebilir. Osmanlı’nın önemli eğitim kurumlarının öncüleri olan medreseler Edirne’de kurulmuş bu medreselerde önemli âlimler yetişmiş ve ders vermişlerdir. Ancak genel olarak yaşanan gerileme eğitim alanında da kendinin göstermiş ve Osmanlı’nın önemli şehirlerinden biri olan Edirne’de bundan nasibini almıştır.

Seyahatnamesi (Sefernâme-i Rûm u Şâm u Mısır), Risale, Tercüme: Yusuf Karaca, İstanbul 2002, s. 63-82].

⁴⁰⁴ 1869 nizâmnameinde azınlıkların eğitimi hakkında da hükümler bulunmaktadır. Buna göre, azınlıkların belli şartlar altında özel okullar açabilmeleri ve bazı okullarda Müslüman çocukları ile birlikte okuyabilecekleri belirtilmiştir. Bkz.: Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 473; Azınlık ve Yabancı Okulları hakkında ayrıca bkz.: Adnan Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006, s. 5-21; İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1999, s. 102-121; Cemil Koçak, “Tanzimat’tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C. 2, İstanbul 1985, 485-494; M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetimleri Açısından)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1990, s. 57-58.

XIX. Yüzyıl Osmanlı için isyan ve savaşların yanı sıra yenileşme mücadelesinin de verildiği dönemdir. Aynı yüzyılda yeniden yapılanma çabaları için yapılan yeni girişimler eğitim faaliyetleri içinde gerçekleşmiştir. Devletin, ilköğretimden başlanarak yüksek öğretime kadar uygulanmasına karar verdiği yeni usulde eğitim çabalarının dönemin Edirne Sancağı sınırları içerisinde uygulanıp uygulanmadığını sâlnâmelere takip etmek mümkündür.

İncelenen sâlnâmelere göre Edirne Sancağı'nda eski usulde eğitim veren Sıbyan mektepleri, yeni usulde eğitim vermesi için çaba gösterilen İbtidâî'ler, Rüşdiye'ler ve İ'dadî'nin yanı sıra askerî eğitim veren mekteplerde bulunuyordu. Dönemin taşrada açılan ilk öğretmen mektebi de Edirne şehrindeydi. Faal olarak eğitime devam eden medreseler geçmiş dönemlerde ki kadar olmasa da özellikle Edirne şehrinde eğitim vermeye devam ederken, kazalar içerisinde sadece Kırcaali'de ki medrese varlığını devam ettirebilmiştir.

Müslüman mekteplerin yanı sıra Rum, Yahudi, Ermeni ve Bulgarlara ait mekteplerde sancak genelinde kendi azınlıklarına eğitim verirken, varlıklı Müslüman ve gayrimüslim çocukların devam ettiği özel mektepler ile misyoner olarak nitelendirebileceğimiz yabancı okullarda eğitim alanında faaliyet göstermişlerdir.

Özellikle Edirne Vilâyeti'nde valilik yapan Rauf Paşa, Kadri Paşa ve Hacı İzzet Paşa, Edirne Sancağı'nın yanı sıra tüm Edirne Vilâyeti genelinde eğitime destek sağlamışlardır. Rauf Paşa valiliği döneminde Hamidiye Mektebini esasen teşkil etmiş ve eğitim alanında verimli çalışmalar yapmıştır. Kadri Paşa'nın valiliği döneminde Vilâyet genelinde 60 yeni okul açılmış, 25 okulda onarılmıştır⁴⁰⁵. Hacı Ahmet İzzet Paşa'nın da eğitim alanında gerçekleştirdiği yatırımlar oldukça fazladır⁴⁰⁶.

⁴⁰⁵ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 12, 14.

⁴⁰⁶ Hacı Ahmet İzzet Paşa'nın Edirne Vilâyeti valiliği döneminde hayatın her alanında birçok girişi ve başarılı çalışması bulunmaktadır. Gerek eğitim gerekse diğer alanlarda yaptığı çalışmalar hakkında bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 20-24.

A. SANCAĞIN EĞİTİM KURUMLARI

1. Sivil Mektepler

a. Sıbyan ve İbtidâî Mektepleri

Sıbyan Mekteplerinin Osmanlı Devleti'nde eğitim sisteminin ilk basamağı olduğunu daha önce belirtmiştik. Bu mekteplerin ıslahı yahut ibtidâî⁴⁰⁷ adı altında yeni usulde öğretim yapan okulların açılması için ilk teşebbüs 1870 tarihinde başlamış ve 1872'de İstanbul'da ilk ibtidâî kabul edilen “**Numune Mektebi**” açılmıştır⁴⁰⁸.

Edirne'de ise Edirne Vilâyeti Valisi Rauf Paşa, 2. defa valilik yaptığı R. 9.Teşrin-i Sâni. 1296 (21.Kasım.1880)-25.Kânûn-ı Sâni.1296 (6.Şubat.1881) dönemi içerisinde ibtidâî mekteplerinin düzeltilmesi ve iyileştirilmesi için girişimlerde bulunmuş ve aynı dönem içerisinde yeni usulde eğitime örnek olması amacı ile Selimiye İbtidâîsi açılmıştır⁴⁰⁹.

Edirne Vilâyeti Sâlnâmelerinde ibtidâîler hakkında verilen ilk bilgiler H. 1300 (1883) tarihli 9. defa yayınlanan sâlnâmededir. Bu kayıtlara göre şehirde erkek öğrenciler için 5, kız öğrenciler içinse 3 adet ibtidâî mektebi vardı. Selimiye, Taşlık, Ayşehatun, Kirişhane Taş ve Yakub Kılarî ibtidâî mekteplerinde toplam 302 erkek öğrenci ve Çiçekli, Yahya Efendi ve Kirişhane'de Yeşilce ibtidâî mekteplerinde ise 120 kız öğrenci öğrenim görmekteydi⁴¹⁰. Bunlardan başka yeni usulde eğitime göre tertip ve düzen sağlanmaya çalışılan “**bir hayli**” sıbyan mektebi bulunuyordu⁴¹¹.

⁴⁰⁷ “İlk tahsil veren mektepler için kullanılan bir tabirdir. Ondan evvel bunun yerine “Sıbyan Mektebi” tabiri kullanılırdı. İbtidainin kelime anlamı “ilk”, “başlangıç” olup, 1876’dan sonra ilkokul karşılığı olarak ibtidâî mektebi adı kullanılmıştır.” Bkz.: Mehmet Zeki Pakalın, “İbtidai” a.g.s., C. 2, s. 14; Bayram Kodaman, a.g.e., s. 64.

⁴⁰⁸ Mahmud Cevad, a.g.e., s. 134; Cahit Yalçın Bilim, a.g.e., s. 154; Bayram Kodaman, a.g.e., s. 64.

⁴⁰⁹ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 12-13; SVE-H. 1310, s. 154.

⁴¹⁰ SVE-H. 1300, s. 86.

⁴¹¹ SVE-H. 1310, s. 228; Edirne şehrinde varlığı belirtilen ibtidâîler haricindeki sıbyan mektepleri hakkında sâlnâmelerde ayrıntı verilmemiştir.

1884 yılında yukarıda belirtilen kız öğrencilere ait mekteplerden başka yeni olarak Kadriye⁴¹² ve Kanlıbınar ibtidâî mektepleri bulunmakta olup, böylece erkekler gibi kız ibtidâî sayısında 5 olmuş, şehirde sayıları 10 olan ibtidâîler 325 erkek ve 208 kız öğrenci mevcuduna ulaşmıştır⁴¹³.

1885 yılında mevcut olan ibtidâî mekteplerinden başka yeni olarak erkekler için Konyalı ve kız öğrenciler içinde Tahmis ve Güzelcebaba mekteplerinden bahsedilmekte, Kanlıbınar mektebi hakkında ise bilgi bulunmamaktadır. Muallimi Abdullah Efendi olan Konyalı erkek ibtidâîsinde 40, Hafız Mustafa Efendi'nin muallimlik yaptığı kızlara mahsus Tahmis mektebinde 35 ve diğer kız ibtidâîsi olan Güzelcebaba mektebinin de muallim Ali Efendi yönetiminde 45 öğrenci mevcudu vardır. Yeni mekteplerle birlikte tüm ibtidâîlerde erkek öğrenci sayısı 460, kız öğrenci sayısı ise 298'dir⁴¹⁴.

Aynı yıl Edirne Sancağı'nın tümünde, 176'sı iyi, 6'sı ise harap durumda olarak belirtilen toplam 182, Edirne Vilâyetinde ise toplam 958 "Sıbyan Mektebi" bulunmaktadır. H. 1302 (1885) tarihli sâlnâmede Sıbyan mektebi tabiri yazılı ise de, H. 1303 (1886) tarihine ait sâlnâmede "**ibtidâî mektepleri**" başlığı kullanılmış, bununla birlikte Edirne sancağındaki toplam mektep adedi yine 182 olarak belirtilmiştir⁴¹⁵. (Bkz. Grafik 2)

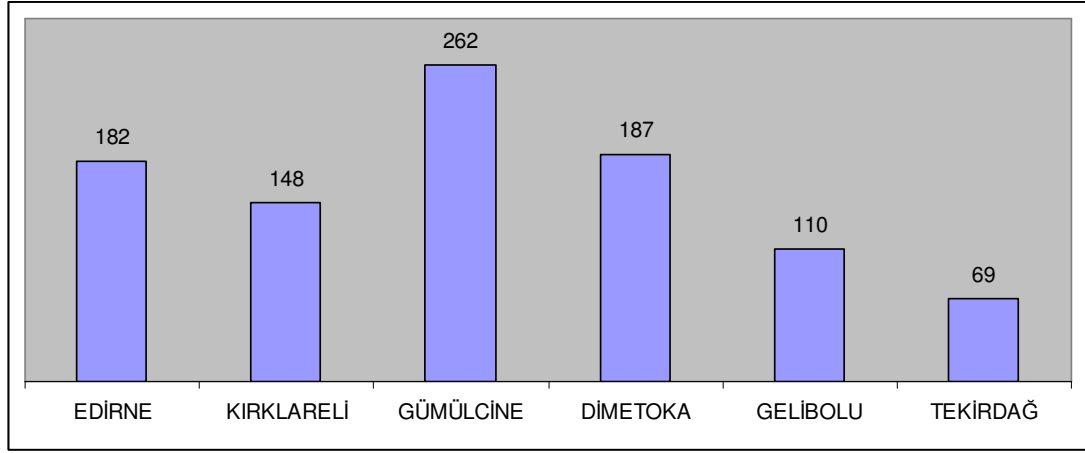
⁴¹² Bu mektep Köseç Balaban Mahallesi ahalisi tarafından yeni baştan yaptırılmış ve resmi açılışı 1883 Eylül ayında yapılmıştır. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 15; SVE-H. 1310, s. 155.

⁴¹³ SVE-H. 1301, s. 94.

⁴¹⁴ SVE-H. 1302, s. 96.

⁴¹⁵ SVE-H. 1302, s. 251; SVE-H. 1303, s. 259.

Grafik 2. Edirne Vilâyeti Sancaklarında 1885 ve 1886 senelerinde mevcut olan İbtidâî Mektepleri

Bu bilgilere göre belirtilen senelerde Vilâyet genelindeki ibtidâîlerin % 19'u Edirne Sancağı'ndadır.

Dönemin Edirne'sinde eğitime verilen önemin açık bir örneğinde yapılan girişim ve uygulamalardır. Yeni usule göre eğitim verecek Müslüman İbtidâî mekteplerinin daimi olacak masraflarının karşılanması amacıyla 1887'de Kulekapısı civarında bir hotel, iki gazino ile bir kıraathane, bir tiyatro binası, bir buzhane ve bahçeli muntazam bir daire yaptırılmıştır⁴¹⁶. Bu işletmeler, kiraya verilerek ya da bizzat Maârif İdaresi tarafından yönetilerek gelir getirmiş olmalıdır. Özellikle bu zor senelerde yaşanan malî sıkıntılara rağmen eğitime katkı amaçlı bu uygulama dikkat çekicidir.

Her ne kadar Edirne şehrinde yeni usule göre temel eğitim verildiği belirtilse de⁴¹⁷, 1897 senesinde Edirne'de doğmuş ve tarifine göre Muradiye ibtidâîsinde okumuş olan Şevket Süreyya Aydemir'in yazdıklarına göre bu durum pek gerçekçi değildir. Yazar, 5 veya 6 yaşında (1902/1903) senelerinde ilk mektebe başlamış olmalıdır. Yazdıklarına göre, okulun ilk günü sarıklı bir hocanın rahlesinin önüne oturmuş, besmele çekerek, harfleri okumaya başlamıştır. Tarifine göre

⁴¹⁶ SVE-H. 1304, s. 266-267; SVE-H. 1305, s. 270-271.

⁴¹⁷ SVE-H. 1310, s. 228.

dönemin Muradiye İbtidâisi; “*Muradiye Câmîinin müstemilâtından bir parçaydı. Belki de bu Câmîyle beraber yüzlerce yıl önce yapılmıştı. Büyük pencereleri kalın demir kafeslerle örülmüştü.*”. Burada öğrendiğimiz bir diğer husus da Perşembe günleri mektep erken kapanmaktadır⁴¹⁸.

Yukarıda belirtilenlerden başka farklı senelerde Edirne merkezinde bulunan erkek ve kız öğrencilere mahsus ibtidâî mekteplerinin isimleri ile öğrenci sayıları Tablo 11 ve Tablo 12’de gösterilmiştir.

Tablo 11. Edirne Merkezinde 1886-1903 Seneleri Arasında Erkek Öğrencilere Mahsus İbtidâî Mektepleri ve Öğrenci Sayıları⁴¹⁹:

Mektepler	1886	1887	1888	1889	1894	1899	1903
Selimiye	150	165	168	199	65	65	244
Taşlık	75	85	98	104	55	63	52
Kirişhane	110	150	115	124	170	190	154
Ayşehatun	155	150	128	127	86	65	61
Konyalı	40	50	43	44	37	45	49
Muradiye	60	150 ⁴²⁰	156 ⁴²¹	110	150	170	98
Karabulut	-	-	-	20	118	110	143
Yıldırım	-	-	-	58	47	25	30
Üçşerefeli	-	-	-	-	32	55	133

⁴¹⁸ O dönemin Edirne’inde yaşadıklarından bahsettiği bu eserinde yazdıklarına göre; oturduğu mahallede kendisinden başka çocuğun okula gitmediğini, çocukların çalışabilecek yaşa geldiğinde ya bir dükkâna çırak olduğunu ya da ağalarının, babalarının yanında kır ve toprak işlerine başladıklarını belirtmektedir. Ayrıca aktardığına göre, “*Büyük, küçük mahalle halkının mektebe, okuma bilene, kitaba karşı içten gelen, yerleşmiş saygısı vardı. Bizim mahalle halkı için, mektep, kitap ve okuyan insan, büyük ve mutlu varlıklardı. Mesela bizim mahalle sokaklarında yerlerde hiçbir yazılı kâğıt parçası görülmezdi. Nereden gelmişse gelmiş, ister bir rüzgâr uçurmuş olsun sokağa düşen her yazılı kâğıt parçasını gören büyük küçük herkes, onu hemen yerden kaldırır, bir saçak arasına, bir duvar kovuğuna sokuşturur, ayakaltından kurtarırdı. Çünkü üzerinde harfler, yazılar taşıyan bir kâğıt parçası kutlu ve mübarek bir şeydi.*” Bkz.: Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, Öz Yayınları, Ankara 1959, s. 34-37.

⁴¹⁹ SVE-H. 1303, s. 96; SVE-H. 1304, s. 65; SVE-H. 1305, s. 67; SVE-H. 1306, s. 67; SVE-1310 Malî Senesi, s. 88-89; SVE-1315 Malî Senesi, s. 73; SVE-1319 Malî Senesi, s. 674-675.

⁴²⁰ Toplam 150 öğrencinin 70’i erkek, 80’i ise kız öğrenci olarak belirtilmiştir.

⁴²¹ Toplam 156 öğrencinin 113’ü erkek, 43’ü ise kız öğrenci olarak belirtilmiştir.

Yeni İmarat	-	-	-	-	65	86	86
Kadriye	-	-	-	-	31	-	-
Keçeciler	-	-	-	-	-	-	23
Toplam	590	750	708	786	856	874	1073

Verilen kayıtlara göre ilk mekteplerde okuyan erkek öğrenci sayısında sadece 1888’de bir önceki seneye göre bir azalma olmuş, diğer senelerde ise artış yaşanmıştır. 1886’da ki öğrenci sayısı ile 1903’te mevcut olan öğrenci sayısını kıyasladığımızda ise erkek öğrenci sayısında yaşanan artış yaklaşık %82 civarında gerçekleşmiştir.

Tablo 12. Edirne Merkezinde 1886-1903 Seneleri Arasında Kız Öğrencilere Mahsus İbtidâî Mektepleri ve Öğrenci Sayıları⁴²²

Mektepler	1886	1887	1888	1889	1894	1899	1903
Kadriye	60	70	-	-	-	-	115
Çiçekli	110	150	136	131	131	-	61
Yahya Efendi	60	70	62	67	69	-	-
Yeşilce	55	70	76	13	80	95	63
Tahmis	45	60	51	49	41	-	-
Güzelcebaba	50	60	58	58	45	15	37
Kuşcu Doğan	-	-	-	40	85	65	128
Şekerci	-	-	-	35	80	-	-
Yıldırım	-	-	-	-	15	80	30
Câmîi İbrahim Paşa⁴²³	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	380	480	383	393	546	255	434

⁴²² SVE-H. 1303, s. 96; SVE-H. 1304, s. 65; SVE-H. 1305, s. 67; SVE-H. 1306, s. 67; SVE-1310 Malî Senesi, s. 89; SVE-1315 Malî Senesi, s. 73-74; SVE-1319 Malî Senesi, s. 675-676.

⁴²³ 1903 yılında mektep ismi belirtilmiş ancak öğrenci sayısı yazılmamıştır.

Edirne şehrinde her iki tabloda gösterildiği üzere Müslüman'lara ait 22 ibtidâî mektebinde 1903 senesinde kız ve erkek toplam öğrenci sayısı 1.507'dir. Rum öğrencilerin aynı sene 30 mektepte ki toplam sayısı 2.053, Musevi öğrencilerin ise 1.559'dur. Bunlardan başka 1903'te 461 Ermeni öğrenci ile 377⁴²⁴ civarında Bulgar öğrenci kendi milletlerine ait mekteplerde eğitim görüyordu⁴²⁵. 1903 yılında ki bu bilgilere göre şehirde **"ilköğretim seviyesinde bulunan Müslüman öğrenciler"** Müslüman nüfusun % 5,70'sini oluşturmaktadır. Diğer milletlerin kendi toplam nüfusuna göre öğrenci sayılarının oranı ise şu şekildedir: Rum % 12,87, Yahudi % 19,40, Ermeni % 12,63 ve Bulgar öğrenciler % 14,93⁴²⁶. Görüldüğü üzere rüşdiye ve idâdiler haricinde sayısal olarak en çok öğrencinin bulunduğu ibtidâî mekteplerinde bulunan Müslüman öğrencileri bu kıyaslamada kullanmış olsak da Müslümanların eğitime ilgisi diğerlerine göre daha düşük seviyededir.

Ancak Edirne'de ki Müslüman ahalinin çocuklarının eğitim almasına ait ilgileri en azından Osmanlı'nın incelenen bazı bölgelerine göre daha fazladır. Günümüz Türkiye'sinde halen özellikle kızların eğitim almaları yönünden sorunlarının olduğu bilinmektedir. Bu durum o günün şartlarında daha da zor olmalıdır. Bunu biraz daha açmak gerekirse; Kız öğrencilere ait tabloda belirtilen 7 farklı senenin ortalamasına göre o dönem Edirne şehrinde 1 senede ortalama 410 kız öğrenci temel eğitim görmekteydi. 26.547 kişilik Müslüman nüfusa sahip Edirne'de durum böyleyken, 1892 senesinde Bitlis Vilâyeti'nin tümünde temel eğitim gören kız öğrenci sayısı sadece 583'tür⁴²⁷. Konya Sancağı'nın 5 kazasında 1883'te toplam 218

⁴²⁴ 1903 senesinde ait sâlnâmede Bulgar öğrencilerin toplam sayısı içerisinde bazı okulların öğrenci sayıları belirtilmemiştir. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 681.

⁴²⁵ SVE-1319 Malî Senesi, s. 676-681.

⁴²⁶ 1903 senesinde Edirne şehrinde 26.547 Müslüman, 15.952 Rum, 2.525 Bulgar, 3.650 Ermeni ve 8.033 Yahudi nüfus bulunmaktaydı. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 908.

⁴²⁷ Ebru Polat, *H. 1310 (M. 1892) ve H. 1316. 1317. 1318 (M. 1898. 1899. 1900) Tarihli Bitlis Vilâyeti Sâlnâmelerinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, (Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2006, s. 390, 398; Bu teze göre 1892 senesi için Bitlis, Muş, Siirt ve Genç Sancağından oluşan Bitlis Vilâyeti'nin toplam nüfusu 318.911'dir. Ancak bu toplam içerisinde Müslüman nüfus ayrıca belirtilmemiştir. Müslüman nüfus hakkında bir karşılaştırma yapabilmek için belirtilen tezin ek kısmında yer alan H. 1310 tarihli Sâlnâmenin nüfus kısmı incelenmiş ve sadece Bitlis Sancağı'nın toplam nüfusunun 77.008, bu toplam içerisinde Müslümanların sayısının ise 46.266 olduğu tespit edilmiştir.

mektepte 3.298⁴²⁸, yaklaşık 70.000 Müslüman nüfusu bulunan dönemin Eskişehir kazasının tümünde H. 1316 (1898/1899) senesinde 17 ilk mektepte 318⁴²⁹ kız öğrenci vardır. Sivas şehri ve 6 nahiyesinde ise kız öğrencilerin en çok olduğu sene 1885 olmakla birlikte o dönemlerde yaklaşık 45.000 Müslüman'ın yaşadığı Sivas'ta belirtilen sene eğitim alan kız öğrenci miktarı toplam 114 mektepte 1.063'tür⁴³⁰. Trabzon Sancağı'nın tümünde 1902'de kızlara ait 399 ibtidâî'de toplam 11.838 öğrenci bulunurken verilen bu bilgiye göre ortalama bir mektepte yaklaşık 30 öğrenci mevcuttur⁴³¹. 1894 yılında Edirne şehrinde ibtidâîlerde okuyan toplam öğrenci sayısı içerisinde kızların oranı % 63,79 olarak gerçekleşmişken, 1897 senesinde tüm Kosova Vilâyetinde toplam ibtidâî öğrencileri içerisinde kız öğrencilerin oranı % 10,61'dir⁴³². İncelediğimiz bu verilere göre Edirne şehrinde en azından ilk mekteplere gönderilen Müslüman kızların Osmanlı'nın diğer bölgelerinde ki yaşlıtlarına göre daha şanslı olduğunu belirtebiliriz.

Edirne Sancağı'nın nahiyeleri ve kazalarında bulunan ibtidâî mektepleri ile birlikte eğitim istatistiklerinin en gelişmiş listeleri ile ayrıntılı bilgileri 1893 tarihli sâlnâmede bulunmaktadır. Tabii ki, bu konuyla ilgili bilgiler diğer sâlnâmelerde de ayrıntılı olmasa da belirtilmiş ancak sadece kaza merkezlerinde ki mektepler belirtilirken köylerde ki mekteplere değinilmemiştir⁴³³.

⁴²⁸ Adem Topkaya, *Sâlnâmelere Göre Konya Vilâyeti (Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapı)*, (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2007, s. 96; Konya Sancağı'nın kazaları Isparta, Yalvaç, Karaağaç, Eğirdir ve Keçiborlu olup, kazalarda bulunan toplam 218 mektebin türü ve kaç adetinin kızlara ait olduğu belirtilmemiştir.

⁴²⁹ Ayfer Akyüz, *Sâlnâmelere Eskişehir*, (Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya 2009, s. 68, 75.

⁴³⁰ SVS-H. 1302, s. 454; Bu sâlnâmede Sivas Vilâyeti'nin nüfusu toplam olarak verilmiştir. Ancak H.1301 (1884) senesinde 44.852 Müslüman yaşamaktadır. Bkz.: Erol Genç, *Sâlnâmelere Göre Sivas Vilâyetinde Dini ve Sosyal Yapı*, (Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2009, s. 70-71.

⁴³¹ Hayrettin Arıcı, *XIX. Yüzyılda Trabzon Vilâyeti'nde Eğitim*, (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2006, s. 37.

⁴³² Mucize Ünlü, *Kosova Vilâyeti'nin İdarî ve Sosyal Yapısı (1877-1912)*, (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 2002, s. 98, 129; Aynı tezde 1897 yılında Kosova Vilâyetinde bulunan toplam Müslüman nüfus 432.178 olarak belirtilmiştir.

⁴³³ Kaza merkezlerinde bulunan ibtidâî mekteplerine ait ilk bilgiler Havsa kazasına ait olup yayınlanan ilk Sâlnâmeden (1870) 15 yıl sonra 1885'te kayıtlarda belirtilmiştir.

Öncelikle nahiyelerin durumuna bakacak olursak Üsküdar Nahiyesi genelinde bulunan 16 İslam mektebinin her birinde kız ve erkek öğrenci miktarının ortalaması 30’dur. Bu nahiyede öğrencilerin eğitim gördükleri mekânlar ayrı mektep binaları değil, câmilerdir⁴³⁴. Eski usulde eğitime devam eden bu mekteplerde ancak 1900 senesi civarında, Öğretmen mektebi olan “**Dâr-ül-muallimin sıbyan**”dan mezun olan muallimlerin göreve başlamasıyla yeni usule göre eğitim verilmeye başlandı⁴³⁵. Esasında 1903 senesine ait sâlnâmede belirtilen bu durum samimi bir itiraftır. Neden diye sormak gerekirse; daha önce belirttiğim gibi yeni usule göre eğitim verecek ibtidâîler için ilk numune mektebi⁴³⁶ 1872’de İstanbul’da açılmış, ancak bundan yaklaşık 30 sene sonra başkentin yanı başında bulunan Edirne’nin Üsküdar nahiyesinde yeni usule göre eğitim verilmeye başlanmıştır. Aslında Edirne şehrinde açılan öğretmen okulu⁴³⁷ olmasa herhalde daha uzun yıllar yeni usulde eğitim verilemezdi. Bu durum o senelerde en azından eğitim alanında yapılmak istenenlerin uygulamada çokta etkili olmadığını göstermektedir.

Çöke nahiyesinde 1893’te 14, 1903 senesinde ise 25 mektep bulunuyordu⁴³⁸. Bunların ne kadarının Müslüman’lara ait olduğu tam olarak bilinmese de, 23 adet Câmi ve mescit bulunan nahiye merkez ve köylerinde bu miktar civarında ilk mektep olmalıdır.

Ada nahiyesi genelinde de eğitim eski usul şartlarındaydı. 1893’te nahiye’de kız ve erkeklere mahsus 13 mektep’in erkek öğrenci miktarı 420, kız öğrenci miktarı 235’tir. Bu nahiye genelinde de mektepler Câmi ve mescitlerin bulunduğu

⁴³⁴ SVE-H. 1310, s. 291.

⁴³⁵ SVE-1319 Malî Senesi, s. 966.

⁴³⁶ Mektebin açılışını ve amacını Mahmud Cevad şu şekilde belirtmiştir; “*Usûl cedîde-i tedrîsiyeye mahall-i tecrübe olmak ve ileride ta’mîm kılınmak üzere Nûr-ı Osmâniye Câmî-i Şerîfi derûnunda kâin kâr-gîr mekteb İbtidâî nümûne mektebi ittihâz olunmuştur*”. Bkz.: Mahmud Cevad, a.g.e.,s. 134; Mahmud Cevad’ın bu eserini günümüz harflerine çeviren Taceddin Kayaoğlu, cümle içerisinde belirtilen “ta’mîm” (umûmîleştirme, umûmîleştirilme, genelge) kelimesini yanlış olarak “ta’lîm” şeklinde belirtmiştir. Bkz.: Mahmud Cevat İbnü’ş Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı -XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi-*, Yeni Türkiye Yayınları, Haz: Taceddin Kayaoğlu, Ankara 2001, s. 122.

⁴³⁷ Bkz.: dâr-ül-muallimin sıbyan mektebi başlığı.

⁴³⁸ SVE-H. 1310, s. 292; SVE-1319 Malî Senesi, s. 970.

yerlerdedir⁴³⁹. 1903'te İslam mektebi miktarı 20'ye yükselen Ada nahiyesinin 540 erkek ve 400 kız öğrencisi varken, Hristiyan olarak belirtilen ahalinin mekteplerinde okuyan öğrencilerin 920'si erkek, 413'ü ise kızdır⁴⁴⁰. Burada bir karşılaştırma yapılırsa 7.506 Müslüman'ın % 12,52'si, 9.640 Hristiyan'ın % 13,83'ü ilk mektep öğrencilerinden oluşmaktadır. Bu durum daha önce belirttiğim Edirne şehir merkezi yüzdesine bakıldığında oldukça iyi bir seviyedir.

Cisr-i Mustafa Paşa kazasının merkezinde erkek ve kızlara mahsus 2 ayrı ibtidâide, 1893 kayıtlarına göre 110 kız, 163 erkek öğrenci yeni usulde eğitim görüyordu. Kaza genelinde ise eski usulde eğitim veren mektep sayısı 45, toplam öğrenci sayısı ise 1.200'dür⁴⁴¹. Ancak bu mektep ve öğrenci miktarının ne kadarının Müslümanlara ait olduğu belirtilmemiş olup, kazanın köylerinde bulunan mektep sayısı kaza genelindeki Câmi miktarları göz önüne alındığında 30 civarında olmalıdır.

Kırcaali kazası genelinde de eski usulde eğitim devam etmekle birlikte, yeni usulde eğitim için gerekli tedbirler alınmaya başlanmış yeni programa göre lazım olan kitap ve risalenin teminine çalışılmıştır. Tamamı Müslüman olan Kırcaali'nin⁴⁴² merkez kazasında bulunan 1 erkek ve 1 kız ibtidâisinde 1893'te 60 kız ve 121 erkek öğrenci varken, kazanın genelinde bulunan 105 mektebin öğrenci mevcudu ise 1.479 kız, 1.882 erkektir⁴⁴³.

İbtidai mekteplerinin masraflarının ahali tarafından karşılandığının belirtildiği Dimetoka kazasında, 1886 senesinde kaza merkezinde bulunan erkeklere

⁴³⁹ SVE-H. 1310, s. 295.

⁴⁴⁰ SVE-1319 Malî Senesi, s. 972-973.

⁴⁴¹ SVE-H. 1310, s. 307-308; Cisr-i Mustafa Paşa kazasında ki ilk ibtidâî mektebi bilgileri 1888 yılına aittir. Kızlara ait mektebin henüz açılmadığı kaza merkezinde, erkeklere ait olan mektebin öğrenci sayısı 120, öğretmen sayısı 2'dir. 1893'te kaza merkezinde iki adet olan ibtidâî, 1903'e gelindiğinde varlığını korumuş, o sene kaza merkezinde bulunan erkeklere ait ibtidâide 140, kız ibtidâisinde 105 öğrenci vardı. İki mektepte ki toplam öğretmen sayısı 7'dir. Yine her köyde bir mektep bulunuyordu. Bkz.: SVE-H. 1305, s. 103; SVE-1319 Malî Senesi, s. 733, 976-977.

⁴⁴² 1893 kayıtlarına göre Kırcaali Kazası'nın nüfusu 33.949 olup tamamı Müslüman'dır. Aynı sene kazaya bağlı nahiye sayısı 8, köy sayısı 100 olarak verilmiştir. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 318-319, 327, 331-332.

⁴⁴³ SVE-H. 1310, s. 324-325; 1903'te kaza genelinde ki mektep sayısı 10 sene önceki gibidir. Ancak bu Sâlnâmede öğrenci sayısı bilgisi yoktur. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 980-981.

ait ilk mektepte Muallim-i Evvel Hasan Efendi ile Muallim-i Sani Nazif Efendi 88 öğrenciye, kız ibtidâîsinde de muallime Sıdka Hanım 55 öğrenciye eğitim veriyordu. Her iki mektepte 1903 senesine gelindiğinde eğitime devam edilmiştir. Kaza genelinde Müslüman ahaliye ait toplam 15 mektep bulunurken, yeni açılan mektepler ile bu sayı sonraki senelerde 36'ya yükselmiştir⁴⁴⁴.

Uzunköprü merkezinde Maârif idaresi adına yeniden inşa edilen dükkânların gelirleriyle muntazam ve mükemmel bir şekilde idare edildiği belirtilen 2 erkek ve 1 kız ibtidâîsi bulunmaktadır. R. 1305 (1889/1890) senesinde gerekli tadilat yapıp eğitime hazır hale getirilen kızlara ait mektep binası Rıza Efendi Câmisinin bitişiğinde olup, eskiden erkek öğrencilere hizmet veriyordu. R. 1299 (1883/1884) senesinde yeniden onarım yapılan Erkek ibtidâîsinden birisi Mahmudiye Câmi, R. 1307 (1891/1892)'de yeniden inşa edilen diğer erkek mektebi de Habib Hoca Câmi bitişiğindeydi. Bu mekteplerde eğitim yeni usuldedir⁴⁴⁵. Kaza merkezinde erkek mektebi miktarı 1895'te 3'e yükselirken bu mektepler Halise Hatun, Habib Hoca ve Muradiye İbtidaiye mektepleridir⁴⁴⁶. Ancak 1901 senesinde de varlığını gördüğümüz Habib Hoca mektebinden 1903'te bahsedilmemiş olup, aynı sene köylerde bulunan ve genelde eski usulde eğitim verilen 32 Müslüman mektebinde 1.350 öğrenci mektebe gidiyordu⁴⁴⁷.

⁴⁴⁴ SVE-H. 1303, s. 112; SVE-H. 1310, s. 343; SVE-1319 Malî Senesi, s. 740, 997; 1893 senesinde Müslümanlara ait kasaba merkezinde bulunan ibtidâîlerde 50 kız, 125 erkek ve kaza genelinde mevcut 15 Müslüman mektebinde 113 kız, 198 erkek öğrenci bulunuyordu. 1903'te ise Dimetoka merkezinde ki öğrenci sayısı 85 kız ve 140 erkektir.

⁴⁴⁵ SVE-H. 1310, s. 371.

⁴⁴⁶ SVE-1311 Malî Senesi, s. 108.

⁴⁴⁷ Uzunköprü kaza merkezindeki ibtidâî mektepleri hakkında verilen ilk bilgide öğrenci sayısı belirtilmemiştir. Mektebin 1889 senesinde öğretmen kadrosunda muallime-i evvel İbrahim Efendi ile muallime-i sani Hafız Ahmet Efendi görev yapıyordu. 1893'te mekteplerin mevcudu 80 kız ile 185 erkek öğrencidir. 1901 senesinde 3 erkek mektebinde 219, kız mektebinde 127 öğrenci vardır. 1903 kayıtlarında dikkat çeken husus 2 farklı kayıtlı ilgilidir. Bu seneye ait Sâlnâmenin 992. sayfasında Uzunköprü merkezindeki 3 erkek ilk mektebinde 259, kız mektebinde ise 50 öğrenci olduğu kayıt edilmişken, aynı Sâlnâmenin 725. sayfasında erkek ibtidâî miktarı 2, toplam öğrenci miktarı kız 115, erkek 178 olarak belirtilmiştir. Bunun sebebi ise sâlnâmenin idarî birimler hakkında bilgi verilen yazılı bölümlerinde güncelleme yapılmamasından kaynaklandığını belirtebiliriz. Çünkü 1903 kayıtlarının bahsettiğimiz bölümlerinde, 1901 senesine ait sâlnâme ile yaklaşık aynı bilgilerden bahsedilmiştir. Bkz.: SVE-H. 1306, s. 121; SVE-H. 1310, s. 355, 371; SVE-1317 Malî Senesi, 129, 382; SVE-1319 Malî Senesi, s. 725, 992.

Ortaköy kazası merkezi ve köylerinde 1893'te Müslümanlara ait 56, Rumlara ait 17, Bulgarlara ait 6 ibtidâî mektebinde toplam 633 kız ve 1.768 erkek öğrenci bulunuyordu⁴⁴⁸. Bu kazada da eğitim eski usulde yapıyorken, eğitim masrafları halk tarafından karşılanmaktadır. Kazanın merkezinde Müslüman kızlara ait ibtidâî bulunmamaktadır⁴⁴⁹.

Havsa kazası merkezinde bulunan erkeklere ait 1 adet mektep XX. yüzyılın ilk senelerine kadar eğitime hizmet verirken kaza genelinde de Müslümanların bulunduğu her köyde birer ibtidâî mektebi bulunuyordu⁴⁵⁰. Kızların devam ettiği ibtidâînin varlığını ise ilk olarak 1895 senesinde görmekle birlikte, kızlara ait bu mektebin bulunduğu mevki açıkça belirtilmemiştir⁴⁵¹. Havsa içindeki mektebin, öğretmen maaşıyla birlikte diğer giderleri “İslam Cemaati” tarafından karşılanmaktadır. Belirtilen cemaat bu masrafların temini için üste 2 odası, bir salonu ve alt katında deposu olan bir bina inşa ettirerek, dönemin “Reji İdaresi”ne senelik 18 Lira’ya kiraya vermiştir⁴⁵². İncelediğimiz dönemde Havsa’nın köylerinden, Padişah emlağı olan Naib Yusuf, Necatiye, Yolageldi, Taptık⁴⁵³, Pavlu⁴⁵⁴ köylerinde bulunan mekteplerin öğretmen ve diğer masraflarını “**hazîne-i hâssa**”⁴⁵⁵, diğer köylerde ki mektep harcamalarını ise köy halkı karşılıyordu. Kaza genelinde bazı

⁴⁴⁸ Kazanın öğrenci miktarı bilgileri toplam olarak belirtildiği için başka bir bölümde incelenecek olan gayrimüslim mektepleri Ortaköy kazası için burada belirtilmiştir.

⁴⁴⁹ SVE-H. 1310, s. 384; SVE-1319 Malî Senesi, s. 986; 1903'te Ortaköy merkezinde ki erkek ibtidâîsinin öğrenci miktarı 41'dir.

⁴⁵⁰ Kazalar içerisinde ibtidâî mektebi bilgisi verilen ilk yer Havsa'dır. Öğretmenliğini İbrahim Efendi'nin yaptığı Havsa erkek ibtidâîsinin 1885'te 45, 1893'te 55 öğrencisi vardır. 1901 senesinde kaza genelinde Müslüman erkeklere ait olan 21 mektepte, 1.120 erkek öğrenci ile 23 öğretmen bulunuyordu. 1903'te mektep ve öğretmen sayıları aynı kalmış ancak erkek öğrenci sayısı 1126'ya yükselmiştir. Bkz.: SVE-H. 1302, s. 114; SVE-H. 1310, s. 394, 400; SVE-1317 Malî Senesi, s. 148; SVE-1319 Malî Senesi, s. 746, 1004-1005.

⁴⁵¹ Yayınlanan son sâlnâmede de kaza merkezinde 1 adet ibtidâî'den bahsedilmiş, kız mektebi belirtilmemiştir. Kızlara ait bu mektep, erkek mektebiyle aynı mekânda olabileceği gibi kazanın büyük köylerinden birisinde de olabilir. Kız mektebinin ilk olarak bahsedildiği 1895 senesinde 35, 1901'de 73 ve 1903 senesinde 76 öğrencisi varken belirtilen senelerde ki öğretmen âdeti 1'dir. Bkz.: SVE-1311 Malî Senesi, s. 121; SVE-1317 Malî Senesi, s. 148; SVE-1319 Malî Senesi, s. 746, 1004-1005.

⁴⁵² SVE-1317 Malî Senesi, s. 395.

⁴⁵³ SVE-1317 Malî Senesi, s. 394.

⁴⁵⁴ SVE-1319 Malî Senesi, s. 1004.

⁴⁵⁵ Hükümdarlık makamına mahsus tahsisat ile emval ve emlâk. Bkz.: Ferit Devellioğlu, “Hazîne-i hâssa”, *a.g.l.*, s. 351.

mekteplerde yeni usulde eğitim verilirken büyük çoğunluğunda eğitim eski usuldedir⁴⁵⁶.

İbtidailerin ders programlarına göre eğitim 4 seneydi. Maârif Nezareti tarafından uygulanması istenen ders programları şehir⁴⁵⁷ ve köy⁴⁵⁸ ayrımı yapılarak uygulanıyordu⁴⁵⁹. Belirtilen bu derslerin sancağın tüm idarî birimlerinde sayısı bir veya ikiyi geçmeyen öğretmenlere sahip mekteplerde öğretilmesi mümkün değildir.

Daha önce değindiğimiz 1869 Nizâmnâmesiyle, ilköğretim konusunda önemli yenilikler getirilmek istenmiş, mekteplerin ıslahı çabasıyla yeni usulde eğitim vermesi amaçlanan İbtidailer açılmaya başlanmıştır. Ancak Edirne Sancağı'nda çoğunluk olarak eski usulde eğitimin devam ettiği bir gerçektir. O günün şartlarına düşündüğümüzde malî imkânsızlıklar, yeterli eğitimi almış öğretmenlerin olmayışı, gördüğümüz kadarıyla mekteplerin masraflarının halk tarafından karşılanmasının istenmesi gibi sebeplerden dolayı bu durum normal kabul edilebilir. Her ne kadar yeni eğitim usulüne göre eğitim vermesi planlanan İbtidai başlığıyla mektepler belirtilmişse de bunların Edirne şehri ve kaza merkezleri haricinde mevcut olan önemli bir çoğunluğunun yeniden yapılandırılmasına çalışılan sıbyan mektepleri olduğunu belirtebiliriz.

b. Rüşdiyeler

Sıbyan mekteplerinin devamı olarak açılan Rüşdiye mektepleri orta mektep derecesinde okullardı. Günümüzdeki ilköğretimin 6, 7 ve 8'inci sınıflarının karşılığı

⁴⁵⁶ SVE-H. 1310, s. 400; SVE-1317 Malî Senesi, s. 394-395; SVE-1319 Malî Senesi, s. 1004-1005.

⁴⁵⁷ Şehirlerde ki ilk mekteplerin ders programına göre; 1. Sene: Elifbâ-yı Osmânî, Ecza-yı Şerife, Kırâat, Hesâb-ı zihnî, 2. Sene: Kur'ân-ı Kerîm, İlm-i hâl, Kırâat ve İmla, Hesâb, Hatt-ı Sülüs, 3. Sene: Kur'ân-ı Kerîm, Tecvîd, İlm-i hâl, Hesâb, Sarf-ı Osmânî, Hatt-ı Sülüs ve 4. Sene: Kur'ân-ı Kerîm, Tecvîd, İlm-i hâl, Hesâb, Tarih, Sarf-ı Osmânî, Coğrafya ve Hatt-ı Rik'a dersleri öğretiliyordu. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 229; 1893 senesi sâlnâmesinde bu şekilde belirtilmişken, 1892 senesinde ki sâlnâmede az da olsa farklılıklar mevcuttur. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 130.

⁴⁵⁸ Köy ibtidâîlerinde ise okutulan dersler 1. Sene: Elifbâ-yı Osmânî, Ecza-yı Şerife, Hesâb-ı zihnî, 2. Sene: Kur'ân-ı Kerîm, İlm-i hâl, Hesâb-ı zihnî, Kırâat, Hatt 3. Sene: Kur'ân-ı Kerîm, Tecvîd, İlm-i hâl, Hesâb, Kırâat, Hatt ve İmla ve 4. Sene: Kur'ân-ı Kerîm, Tecvîd, İlm-i hâl, Hesâb, Kırâat, Coğrafya, Hatt ve İmla'dır. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 229.

⁴⁵⁹ SVE-H. 1310, s. 229.

olarak düşünülebilir. İlk rüşdiye olarak kabul edilen “**Mekteb-i Maârif-i Adli**” hem memur yetiştirmek hem de mevcut memurların bilgilerini arttırmak için 1838’de açıldı⁴⁶⁰. 1869 tarihli Maârif-i Umumiye Nizâmnâmesi ile rüşdiyelerin 500 evi geçen kasabalarda kurulabileceği belirtilmiştir. Okulların yapım masrafları ve muallim maaşları o yerin Maârif idaresi sandığı tarafından karşılanacak ve öğretim süresi 4 yıl olacaktır⁴⁶¹. 1892’de rüşdiye tahsili 3 yıla indirilmiştir⁴⁶².

1 Temmuz 1853 tarihli Maliye Nezareti’nin ilmühaberine göre Osmanlı Devleti genelinde açılmasına karar verilen 25 rüşdiye mektebinden biriside Edirne’de olacaktır⁴⁶³. Ancak durum bu şekilde belirtilmişken, Edirne şehrinde ilk rüşdiye mektebi ancak H. 1273 (1856/1857) senesinde ibtidâi ve dâr-ül kurrâ olarak hizmet veren binanın Maârif Nezaretinden gönderilen memur tarafından “ortasından kapı açılarak” birleştirilmesi ile kurulmuştur⁴⁶⁴. Rüşdiye olarak kullanılan bu bina daha sonra Edirne eşrafından Hacı Şerif Bey ve Hüsnü Bey’in 60.000 kuruştan fazla malî desteğiyle iki katlı olarak yeniden tamir ve inşa edilmiş, 1877-1878 harbinden sonra Rus istilası münasebetiyle bir müddet kapalı kaldıktan sonra 1879 ağustos ayının ilk günlerinde yeniden açılmıştır⁴⁶⁵ (Bkz. EK-4).

İlk rüşdiyenin 1857’de açıldığı Edirne’de, 1870 senesinde 2 ayrı rüşdiye bulunurken bunların toplam öğrenci sayısı 185’tir⁴⁶⁶. Erkeklerle ait bu rüşdiyelerde

⁴⁶⁰ Bu okulların adliye ve hukuk ile ilgisi yoktur. Mektebi açan Padişah II. Mahmud’un mahlası adli olduğu için mektep bu adı almıştır. Bkz.: Osman Ergin, *Türk Maârif* ..., s. 395.

⁴⁶¹ Nizâmnâmenin 18. maddesine göre; 500 haneyi aşkın olan bir kasaba ahalisi sırf İslam ise yalnız İslam, sırf Hristiyan ise yalnız Hristiyan için rüşdiye mektebi açılacaktır. Ve eğer ahalisi karışık ise İslam için başka Hristiyan için başka rüşdiye açılacaktır. Bkz.: Mahmud Cevad, *a.g.e.*, 473.

⁴⁶² Bayram Kodaman, *a.g.e.*, s. 108.

⁴⁶³ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 59.

⁴⁶⁴ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 122; *İlk rüşdiye mektebi 1857 senesinde belediye karşısında şimdiki Gazi ilkokulunun yerinde olan Ahi Çelebi merhumun sıbyan mektebiyle Darül-kurrası birleştirilerek açılmıştır*. Bkz.: Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 358.

⁴⁶⁵ SVE-H. 1310, s. 227; Edirne’nin Eğitim Tarihi adlı eserde mektebin Osmanlı-Rus savaşı sonrası yeniden açıldığı tarihin, H. 1295/M. 1878 senesinin Ağustos ayı olduğu belirtilmiştir. Ancak Hicri takvimde Ağustos ayı yoktur. Belirtilen bu tarih Rumî 1295 yani Miladi olarak 1879 senesinin ağustos ayıdır. Bkz.: Ratıp Kazancıgil- Nilüfer Gökçe- Ender Bilar, *Edirne’nin Eğitim Tarihi (İlk-Orta Öğretim) 1361-2005*, Edirne Valiliği Yayınları No: 26, Edirne 2006, s. 113.

⁴⁶⁶ SVE-H. 1287, s. 127; Edirne’de bulunan erkeklere ait rüşdiyelerin 1871’de 169, 1874’te 226, 1883’te 135, 1886’da 170, 1889’da 156, 1892’de 102 ve 1903’te 170 öğrencisi vardır. Bkz.: SVE-H. 1288, s. 129; SVE-H. 1291, SVE-H. 1300, s. 85-86, SVE-H. 1303, s. 95-96, SVE-H. 1306, s. 66, 67, SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 66, SVE-1319 Malî Senesi, s. 674.

“**Muallim-i Evvel**” ve “**Muallim-i Sani**”den başka Rik’a, Sülüs ve Resim derslerinin eğitimini veren öğretmenler bulunuyordu. Her iki rüşdiye’de belirtilen bu dersler aynı öğretmenler tarafından öğretilmektedir⁴⁶⁷. Rüşdiyelerde eğitim süresi 4 yıl olup, geniş bir ders programının varlığından bahsedilmektedir. Ancak programda olan derslerin çoğunluğu Edirne ve taşrasında ki rüşdiyelerde okutulmamış olup bu derslerin özellikle öğretmen eksikliğinden dolayı okutulmaması ihtimal dâhilindedir⁴⁶⁸.

Kızlara ait rüşdiye’nin varlığı ilk olarak 1883 yılına ait sâlnâmede belirtilmiştir. Bu ilk kayıta göre 15 kız öğrencinin, öğretmeni Hafize Zübeyde Hanım’dır⁴⁶⁹. Kız rüşdiyesi 1891 senesinde Edirne Vilâyeti’nin Valisi İzzet Paşa’nın girişimleri sonucu Selimiye Câmisinin arka tarafında Taş Odalar denilen mahalde kâr-gîr ve iki katlı yeni yaptırılan binada hizmete girmiştir⁴⁷⁰. 4 sene eğitim verilen kız rüşdiyesinde, beşeri ve dini derslerin yanı sıra Dikiş ve Piyano eğitimi ders programında bulunuyordu. Ancak erkek rüşdiyeleri gibi kızların devam ettiği rüşdiyede de belirtilen programda ki derslerin az bir kısmının öğretilmiştir⁴⁷¹ (Bkz. EK-5).

⁴⁶⁷ 1870’te her iki rüşdiye’nin Rik’a öğretmeni Şerif Efendi, Sülüs öğretmeni Hafız Şerif Efendi ve Resim öğretmeni Mehmet Nuri Efendi’dır. Bkz.: SVE-H. 1287, s. 127.

⁴⁶⁸ Erkeklerle ait Rüşdiyelerde; 1. Sene: Arapça, Farsça, Türkçe, Hesap, Coğrafya, Tarih, İlm-i Belagat, Resim, Fransızca, Hatt, 2. Sene: Arapça, Farsça, Türkçe, Fransızca, Hesap, Coğrafya, Tarih, Resim ve Hatt, 3. Sene: Arapça, Farsça, Türkçe, Hesap, Coğrafya, Fransızca, Resim ve Yazı, 4. Sene: Arapça, Ulum-u Diniye, Türkçe, Hesap, Yazı dersleri programda mevcuttur. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 122-123; Ders programının böyle olduğu belirtilmişken, farklı senelere ait sâlnâmelerde Edirne’de ki rüşdiyelerde eğitimi verilen dersler ilk önceleri Rik’a (Hatt), Sülüs (Yazı), Resim dersinden ibarettir. Diğer derslerin öğretmen eksikliği giderilerek öğretilmesi belli zaman aralıklarında gerçekleşmiş olup Riyaziye (Matematik) 1875, Fransızca, Coğrafya ve Kavaid-i Türki (Türkçe) 1883, Hüsn-i Hatt 1893, Hesap 1898 ve Hendese dersi ise ancak 1901 senesi sâlnâme kayıtlarında belirtildiğine göre ilk defa rüşdiyelerde öğretilmeye başlanmıştır. Bkz.: SVE-H. 1287, s. 127; SVE-H. 1292, s. 109; SVE-H. 1300, s. 85-86; SVE-H. 1310, s. 96; SVE- 1314 Malî Senesi, s. 72; SVE- 1317 Malî Senesi, s. 78.

⁴⁶⁹ SVE-H. 1300, s. 86; Rüşdiye mektebinde okuyan kızların sayısı özellikle 1896 ve sonraki senelerde oldukça artmıştır. 1896’da 184, 1899’da 174 ve 1903’te rüşdiyede 110 kız öğrenci eğitim görüyordu. Bkz.: SVE-1312 Malî Senesi, s. 69; SVE-1315 Malî Senesi, s. 72; SVE-1319 Malî Senesi, s. 674.

⁴⁷⁰ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 20, 124; SVE-H. 1310, s. 160, 227.

⁴⁷¹ Kız Rüşdiyesi’nde programlarına göre dersleri; 1. Sene: Kur’ân-ı Kerîm, Ulûm-ı Diniye, Lisan-ı Osmânî, Kırâat-ı Türkiye ve İmla, Hesap ve Hatt, 2. Sene: Ulûm-ı Diniye, Arapça, Farsça, Kırâat-ı Türkiye ve İmla, Dikiş ve Hatt, 3. Sene: Arapça, Farsça, Kırâat-ı Türkiye ve İmla, Dikiş ve Hatt, 4. Sene: Arapça, Farsça, Tarih, Hesap, Müsellelat, Dikiş, Hatt ve Piyano’dur. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 124; SVE-H. 1310, s. 227; ancak kayıtlarda öğretmenin varlığından bahsedilen dersler; Sülüs, Nakış ve sadece 1893’te belirtilen Piyano dersinden ibarettir. Bunların yanı sıra Başöğretmen

1880 yılından sonra idâdiler önem kazandığından rüşdiye sayısında düşüşler görülmüş, 1889 yılında alınan kararla malî yetersizlik nedeni ile İdadî bulunan yerlerdeki rüşdiyelerin kapatılarak tahsisat ve öğretmenlerinin idâdilere nakledilmesi ve rüşdiye eğitiminin de bu idâdilere sınıf eklenerek yerine getirilmesi kabul edilmiştir⁴⁷². Bu uygulama Edirne’de de hayata geçirilmiş, 1889 senesine kadar 2 erkek rüşdiyesi bulunan Edirne’de⁴⁷³ 1890 sâlnâmesine göre İdadî bünyesindeki rüşdiyeyi hariç tutarsak şehirde bulunan erkeklere ait rüşdiyelerin sayısı bire düşmüştür⁴⁷⁴. 1893 senesi kayıtlarında gördüğümüz kadarıyla da Edirne’de 1857’de açılarak eğitime hizmet veren rüşdiyelerin sonuncusunda İdadî bünyesine katılmış, şehirde sadece “Mekteb-i İdadî-i Rüşdiye Şubesi” adı ile belirtilen erkek rüşdiyesi eğitime devam etmiştir⁴⁷⁵.

Edirne Sancağı’na bağlı kazalar içerisinde ilk rüşdiye mektebi bir dönem Edirne’nin kazası olan Kırklareli’de açılmıştır⁴⁷⁶. Kayıtlara göre 1871 senesinde açılmış olduğunu düşündüğüm Dimetoka Rüşdiye mektebinin ilk senesinde ki öğrenci mevcudu 25’tir⁴⁷⁷ (Bkz. EK-6). Dimetoka’dan sonra Cısr-i Mustafa Paşa kazasında 1873’te rüşdiye mektebi açıldı. Sadece 1 öğretmeni ve 20 öğrencisi bulunan mektebin yaklaşık 20 yıl sonra öğrenci sayısı 37 olmuştur. Öğretmen mevcudu da biri rik’a öğretmeni olmak üzere sadece 2’dir⁴⁷⁸. Uzunköprü’de Muradiye Câmisi civarında olan rüşdiye, 1875 senesinde açılmış olup Maârif

---

ile 2. ve 3. olarak nitelendirilen öğretmenlerde kız rüşdiyelerinde vardır. Bkz.: SVE-H. 1301, s. 94; SVE-H. 1305, s. 67; SVE-H. 1310, s. 96, SVE-1315 Malî Senesi, s. 72; SVE-1319 Malî Senesi, s. 674.

⁴⁷² Muammer Demirel, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, *Türkler*, C. 15, Ankara 2002, s. 56.

⁴⁷³ SVE-H. 1306, s. 66.

⁴⁷⁴ SVE-H. 1307, s. 66.

⁴⁷⁵ SVE-H. 1310, s. 96; Şehirde bulunan, birinci ve ikinci olarak adlandırılmış erkek rüşdiyelerinin kayıtlara göre birincisi 1889’da, ikincisi ise 1892’de İdadî bünyesine katılmış olmalıdır.

⁴⁷⁶ H. 1287 (1870) tarihli ilk sâlnâmede Kırklareli Rüşdiye mektebinin varlığı belirtilmiştir. Mektebin, 1870’te 35, 1874 senesinde ise 43 öğrencisi bulunuyordu. Belirtilen her iki senede de mektebin öğretmeni Osman Efendi’dir. Bkz.: SVE-H. 1287, 127; SVE-H. 1291, s. 111; Kırklareli, H.1287 ve 1293 Malî Senesi (1870-1877) yılları arasında yayınlanmış sâlnâmelere göre Edirne Sancağı’nın kazasıdır. 1877’den sonra 1883’e kadar sâlnâme yayınlanmamış olup, H. 1300 (1883)’te yayınlanan sâlnâmede Kırklareli, sancak olarak belirtilmiştir.

⁴⁷⁷ SVE-H. 1289, s. 135; Dimetoka rüşdiyesi en çok öğrenci mevcuduna XX. yüzyıla girildiğinde ulaşmıştır. 1900 senesinde mektebin 55 öğrencisi bulunuyordu. Bkz.: SVE-1317 Malî Senesi, s. 136.

⁴⁷⁸ SVE-H. 1291, s. 111; SVE-H. 1310, s. 307; 1903 Sâlnâmesine göre mektebin biri fahri, diğeri rik’a olmak üzere toplam öğretmen sayısı 4, öğrenci mevcudu ise 45’tir. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 45.

Nizâmnâmesinde belirtildiği gibi rüşdiye mektebinin masrafları Maârif idaresi tarafından karşılanıyordu. Uzunköprü’de 1892’ de 27 rüşdiye öğrencisi bulunurken 1898 senesinden sonra öğrenci sayısında yükselme yaşanmıştır⁴⁷⁹. Edirne’nin rüşdiye bulunan son kazası Kırcaali’dir. Öğrenci mevcuduna ait tek kayıt 1893 senesi sâlnâmesine ait olup yayınlanan sâlnâmeler önceki yıl kayıtlarını içerdiğine göre 1892’de Kırcaali kazasında eğitim gören rüşdiye öğrencisi sayısı 42’dir⁴⁸⁰.

Ortaköy ve Havsa kazalarında incelediğimiz dönem içerisinde rüşdiye mektebi bulunmazken, kazalarda bulunan rüşdiyelerin en büyük sorunu öğretmen eksikliğidir. 1870-1903 senelerine ait dönemde mekteplerde başöğretmen veya 1. öğretmen ile 2. öğretmen diyebileceğimiz eğitimcilerden başka sadece rik’a ve sülüs öğretmenleri bulunuyordu. Ayrıca fahri olarak görev yapan öğretmenlerde az da olsa mevcuttur. Uzunköprü rüşdiyesi ise bazı senelerde ki öğretmen kadrosu ile diğer kazalarda bulunan rüşdiyelere göre biraz daha öne çıkmaktadır⁴⁸¹. Tüm bu rüşdiyelerin ortak özelliği ise hepsinde en az 1 tane bevvab⁴⁸² bulunuyordu. Türk Maârif teşkilatında rüşdiye ismi 1923 inkılâbına kadar kullanılmış, bu tarihten sonra ilk mektebe çevrilmiştir⁴⁸³.

⁴⁷⁹ Uzunköprü’de bulunan rüşdiye hakkında ilk bilgi H. 1300 (1883) senesine ait sâlnâmede belirtilmiştir. O sene mektepde başöğretmenin yanı sıra rik’a ve sülüs öğretmeni vardır. Önceleri düşük olan öğrenci sayısı 1899 sâlnâmesinde ki kayıta göre en yüksek seviyeye ulaşarak 70 olmuştur. Uzunköprü’de 1901’de 60 ve 1903’te 66 rüşdiye öğrencisi vardır. Bkz.: SVE-H. 1300, s. 102; SVE-H. 1310, s. 371; SVE-1315 Malî Senesi, s. 116; SVE-1317 Malî Senesi, s. 129; SVE-1319 Malî Senesi, s. 725.

⁴⁸⁰ Kırcaali rüşdiyesine ait ilk bilgiler H. 1306 (1889) senesi sâlnâmesinde belirtilmiştir. Mektepde 1889’da 3 öğretmen görev yapıyordu. Sonraki senelerde öğretmen sayısı biri rik’a öğretmeni olmak üzere sadece 2’dir. Bkz.: SVE-H. 1306, s. 106; SVE-H. 1310, s. 317; SVE-1317 Malî Senesi, s. 133; SVE-1319 Malî Senesi, s. 713.

⁴⁸¹ 1899’da Uzunköprü Rüşdiyesi’nin eğitimcileri arasında Hüsn-i Hatt, Riyaziye, Fransızca, Lisan-i Osmanî, Ulum Diniye derslerinin öğretmenleri bulunurken, aynı sene diğer kazalardan Cîsr-i Mustafa Paşa’da başöğretmen, 2. öğretmen, fahri öğretmen ve rik’a öğretmeni, Kırcaali’de biri rik’a olmak üzere 2 öğretmen, Dimetoka’da ise sadece başöğretmen ve 2. öğretmen vardır. Bkz.: SVE-1315 Malî Senesi, s. 107, 112, 116, 121.

⁴⁸² Kapıcı, çocukları evlerine getirip götürken okul hademesi. Bkz.: Ferit Devellioğlu, “Bevvâb”, *a.g.l.*, s. 93.

⁴⁸³ Osman Ergin, *Türk Maârif ...*, s. 384.

c. İdâdiler

İdâdiler bir tür hazırlık okuludur. 1883'te ilk örnekleri açılan ve amacı Darülfünun'a öğrenci hazırlamak olan lise dengi okuldu. Bu ad, daha önceleri de “İdâdiye” biçiminde kimi okullara verilmiştir. 1869'da yayınlanan Maârif Nizâm-nâmesi de bu ad altında okullar açılmasını öngörmekteydi. İdâdiler, rüşdiye (ortaokul) sınıfları ile birlikte 7 yıl süreliydi. Vilâyet merkezlerinde birer İdadî açılmasına karar verilerek bu amaçla görkemli okul binaları inşa edildi. Kaza merkezlerinde de 5 yıl süreli (rüşdiye üzerine iki yıl) ikinci derece idâdiler açıldı. 1908'den sonra Vilâyet idâdilerine “**sultani**” denmiştir⁴⁸⁴.

Edirne merkezinde İdadî mektebi 1885 yılında açıldı⁴⁸⁵. İllerde karma idâdiler kurulduğu için Edirne'de rüşdiye olarak yapılan ve İdadî olarak kullanılması için eksikleri tamamlanan binanın İdadî olarak kullanılması uygun görülmüş, rüşdiye olması için yapılan ilave binanın tamamlanması üzerine 26 Ağustos 1885'te tören yapılarak rüşdiye öğrencileri yeni binaya taşınmıştır. Ertesi gün vali, üst düzey askerler, hükümet memurları, ulema ve çeşitli dinlerin önderleri, memleketin ileri gelenleri, bir tabur asker ve öğrencilerin katılımıyla açılış töreni yapıldı. Osmanlı vatandaşı olup (Müslüman veya gayrimüslim kastedilmiştir) okula yazılan öğrencilerin sıralarına oturmasıyla öğretime başlandı⁴⁸⁶.

Mekteb-i İdadî-i Mülkî binası, Edirne valiliğinde bulunan merhum Kadri Paşa tarafından rüşdiye mektebi olmak üzere H. 1300 (1882/1883) senesinde inşa edilmiş, sonradan H. 1303 (1885/1886) senesinde vali Hacı İzzet Paşa tarafından

⁴⁸⁴ Necdet Sakaoğlu, “İdadî”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarih Sözlüğü*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 58.

⁴⁸⁵ Mehmed Said Paşa, *Said Paşa'nın Hatıratı*, Sabah Matbaası, 1. Cild, Dersaadet H. 1328, s. 156.

⁴⁸⁶ “*Vilâyât ve evliye merkezlerinde muhtelit i'dâdî mektepleri te'sîs kılınmakda olduğundan nefis-i Edirne'de mukaddemce binâsına mübâşeretle i'dâdî mektebi için nevâkısı itmâm olunmuş olan rüşdiye mektebinin tahsîsi tasvîb olunarak rüşdiye olmak üzere müceddeden binâ kılınan mekteb dahî mükemmel sûrette ikmâl edilmiş olmasıyla Zilkadenin on beşinci günü (26 Ağustos 1885) hey'et-i vilâyet hazır oldukları hâlde resm-i küşâdî icrâ kılınarak rüşdiye şâkirdânı oraya nakl ve ferdâsı dahî vâlî-i Vilâyet ve erkân-ı ordu-ı hümayûn ve me'murîn-i hükûmet ve ulemâ ve rüesâ-yı rûhâniye ve mu'teberân-ı memleket ve bir tabur asâkir-i şâhâne ve mekteb şâkirdânı bi'l-ictimâ' mezkûr muhtelit mekteb-i i'dâdînin dahî resm-i küşâdî bi'l-icrâ sunûf-ı tebe'adan yazılmış olan talebenin ik'âdiyla tadrîse bed' ve mübâşeret etdirildiği...*” Bkz.: Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 251-252.

İdadî yapılmıştır. Mektebin tarz mimarisi dil-nişîn (gönül açıcı) olduğu gibi sağlık kurallarına tamamen uygun olarak şehrin oldukça yüksek bir bölgesinde bulunmaktadır⁴⁸⁷. İdadî mektebi binası için 1892 tarihinde bir daire daha inşa ve ilave edilmiş ve yeni ilave ile mektep binasında, toplam 7 derslane, büyük küçük 16 oda, 7 koğuş, 1 hastahane, 1 talimhane, 1 hamam ile müştemilat saire bulunmaktaydı⁴⁸⁸ (Bkz. EK-7).

1885 yılında açılarak birinci sınıfa öğrenci kabul eden “**Mekteb-i İdadî-i Mülkî**”nin, 1886 senesinde birinci sınıfında 55, ikinci sınıfında 22 öğrenci⁴⁸⁹ ile 2 adet mubassır⁴⁹⁰ ve 2 adet hademe mevcudu da bulunan mektep de öğretilen dersler ise tamamen beşeri ilimlerle alakalıdır⁴⁹¹.

Eğitimin daha yaygınlaşması ve gelişmesi maksadıyla Vilâyet merkezlerinde bulunan Mekteb-i İdâdiyenin “**leyli**” (yatılı) mekteb olarak da eğitim vermesine karar verilmesi sonucunda. Edirne İdâdisi’ne de 1892’de 20 yatılı öğrenci kabul edilmiştir. İlk 2 sınıfı rüşdi, 3’ü İdadî ve son iki sınıfı dahi âlî (yüksek) olmak üzere 7 sınıfa taksim edilmiş olan İdâdinin aynı sene 100 öğrencisi bulunuyordu⁴⁹².

Her sınıf “**Tebaa-i Şâhane**”den evladın eğitim gördüğü Edirne İdâdisi’nde 7 yıllık eğitim süresince ders müfredatında dini ve beşeri bilimlerin yanı sıra

⁴⁸⁷ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 120; “*Eski KaracaBevvab mahallesinde-ki şimdi Sevindik Fakih mahallesi denir- mahkeme bayırında Merzifonlu Kara Mustafa Paşa sarayının yerinde yapılmıştır.*” Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 357.

⁴⁸⁸ SVE-1317 Malî Senesi, s. 323-324.

⁴⁸⁹ 1886 Sâlnâmesine göre idâdinin toplam öğrenci sayısı 77’dir. 1887’de 85, 1888’de 118, 1889’da 92, 1890’da 75 ve 1891 Sâlnâmesine göre de toplam 93 öğrencisi bulunuyordu. 1892 senesine ait Sâlnâmenin 120. sayfasında toplam öğrenci sayısının 100 civarında olduğu belirtilmiştir. Ancak 65. sayfada ise bu toplam 60’tır. Bkz.: SVE-H. 1303, s. 94; SVE-H. 1304, s. 63; SVE-H. 1305, s. 65; SVE-H. 1306, s. 65; SVE-H. 1307, s. 65; SVE-H. 1308, s. 65; SVE-H. 1309, I. Bölüm, s. 65; II. Bölüm, s. 120.

⁴⁹⁰ “*Eskiden mekteplerde talebenin inzibat işleriyle meşgul olan memur hakkında kullanılır bir tabirdir. Mubassır; Arapça görüp, gözetici demektir. 1908 Temmuz inkılâbından sonra bu vazife müdür muavinlerine verilmiş ve mubassır tabiri tarihe kavuşmuştur.*” Bkz.: Mehmed Zeki Pakalın, “Mubassır”, *a.g.s.*, C. 2, s. 560.

⁴⁹¹ Bu dersler Farsça, Hesap, Tarih-i Umumi, Lisan-i Osmanî, Lisan-ı Fransevî, Coğrafya, Hendese, Hüsn-i Hat Rik’a ve Resim’dir. Bkz.: SVE-H. 1303, s. 94.

⁴⁹² SVE-H. 1310, s. 225; 1903 senesine ait son sâlnâmeye göre 183’ü yatılı olmak üzere idâdinin toplam 330 öğrencisi vardı. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 673.

özellikle farklı milletlerden oluşan öğrencilere yönelik dil eğitiminin varlığı dikkat çekmektedir⁴⁹³.

1909 yılında bazı genişletmelerle birlikte ve üstüne bir kat daha yapılarak mektebin adı Sultani oldu. Mekteb, Balkan Savaşları esnasında hastane olarak kullanıldı. Savaştan sonra yeniden eğitime devam edilen mektep de, 1920-1922 yıllarında yaşanan Yunan işgali sırasında da eğitime ara verilmiş olup, 1923-1924 ders yılı senesinde ise lise adı verilmiştir⁴⁹⁴. Günümüzde bu bina Atatürk İlköğretim Okulu olarak hizmet vermektedir.

İdâdilerin eğitime birçok katkısı olmuştur. Ancak en önemli hizmeti *“talebenin daha ciddi, esaslı ve daha kapsamlı bir tahsil dönemi idrakine varmış olmasıdır.”*⁴⁹⁵.

ç. Öğretmen Yetiştiren Kurumlar (Dâr-ül-muallimin sıbyan)

1868’den itibaren sıbyan okullarında reform yapılmaya başlanmış ve ibtidâîler açılmıştı. Yeni mekteplerde ders verecek öğretmenler içinde bir öğretmen okulu açılmasına karar verilmiş⁴⁹⁶ ve *“1868’de bir “Darulmuallimîn-i Sıbyan” (ilk öğretmen okulu) açılmıştır”*⁴⁹⁷.

⁴⁹³ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 120; İdadî’de; 1. Sene: Ulûm-ı Diniye, Arabi, Farsi, Usul Defteri, Coğrafya-i Osmani, Hisab, Hat Rik’a, Resim, Rumca, Bulgarca. 2. Sene: Ulûm-ı Diniye, Farsi, Türkçe, Tarih, Coğrafya, Hisab, Hüsn-i Hat, Rumca, Bulgarca. 3. Sene: Ulûm-ı Diniye, Arabi, Türkçe, Fransızca, Hisab, Coğrafya, Hendese, Tarih, Resim, Hüsn-i Hat, Rumca, Bulgarca. 4. Sene: Ulûm-ı Diniye, Arabi, Farsi, Türkçe, Hisab, Fransızca, Resim, Hüsn-i Hat, Rumca, Bulgarca. 5. Sene: Ulûm-ı Diniye, Arabi, Türkçe, Fransızca, Hisab, Hendese, Coğrafya, Tarih, Usul Defteri, Malumat-ı Fenniye, Resim, Hüsn-i Hat, Rumca, Bulgarca. 6. Sene: Ulûm-ı Diniye, Fransızca, Hisab, Cebir, Coğrafya, Tarih, Usul Defteri, Hikmet-i Tabiiye, Kimya, Kavanin, Edebiyat ve Ahlak, Resim, Rumca, Bulgarca. 7. Sene: Ulûm-ı Diniye, Fransızca, Hisab, Cebir, Müsellesat, Kozmografya, Makine, Tarih, Hikmet-i Tabiiye, Kimya, Mevalid ve Hıfzıssıhha, Kavanin, Edebiyat ve Ahlak, Resim, Rumca, Bulgarca dersleri okutulmaktaydı. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 225-226.

⁴⁹⁴ Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 358.

⁴⁹⁵ Hüseyin Dilaver, “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Yayınlanan Bir İstatistik Mecmuasına Göre Osmanlı Maârifî”, *Türkler*, C. 15, Ankara 2002, s. 84.

⁴⁹⁶ Cahit Yalçın Bilim, *a.g.e.*, s. 193.

⁴⁹⁷ Bayram Kodaman, *a.g.e.*, s. 146.

1882 yılında İstanbul dışında da öğretmen okullarının açılmasına başlanmıştır. Edirne Vilâyeti Valisi Mehmet Kadri Paşa'nın girişimleri ile açılan⁴⁹⁸ *“Edirne Darülmuallemi (Edirne Öğretmen Okulu) illerde açılan Darülmualleminlerden birincisidir”*⁴⁹⁹.

İlkokul öğretmeni yetiştirme amacıyla olan bu mektepler, önceleri 6 ay süreli kurs olarak açılmıştı. *“Bu kurs, 1884 yılında yerini (Darulmuallimîn-i Sıbyan)a bırakmıştır”*. Bu mekteplerden önce Edirne’de önceleri sıbyan ve daha sonra ibtidâ mekteplerinde medrese öğrencileri öğretmenlik yapmaktaydı. Bunlarla birlikte civar köy ve kasabalarda çalışan muallimlerde, belirtilen kurs ve devamında Dâr-ül-muallimin sıbyan’ın açılması ile buralardan diploma almaya mecbur tutulmuşlardır. Mektebin 1884 yılında 13 öğrencisi bulunurken, sabah yapılan 3 saat dersten sonra öğle yemeği ve namaz için ara verilirdi⁵⁰⁰.

Bu mektep hakkında ilk olarak 1885 (H.1302) tarihli sâlnâmede bilgi verilmiştir. Buna göre, mektebin öğretim süresi 1 yıl, muallimi Hüsnü Efendi ve öğrenci sayısı ise 15 olarak belirtilmiştir⁵⁰¹.

Mektep, Üç Şerefeli Câmi yanında yazıcılar içinde Taş Mektep denilen yerde bulunurken, programı gereğince; Ulûm-ı Diniye (Din Bilimleri), İlm-i Mahariç ve Tecvid (Arapça metinleri doğru ve ahenkli okuma bilimi), İlm-i Hesab, Coğrafya, Tarih, İmla ve İnşa (Kelimeleri doğru yazma, metin yazabilme bilgisi), Kavaid-i Türkiye, Hüsn-i Hat, Usul-i cedide üzere Tehecci (Yeni yönetime göre heceleme) dersleri öğretilmekteydi⁵⁰².

⁴⁹⁸ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 13; SVE-H. 1310, s. 154.

⁴⁹⁹ Erdal Ceyhan, *a.g.e.*, s.31;

⁵⁰⁰ Necip Güngör Kısaparmak, *Milli Eğitim Cephesiyle Edirne*, Turan Matbaası, Elazığ 1968, s. 26.

⁵⁰¹ SVE-H. 1302, s. 53; Mektebin; 1886’da 10, 1889, 1890 ve 1891’de 45, 1892 ve 1893’te 55, 1894 ve 1895’te 20, 1896, 1897 ve 1898’de 50, 1899, 1900 ve 1901’de 30 öğrencisi bulunurken 1903’te yayınlanan son Sâlnâme’ye göre 37 öğrencisi vardı. Bkz.: SVE-H. 1303, s.53; SVE-H. 1306, s. 63; SVE-H. 1307, s. 63; SVE-H. 1308, s. 63; SVE-H. 1309, I. Bölüm, s. 63; SVE-H. 1310, s. 94 ;SVE-1310 Malî Senesi, s. 85; SVE-1311 Malî Senesi, s. 68; SVE-1312 Malî Senesi, s. 68; SVE-1313 Malî Senesi, s. 65; SVE-1314 Malî Senesi, s. 70; SVE-1315 Malî Senesi, s. 70; SVE-1316 Malî Senesi, s. 68; SVE-1317 Malî Senesi, s. 76; SVE-1319 Malî Senesi, s. 671.

⁵⁰² SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 124-125; SVE-H. 1310, s. 227-228; Edirne’de ki bu ilk öğretmen mektebi, Üç Şerefeli Câmi civarında Yazıcılar sokağında Defterdar Yusuf Efendi tarafından H. 1162

d. Meslek ve İhtisas Okulları (Hamidiye Mektebi)

Mesele-i Zailed⁵⁰³ Edirne ahalisi ile diğer yerlerden gelen göçmenlerin bî-kes (kimsesiz) ve bî-vâye (mahrum) olan çocukları, 1879 senesi başlarında toplattırılarak 300’den fazla erkek çocuk dönemin padişahının adı verilen “**Hamidiye**” mektebinde, 15 kadar kız çocuk ise “**Melce-i Eytam**” (Islahhane, Yetimhane) adı verilerek kiralanan yerde bakıma, korumaya alınmış, Vali Kadri Paşa döneminde de mektep, sanayi ve zirâat mektebi olarak iki şubeye ayrılmıştır⁵⁰⁴ (Bkz. EK-8).

Mektep için yaptırılan numune çiftliği R: 14.Eylül.1298/M: 26.Eylül.1882 tarihinde açılmış, gerekli zirai aletler, padişah tarafından bağışlanarak, mektebe gönderilmiştir. Dönemin Hükümet konağı civarındaki eski birinci rüşdiye mektebi binası da yeniden onarılarak mektebin sanayi kısmı için verilmiştir. Mektepte okutulan ilim, fen ve sanayi dersleri şunlardı: Kur’ân-ı Kerîm, Tecvid, Ulûm-ı Diniye, Arabça, Farsça, İlm-i Hal, İlm-i Hendese, Hesab, Türkçe İmla ve İnşa, Medhal-i Kavaid, Hatt-ı Rika, Sülûs, Mücellid, Kundura, Marangoz, Esma-i Türkiye, Resim, Fransızca, Seccade ve Halıcılık, Terzi, İlm-i Zirâat ve Ameliyat (uygulama olmalı).⁵⁰⁵

Mektebin Zirâat ve sanayi kısımlarında 1884’de 223, 1889’da 168, 1894’te 91, 1899’da 120 ve 1903 senesinde de 150 öğrenci bulunuyordu⁵⁰⁶. Hamidiye Sanayi

---

(1748/1749) tarihinde inşa olunan “Makaralı” diğer adı ile “Taş Mektep”te açılmıştır. Bkz.: Rıfat Osman, *Edirne Rehnüma...*, s. 30.

⁵⁰³ 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı ve sonrasındaki Rus İşgali için kullanılmıştır.

⁵⁰⁴ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 117.

⁵⁰⁵ SVE-H. 1310, s. 224.

⁵⁰⁶ SVE-H. 1301, s. 91-92; SVE-H. 1306, s. 64; SVE-1310 Malî Senesi, s. 86; SVE-1315 Malî Senesi, s. 70-71; SVE-1319 Malî Senesi, s. 671-672; Rıfat Osman’ın mektebin ilk kuruluşu hakkında belirttiğine göre “Mektebin masrafları için, okula tahsis edilen 17.000 lira gelir amaçlı senelik faiz için Osmanlı Bankası şubesine yatırılmıştır. Okulun devamlı masraflarını gidermek amacıyla da, Yıldırım Bayezid devri ricalinden Hacı Doğan’ın Kaleiçinde Aya İstirati mahallesinde yıkılmış olan Câmî ve medresesi vakfından, Çukur Çayır’da Hacı Doğan merasının senelik kira bedeli ile Vilâyet Matbaasının net gelirinin okula bırakılmasına, ayrıca merkez ve merkeze bağlı diğer belediyelerden 100 lira alınmasına R: 1 Mart 1298/M.13 Mart 1882 tarihli irade-i seniye ile başlanmıştır.” Bkz.: Rıfat Osman, *Edirne Rehnüma...*, s. 85-86. Osman Nuri Peremeci’de “*İki kısıma ayrılan mektebin, Zirâat kısmı vaktiyle II. Sultan Selim’in yaptırdığı sarayın –ki sonra yanmıştı- bahçesine yapılan numune çiftliğinde olduğunu, Sanayi kısmınınsa, Hacı İvaz Paşa medresesi yerinde yapılan yapıda kaldığını*

mektebinin olduğu yerde, günümüzde Edirne Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi bulunmaktadır.

e. Medreseler

Medrese, günümüzün ilköğretim okulları durumundaki Sıbyan Mektepleri'nin üzerinde ve daha ileri seviyede tahsilin görüldüğü orta ve yüksek eğitim kurumlarını ifade etmektedir⁵⁰⁷.

Edirne ve civarında kurulan ilk medreseler bir asırlık geçmişe sahip olan Osmanlı medrese sisteminin ürünüydüler. Edirne'de kurulan ilk medrese Fetret ve Mehmed Çelebi Devri'nin (1413-1421) ortak ürünü kabul edilen Edirne Eski Câmi Medresesi'dir⁵⁰⁸.

1529 yılında Edirne'de 14 medrese vardı⁵⁰⁹. Edirne'yi ziyaretinde mevcut medreselerden bahseden Evliya Çelebi'den aktarıldığına göre “*Evvela Muradiye Medresesi, bakımlı evkafli meşhur, İshak mekânı olan eski bir medresedir. Ondan Yıldırım Han Medresesi, evkafı zayıftır. Ondan Yıldırım Bayezid Han oğlu Musa Çelebi Medresesi, Çelebi Sultan Mehmed Han Medresesi ve Koca Murad Han Medresesi, bakımlı ve meşhur medresedir. Üçşerefeli Medresesi, Atik Medresesi, Küçük Çelebi Medresesi, Hüsamîye Medresesi, Çukacı Hacı Medresesi ve Anbar Kadı Medresesi bakımlıdır*”. Kemal Paşa Medresesi ile birlikte Taşlık Medresesi ve Sarraciye namıyla da bilinen Ramazanoğlu Pir Mehmed Sarrac Medresesi de meşhur olan medreselerdir⁵¹⁰.

---

belirtmiştir.” Bkz.: Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 356-357. Ayrıca bu mekteb hakkında bkz.: Necip Güngör Kısaparmak, *a.g.e.*, s. 19.

⁵⁰⁷ Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, Bilge Yayınları, İstanbul 2004, s. 106.

⁵⁰⁸ Aziz Nazmi Şakir-Taş, *a.g.e.*, s. 75, 77.

⁵⁰⁹ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu ...*, s. 177.

⁵¹⁰ Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, *a.g.e.*, s. 579-581.

Sâlnâme kayıtlarından öğrendiğimiz kadarıyla Edirne’de vaktiyle 24 medrese bina edilmiştir. Bunlardan 15’i Altmışlı⁵¹¹ ve dâhil⁵¹² ve haric⁵¹³ itibarında diğer dokuzu aşağı payede belirtilirdi. Üç Altmışlı medresenin ilki Sultan Selim Han Sani (II. Selim) medresesidir. Burada müderris⁵¹⁴ olan zata “**Reis-ül müderris**”^{*} denilmekteydi. Diğer Sultan Bayezid Veli (II. Bayezid) ve üçüncüsü Ebu’l-hayrat Sultan Murad Han Sani (II. Murad) hazretlerinin bina ettikleri Dâru’l-hadîs⁵¹⁵ medresesidir⁵¹⁶.

Altı medresede dâhil itibarında olup birincisi II. Murad’ın ihya ettikleri Üç Şerefeli medreselerinin eskisi, yani Saatli Medrese⁵¹⁷ olduğundan bazı kere Altmışlı Medrese payesi verilirdi. Diğer Ebü’l-Feth Sultan Mehmed Han’ın yaptırdığı

⁵¹¹ Altmışlı Medreseler; “*Müderrisine yevmiye 60 akçe verilen medreselerdir. Bunlar, paye bakımından Sahn medreselerinden üstün olmakla birlikte tahsil müddetleri Sahn medreseleri kadar idi.*” Bkz.: Ziya Kazıcı, *a.g.e.*, s. 126; “*Tahsil müddetlerinin 1545-46 sıralarında bir yıl olduğu anlaşılmaktadır.*” Bkz.: Cahid Baltacı, *a.g.e.*, s. 41.

⁵¹² Dahil Medreseleri; “*Osmanlı padişahlarıyla, şehzade valideleri ve şehzadeler ve padişah kızlarının yaptırmış oldukları medreselerdir.*” Bkz.: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 11; “*Ellî akçe yevmiyeli medresedir. 1539-40 sıralarında tahsil müddeti bir yıldır. 1597-98’de tahsil süresinin altı ay olması kararlaştırılmıştı.*” Bkz.: Cahid Baltacı, *a.g.e.*, s. 40.

⁵¹³ Haric Medreseleri; “*Müderrislerinin yevmiyeleri 20-25 akçe olanlara Hâşîye-i Tecrîd, 30-35 akçe olanlara Miftâh, 40 akçe olanlara 40’lı veya Telvîh ve bunlardan bir derece yüksek olanlara da Haric Medreseleri denirdi.*” Bkz.: Ahmet Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru’l-Hadîslerin Yeri*, TTK, Ankara 1997, s. 35; “*Ellî (müderrislerin yevmiyesi 50 akçe) medreselerdendir. Bunların tahsil müddetleri 1538-39 sıralarında bir yıl iken, 1575-76’da en az beş ay olarak ve 1597-98 tarihinde yine beş ay olarak tesbit edilmişti.*” Bkz.: Cahid Baltacı, *a.g.e.*, s. 39-40; Ancak daha sonraki medrese derecelendirmesinde Haric Medreseleri “*Temel din bilgileri veren medrese aşaması. Buradan Dâhil medresesine geçilirdi. Bu kurumlarda haric denen dersler okutulurdu.*” şeklinde açıklanmıştır. Bkz.: Necdet Sakaoğlu, “Haric Medreseler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e ...*, s. 49.

⁵¹⁴ Medresede eğitim veren, medrese hocası. Bkz.: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 55-81.

* Müderris’lerin başı anlamını taşımaktadır.

⁵¹⁵ Dârülhadîs tamlaması hadis ocağı, hadis evi, hadis mektebi, hadis medresesi, hadis fakültesi gibi anlamları ifade eder ve özellikle Hz. Muhammed’in söz, fiil ve takrirlerinden meydana gelen hadislerin tahsil edildiği yerlerdir. Edirne Dârülhadîsi, Manyas mevkiinde İbn-i Arab mahallesi’ndedir. Dârülhadîs olarak yapılmışken açıldığı günden itibaren aynı zamanda câmi olarak da kullanılmıştır. Bugün hala câmi olarak kullanılmaktadır. Bkz.: Ahmet Gül, *a.g.e.*, s. 137,142; Selahattin Yıldırım, *a.g.e.*, s. 27.

⁵¹⁶ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 65.

⁵¹⁷ “*Edirne devlet merkezi olduktan sonra II.Murad zamanında 841 H. (M.1437) de başlanarak bazı arızalar sebebiyle 851 H. (1447 M.) senesinde tamamlanan üç şerefeli Câmi yanındaki büyük medrese ile Dârü’l-hadîs o tarihte Osmanlı memleketlerindeki medreselerin üstünde yer aldı, üç şerefeli medrese müderrisine o tarihe kadar hiçbir medrese müderrisine verilmeyen yüz akçe yevmiye verildi.*” Bkz.: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 2-3; “*Baba Timurtaş Mahallesi’nde Üç Şerefeli Câmi civarındadır. Sonradan Fatih bunun yanında Peykler Medresesini yaptırmış, bunlar sonradan Çifte Medrese adını almış, aralarını ayırmak için de Saatli Medrese’ye Eski, Peykler Medresesi’ne de Yeni Medrese denmiştir.*” Bkz.: Ahmet Gül, *a.g.e.*, s. 52.

Peykler Medresesi'dir⁵¹⁸. Bunların yakınında Ekmekçiköy Medresesi⁵¹⁹ namıyla bir medrese daha vardır ki Ekmekçi Köylü Hacı Ali ağa tarafından H. 1234 (1818/1819) tarihinde yaptırılmıştır. Yukarıda adı geçen üç medrese R. 1304 (1888/1889) senesi sonlarında dönemin Edirne Valisi Hacı İzzet Paşa tarafından tamir ettirilmiştir. Câmi-i atik (Eski Câmi) Medresesi⁵²⁰ de dâhil payesinde olup, vaktiyle ulemadan Halebî Efendi namında bir zat buraya müderris olduğundan onun namı ile medrese meşhur olmuştur. Taşlık Medresesi⁵²¹ olarak da bilinen dâhil medreselerden Alibey Medresesi geçmişte haric itibarındaydı. H. 1019 (1610/1611) senesinde dâhil payesi verilmiş ve ondan sonra dâhil medrese hükmünde kalmıştır. Emniye Medresesi⁵²² de vaktiyle haric medrese hükmünde idi. H. 1030 (1620/1621) senesinde müderris olan Edirneli Abdülgani Efendiye dâhil payesiyle verilmiştir. Tahmis civarında arsası mevcuttur⁵²³.

Altı medresede haric payesindedir. Bunlardan birincisi İsmail Ağa Medresesidir ki Saraciye⁵²⁴ demekle meşhur ve mevcuttur. İkincisi yıkılmış olan İbrahim Paşa Medresesidir⁵²⁵. Haric medreselerden üçüncüsü, Lari Câmi civarında Çuhacı Hacı Medresesidir⁵²⁶. Naib merhum Hacı Mehmed Fevzi Efendi⁵²⁷, H. 1275 (1858/1859) tarihinde medreseyi yeniden inşa ettirmiştir. Dördüncüsü bir kısmı harab

⁵¹⁸ “*Saatli medresenin bitişiğindeydi.*”. Bkz.: Necip Güngör Kısaparmak, a.g.e., s. 14.

⁵¹⁹ “*Bunun bir adı da Hüsamiyedir. Üçşerefeli yanındadır.*” Bkz.: Osman Nuri Peremeci, a.g.e., s. 114.

⁵²⁰ “*Musa Çelebi tarafından inşa ettirilen medrese Câmi mihrabı cihetinde olduğundan Câmiardı Medresesi adıyla bilinirdi. Harab ve terk edilmiş iken yıkıldı.*”. Bkz.: Rifat Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 64.

⁵²¹ “*Kurucusu, Fatih devri vezir-i azamlarından Mahmud Paşa'nın oğlu Ali Bey'dir. Medrese 1905 tarihine kadar Câmi yanındayken sonradan yıkılmıştır.*”. Bkz.: Cahid Baltacı, a.g.e., 446.

⁵²² “*Medrese Şehremini tarafından inşa edilmiş olmasından dolayı veya Mehmed Emin Çelebi'ye izafeten Emniye Medresesi, Sarıca Paşa Mahallesi'nde bulunmasından dolayı Sarıca Paşa Medresesi olarak tanınır.*”. Bkz.: Ahmet Gül, a.g.e., s. 118.

⁵²³ SVE-H.1310, s. 187.

⁵²⁴ “*İsmail Bey ve Meydan Medresesi adlarıyla da anılmakta idi. 19. yüzyıl başına kadar sağlam kalan medrese, bugün mevcut değildir.*”. Bkz.: Özkan Ertuğrul, *Edirne'nin Kültür Tarihinde Özel Bir Albüm*, Troya Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 36.

⁵²⁵ “*İbrahim Paşa Mahallesinde ve Çokacı Sokağı 30 Numarada bulunan İbrahim Paşa Medresesi 1294/1877 istilasında yıkılmıştır.*”. Bkz.: Cahid Baltacı, a.g.e., s. 126.

⁵²⁶ “*Lari Câmi arkasında ve Laleli Medresesi Sokağı'nda idi. Küçük Laleli ve Astarıcı Hacı Medresesi de denilen medrese, zamanla harap olup, mezbahaya çevrilmiştir.*”. Bkz.: Ahmet Gül, a.g.e., s. 117.

⁵²⁷ Hacı Mehmed Fevzi Efendi'den 1317 Malî Senesi (1901) sâlnâmesinde merhum olarak bahsedilmektedir. H. 1309 (1892) tarihli sâlnâmede belirtildiğine göre kendisi sâlnâmenin yayınlandığı dönemde Edirne Müftüsü ve naibi'dir.

olmuş bazı kısımları mevcut olan Beylerbeyi Medresesidir⁵²⁸. Topkapısı civarındaki Yakub Paşa ve Şeyh Çelebi Medreseleri diğer haric medreseler olup bunlar dahi harap olmuşdur⁵²⁹.

Hacı Alamüddin, Şeyh Şucâ'addin, Şah Melek, Emir Kadı, Kadı Fahreddin, Tütünsüz Ahmed Bey, Anbar Kadı, Hüsamiye ve Ali Kuşî⁵³⁰ medreseleri ise aşağı payede olduğu belirtilen medreselerdir⁵³¹.

Yukarıda belirtilenlerden başka 8 medrese vardır ki kurucusu bilinmemekte olup sonradan hayır sahipleri tarafından tamir ettirilmişlerdir. Bunlardan Koğacılar Medresesi Hacı Salih Bey, Hayriye Medresesi, H. 1284 (1867) senesinde eşraftan Hacı Ahmed Bey, Orta İmaret diğer adı ile Necatiye ve Lari Câmî çevresinde bulunan Laleli-i Saniye Medreseleri de H. 1272 (1855) senesinde Mehmed Fevzi Efendi tarafından yeniden tamir ve imar edilmişlerdir. Banilerinin bilinmediği belirtilen diğer medreseler de Defterdar, Seyfeddin, Saruca Paşa ve Dersiâm Medreseleridir⁵³².

Belirtilen medreselerle birlikte Edirne'de 3 adet Darülkurrâ⁵³³ vardı. “**Darülkurrâ-i Selimiye**” en büyüğü olmakla birlikte, diğerleri “**Küçük Darülkurrâ**” ve “**Hüsrev Ağa Darülkurrâ**”sı olup, binaları mevcut değildir. Küçük Darülkurrâ'nın şeyhi Eski Câmide, Hüsrev Ağa Darülkurrâ'sının şeyhide Sultan Selim Câmî'sinde eğitim veriyorlardı⁵³⁴.

⁵²⁸ “II. Murad'ın Rumeli Beylerbeyi olan Sinan Bey'in eseridir. Bugün yıkık olan medrese, 1429/1430 yılında yapılmıştır. İlk yapıldığında küçük olan medrese 1557 ve 1592 tarihlerinde genişletilmiştir. Medrese eğitiminin masraflarının ise Edirne'de bulunan bağ, bahçe, hamam ve dükkânlardan elde edilen gelirlerle sağlanmıştır.” Bkz.: Özkan Ertuğrul, *a.g.e.*, s. 37.

⁵²⁹ SVE-1317 Malî Senesi, s. 310.

⁵³⁰ Sâlnâmede Ali Kuşî olarak yazılmıştır. M. Tayyib Gökbilgin'in aktardığına göre “Ahmed Bâdi Efendi mahalleri malum olmayan medreseler arasında Ali Kuşci Medresesini de saymaktadır.” Bkz.: M. Tayyib Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırlarda ...*, s. 33.

⁵³¹ SVE-1319 Malî Senesi, s. 915.

⁵³² SVE-H.1309, II. Bölüm, s. 63; SVE-H. 1310,s. 188-189; SVE-1317 Malî Senesi, s. 310; SVE-1319 Malî Senesi, s. 915.

⁵³³ Kur'an öğretilen ve hafız yetiştirilen mekteplerin, kıraat tâlimi yapılan medrese veya bölümlerin genel adı. Bkz.: Nebi Bozkurt-M. Baha Tanman, “Dârülkurrâ”, *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 543-548.

⁵³⁴ SVE-H.1309, II. Bölüm, s. 62; SVE-H.1310, s. 188.

Edirne merkezinden başka sancağın diğer kazalarından Cısr-i Mustafa Paşa'da 1⁵³⁵, Dimetoka'da harap olarak 2⁵³⁶, Uzunköprü'de 1⁵³⁷, Kırcaali'de 1⁵³⁸ ve Havsa kazasında da 1⁵³⁹ adet medrese bulunmaktaydı. Kazalarda ki medreselerden sadece Kırcaali'de bulunan medrese faal olarak eğitim verirken, diğer kazalarda ki medreseler incelediğimiz dönem içerisinde harap vaziyette olup ayrıntıları hakkında bilgi verilmemiştir.

H. 1321 (1903/1904)'de Edirne Sancağı içerisinde eğitim vermeye devam eden medrese sayısı 24'tür. Bunlar içerisinde Edirne şehri haricinde sadece Kırcaali kaza merkezinde bulunan medrese eğitim veriyordu⁵⁴⁰ (Bkz. Tablo 13, EK-9).

2. Askerî Mektepler

a. Askerî İbtidai Mektebi

R. 1306 (1890/1891) senesi ortalarında açılan bu mektep, askerî rüşdiye ile aynı binada eğitim vermekte olup, rüşdiye mektebi müdürünün idaresindeydi. 1892 yılında 150 öğrencisi bulunan mektebde eğitim süresi 3 senedir. Burada başarılı olan öğrenciler rüşdiye mektebinde eğitime devam ediyordu⁵⁴¹.

Meşrut* ve ihtiyat** sınıfı iki ayrı şube olarak eğitim vermekte olan mektebin, 1893 yılında, yedeklerden oluşan sınıfında 109, birinci sınıfta 48, ikinci sınıfta 32 ve üçüncü sınıfta ise 41 öğrencisi vardı⁵⁴².

⁵³⁵ SVE-H. 1310, s. 308; SVE-1319 Malî Senesi, s. 977.

⁵³⁶ SVE-H. 1291, s. 134; SVE-H. 1306, s. 267, SVE-H. 1310, s. 346.

⁵³⁷ SVE-H. 1293, s. 122; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 210; SVE-H. 1310, s. 358, 367; SVE-1319 Malî Senesi, s. 992.

⁵³⁸ SVE-H. 1310, s. 323; SVE-1319 Malî Senesi, s. 980.

⁵³⁹ Havsa'da ki bu medrese Sokollu Mehmet Paşa tarafından yaptırılmıştır. 1893 senesinde harap vaziyetteydi. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 396; SVE-1319 Malî Senesi, s. 1004.

⁵⁴⁰ Maârif Sâlnâmesi, H. 1321 (6. Defa), s. 293.

⁵⁴¹ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 155.

* Şarh.

** Yedek.

⁵⁴² SVE-H. 1310, s. 266.

Mektebin *İhtiyat sınıfında*; Ecza-i Şerife, resim ve hat, *birinci sınıfında*; yarısına kadar Kur'ân-ı Kerîm, Kırâat-ı Türkiye, Sülûs, Resim ve Hat, *ikinci sınıfında*; Kur'ân-ı Kerîm, Kırâat-ı Türkiye ve Hüsn-i Hat, *üçüncü sınıfında* ise İlm-i Hal, Hesab-ı Zihni, Tecvid ve Hüsn-i Hat dersleri öğretilmektedir⁵⁴³.

b. Askerî Rüşdiye Mektebi

Edirne Askerî Rüşdiyesi H. 1296 (1879) tarihinde açılmıştır⁵⁴⁴. İlk önce Abacılar Başında bulunan İdadî mektebi bünyesinde eğitim veren askerî rüşdiye, R. 1302 (1886/1887) senesinde Filyokuşu civarında “**Cemaat-ı İslamiye**”ye ait Arablar Hanı’nın yerine Edirne Vilâyeti Valisi Hacı İzzet Paşa ve Ferik Ömer Paşa’nın çabalarıyla kâr-gîr olarak yapılan yeni binasında eğitime devam etmiştir. Mektep binasında, 4 dersane, 4 subay odasıyla bir karakolhane bulunuyordu⁵⁴⁵. Bu yerde günümüzde Edirne Orduevi bulunmaktadır (Bkz. EK-10).

Eğitim süresi 4 sene olan Askerî Rüşdiye’nin 1883’te toplam 127 öğrencisi bulunurken, 1893’te öğrenci mevcudu 258’e yükselmiştir⁵⁴⁶.

⁵⁴³ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 155-156; SVE-H. 1310, s. 266; Yukarıda belirtilenlerden başka Sâlnâmelerde sadece idareci ve öğretmenleri hakkında kayıtlar bulunmaktadır. 1900 senesinde Mektep hakkında son defa verilen kayıtlara göre; Edirne askerî ilkokulun Müdürü Mustafa Efendi’dir. Muallim-i Evvel Hafız Ali Efendi, Rika ve Sülûs muallimi Hafız Mustafa Efendi, Muallimler ise Emin, Faik ve Emrah Efendi’lerdir. Bkz.: SVE-1316 Malî Senesi, s. 103.

⁵⁴⁴ Mehmed Esad, *Mirat-ı Mektebi Harbiye*, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1310, s. 179.

⁵⁴⁵ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 154; SVE-H. 1310, s. 265; SVE-1317 Malî Senesi, s. 323; SVE-1319 Malî Senesi, s. 928; Necip Güngör Kısaparmak, *a.g.e.*, s. 19.

⁵⁴⁶ Rüşdiye’nin öğrenci sayıları ilk defa H. 1300 (1883) ve son defa H. 1310 (1893) senelerine ait sâlnâmelerde belirtilmiştir. Verilen kayıtlara göre rüşdiyenin 1884’te 143, 1885’te 144, 1886’da 158, 1887’de 171, 1888’de 188, 1891’de 200 ve 1892’de toplam 256 öğrencisi vardır. Bkz.: SVE-H. 1300, s. 83; SVE-H. 1301, s. 80; SVE-H. 1302, s. 82; SVE-H. 1303, s. 82; SVE-H. 1304, s. 96; SVE-H. 1305, s. 98; SVE-H. 1308, s. 98; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 154; SVE-H. 1310, s. 265; Farklı bir kaynağa göre 1893’te Edirne askerî rüşdiyenin öğrenci sayısı sâlnâme kayıtlarını doğrular nitelikte sadece 1 farkla toplam 257 olarak belirtilmiştir. Aynı sene askerî rüşdiye öğrencilerinin sayısı Bursa’da 284, Kastamonu’da 121, Manastır’da 225, Erzurum’da 143, Trabzon’da 244, Sivas’ta 163, Erzincan’da 189, Elazığ’da 136, Diyarbakır’da 140, Şam’da 353, Beyrut’ta 167, Bağdat’da 258, Halep’te 235, Selanik’te 186, Trablusgarb’da 150, Sina’da 100, Van’da 252, Bitlis’te ise 210’dur. Süleymaniye ve Üsküp’te ki rüşdiyelerin öğrenci sayısı belirtilmemiş ve 1893’te yukarıda belirtilen yerlerdeki toplam rüşdiye öğrencisi sayısı 3.903 olarak verilmiştir. Bkz.: Mehmed Esad, *a.g.e.*, s. 179-180.

Edirne askerî rüşdiyesinde programı gereğince, *Birinci Sene*; Esmâ-i Türki, Hikaye-i Müntehibe, İlm-i Hal ve Hüsn-i Hat Türki, *İkinci Sene*; Sarf-ı Arabi ve Farsi, İmla-i Türki, Fransızca, Hesab, Coğrafya ve Resim, *Üçüncü Sene*; Nahv, Kavaid-i Osmani, İmla-i Türki, Fransızca, Hesab, Kavaid-i Farsi, Hüsn-i Hat Fransevi, Coğrafya ve Resim ve *Dördüncü Sene*; Mantık, Tatbikat, Fransızca, Hesab, Coğrafya-i Umumi, Usul Defteri, Resim, İmla-i Türki, Hendese, Hüsn-i Hat Fransevi dersleri öğretilmektedir⁵⁴⁷.

c. Askerî İdadî

Askerî okulların çoğaltılması ve mevcutlarının da geliştirilmesi amacıyla alınan karar gereği 2. Ordu merkezi olduğu sırada 1845 yılında Edirne’de de bir Askerî İdadî açılmasına karar verilmiş⁵⁴⁸, aynı yıl Edirne’ye mekteb tesisi için Yüzbaşı ve Kolağası rütbesinde birer subay gönderilerek mektebin 1847 yılında eğitime başlaması sağlanmıştır⁵⁴⁹.

İlk açıldığında Edirne Askerî İdadî’si, günümüzde Hürriyet Meydanında bulunan eskiden bir dönem Edirne Ticaret Borsası’nın şimdi ise Edirne Belediyesi’nin kullandığı binanın olduğu yerdeydi⁵⁵⁰.

⁵⁴⁷ SVE-H. 1300, s. 83; SVE-H. 1301, s. 80; SVE-H. 1302, s. 82; SVE-H. 1303, s. 82; SVE-H. 1304, s. 96, SVE-H. 1305, s. 98; SVE-H. 1306, s. 98; SVE-H. 1307, s. 98; SVE-H. 1308, s. 98; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 154-155; SVE-H. 1310, s. 265-266; 1883’te ki ilk kayıta göre Rüşdiye’nin Müdürü Kolağası Hüsnü Efendi, Dahiliye Zabıtları ise Süvari Yüzbaşı Vekili Ahmet Efendi ve Mülazım Sani Asaf Efendi’dir. Eğitici kadrosunda ise Mülazım Sani Mustafa Efendi (Kavaid-i Osmani), Mülazım Sani Nazmi Efendi (Hesap ve Hendese), Müderris İbrahim Efendi (Arapça), Müderris Abdurrahman Efendi (Farsça), Müderris Hafız Emin Efendi (Sarf-ı Arabi ve Akaid), Hafız Hüseyin Efendi (Hikaye-i Müntehibe ve Esmâ-i Türkiye), Hafız Mustafa Efendi (Rika) bulunuyordu. Bkz.: SVE-H. 1300, s. 83.

⁵⁴⁸ Necip Güngör Kısaparmak, *a.g.e.*, s. 20.

⁵⁴⁹ Nursel Köksal, *Osmanlı Devleti’nde Modernleşme Dönemi Askerî Eğitim Sistemi (1840-1908)*, (Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale 2007, s. 37.

⁵⁵⁰ Peremeciye göre “*Edirne Askerî İdadisi ilkönce şimdiki Maârif bahçesinin yerinde olan eski cephanede “Tekfur Sarayında” açıldı. Sonra Hatice Sultan Sarayı denen yerde yapılan binaya taşındı.*” Bkz.: Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 364; Necip Güngör Kısaparmak’da idâdinin yerini “*İlk bina, bugünkü Hürriyet Meydanında, Borsa binasının yerindeydi*” şeklinde belirtmektedir. Bkz.: Necip Güngör Kısaparmak, *a.g.e.*, s. 20.

Mektep, binasının harabiyeti sebebiyle 1868’de Şumnu’ya nakledilmek istenmiş, ancak halkın arzusu buna engel olmuştur. Yeni bir Mektep yapılması için arsayı bir hanımefendi bağışlamış⁵⁵¹, para toplayan Edirne halkının da malî desteğiyle kâr-gîr olarak yaptırılan yeni İdadî binası, 1871’de tamamlanıp hizmete açılmıştır. Mektebe, halk arasında “**Harbiye Kışlası**” deniliyordu⁵⁵². Yeni yapılan Mekteb-i İdadî-i Askerî’nin bulunduğu mevki, vaktiyle eski sarayın arsası ve Hatice Sultan Sarayı denilen yerdir⁵⁵³. Mektep, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra yaşanan Rus istilasında İstanbul’a nakil olunmuş, 1881 senesi başlarında müdür ve eğitim kadrosunun Edirne’ye dönüşüyle yeniden açılmıştır⁵⁵⁴ (Bkz. EK-11).

Mektebin, büyük küçük 4 dershanesi, 2 koğuşu, 8 odası ve 1 mescitle, talimhanesi, hamamı, mutfağı ve subaylara ait bir koğuşu bulunuyordu⁵⁵⁵.

Mektebe ait ilk kayıt H.1287 (1870) tarihli ilk sâlnâmede belirtilmiştir. Bu kayıta göre “**Mekteb-i İdâdiye-i Şâhane**”nin 100 öğrencisi bulunuyordu⁵⁵⁶. Sonraki senelerde de İdâdinin öğrenci sayısı aynı seviyelerde kalmış, 1871’de 100, 1872’de 110, 1873’te 117, 1874’te 100, 1875’te 90 ve 1876’da 88 öğrenci eğitim almıştır⁵⁵⁷.

⁵⁵¹ Selimiye Câmi civarında Hatice Sultan Sarayı arsası olarak bilinen 32 dönümlük vakıf arazisi sahibi Ayşe Sıdika Hanım tarafından İslahhane, Mekteb-i İdadî ve Hastahane yapılmak üzere bağış edilmiştir. O dönemde cari olan vakıf hukukuna ve vakfın özel nizamına göre 32 Kuruş olan kirası 92 kuruşa çıkartılarak Evkaf-ı Hümayuna aktarılmıştır. Bkz.: BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı, (A.)MKT. MHM), 431/12, (22.N.1285/6.Ocak.1869).

⁵⁵² Necip Güngör Kısaparmak, *a.g.e.*, s. 20.

⁵⁵³ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 152.

⁵⁵⁴ SVE-H. 1310, s. 264.

⁵⁵⁵ SVE-1317 Malî Senesi, s. 323.

⁵⁵⁶ Bu ilk kayıta göre Askerî İdadî’nin Müdürü Binbaşı Osman Muhtar Efendi’dir. Ders Nazırı ve Riyaziye Hocası Süvari Kol Ağası Mustafa Efendi, Farsça Hocası Süvari Kol Ağası Hafız Ahmet Efendi, Resim Hocası Piyade Kol Ağası Mustafa Efendi, Kozmografya, Coğrafya ve Tarih Hocası Süvari Kol Ağası Ahmet Efendi, Lisan Hocaları Süvari Yüzbaşı Ahmet Efendi, Piyade Yüzbaşı Salim Efendi ve Süvari Yüzbaşı Süleyman Efendi, Arapça Hocaları Mustafa ve İbrahim Efendi, İmam ve Hattat ve Dürr-i Yekta Hocası ise Hafız Şerif Efendi’dir. Ayrıca mektebi katibi Raşit Efendi, Dahiliye Zabiti Yüzbaşı Ömer Ağa Vekilharc ise Ali Ağa’dır. Bkz.: SVE-H. 1287, s. 114; Sonraki senelerde de idâdinin öğrenci sayısı aynı seviyelerde kalmıştır.

⁵⁵⁷ SVE-H. 1288, s. 116; SVE-H. 1289, s. 122; SVE-H. 1290, s. 123; SVE-H. 1291, s. 101; SVE-H. 1292, s. 97; SVE-H. 1293, s. 92; 1293 (1877) Malî Senesi sonrasında ilk sâlnâme H. 1300 (1883)’de yayınlanmıştır. 1883 ile 1893 (H. 1310) seneleri arasında Askerî İdâdide eğitim alan toplam öğrenci sayısı 1362’dir. Bkz.: SVE-H. 1300, s. 82; SVE-H. 1301, s. 78; SVE-H. 1303, s. 80; SVE-H. 1304, s. 94; SVE-H. 1305, s. 96; SVE-H. 1306, s. 96; SVE-H. 1307, s. 96; SVE-H. 1308, s. 96; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 153; SVE-H. 1310, s. 264.

Hazırlık Sınıfı ile birlikte 4 sene eğitim verilen İdadî'nin ders programına göre; Mahreç⁵⁵⁸ ve 1. Sınıf'ta; Kitabet, Fransızca, Kurun-u Evveli Tarihi, Coğrafya-i Osmani, Cebr-i Adi, Usul-ü Hendese, Resim, Jimnastik, 2. Sınıf'ta; Kitabet, Fransızca, Kurun-u Vasati Tarihi, Müsellesat Müsteviye ve Küreviye, Usul-ü Hendese, Resim Tarama, Jimnastik, 3. Sınıfta ise Kozmografya, Muvazenet-i Ecsam, Tarih-i Osmani, Kurun-u Ahire, Fransızca, Kitabet, Resim Tarama, Jimnastik dersleri öğretiliyordu⁵⁵⁹. Günümüzde Askerî İdadî binası, Edirne Trakya Üniversitesi tarafından kullanılmaktadır.

3. Gayrimüslim Mektepleri

a. Rum Mektepleri

Edirne merkezinde, 1883 senesinde Kaleiçi, Yıldırım, Kum Mahalle, Yeni İmaret, Kirişhane, Kıyık ve Karaağaç'ta, 7'si erkek, 6'sı kız, 3'ü sıbyan ve 1 tanesi de karma olmak üzere toplam 17 adet Rumlara ait mektep bulunurken, bu mekteplerin 49 öğretmeni ve 2107 öğrencisi vardı⁵⁶⁰.

1892 yılına gelene kadar Rumlara ait mektepler varlıklarını korumuş, sadece Karaağaç'ta varlığı belirtilen 2 adet mektepten sonraki kayıtlarda bahsedilmemiştir.

Aynı seneye ait kayıtlara göre Edirne'de Rumlara ait büyük "**Jimnaz Mektebi**"⁵⁶¹ ile 4 erkek 1 kız ve 10 sıbyan mektebi bulunurken, Kaleiçi'nde ki Jimnaz mektebinin 9 öğretmeni ile 5 sınıfta 101 öğrencisi vardır. Yıldırım'da bulunan mektebin 8 öğretmeni ile 5 sınıfta 422 öğrencisi bulunurken, Metropolit

⁵⁵⁸ Mahreç Sınıfı, "*Askerî Rüşdiyesi olmayan taşra askerî idâdilerinde öğrencileri eşit ve hazır hale getirmek amacıyla kurulan hazırlık sınıfı idi.*" Bkz.: Mustafa Ergün-Tayyip Duman, "19. Yüzyılda Osmanlı Askerî Okullarının Ders Programları ve Ders Kitapları", *Yeni Türkiye*, S. 7, Ankara 1996, s. 508.

⁵⁵⁹ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 153; SVE-H.1310, s. 264-265.

⁵⁶⁰ SVE-H. 1300, s. 87.

⁵⁶¹ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 167; SVE-H. 1310, s. 273; SVE-1319 Malî Senesi, s. 676; Sâlnâmelerde bu mektepten "Kebîr" (büyük) "Jimnaz Mektebi" adı ile bahsedilmektedir. Ancak, Edirne'nin Eğitim Tarihi adı ile yayınlanmış kitapta Kebîr kelimesi "Kir", mektebin adı ise "Zinsas" olarak belirtilmiştir. Bkz.: Ratıp Kazancıgil-Nilüfer Gökçe-Ender Bilar, *Edirne'nin Eğitim Tarihi (İlk-Orta Öğretim) 1361-2005*, Edirne Valiliği Yayınları No: 26, Edirne 2006, s. 131.

Mahallesinde⁵⁶²ki mektepte 7 öğretmen ve 6 sınıf olup bunun 2 sınıf ve 130 öğrenciden ibaret olan 1. kısmı Ayanikola⁵⁶³ ve 4 sınıf 186 öğrencisi bulunan 2. kısmı ise Jimnaz Mektebinin idaresindedir. Ortaokul derecesinde olup, Kıyık'da bulunan mektepte de 3 öğretmen ve 4 sınıfta 184, bu mektep gibi Kirişhane semtinde olan mektepte 3 öğretmen ve 4 sınıfta 128 öğrenci vardı⁵⁶⁴.

Hiristos mahallesindeki⁵⁶⁵ kızlara ait mektebin 12 öğretmeni ile 9 sınıfta 332 öğrencisi bulunurken Yıldırım, Kirişhane ve Kıyık'da ki kız mekteplerinde 7 öğretmen ile 355 öğrenci mevcuttur. Bunlardan başka erkek ve kız karma eğitim verilen Kum Mahalle, Kirişhane, Kıyık, Yeni İmarat, Yıldırım, At Pazarı ve Hiristos Mahallelerinde 7 sıbyan mektebi vardı. Bu mekteplerde 10 öğretmen, toplam 904 öğrenciyi eğitmekteydi⁵⁶⁶.

1883 yılında 2.107 olan Rum öğrenci sayısı, 1892'de yaklaşık % 30'luk bir artışla 2.742'ye ulaşmıştır. Aynı yıl Rumların belirtilen nüfusu 28.256⁵⁶⁷ olduğuna göre nüfus içerisinde öğrencilerin oranı % 9,7'dir⁵⁶⁸.

H. 1319 (1903) senesinde son defa yayınlanmış olan sâlnâmeye göre Edirne merkezinde, Metropolit mahallesinde büyük mekteb "**Jimnaz**", Hiristos mahallesinde kızlara ait "**Zapyon**", yine Metropolit mahallesi ile Aya Nikola Kilisesi avlusunda erkeklere mahsus ibtidâî mektepleri bulunmaktadır⁵⁶⁹. Bunlardan başka farklı semtlerde bulunan 7'si Sıbyan, 5'i erkek ve 3'ü de kızlara ait olmak üzere toplam 15 Rum mektebinin öğretmen mevcudu 30, öğrenci mevcudu 2.053'tür⁵⁷⁰.

⁵⁶² "**Bu mahalle kaleiçi'nde bulunmaktaydı.**" Bkz.: Rıfat Osman, *Edirne Rehnüma* ... , s. 30.

⁵⁶³ "**Bu mahalle de kaleiçindeydi.**" Bkz.: Rıfat Osman, *Edirne Rehnüma* ..., s.16.

⁵⁶⁴ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 156-157.

⁵⁶⁵ "**Kaleiçindedir.**" Bkz.: Rıfat Osman, *Edirne Rehnüma* ..., s.22.

⁵⁶⁶ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 157.

⁵⁶⁷ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 192.

⁵⁶⁸ 1893'te ise Rum öğrenci sayısı 2803, öğretmen sayısı ise 77'dir. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 273.

⁵⁶⁹ Aya Nikola Kilisesi avlusunda bulunan mektebin 95 öğrencisi olduğu belirtilirken, diğer mekteplerin öğrenci miktarları belirtilmemiştir. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 676-677.

⁵⁷⁰ Sıbyan mektepleri; Kaleiçi, Aya Yorgi, Kıyık, Yıldırım (2 adet), Kirişhane ve Yeni İmarat'te, erkeklere ait mektepler; Kıyık, Yıldırım (2 adet), Kirişhane ve Kum Mahallede, Kız mektepleri ise Kıyık, Yıldırım ve Kirişhane'de bulunuyordu. SVE-1319 Malî Senesi, s. 677-678.

Edirne'ye bağı kazalardan Dimetoka'da 1 kız ve 1 erkek olmak üzere 2, Ortaköy'de karma eğitim veren 1, Havsa'da ise merkezde 1, kazaya bağı olan Kırçasalih'de 2, Oğulpaşa, Hasköy, Aslıhan ve Şerbetdar da da 1 Rum mektebi eğitim veriyordu⁵⁷¹. Bunlardan başka Cısr-i Mustafa Paşa kazasında da 1⁵⁷² ve Uzunköprü'de kız ve erkek ayrı olmak üzere 2 adet Rum mektebi mevcuttur⁵⁷³.

b. Musevi Mektepleri

Gördüğümüz ilk kayıta göre Edirne merkezinde Musevilere ait Birinci ve İkinci Rüşdiye olduğu belirtilen 2 ortaokul ile birlikte biri erkeklere diğeri kızlara ait 2 ilkokul ve 2 ortaokul bulunmaktadır. Bu mekteplerde toplam 1.202 öğrenci eğitim görmektedir⁵⁷⁴.

İttihad-ı İsrailiyat adı ile bilinen Musevilere ait mektepler ilk defa Edirne'de 20 Ekim 1867'de açıldı. *“Okulu en sıcak şekilde ağırlayan merci, Edirne'nin Osmanlı yetkilileri oldu. Desteklerinin uygun bir ifadesi olarak yetkililer, okula maaşını onların ödeyeceği bir Türkçe öğretmeni tayin ettiler.”*. Merkezi Paris olan bu mektepler yani *“Alliance Israélite Universelle”* ilk defa 1860'da kurulmuştu⁵⁷⁵.

1889 ise Edirne'de erkekler için 3 ve kızlar içinde 1 tane İttihad-ı İsrailiyat mektebi bulunmaktadır. Bu mekteplerde 40 adet öğretmen ile 1.235 öğrenci mevcuttur⁵⁷⁶. Kayıtlarda mektep adları bu şekilde belirtilmişse de, diğerkaynaklarda kısaca *“Alyans”* olarak geçen bu mekteplerin, belirtilen öğrenci sayıları daha azdır. Alyans mekteplerinde okuyan erkek ve kız öğrenci toplamı 1879'da 516, 1885'te 506, 1891'de 694 ve 1898'de 852'dir⁵⁷⁷. 1889 senesinde ise Alyans okullarının öğrenci sayısını sadece 252 olarak bilinmektedir⁵⁷⁸ Baktığımız bu iki farklı kaynakta

⁵⁷¹ SVE-H. 1303, s. 112, 116, 126.

⁵⁷² SVE-H. 1305, s. 103.

⁵⁷³ SVE-1319 Malî Senesi, s. 725-726.

⁵⁷⁴ SVE-H. 1300, s. 90-92.

⁵⁷⁵ Erol Haker, *a.g.e.*, s. 9, 87-88.

⁵⁷⁶ SVE-H.1306, s. 71-72.

⁵⁷⁷ Rifat N. Bali, *a.g.m.*, s. 216-217.

⁵⁷⁸ Erol Haker, *a.g.e.*, s. 200.

belirtilen öğrenci sayılarının örtüşmediği yıllar bulunurken, tespitime göre H. 1306 (1889) sâlnâmesinde belirtilen 4 adet mektebin hepsi İttihad-ı İsrailiyat mektebi olmayıp, diğer Musevi mektebi olan “**Talmud Tora**”da burada belirtilmiş olmalıdır⁵⁷⁹. 1892 kayıtlarına göre 7 Musevi mektebi vardı. Bu mekteblerin 41 öğretmen ve 1.830 erkek ve kız öğrencisi bulunuyordu⁵⁸⁰.

Yukarıda bahsedilen “**Alyans**” ve “**Talmud Tora**” mektepleri ifadesi ilk kez olarak 1314 Malî Senesi (1898) sâlnâmesinde kullanılmıştır. Bunlardan başka “**Tifered Israel**” adı ile başka bir mektebin varlığını da yine belirtilen yıla ait sâlnâmeden öğrenmekteyiz. Belirtilen mekteblerin öğrenci mevcudu kayıtların toplamına göre 1.777’dir⁵⁸¹. 1883 yılında 1.202 öğrencisi olan Musevi mekteblerinin, yaklaşık 20 yıl sonra 1903’de öğrenci sayısı 1.559 olmuştur⁵⁸². Kız ve erkek Alyans mektebi binası, günümüzde Eski İstanbul caddesinde bulunan İnönü İlköğretim okulu binasında eğitim veriyordu.

Edirne merkezinden başka Dimetoka’da da 3 öğretmeni ile 58 erkek ve 6 kız öğrencisi bulunan 1 adet Musevi mektebi eğitim vermekteydi⁵⁸³. İlkokul seviyesinde olan bu mektebin, öğrenci sayısı 1888’de 100, 1889’da 91, 1899’da 86 ve 1903’de ise 123 olmuştur. Bu ilkokullarda öğrencilere Lisan-i Osmani, Fransızca ve İbranice dersleri öğretilmektedir⁵⁸⁴.

Musevi mektebi bulunan diğer bir kaza ise Cısr-i Mustafa Paşa’dır. Burada da ilkokul seviyesinde olan mektebde, uzun yıllar sadece Mişon Efendi tek öğretmen

⁵⁷⁹ Erol Haker, *a.g.e.*, s. 42-50; sâlnâmelerde “*İttihad-ı İsrailiyat*”, bilinen adı ile “*Alliance Israélite Universelle*” veya kısaca “*Alyans*” okulları hakkında ayrıca bkz.: Aron Rodrigue, *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması “Alliance Okulları” 1860-1925*, Ayraç Yayınevi, Çev: İbrahim Yıldız, Ankara 1997, s. 75-240.

⁵⁸⁰ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 160.

⁵⁸¹ SVE-1314 Malî senesi, s. 77-78. “Tifered Israel” mektebi hakkında bkz.: Erol Haker, *a.g.e.*, s. 44.

⁵⁸² SVE-1319 Malî Senesi, s. 679-680.

⁵⁸³ SVE-H. 1303, s. 112; SVE-H. 1304, s. 112

⁵⁸⁴ SVE-H. 1305, s. 113; SVE-H. 1306, s. 113; SVE-1315 Malî Senesi, s. 121; 1319 Malî Senesi, s. 742.

olarak görev yapmıştır⁵⁸⁵. Mektebin 1899 senesinde, 85 erkek ile 31 kız ve 1903 senesinde de 90 erkek ile 42 kız öğrencisi vardı⁵⁸⁶.

c. Ermeni Mektepleri

Edirne’de Ermenilerin 6 mektebi vardı. Bunların birincisi Kaleiçi’nde “**Arşagunyan**” erkek ilkokulu, ikincisi yine Kaleiçi’nde bulunan “**Hırpsimyan**” kız ilkokulu, üçüncüsü Kaleiçinde mevcut farklı tarihlerde ki sâlnâmelerde “**Okanaser**” ve “**Hadika-i Sıbyan**” isimleri ile belirtilen sıbyan mektebi, dördüncü ve beşincisi Süpürgeciler Mahallesinde, Ağaçpazarı mevkinde bulunan kız ve erkek ilkokulları ve altıncıda o dönem Karaağaçta olan Edirne tren istasyonu civarındaki “**Lusavoriçyan**” ilkokuludur⁵⁸⁷.

Yukarıda belirtilen mekteplerden farklı olarak 1897 yılında Hıristos mahallesinde mevcut olduğu belirtilen, 1 öğretmeni ile 40 öğrencisi olduğunu gördüğümüz erkek ve kız mektebide bulunmaktadır. Bu yıldan sonra bu mektebin varlığından kayıtlarda bahsedilmemektedir⁵⁸⁸.

Ermeni mekteplerinde belirtilen toplam öğrenci sayılarına baktığımızda, ermeni öğrencilerin büyük kısmı Kaleiçi’nde bulunan mekteplerde eğitim görmektedir. Diğer mekteplerde bu sayı daha düşüktür. 1884 yılında Kaleiçi’ndeki mekteplerin toplam öğrenci sayısı 302 iken, diğerlerinde ki öğrenci toplamı 93’tür⁵⁸⁹. Diğer yıllarda da bu durum devam etmiştir⁵⁹⁰.

⁵⁸⁵ SVE-H. 1305, s. 103; SVE-H. 1306, s. 103; SVE-1310 Malî Senesi, s. 122,

⁵⁸⁶ SVE-1315 Malî Senesi, s. 108; SVE-1319 Malî Senesi, s. 734.

⁵⁸⁷ SVE-H. 1309, I. Bölüm, s. 72, II. Bölüm, s. 158; SVE-H. 1310, s. 273; SVE-1312 Malî Senesi, s. 73; SVE-1315 Malî Senesi, s. 76-77; SVE-1316 Malî Senesi, s. 74-75; SVE-1317 Malî Senesi, s. 82-83; SVE-1319 Malî Senesi, s. 678-679; H. 1309 sâlnâmesine göre mekteb sayısı 5’tir. H. 1310 sâlnâmesinde ise Torkomyan mektebi, kız ve erkek mektebi olarak ayrı gösterilmiş ve mekteb sayısı 6 olarak belirtilmiştir.

⁵⁸⁸ SVE-1313 Malî Senesi, s. 72.

⁵⁸⁹ SVE-H. 1301, s. 95.

⁵⁹⁰ Edirne’de Ermeni öğrencilerin toplam sayıları 1888’de 430, 1889’da 427, 1892’de 451, 1893’de 436, 1895’de 406, 1897’de 414, 1899’da 486 ve 1903’de 461’dir. Bkz.: SVE-H.1305, s. 68; SVE-H.1306, s. 69; SVE-H.1309, I. Bölüm, s. 72, II. Bölüm, s. 158; SVE-H.1310, s. 101-102, 273; SVE-1311 Malî Senesi, s. 73; SVE-1313 Malî Senesi, s. 71-72; SVE-1315 Malî Senesi, s. 76-77; SVE-1319 Malî Senesi, s. 678-679.

Kazalar içerisinde ise sadece Dimetoka’da Ermeni mektebi bulunmaktadır. 1886 yılında mektebin 5 erkek ve 15 kız öğrencisi ile 1 öğretmeni vardı⁵⁹¹. İlkokul seviyesinde olan bu mektebin 1899 senesinde ise öğretmen mevcudu 2, öğrenci sayısı ise 31’dir⁵⁹². 1903’de ise Mehran Rupenyan Efendi’nin öğretmen olduğu mektebde, 17 erkek ve 8 kız öğrenci eğitim görmekteydi⁵⁹³.

ç. Bulgar Ortodoks Cemaati Mektepleri

Ortodoks Bulgar çocukları, Edirne’de Kaleiçi, Kıyık, Yıldırım, Sırık Meydanı ve Kirişhane semtlerinde bulunan, erkek, kız ve sıbyanlara ait olmak üzere 12 adet mektebde eğitim görmekteydi⁵⁹⁴.

Kaleiçinde bulunan erkek “**Jimnas**” ve kız mektebinde Bulgarca, Türkçe ve Fransızca dil eğitimi ile birlikte, Tarih-i Umumi, Tarih-i Tabiiye, İlm-i Hikmet, Coğrafya, İlm-i Hesab, Tarih-i Mukaddes, Resim, İlm-i Hendese, Hüsn-i Hat dersleri öğretilmekteydi. Bunlardan başka kız mektebinde ayrıca nakış dersi vardı⁵⁹⁵.

Bulgar Ortodoks öğrencilerinin toplamı 1883’de 395, 1888’de 388’dir⁵⁹⁶. 1893 yılında 20 öğretmeni olan mekteplerin, öğrenci toplamı 262 erkek ve 273 kız öğrenci olmak üzere toplam 535’ e yükselmiştir⁵⁹⁷. 1899 senesinde 778 olan Ortodoks

⁵⁹¹ SVE-H. 1303, s. 112.

⁵⁹² SVE-1315 Malî Senesi, s. 121.

⁵⁹³ SVE-1319 Malî Senesi, s. 741.

⁵⁹⁴ Mektep sayısının en çok olduğu dönemlere göre verilen bu sayı, farklı yıllarda değişiklikler göstermiştir. Örneğin ilk defa 1885 yılında varlığından bahsedilen Sırık Meydanı’nda ki kız ve erkek mekteplerinden ayrı olarak bahsedilirken, daha sonraki dönemlerde kız-erkek karma eğitim yapıldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. 1883 yılındaki ilk kayıta belirtilen mekteb sayısı 5, 1884’de 8, 1885’de 10 iken ilk olarak 1887 senesinde mekteb sayısı 12 olarak verilmiştir. 12 mektebin semtlere göre dağılımı şu şekildedir: Kaleiçi’nde 2 (1 erkek, 1 kız), Kıyık’ta 3 (1 erkek, 1 kız, 1 sıbyan), Yıldırım’da 2 (1 erkek, 1 kız), Sırık Meydanı’nda 2 (1 erkek, 1 kız) ve Kirişhane’de 3 (1 erkek, 1 kız, 1 sıbyan). Bkz.: SVE-H. 1300, s. 88-89; SVE-H. 1301, s. 96; SVE-H. 1302, s. 98; SVE-H. 1303, s. 98; SVE-H. 1304, s. 67; SVE-H. 1305, s. 69; SVE-H. 1306, s. 69; SVE-H. 1307, s. 69; SVE-H. 1308, s. 69; SVE-H. 1309, I. Bölüm, s. 74-75, II. Bölüm, s. 159; SVE-H. 1310, s. 103-104, 274; SVE-1310 Malî Senesi, s. 92-93; SVE-1311 Malî Senesi, s. 74; SVE-1312 Malî Senesi, s. 75-76; SVE-1313 Malî Senesi, s. 73-74; SVE-1314 Malî Senesi, s. 78-79; SVE-1315 Malî Senesi, s. 78-79; SVE-1316 Malî Senesi, s. 76-77; SVE-1317 Malî Senesi, s. 85; SVE-1319 Malî Senesi, s. 680-681.

⁵⁹⁵ SVE-H. 1301, s. 96; SVE-H. 1302, s. 98; SVE-H. 1303, s. 98; SVE-1310 Malî Senesi, s. 92.

⁵⁹⁶ SVE-H. 1300, s. 89; SVE-H. 1305, s. 69.

⁵⁹⁷ SVE-H. 1310, s. 274.

Bulgar öğrenci mevcudu, 1903 yılına ait son sâlnâmede belirtildiğine göre kaleiçindeki Jimnas erkek ile kız mektebi hariç 377'dir⁵⁹⁸.

Edirne kazalarında ise Dimetoka, Cisir-i Mustafa Paşa ve Uzunköprü'de Bulgar Ortodoks'lara ait mektebler vardı. 1903 yılında Dimetoka erkek ilkokulunda 32, kız ilkokulunda 44 öğrenci, 3 öğretmen'den eğitim görmekteydi. Aynı yıl Cisir-i Mustafa Paşa kazasında 326 erkek ve 166 kız öğrenci olup, Lisan-i Osmani öğretmeni Sabri Efendi ile birlikte 10 öğretmen mevcuttu. Uzunköprü'de erkek mektebinde 1 öğretmen ile 38 öğrenci, kız mektebinde de yine 1 öğretmen ile 27 öğrenci bulunuyordu⁵⁹⁹.

4. Özel Mektepler

a. Bulgar Katolik Mektebi (Polonya Azınlık Okulu “Polak Mektep”)

Bu mektebe ait ilk kayıt 1883 yılına aittir⁶⁰⁰. Kaleiçi'nde⁶⁰¹ olduğu belirtilen erkeklere mahsus Bulgar Katolik mektebi, Polonyalı Resürekسیونistler tarafından 1862'de Edirne'de kurulmuştur⁶⁰². Edirne halkı tarafından Polak Mektebi olarak

⁵⁹⁸ 1903 yılı sâlnâmesinde Kaleiçi'nde mevcut okulların öğrenci sayıları belirtilmemiştir. Kırıkk'da 3 mektepte toplam 185, Yıldırım'da 2 mektepte toplam 50, Sırık Meydanı'nda kız-erkek karma mektepte toplam 15 ve Kirişhane'de 3 mektepte toplam 127 öğrenci eğitim görmekteydi. Bkz.: SVE-1315 Malî Senesi, s. 78-79; SVE-1319 Malî Senesi, s. 681.

⁵⁹⁹ SVE-1319 Malî Senesi, s. 726, 733, 741; kazalarda ki mekteb bilgileri için bkz.: SVE-H. 1303, s. 112; SVE-H. 1304, s. 110; SVE-H. 1305, s. 103, 113; SVE-H. 1306, s. 103, 113; SVE-1310 Malî Senesi, s. 122, 136; SVE-1315 Malî Senesi, s. 108, 121.

⁶⁰⁰ SVE-H. 1300, s. 89.

⁶⁰¹ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 159; SVE-H. 1310, s. 274; Necip Güngör Kısaparmak, *a.g.e.*, s. 18; Rıfat Osman'da Dar-ül Malumat Mektebi hakkında bilgi verirken Polaklar Mektebi'nden bahsetmiş ve Aya Nikola Mahallesinde olduğunu belirtmiştir. Bkz.: Rıfat Osman, *Edirne Rehniüma ...*, s. 87.

⁶⁰² “*Polonya Azınlık Okulu'nun kurucuları Rusya'dan kovulan bir gruptur. Bu yüzden bu okul kuruluşunu müteakiben bütün Edirne'de Polonya Azınlık Okulu (Polak Mektep) olarak tanınmıştır. 1867'de Kale'ye (Kaleiçi) taşınan okulun bir bölümü 1874'e gelindiğinde seminer şekline getirilmiştir. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda kapanan okul, 1882-83 yılında tekrar açılmıştır. 1893'te okul aynı yerde yeniden inşa edilmiştir. Polonya Azınlık Okulu diğer Avrupa devletlerinde “Katolik Bulgar Okulu” olarak nam salmıştır. Edirne'deki bütün Katolikler bu okulda eğitim görmüşlerdir. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda bu okulun sahibi Resürekسیونist Polonyalılar binlerce yaralı Müslüman Türk askerini tedavi etmişler ve evlerinde barındırmışlardır. Bu feragat ve yardımseverliklerinden dolayı II. Abdülhamid tarafından madalya ile taltif edilmişlerdir.*” Bkz.: Fahri Türk, “Edirne Bulgar Cemaati ve Polonya Azınlık Okulu “Polak Mektep”, *Belleten*, C. LXXIII, S. 268, Ankara 2009, s. 714-715.

bilinse de, sâlnâme kayıtlarında mektebin ismi “**Özel Bulgar Katolik Mektebi**” olarak belirtilmiştir.

1890 senesinde mektebin yeniden inşası söz konusu olunca Sadaret tarafından inşasına izin verilmiş ancak Resüleksiyonist ifadesi yerine sadece Bulgar Katolik Mektebi ifadesinin kullanılmasına karar verilmiştir. Sadaretin bundaki amacı dıştan gelecek müdahaleleri engelleyebilmektir⁶⁰³. Söz konusu sâlnâmelerde Resüleksiyonist unvanının kullanılmamasında Sadaretin bu emrinin etkili olduğu ihtimal dâhilindedir.

Mektepte, gündüzlü, yatılı ve sanayi kısmında okuyan öğrenciler bulunuyordu. 1885’te mektebin toplam öğrenci sayısı 118 olmakla birlikte, bunların 84’ü yatılı ve 24’ü ise gündüzcü olarak eğitim almaktaydı. Yine aynı yıl sanayi kısmında ki öğrenci sayısı ise 10’dur⁶⁰⁴.

Mektepte, İlm-i Hendese, Tarih-i Umumi, Bulgarca ve Tarihi, Hendese-i Ala, İlm-i Hikmet, Fransızca, Latince, Nemçece (Almanca), Türkçe İmla ve İnşa, Resim, Hat Fransevi, Coğrafya, Tarih-i Tabii, Tarih-i Mukaddes, Riyaziye, Hüsn-i Hat, Kimya, Müzik, İlm-i Mantık, İlm-i Hayvanat, İlm-i Nebatat, İlm-i Maden, Cimmastik Lisan-ı Osmanî dersleri öğretilmektedir.⁶⁰⁵ Mektebin ayrıca bir ilkokul bölümünde bulunmaktadır⁶⁰⁶. Bu okulun yerinde günümüzde Birinci Murad Lisesi eğitim vermektedir.

⁶⁰³ BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Dahiliye-Mektubi Kalemî Evrakı, (DH. MKT.), 1772/13, (02.Ra.1308/16.Ekim.1890).

⁶⁰⁴ SVE-H. 1302, s. 99; Mektebin bazı yıllarda mevcut öğrenci sayısı ise; 1889’da 123, 1896’da 113, 1903’de 150’dir. Bkz.: SVE-H. 1306, s. 70; SVE-1312 Malî Senesi, s. 76; SVE-1319 Malî Senesi, s. 681.

⁶⁰⁵ SVE-H. 1301, s. 97; SVE-H. 1302, s. 99; SVE-H. 1303, s. 99; SVE-H. 1307, s. 70; SVE-H. 1308, s. 70; SVE-1311 Malî Senesi, s. 75; SVE-1312 Malî Senesi, s. 76;

⁶⁰⁶ SVE-H. 1304, s. 68.

b. Avusturya Kız Mektebi (Soeurs de Charité de Ağram Mektebi)

Kayıtlarda gördüğümüz bir diğer özel mektep, özel Avusturya Kız mektebidir⁶⁰⁷. 1889 yılına kadar bu isim ile belirtilen mektep, 1890'dan itibaren “**Sör de Şarite Mekteb-i Hususisi**”⁶⁰⁸ başlığıyla verilmiştir⁶⁰⁹.

Sultan Câmi (Selimiye) yakınında olduğu belirtilen mektebin, 1892'de müdiresi ile beraber 6 bayan öğretmeni ve 58 kız öğrencisi, 1893'de ise 5 bayan öğretmeni ile 67 kız öğrencisi bulunuyordu⁶¹⁰. 20. yüzyılın ilk senelerinde ise mektebde 1 müdire, 10 bayan öğretmen ve 130 öğrenci vardır⁶¹¹.

Mektepte, tarih, hesap, tarih-i tabii, Fransızca, nemçece (Almanca), Bulgarca, hüsn-i hat, nakış ve müzik derslerinin eğitimi verilmekteydi⁶¹².

c. Numune-i Terakki Mektebi

1890 senesi Ekim ayı içerisinde önce erkek öğrencilere mahsus olarak açılan mektepte daha sonra kızlar içinde sınıf açılmıştır⁶¹³. Kadirihane dergâhı sokağında 7 numaralı evde bulunuyordu. Tahsil süresi erkek öğrenciler için, 3 sene ilkokul ve 3 sene de ortaokul olmak üzere 6 senedir. Kız öğrenciler içinse eğitim 5 sene'dir. Özel mektep olmasından dolayı, öğrenci velilerinin ekonomik durumuna göre 3 farklı ücret alınıyordu. Bu ücret, yıllık olarak 3, 4,5 ve 6 Osmanlı lirasıdır. Mektebin, 1893 senesinde, yatılı ve gündüzlü olarak toplam 129 erkek ve 35 kız öğrencisi mevcuttur. Erkek öğrencilere, Kur'ân-ı Kerîm, Tecvid, Ulûm-ı Diniye, Türkçe Kıraat ve İmla, Arabca, Farsca, Hesab, Tarih-i Umumi, Coğrafya, Tahlil-i

⁶⁰⁷ Mektepte, 1886'da 46, 1887'de 54 ve 1888 senesinde de 56 öğrenci bulunmaktaydı. Bkz.: SVE-H. 1303, s. 99; SVE-H. 1304, s. 68; SVE-H. 1305, s. 70.

⁶⁰⁸ Osmanlıca harfleri ile bu şekilde okunabilen mektebin orijinal ismi “Soeurs de Charité de Ağram Mektebi”dir. 1876 yılında Avusturyalı rahibeler tarafından kurulan ve yönetilen mekteb Karacabevvab mahallesindeydi. Okulda, Bulgar, Rum, Ermeni ve Musevi öğrenciler bulunuyordu. Bkz.: Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005, s. 75-76.

⁶⁰⁹ SVE-H. 1307, s. 70.

⁶¹⁰ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 159; SVE-H. 1310, s. 274.

⁶¹¹ SVE-H. 1319 Malî Senesi, s. 682.

⁶¹² SVE-1310 Malî Senesi, s. 94.

⁶¹³ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 20; SVE-H. 1310, s. 158.

İbare, Tatbikat-ı Sarf ve Nahv, Kavaid-i Osmani, Hendese, Resim, Kitabet, Jimnastik ve Fransızca, Kız öğrencilere ise Kur'ân-ı Kerîm, Tecvid, Ulûm-ı Diniye, Tarih, Kıraat-ı Türki, Hüsn-i Hat, İmla, Hesab, Coğrafya, Resim ve El İşleri dersleri öğretilmekteydi⁶¹⁴.

Yukarıda belirtilen mekteplerden başka, Edirne'de kız öğrenciler için özel Hamidiye İlkokulu⁶¹⁵, özel Burhan-i Terakki Mektebi ve özel Dar-ül İrfan Mektebi eğitim vermektedir⁶¹⁶.

1901 ve 1903 senelerinde Kıyık'da bulunduğu belirtilen özel olduğunu düşündüğüm kız ve erkek karma bir ilkokul daha bulunmaktadır. Mariya Hanım'ın öğretmen olduğu bu mektebin, toplam öğrenci sayısı 1901'de 25, 1903'de 15'dir⁶¹⁷.

B. Kütüphaneler

Tasnif edilmiş yazma ve basılı kitapların bulunduğu kütüphaneler, Osmanlı'da padişahlar, devlet adamları, varlıklı kişiler ve âlimler tarafından vakıf şeklinde kurulmuşlardı. Genellikle Câmiler, tekke ve medreselerde kütüphaneler bulunurken, müstakil kurulmuş kütüphaneler de vardı. Bu kütüphanelere tayin edilen Hâfız-ı Kü-tübler vasıtasıyla eğitim faaliyetleri de yürütülürdü. Ancak, kütüphanelerin genelinde bir katalog mevcut değilken, XIX. Yüzyılın sonlarında II. Abdülhamid'in emri ile başta İstanbul olmak üzere diğer şehir ve kazalardaki

⁶¹⁴ Mektebin 1894'te kız ve erkek toplam öğrenci sayısı 165, 1895'de 178'dir. 1896 senesinden itibaren kız bölümü belirtilmeyen mektebin o yıl 128, 1897'de 97, 1898'de 80 ve öğrencisi sayısı son olarak belirtilen 1899'da 40 erkek öğrencisi bulunmaktaydı. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 125; SVE-H. 1310, s. 228; SVE-1310 Malî Senesi, s. 87-88; SVE-1311 Malî Senesi, s. 70; SVE-1312 Malî Senesi, s. 70; SVE-1313 Malî Senesi, s. 67; SVE-1314 Malî Senesi, s. 72; SVE-1315 Malî Senesi, s. 72.

⁶¹⁵ Bu mektebin, 1894'te 80, 1896, 1897, 1898, 1899, 1900'da 60 öğrencisi bulunuyordu. Bkz.: SVE-1310 Malî Senesi, s. 89; SVE-1312 Malî Senesi, s. 71; SVE-1313 Malî Senesi, s. 69; SVE-1314 Malî Senesi, s. 74; SVE-1315 Malî Senesi, s. 72-74; SVE-1316 Malî Senesi, s. 71-72; SVE-1317 Malî Senesi, s. 79; SVE-1319 Malî Senesi, s. 674.

⁶¹⁶ SVE-1315 Malî Senesi, s. 72; SVE-1316 Malî Senesi, s. 71; SVE-1317 Malî Senesi, s. 79; SVE-1319 Malî Senesi, s. 674; Dar-ül İrfan Mektebi'nin yerinde günümüzde Yusufhoca İlköğretim Okulu bulunmaktadır. Ayrıca bir kitabesi mevcuttur.

⁶¹⁷ SVE-1317 Malî Senesi, s. 86; SVE-1319 Malî Senesi, s. 682.

kütüphaneler tanzim ve tertip edilmeye çalışıldı. Bu kütüphanelerde ki kitapların fihristleri çıkarıldı⁶¹⁸.

Vakfiyesi mevcut olan ilk Osmanlı vakıf kütüphanesi Edirne Dârülhâdîs Medresesi kütüphanesidir. 24 Mart 1435 tarihli vakfiyesine göre müderris ve öğrenciler için fıkıh, hadîs, tefsir ve başka ilimler ile ilgili kitapların vakfedildiği belirtilmiştir. II. Murad döneminde Edirne’de iki kütüphane daha kurulmuştur. İlki Gazi Mihal Bey’in 1422’de inşa ettirdiği Câmide, diğeri Fazlullah Paşa’nın 1435/1436’da yaptırdığı mescitte bulunuyordu. Bunların dışında, hâfız-ı kütüb kaydı bulunmasından dolayı Üç Şerefeli Medresesinde de bir kütüphane var olduğu anlaşılmaktadır. Fatih devrinden sonra da Osmanlı sultanları Edirne’yi vakıf kütüphaneleri ile süslemeye devam etmiştir⁶¹⁹.

Sâlnâme kayıtlarında Edirne Sancağı genelinde kütüphane varlığından bahsedilen tek kaza Edirne merkez kazasıdır. Önceleri 3 adet olarak belirtilen kütüphane sayısı⁶²⁰, sonra ki kayıtları göre 4 olarak karşımıza çıkar⁶²¹. Ancak bu sayıda bulunan kütüphaneler içerisinde sadece Selimiye Câmisi bünyesinde bulunan kütüphanenin nitelikleri hakkında bilgi verilmiş, diğer kütüphanelerden bahsedilmemiştir.

H. 983 (1575/1576) tarihinde açılan⁶²², Sultan II. Selim’in, Selimiye Câmi padişah mahfili karşısında yaptırdıkları geniş kütüphane içerisinde 2.600’den fazla kitap mevcuttur. Bunların bir kısmı II. Selim tarafından, bir kısmı ise Çelebi Mustafa, Çolak Paşa ve İsmail, Hasan, Ali, Nuri, Esad, Abdi, Osman, Hafız Mehmed, İbrahim Efendiler ile Hacı Oğlu, Menla Osman, Fatma ve Ayşe Hatun ile

⁶¹⁸ F. Krenkow, “Kütüphane”, *İA*, C. 6, İstanbul 1977, s. 1126-1128; Ayrıca Bkz.: Mehmet Zeki Pakalın, “Kütüphane”, *a.g.s.*, C. 2, s. 346.

⁶¹⁹ Aziz Nazmi Şakir-Taş, *a.g.e.*, s. 133-139; Yazarın Ahmet Yiğit’in “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne Kazası” adlı doktora tezini kaynak göstererek belirttiğine göre; Edirne şer’iyye sicilleri terekelerinde ki kitap listelerine göre Edirne halkının okuma oranının oldukça yüksektir. Muhallefat listelerinin çoğunda en az bir adet olmak üzere Kur’ân-ı Kerîm bulunurken, şahısların evlerinde de tıp, hadîs, tefsir, dil ve tarih gibi değişik konuları kapsayan kitaplar vardır. Bkz.: Aziz Nazmi Şakir-Taş, *a.g.e.*, s. 138.

⁶²⁰ SVE-H. 1291, s. 133; SVE-H. 1292, s. 129; SVE-H. 1293, s. 122; SVE-1293 Malî Senesi, s. 158.

⁶²¹ SVE-H. 1303, s. 259; SVE-H. 1304, s. 254; SVE-H. 1305, s. 258.

⁶²² Maârif Sâlnâmesi, H. 1321 (6. Defa), s. 297.

diğer kişiler tarafından bağışlanmıştır. Bunlardan başka kütüphanede, Rus işgali sırasında diğer kütüphanelerden buraya getirilen kitaplarda vardı⁶²³.

Kütüphanede bulunan kitaplarla ilgili olarak gördüğümüz kayıtlarda sadece bağış yapılan kitaplar belirtilirken, diğer kütüphanelerden gelen kitaplara ait bilgi bulunmamaktadır. 1903 yılına ait Edirne Vilâyetinin son sâlnâmesinde belirtildiği üzere bağış yapılmış kitapların toplam cilt sayısı 2.466'dır⁶²⁴ (Bkz. Tablo 14, EK-12).

Edirne sâlnâmelerinde belirtilmemiş olsa da, Sancağın bir diğer kazası Dimetoka'da da bir kütüphane vardı. Açıldığı tarih bilinmeyen, Yıldırım Bayezid'in kendi adını taşıyan câmide kurduğu "**Yıldırım Bayezid Kütüphanesi**"nde bulunan toplam kitap sayısı 71'dir⁶²⁵.

C. Matbaalar

Osmanlı tarihinde tartışmalı konulardan birisi, matbaanın geç faaliyete geçme meselesidir. Günah ve hattatların engel olduğu tezleri ile matbaanın geç geldiği ileri sürülürken, başka bir görüşe göre matbaa, toplumun okuma alışkanlığı olmadığından dolayı faaliyete geçmemiştir⁶²⁶.

⁶²³ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 64; SVE-H. 1310, s. 189; SVE-1317 Malî Senesi, s. 311; SVE-1319 Malî Senesi, s. 916; Kaza genelinde varlığı önceleri sayısal olarak da olsa belirtilen kütüphanelerde ki kitapların yaşanan Rus işgali sırasında (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası) Selimiye Câmisinde bulunan kütüphaneye getirildiği anlaşılmaktadır.

⁶²⁴ SVE-1319 Malî Senesi, s. 916-918; Bu kütüphanede ki toplam kitap sayısı Maârif Sâlnâmelerine göre 2.667'dir. Bkz.: Maârif Sâlnâmesi, H. 1317 (2. Defa), s. 890-891; Maârif Sâlnâmesi, H. 1321 (6. Defa), s. 297; 1886 senesine ait kayıtlarda Sultan I. Bayezid tarafından bağışlandığı belirtilen kitaplarda bulunmaktadır. Ancak diğer sâlnâmelerde bu kitapları bağışlayanın Sultan II. Selim olduğu gösterilmiştir. SVE-H. 1303, s. 278-280. Ayrıca Bkz.: SVE-H. 1304, s. 281-283; SVE-H. 1305, s. 287-289; SVE-H. 1310, s. 189-191; SVE-1317 Malî Senesi, s. 311-313.

⁶²⁵ Bu kütüphanenin varlığı ilk kez 1900/1901 senesine ait Maârif Sâlnâmesinde belirtilmiştir. Bkz.: Maârif Sâlnâmesi, H. 1318 (3. Defa), s. 989; Maârif Sâlnâmesi, H. 1321 (6. Defa), s. 297.

⁶²⁶ Erhan Afyoncu, *Osmanlı'nın Hayaleti*, 8. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005, s. 193.

Osmanlı devletinde ilk matbaa, 1727’de İbrahim Müteferrika tarafından kuruldu. Daha sonra İstanbul’da “**Matbaa-i Amire**” açılırken, Tanzimat döneminde ise özel matbaalar açılmaya başlanmıştır⁶²⁷.

Esasında pek bilinmese de İbrahim Müteferrika matbaa kurulması aşamasında yalnız değildi. Kendisine matbaa kurması için fırsat, onunla aynı düşüncelere sahip bir devlet görevlisinin destek vermesiyle doğmuştur. Babası Yirmisekiz Mehmet Çelebi ile Paris’e giden Mehmet Sait Efendi, Fransa’da bir matbaayı ziyaret etmiş ve ülkeye dönüşünde bir matbaa açmayı tasarlamıştır. Bu ikili dönemin padişahı III. Ahmet’in fermanı ve Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi’nin fetvası ile ilk Türk matbaasını kurmuşlardır⁶²⁸.

1864 Vilâyet Nizâmnâmesi ile birlikte, her Vilâyet merkezinde bir matbaa kurulmaya başlanmış ve bu girişim Osmanlı’da basılı eserler alanında yeni bir dönemi başlatmıştır. Kurulan bu matbaalarda, önceleri kırtasiye işleri yapılırken, ardından sâlnâmeler, Vilâyet gazeteleri, takvimler, dini ve edebi kitaplar basılmıştır⁶²⁹.

⁶²⁷ Bunların dışında Tanzimat öncesi ve sonrasında açılan yüksek eğitim kurumlarının matbaaları ve askerî okul matbaaları faaliyetlerde bulunmuştur. Bkz.: Ekmeleddin İhsanoğlu, “Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”, *150. Yılında Tanzimat*, Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara 1992, s. 377-378; Azınlıkların açtığı ilk matbaa ise 1492’de İspanya’dan göç eden Yahudiler tarafından 1493-1495 senelerinde İstanbul’da açıldı. Bu girişimi, Selanik, Edirne, İzmir gibi şehirlerde de birçok matbaanın açılışı takip etmiştir. Yahudilerden sonra 1567’de Ermeniler ve 1627 senesinde Rumlar ilk matbaalarını İstanbul’da açmıştır. Bkz.: Georgios Govessis, *1878’de Şark Meselesi ve Osmanlı Rum Basını*, Yaprak Yayınları, İstanbul 2002, s. 11-12; N. Serpil Altuntek, “İlk Türk Matbaasının Kuruluşu ve İbrahim Müteferrika”, *H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 1, Ankara 1993, s. 192.

⁶²⁸ Matbaanın gelmemesi tartışılırken, geldi de ne oldu? Matbaanın kurulmasından İbrahim Müteferrika’nın ölümüne kadar geçen yaklaşık 20 yılda sadece 17 kitap basılabilmektedir. Müteferrika’nın ölümünden sonra ise sadece 1 kitap basıldı ve ondan sonra matbaa 27 yıl faaliyetine ara verdi. XVIII. yüzyılda Osmanlı’da basılan kitap çeşidi elliye bulmazken, aynı yüzyılda Japonya’da 10 bin çeşit kitap basılmıştır. Bkz.: Erhan Afyoncu, *a.g.e.*, s. 191, 193-194.

⁶²⁹ Matbaa kurma girişimi ilk defa Tuna Vilâyeti’nde Mithat Paşa önderliğinde olmuş, ilk Vilâyet matbaası burada kurulmuştur. Yararı görüldüğünden diğer Vilâyet merkezlerinde de 1867 senesinden sonra matbaalar kurulmaya başlandı. Bkz.: Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde ...*, s. 291.

1. Edirne Vilâyet Matbaası

Hurşit Paşa'nın Edirne Vilâyeti'nin valisi olduğu 1284 senesinde⁶³⁰, yeni olarak, yeni baştan inşa edilen Edirne Vilâyet Matbaası binasının, 7 odası ve alt katta büyük bir mahzeni bulunuyordu⁶³¹. “**Hükümet-i Seniyye**”nin teşkil edemediği dönemde⁶³² görülen lüzum üzerine Vilâyet matbaasını işletme hakkı “**Neologos**” gazetesi imtiyaz sahibine ihale ile verilmiş, ancak Vilâyet teşkilatının kurulması ile 1880 Mayıs ayı ortalarında matbaa yeniden Vilâyetin kullanımına geçmiştir⁶³³.

Edirne Vilâyetine ait sâlnâmelerinde basımını da yapan matbaada ayrıca Edirne Vilâyet gazetesinin yanı sıra Türkçe, Fransızca, Rumca, İtalyanca her türlü evrak ve defter basımı yapıyordu. Giderlerinden sonra matbaaya kalan gelir, “**İrâde-i seniyye**” gereğince Hamidiye Mektebine verilirken, matbaanın 1892’de gazete abonelikleri ile defter ve ilan ücretlerinden 196.298 kuruş tahsilâtı, 177.405 kuruş tutarında gideri olmuştur⁶³⁴.

Edirne Vilâyet matbaasının yöneticisi matbaa müdürüydü. Matbaada, farklı senelerde Rumca, Bulgarca, Fransızca mütercimler, Muhasebe memuru, Türkçe, Rumca ve Bulgarca mürettibler (yazı dizicisi), hattatlar, Litografyacılar*, Makinist, Muharrir (yazar), Müvezzi (gazete dağıtıcısı)’lerin yanı sıra mülâzım (stajyer) olarak Hamidiye Mektebi sanayi kısmı öğrencileri çalışmıştır⁶³⁵.

⁶³⁰ 1284 Hicri takvime göre 1867/1868, Rumi takvime göre ise 1868/1869’dur.

⁶³¹ Edirne Vilâyet Matbaası 1867 senesinden sonra faaliyete geçen vilâyet matbaalarının ilklerinden olmalıdır. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 141

⁶³² 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrası, Rus işgali dönemi.

⁶³³ SVE-H. 1310, s. 152.

⁶³⁴ 1892 senesi gelirlerinden 52.630 kuruşu Hamidiye mektebine aktarılırken, 18.069 kuruşu yeni “Hurufat” (Basımda, baskı işinde kullanılan metal veya başka bir maddeden yapılmış harf, rakam veya başka işaret) ve 12.571 kuruşu kâğıt alınmıştır. Ayrıca memur maaşları, işçi yevmiyeleri ve pul bedeli diğer gider kalemleridir. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 242; Maârif Sâlnâmesine göre ise Vilâyet matbaası, yukarıda belirtilen lisanlardan başka Bulgarca ve Yahudice yayınları da basabiliyordu. Matbaada yayınlar, hurufat ve taş baskı yöntemi ile basılmaktadır. Bkz.: Maârif Sâlnâmesi, H. 1316 (1. Defa), s. 798-799.

* Taş basması, bu yöntemle basılmış yazı, resim.

⁶³⁵ SVE-H. 1287, s. 33; SVE-H. 1289, s. 34; SVE-H. 1291, s. 40; SVE-H. 1293, s. 42; SVE-H. 1300, s. 42; SVE-H. 1301, s. 46; SVE-H. 1304, s. 49; SVE-H. 1305, s. 51; SVE-H. 1310, s. 66; SVE-1315 Malî Senesi, s. 49; SVE-1319 Malî Senesi, s. 649.

2. Asker Matbaası

H. 1309 (1891/1892) senesi kayıtlarında bahsedilen askerlere ait bu matbaanın sadece Selimiye Câmî yakınlarında olduğu belirtilirken, özellikleri hakkında bilgi verilmemiştir⁶³⁶.

3. Özel Matbaalar

Varlığını öğrendiğimiz ilk özel matbaa Ahmet Faik Efendi'ye aittir. Aynı zamanda “**Ceride**” gazetesinin de basımını yapan matbaa ve idarehanesi Eski Câmî Caddesinde, “**Gümrük Hanı**”ndaydı. Matbaa'da her türlü Türkçe ve Fransızca evrak basımı yapıyordu. 1892'de bu matbaa dışında sancakta sadece Edirne şehrinde Hayri Efendi ve Vafiyadis Efendi'ye ait matbaalar vardı⁶³⁷.

Ancak Edirne Vilâyeti Sâlnâmelerinde belirtilmemiş olsa da Maârif Sâlnâmelerinden yaptığımız tespite göre sancakta yukarıda bahsettiğimiz matbaalardan daha önce 1299⁶³⁸ senesinde Bulgar Katolik Mektebi'nin müdürü Papaluka Efendi'ye ait “**Papaluka**” matbaası açılmıştır⁶³⁹ (Bkz. Tablo 15). Burada dikkat çeken bir diğer husus, H. 1316 (1898/1899) senesinde kişilere ait olan matbaalar sancakta sadece Edirne kazasına bağlı olan Edirne şehrinde bulunuyordu, diğer kazalarda ise matbaa mevcut değildir.

⁶³⁶ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 19.

⁶³⁷ gös. yer.

⁶³⁸ Gün ve ay belirtilmeden sadece “1299” senesi belirtilmiştir. 1299 senesi Rumi takvime göre 1883/1884, Hicri takvime göre ise 1881/1882 miladi senelerine karşılık gelmektedir.

⁶³⁹ Maârif Sâlnâmesi, H. 1316 (I. Defa), s. 798-799.

Tablo 15. Tümü Edirne Şehrinde Olmak Üzere Edirne Sancağı’nda Bulunan Özel Matbaalar

Matbaa Adı	Mevki	Sahibi	Türü	Yayın Yapılabilen Lisanlar	Açılış Tarihi
Papaluka	Ayanikola Mahallesinde	Bulgar Katolik Mektebi Müdürü Papaluka Efendi	Taş Ve Hurufat	Fransızca, Bulgarca, Slavca	1299
Hacı Hayri Efendi	Belediye Dairesinde	Hacı Hayri Efendi	Hurufat	Türkçe	18 Nisan 1889
Vafiyadis	Saraçlar Caddesinde	Vafiyadis Efendi	Hurufat	Fransızca, Rumca, Ermenice	9 Nisan 1889
Evros	Rüstem Paşa Hanında	Kostaki Vlahopoulos Efendi ⁶⁴⁰	Hurufat	Türkçe, Rumca, Fransızca	1894/1895
Avram Danon	Saraçlar Caddesinde	Avram Danon Efendi	Hurufat	Fransızca, Yahudice	1893/1894

Toplam 5 özel matbaanın bulunduğunu gördüğümüz Edirne şehrinde, bu matbaaların 1 tanesi Türk matbaacıya aittir⁶⁴¹. Diğer matbaa sahiplerinin 2’si Rum, 1 tanesi de Yahudi’dir. Sahibi olarak Bulgar Katolik Mektebi⁶⁴² müdürünün belirtildiği matbaanın ise esasında bu mektebe gelir getirmek için kurulmuş olabileceği ihtimal

⁶⁴⁰ Arapça harfler ile yazılımda “Vlahopoulos” olarak ta belirtilebiliriz. Ancak günümüzde Rumlar içerisinde bu ad “Vlahopoulos” olarak kullanılmaktadır.

⁶⁴¹ Hayri Efendi’ye ait matbaanın mevki H. 1316 tarihli Maârif Sâlnâmesine göre Belediye Dairesi olarak belirtilmişken, H. 1317 tarihli Sâlnâmede matbaanın bulunduğu yer “Yediyolağzı” olarak kayıtlıdır. Bkz.: Maârif Sâlnâmesi, H. 1317 (2. Defa), s. 890-891.

⁶⁴² Bu mektebin niteliklerini “Özel Mektep”ler bölümünde belirtmiştik.

dâhilindedir. Matbaa sahipleri, ait oldukları milletin lisanının yanı sıra farklı lisanlarda eserlerinde basımını gerçekleştiriyordu.

4. Yayınlanan Kitaplar

Yayınlanmış olan farklı dil ve türlerde ki kitap ve süreli yayınlar sadece 1886 yılı sâlnâmesinde liste halinde gösterilmiştir. Bu kayıta göre, Maârif idaresi tarafından yayınlanması için ruhsat verilen 5 adet Türkçe, 1 adet Fransızca, 1 adet Dağıstan’ca, 1 adet Arapça, 3 adet Ermenice ve 1 adet Rumca kitap ve süreli yayın bulunmaktadır⁶⁴³.

Türkçe yayınlanan “**Şule-i Maârif**” ve “**Hizmet**” süreli yayın, “**Katerina**” roman, “**Âyîne-i Etfal**” Meşk⁶⁴⁴ Mecmuası’dır. İçeriğinin İslam’ın şartları hakkında olduğu belirtilen “**Zübde-i Akaid-i Diniye**” adlı yayının ise türü belirtilmemiştir.

Fransızca yayınlanan “**Usul-u Tahsil-i Fransevi**” fen bilimleri, Dağıstanca olan eser manzume ve Rumca yayının türü roman’dır. Ermenice yayınların 2’si roman, diğeri ise hikâye’dir.

D. Gazeteler

Osmanlı Devleti’nde ilk Türkçe gazete “**Takvim-i Vekâyi**” adı ile 1831’de çıkmıştır⁶⁴⁵. Bu gelişme Osmanlı basını için bir başlangıç olmuş, hükümet ile halk arasında bir haberleşme kapısı açıldığı gibi, dünya haberleri için de elde bir araç bulundurulmaya başlanmıştır⁶⁴⁶. Haftalık olan bu resmi gazete bazı kesintilere

⁶⁴³ SVE-H. 1303, s. 275.

⁶⁴⁴ Yazı örneği, yazı numunesi. Alışmak, öğrenmek için yapılan çalışma. Bkz.: Ferit Devellioğlu, “Meşk”, *a.g.l.*, s. 631.

⁶⁴⁵ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 22. Baskı, İletişim Yayınları, Çeviren: Yasemin Saner, İstanbul 2008, s. 73; Erhan Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu VI*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008, s. 65.

⁶⁴⁶ Ahmet Rasim, *Osmanlı’da Batışın Üç Evresi III. Selim, II. Mahmud, Abdülmecit*, 3. Basım, Evrim Yayınları, Günümüzün Diliyle Basıma Hazırlayan: H. V. Velidedeoğlu, İstanbul 1987, s. 170-171, 176.

uğramasına rağmen 1922 yılına kadar yayınlandı. İlk özel gazete ise 1840 senesinde çıkarılan “**Ceride-i Havadis**”tir⁶⁴⁷.

Osmanlı, vilâyet matbaalarının kurulmaya başlanmasından sonra özellikle 1867’den itibaren vilâyetlerde resmi nitelikli vilâyet gazeteleri çıkarıldı.

Edirne Vilâyeti’nin resmi gazetesi “**Edirne**” adı ile 1868’den itibaren yayınlanmaya başlanmıştır. 1876 senesine gelindiğinde ise İstanbul dışında 22 vilâyet gazetesi bulunuyordu⁶⁴⁸.

1. Resmi Gazeteler

Edirne vilâyet matbaası tarafından basılan resmi nitelikli Edirne gazetesi, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı öncesinde haftada bir gün sadece Salı günleri çıkarken, bir senelik abonelik bedeli 60 kuruş’tur⁶⁴⁹.

Vilâyet matbaası işletme hakkının 1879 Mayıs’ından hemen önce ihale ile devredilmesi sonucu gazetenin yayınına son verilmiş, ancak matbaanın işletimi 1880 Mayıs ayında tekrar vilâyet yönetimine geçince Edirne gazetesi Türkçe ve Rumca olarak yeniden yayınlanmıştır⁶⁵⁰. Savaştan önce Salı günleri çıkan gazete, 1880 Mayıs ayı itibariyle Perşembe günleri piyasaya çıkıyordu⁶⁵¹.

1891’de gazetenin abone sayısı 1.700 civarındayken⁶⁵², 1892’de gazete 2.000’den fazla abone sayısına ulaştı⁶⁵³. Gazete’nin 1877’de 60 kuruş olarak belirttiğimiz senelik abonelik ücreti, 17 sene sonra 1894’te de yine aynı miktarda

⁶⁴⁷ M.Emin Yolalcı, “Maârif Sâlnâmelerine Göre Trabzon Vilâyeti’nde Eğitim ve Öğretim Kurumları”, *OTAM*, S. 5, Ankara 1994, s. 470.

⁶⁴⁸ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde ...*, s. 292.

⁶⁴⁹ SVE-1293 Malî Senesi, s. 172; 1877’de 60 kuruş olan gazete ücreti, 1310 (1894) Malî senesi sâlnâmesi kapağında belirtildiğine göre yine 60 kuruş’tur. Taşraya gönderilecek gazeteler içinse ayrıca 15 kuruş posta ücreti alınıyordu. Bkz.: SVE-1310 Malî senesi, (arka kapak), s.s.y.

⁶⁵⁰ SVE-H. 1310, s. 152.

⁶⁵¹ SVE-H. 1304, s. 49; SVE-H. 1305, s. 51; SVE-H. 1306, s. 51; SVE-H. 1307, s. 51; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 141; SVE-H. 1310, s. 242.

⁶⁵² SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 141.

⁶⁵³ SVE-H. 1310, s. 242.

kalmıştır. Taşraya gönderilecek gazetelerden ise ayrıca 15 kuruş posta ücreti alınıyordu⁶⁵⁴.

Edirne’de önceleri “**Adrianopolis**” ve daha sonra “**Edirne**” adı ile yayınlandığı belirtilen gazete ise yarı resmi özelliktedir. Edirne vilâyet idaresinin sahibi olduğu gazetenin Rumca, Fransızca ve daha sonra Bulgarca basılmıştır. Çıkarıldığı lisanları dikkate aldığımızda, bu gazete vilâyet idaresince azınlıklara yönelik olarak yayınlanmış olmalıdır⁶⁵⁵.

2. Özel Gazeteler

İncelediğimiz sâlnâmelerde varlığı belirtilen ilk özel gazete “**Meriç**” gazetesidir. Haftada iki gün Perşembe ve Pazar günleri yayınlanan bu gazetenin bir senelik abonelik bedeli 60 kuruştur⁶⁵⁶.

1890 Mart ayı itibariyle yayınlanmaya başlanan “**Ceride**” gazetesinin imtiyaz sahibi Ahmet Faik Efendi’ydi. Bu gazete Pazar ve Perşembe günleri çıkıyordu⁶⁵⁷.

Diğer bir özel gazete ise “**Arda**” adı ile yayınlanmıştır. Vilâyet matbaasının işletme haklarını 1879’da ihale ile devir alan yeni sahipleri aynı sene Mayıs ayında Arda isminde bir gazete çıkarmış, bu gazete yayınının durdurulduğu 9 Nisan 1880’e kadar Edirne Vilâyet Matbaasında basılmıştır⁶⁵⁸.

Edirne vilâyeti sâlnâmelerinde sadece yukarıda belirtilen özel gazetelerden bahsedilmiştir. Aynı dönem içerisinde yayınlanmış Maârif Sâlnâmelerinde ise her ne

⁶⁵⁴ Bu bilgiler H. 1310 (1894) Malî senesi âlnâmesi arka kapağında reklam amaçlı olarak belirtilmiştir. Bkz.: SVE-1310 Malî senesi, (arka kapak), s.s.y.

⁶⁵⁵ H. 1316 ve H. 1317 Maârif Sâlnâmelerinde yarı resmi özellikte olan gazetenin adı “**Adrianopolis**”, H. 1318 ve H. 1321 Maârif Sâlnâmelerinde ise “**Edirne**” olarak belirtilmiştir. Bkz.: Maârif Sâlnâmesi, H. 1316 (1. defa), s. 800; Maârif Sâlnâmesi, H. 1317 (2. defa), s. 892; Maârif Sâlnâmesi, H. 1318 (3. defa), s. 990; Maârif Sâlnâmesi, H. 1321 (6. defa), s. 297.

⁶⁵⁶ SVE-1293 Malî Senesi, s. 173.

⁶⁵⁷ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 19.

⁶⁵⁸ SVE-H. 1310, s. 152.

kadar gazeteler kısmında verilmiş olsa da Edirne’de “**Risâle-i Mevkuta**”⁶⁵⁹ özelliğinde yayınların olduğunu görüyoruz.

Bunlardan ilki Hafız Mustafa Efendi’nin sahibi olduğu ve Türkçe yayınlanan “**Hadika-i Fünun**”⁶⁶⁰ dur.

Diğeri ise aynı zamanda Evros matbaasının da sahibi olan Kostaki Vlahopoulos Efendi’nin çıkarmış olduğu Rumca süreli yayın olan “**Evros**”⁶⁶¹. Bilindiği gibi Evros, Meriç nehrinin Rumca söylenişidir.

IV. SAĞLIK

19. Yüzyıl’a kadar Osmanlı Devleti’de dâhil olmak üzere dünyanın hemen hiçbir yerinde devlet yönetimleri tarafından yerine getirilen bilinçli bir sağlık hizmetinin varlığından bahsedilemez⁶⁶².

Edirne’nin önceleri payitaht ve daha sonra askerî bir merkez olmasından dolayı gerek sağlık gerekse sosyal yardım kuruluşları açısından o dönemin şartlarına göre zengin bir şehir olduğunu söyleyebiliriz⁶⁶³.

⁶⁵⁹ Belirli günlerde çıkan mecmua, süreli yayın. Bkz.: Ferit Devellioğlu, “Risâle-i Mevkuta”, *a.g.l.*, s. 636.

⁶⁶⁰ Bu yayının varlığından sadece birinci Maârif Sâlnâmesinde bahsedilmiştir. Bkz.: Maârif Sâlnâmesi, H. 1316 (1. Defa), s. 800.

⁶⁶¹ Maârif Sâlnâmesi, H. 1316 (1. Defa), s. 800; Maârif Sâlnâmesi, H. 1317 (2. Defa), s. 892; Maârif Sâlnâmesi, H. 1318 (3. Defa), s. 990; Maârif Sâlnâmesi, H. 1321 (6. Defa), s. 297.

⁶⁶² “*Buna rağmen, Osmanlı Devleti’nin kurulduğu 13. yüzyılın sonlarında Anadolu’da o dönem için dikkat çeken bir hayli zengin sağlık hizmeti yapılanması bulunmaktadır. Birçok büyük şehirde hastaneler (Dar üş-şifa, Dar üs-sihha, Bimaristan, Maristan) mevcuttur ve bu yerlerde sağlık hizmeti verilmektedir. Selçuklulardan kalan bu hastaneler varlıklarını sürdürürken Osmanlı başkent ve payitaht şehirlerinde bunlara yenileri eklenmiştir. Söz konusu hastane hizmetleri vakıflar aracılığıyla sağlanmaktadır.*” Bkz.: Erdem Aydın, “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, *OTAM*, S. 15, Ankara 2004, s. 188.

⁶⁶³ Edirne ve sağlık denilince Edirne Sarayı’nın durumu ve Lady Montagu’nun mektuplarında açılmış olduğu Çiçek Aşısı belirtilmelidir. “*Edirne Sarayı içerisinde harem dairesinde “Hastalar Sofası” denilen bir bölüm mevcuttur. Avcı Sultan IV. Mehmed Han’ın yaptırmış olduğu Arpa Kârbansarayı mevkiindeki “Çadır Köşk”e daha sonra sarayda hasta olanlar gönderilmiş, bu sebeple Çadır Köşke, “Hastalar Odası-Hastalar Sarayı” da denilmiştir.*” Bkz.: Rifat Osman, *Edirne Sarayı*, 2. Baskı, TTK, Yay: Süheyl Ünver, Ankara 1989, s. 92-93, 105; Edirne Sarayı’nda ki sağlıkla ilgili yapılar için bkz.: Nil Sarı-Gülten Dinç-Arın Namal, “Edirne Sarayı’nda Tıp Tarihi ile ilgili Yapılar”, *I. Edirne Sarayı Sempozyumu Bildirileri*, Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Edirne

Edirne Sancağı'nın merkez Edirne kazasına bağlı olan Edirne şehrinde II. Bayezid'in yaptırmış olduğu Külliye⁶⁶⁴ içerisindeki Darüşşifa⁶⁶⁵, dan sonra özellikle

1999, s.80-86; Lady Montagu, 1 Nisan 1717 senesinde Sarah Chisvell'e yazdığı mektupta Edirne'de yapılan Çiçek Aşısı'nı şu şekilde belirtmiştir; *"Hastalık konusunda, size burada olma isteği vereceğinden emin olduğum bir şeyi anlatacağım. Bizde çok ölümcül ve o kadar da sık rastlanan çiçek hastalığı burada aşının bulunmasıyla etkisiz hale getirilmiştir. Bu operasyonda uzmanlaşmış bir grup ihtiyar kadın bulunmaktadır. Sonbahar mevsiminin eylül ayında, büyük sıcaklar azaldığı zaman, herkes birbirine çiçeğe yakalanmak üzere, kimin hazırlandığını sormaktadır. Bu amaçla, bir araya gelmektedirler. Toplandıkları zaman, (genellikle on beş on altı kişi) ihtiyar kadın, içinde en iyi çiçek hastalığı yapan madde bulunan bir ceviz kabuğuyla gelir. Hangi damarın seçildiğini sorar. Kendisine gösterilen damara kocaman bir iğneyi sokar (bu, basit bir sıyrıktan daha fazla acı vermemektedir), bir iğnenin ucunda durabilen zehiri içeriye akıtır ve küçük yarayı boş bir ceviz kabuğuyla pansuman eder. Bu şekilde, dört beş damara iğne yapar... Çocuklar ve sabırlı gençler günün geri kalan kısmında birlikte oyun oynamakta ve sekizinci güne kadar çok sağlıklı kalmaktadırlar. Sekizinci gün ateşlenip iki ya da pek ender olarak üç gün süreyle yatağa düşmektedirler. Kural dışı olarak, yüzlerinde yirmi otuz kabarcık bulunur. Bu kabarcıklı asla iz bırakmaz ve sekiz gün içerisinde, hastalıklarından önceki kadar sağlıklıdırlar. Her yıl, binlerce kişi bu ameliyatı geçirir ve Fransa büyükelçisi hoş bir biçimde, burada çiçek hastalığının başka ülkelerde suyun olduğu gibi, kabul edildiğini söylemektedir. Bundan ölen biri görülmemiştir. Bunu kendi çocuğumda da denemek niyetinde olduğum için, deneyimin bana oldukça zararsız göründüğünü düşünebilirsiniz. Bu yararlı buluşu İngiltere'de moda haline getirecek kadar vatanımı seviyorum..."* Bkz.: Lady Montagu, *Doğu Mektupları*, Ark Kitapları, Çev: Murad Aykaç Erginöz, İstanbul 2004, s. 57-58.

⁶⁶⁴ Külliye veya İmare; *"Eskiden cedlerimizin bir semtte toplu olarak ve bir mâbet etrafında yaptırdıkları hastane, medrese, ta'bthane (dinlenme evleri), aşhane, misafirhane, sübyan okulu (ilkokul) hamam ve saireden müteşekkil üniteye denir. Bu ünite bir topluluk, bir kültürel vahdet ifade ettiğinden bugünkü site, üniversiter karşılığı olarak Külliye ismini aldığı gibi bir semti topluca imar ettiği için de İmare ismini alırdı."* Bkz.: Bedi N. Şehsuvaroğlu, "Edirne II. Bayezid Darüşşifası", *Edirne- Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1993, s. 257; *"İmaretler, genellikle vakıf olarak kurulurdu. Kadının önünde yazılıp sicil defterine geçirilen ve sultan tarafından onaylanan vakfiyeler, vakıf kaynaklarını ve kullanım koşullarını tespit ederdi. Böylece, söz konusu kamu hizmetinin ya da kurumun sürekliliği güvenceye alınmış olurdu; çünkü bir vakıf, herhangi bir kaynaktan gelen kazancın oluşturduğu sermayeyi, dini ve siyâsî güvence altında, sonsuza dek toplum için hayırlı bir amaca tahsisten ibarettir."* Bkz.: Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu ...*, s. 148; *"Umumiyetle bir câmi etrafında toplanmış olan medrese, yemek pişirilen ve dağıtılan yer, misafir yurdu (tâbhane), hastahane (bîmarhane, dârüşşifa), hamam ve kârvansaray.. gibi din, kültür veya içtimai yardım müesseseleri ile bu müesseselerin kalabalık memur ve hizmetlileri için yapılacak ikametgâhlar ve su-yolu, kanalizasyon.. gibi medenî (beledî) tesisler ve nihayet bu suretle meydana gelen tesislere devamlı bir gelir sağlamak maksadıyla inşa edilmiş olan han ve çarşılar, fırın, değirmen, mum imalâthânesi, boyahâne, salhâne, başhâne, bayram ve pazar yerleri, çendere.. gibi bir inhisar ve imtiyaz mevzuu olan tesis ve mahaller, çok defa yeni kurulacak olan şehrin veya eski bir şehrin imar ve iskânı arzu edilen yeni bir semtinin çekirdeğini teşkil etmekteydi."* Bkz.: Ömer Lütfi Barkan, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmâret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilânçoları", 2. Baskı, *Belgeler*, C. 1, S. 1-2, Ankara 1993, s. 235.

⁶⁶⁵ Darüşşifa (Bîmarhane/Bimâristan); *"İslam dünyasında klasik hastahanelerin genel adı. Osmanlılar dârüşşifâ ile birlikte daha çok dârüs-sıhha, şifâhâne, bîmârhâne ve tumarhane kelimelerini kullanmışlar, XIX. yüzyıldan itibaren de özellikle Avrupa'daki gibi modern sağlık kuruluşlarının tesisleriyle buralara hastahane demeyi tercih etmişlerdir."* Bkz.: Arslan Terzioğlu, "Bîmâristan", *DİA*, C. 6, İstanbul 1992, s. 163-178; *"Zamanımızda delillerin tedavi altına alındıkları kuruluşla Darüşşifa denilmekte ise de önceleri hastahanelere bu unvan verilir idi."* Bkz.: Rifat Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 67; *"Darüşşifalar, Türk İslam dünyasında, Selçuklu ve Osmanlı döneminde, Anadolu'da'da belli merkezlerde inşa edilmişti. Sultanlar ve Türk Devletlerinin ileri gelenlerinin çeşitli merkezlerde kurdukları ve zengin vakıflarla donattıkları darüşşifalar bir hayır kurumu olarak yüzyıllarca*

19. yüzyılda modern anlamda sivil ve askerlere ait hastahaneler açılmıştır. Sâlnâmelerde gördüğümüz kadarıyla bu hastahaneler; Belediye (Gurebâ) Hastahanesi, askerlere ait eski ve yeni merkez hastaneleri ile Demirtaş asker hastahanesidir. Bunlardan başka Edirne merkezinde “**Rahibeler**” idaresinde olan bir hastahane ile “**Hapishane**” ve “**Nisâ**” (Kadın) hastahanesi’nin varlığından bahsedilmiş ancak bu hastahaneler hakkında sâlnâme kayıtlarında ayrıntılı bilgi verilmemiştir.

Bunlardan başka 1891 senesine ait “**Doğu Yıllığı**”na göre Edirne şehrinde Yıldırım’da Rum Eforisi yönetiminde Rum ve müdürü Papo (J) olduğu belirtilen Yahudi hastahanesi sağlık hizmeti verirken, 1900 senesine gelindiğinde şehirde varlıklarını devam ettiren hastahaneler; Türk Askerî Hastahanesi, Belediye Hastahanesi, Yahudi Hastahanesi ve Fransız (Rahibelere ait) Hastahanesidir⁶⁶⁶.

Sancağın diğer kazalarından Dimetoka’da biri askerlere ait diğeri Belediye’nin (Gurebâ) olmak üzere 2, Kırcaali ve Ortaköy’de ise birer adet askerî hastahane bulunuyordu. Uzunköprü’de de bir hastahane hizmet veriyordu.

Cisr-i Mustafa Paşa’da 1893 senesine ait kayıta göre 2 hastahane vardır⁶⁶⁷. Ancak bu şekilde belirtilmesine rağmen, sadece asker hastahanesinin varlığından bahsedilmiş, diğer hastahane hakkında sâlnâmelerde bilgi verilmemiştir. Havsa kazasında ise hastahane varlığından bahsedilmemektedir.

Sancak’ta hastahaneler ile birlikte sağlık alanında hizmet veren eczahaneler ile sosyal yardım amaçlı imaretler ve Edirne merkezinde bir adet de Melce-i Eytam adı ile belirtilen Islahhane bulunuyordu.

---

devlete yük olmadan, halkın sağlığına katkı sağlamışlardır. Bkz.: Müjgân Üçer, “Dârü’ş-Şifadan/Şifa Yurdundan Hastahaneye (Hastaneye)”, *1. Edirne Tıp Tarihi Günleri “Dr. Rifat Osman Anısına”*, T.Ü. Rektörlüğü Yayınları, Edirne 2001, s. 365.

⁶⁶⁶ Evangelia Balta, *a.g.m.*, s. 242; 1900 senesine ait bilgiler dönemin Ticaret, Sanayi, Yönetim ve Yargıçlıkla ilgili “Şark Yıllığı” kaynak gösterilerek belirtilmiştir. Bkz.: Evangelia Balta, *a.g.m.*, s. 244.

⁶⁶⁷ SVE-H. 1310, s. 311.

Edirne Vilâyetine ait sâlnâmelerde, halkın karşılaşmış olduğu sağlık sorunlarına ait çok ayrıntılı bilgi kayıt edilmemiştir. İncelediğimiz sâlnâmelerden özellikle H. 1310 (1893) senesine ait sâlnâmede az da olsa görülen hastalıklardan bahsedilmiştir. Bu kayıtlara göre Sancak bölgesinde ki nehirlerin taşkınlarından sonra halk çoğunlukla “**Sıtma**” hastalığına yakalanmaktadır.

Edirne’de nehir taşkınlarından sonra bataklıklar oluştuğu zamanlarda, At pazarı, Kaleiçi ve Kirişhane semtlerinde Sıtma hastalığı çoğalıyordu. Ayrıca 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının yaşandığı dönemde “**Lekeli Tifo**” hastalığından ölenlerin sayısı Doktor Binbaşı Minas Benliyan Efendi’nin belirttiğine göre 13.000’dir⁶⁶⁸.

Bölgede sıtma’nın yanı sıra görülen bir diğer salgın hastalıkta “**Kolera**”dır. Günün şartlarına göre bu hastalıklarla mücadele edilmiştir. Kolera illetinin 1886 Aralık ayında Bulgaristan’ın Tırnova Kasabasında görülmesinden sonra Edirne Vilâyeti’nin her tarafında sağlık tedbirleri alınmış ve hududa kordonlar kurularak bu bölgeden gelecek yolcuların Cısr-i Mustafa Paşa tren istasyonu yakınında açılan “**Tahaffuzhane**”de 5 gün “**Karantina**”da beklemeleri sağlanmıştır⁶⁶⁹. 1894’te içme suyu ihtiyacının karşılandığı nehirlerle lağım sularının karışması sebebiyle salgın hastalık ortaya çıkmış ve bundan özellikle askerler ahaliye göre daha fazla etkilenmişti⁶⁷⁰. Söz konusu salgın hastalıktan askerlerin korunması için koğuşların temizliğine ve havalandırılmasına çok dikkat edilmiş, hatta hastalık şüphesi olan erlerin askerî hastahanelerden çıkartılarak sivil hastahaneye yatırılması uygun görülmüştü⁶⁷¹. Salgın hastalığın çevreye ve özellikle İstanbul’a yayılmaması için bir kordon bölgesi oluşturulmuş ve bu karantina bölgesinin mesuliyeti Edirne Vilâyeti

⁶⁶⁸ Rıfat Osman, *Edirne Rehnüma...*, s. 10-11; Edirne’de özellikle 19. Yüzyıl’da ortaya çıkan salgın hastalıklar için bkz.: Nuran Yıldırım, “Edirne’de Kolera Salgını-1894”, *I. Edirne Tıp Tarihi Günleri Bildirileri*, T. Ü. Yayınları, Edirne 2001, s. 61-69; Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti’nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)*, (Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2005, s. 19, 26, 63-67, 211, 242, 325, 334.

⁶⁶⁹ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 17-18.

⁶⁷⁰ BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Yıldız-Hususi Maruzat (Y. A...HUS.), 304/97, (29.M.1312/02 Ağustos 1894).

⁶⁷¹ BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Yıldız-Askerî Maruzat (Y. PRK. ASK.), 99/61. (08.S.1312/11 Ağustos 1894).

Valiliğine devredilmiştir. Yapılan yazışmaya göre, valilik gerekli önlemleri alarak başarılı olmuştur⁶⁷².

Edirne'ye bağlı Ada nahiyesinde, Ahur Köyünden Sofular Köyüne kadar olan kısımda Arda nehrinin bırakmış olduğu göl şeklindeki sudan dolayı (taşkınlardan olmalı) o civarda ki halk sıtma hastalığına yakalanmaktadır⁶⁷³.

Cisr-i Mustafa Paşa'da sıtma ve nezle, Kırcaali'de ise bazen sıtma hastalığı ortaya çıkmakla birlikte, her iki kazada hayvan hastalığı görülmemiştir⁶⁷⁴.

Kasaba merkezi ile kazanın genel havasının güzel olduğu Dimetoka'da ise yaz günleri sıtma hastalığı ender görünmektedir. Cüzi miktarda hayvan (Manda) hastalığı ise İshak Paşa çiftliği ile beraber yalnız bir köyde ortaya çıkmış, alınan tedbirlerle sirayetinde meydan verilmeyerek engellenmiştir⁶⁷⁵.

Uzunköprü kazasının merkezi ve köyleri havadar mahallerde bulunduğundan dolayı salgın hastalık yaşanması yönünden rahat denilebilir. Ancak Dere-i Kebir köyü çukur bir mahalde bulunduğundan dolayı, sıtma illeti bu köyde hükmünü icra eder. Gerçi 1891 senesinde bazı köylerde insan ve hayvanlarda bazı hastalıklar görülmüşse de sağlık kurallarına riayet olunduğundan ve özellikle hayvanların göl sularından dolayı hastalandığı tespit edilip gerekli önlemler alındığından dolayı, hastalıklar sona erdirilmiştir⁶⁷⁶.

Ortaköy'ün ova cihetinde bulunan bazı köyleri ile Arda nehri civarında ve Ortaköy kazası merkezinde bazı senelerde hafif ancak 1892 senesinde şiddetli olarak sıtma hastalığı görülmüştür⁶⁷⁷.

⁶⁷² BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Sadaret-Mühimme Kalemi Evrakı (A.)MKT. MHM), 559/13 (26.S.1312/29 Ağustos 1894).

⁶⁷³ SVE-H. 1310, s. 294.

⁶⁷⁴ SVE-H. 1310, s. 310, 327.

⁶⁷⁵ SVE-H. 1310, s. 350.

⁶⁷⁶ SVE-H. 1310, s. 368.

⁶⁷⁷ SVE-H. 1310, s. 386.

A. Sağlık ve Sosyal Yardım Kuruluşları

1. Sivil Hastaneler

a. Edirne Kazasında Bulunan Hastaneler

(1). Darüşşifa

Sâlnâmelerde emlak ve vakfiye listeleri ile II. Bayezid Câmî hakkında bilgi verilen bölümlerde varlığı belirtilen, ancak ayrıntılı olarak bahsedilmemiş olan Darüşşifa⁶⁷⁸, Edirne’de II. Bayezid Külliyesi içerisinde bulunmaktadır.

Sultan II. Bayezid, Kili ve Akkerman fethine giderken, ordunun ihtiyaçlarını gözden geçirmek için bir süre Edirne’de kalmıştı⁶⁷⁹. Hoca Sadettin Efendi’den aktarıldığına göre “*Önce bu büyük şehir ve eski taht kenti gelen ve gidenlerin çokluğu, büyük bir ticaret kenti oluşu nedeniyle bir hastaneye (Darü’s-şifa) gayetle muhtaç bulunuyordu. Hak ve adaletin hâkimi olan padişah, zulüm hastalarının, eziyet ve üzüntüyle kırılmış olanların, Tanrının verdiği hikmetle ilacında hâzik ve ruhsal hastalıkları silip götürmede ânın da başarılı idi. Vücut hastalıklarını sadece ilaçla tedavi etmeyi yeterli görmeyip, bu gönül çekici belde benzeri olmayan bir hastane yaptırmayı emel edinmişti. Ayrıca bir Câmî, medrese ve imarete inşa ettirerek bu eşsiz kenti ve şirin görünümlü beldeyi genişletmeyi, hayır ve yardım kuruluşlarıyla bezemeyi kendisinin boynuna borç saymakta idi. Bu nedenledir ki, yapı gereklerinin hazırlanmasına ferman buyurdu. Tunca kıyısında temel atmak için uzun incelemeler sonunda derin hendekler kazdırıldı. Bu arada yapı araç ve gereçleri ile de çevre dolup taşmış bulunuyordu. Yüce padişah, Tanrı rızasını kazanmak için sözü edilen ayın yirmi altıncı gününde* (26 Rebiülâhîr 889/23 Mayıs

⁶⁷⁸ SVE-H. 1291, s. 133; SVE-H. 1292, s. 129; SVE-H. 1293, s. 122; SVE-1293 Malî Senesi, s. 158; SVE-H. 1302, s. 251; SVE-H. 1303, s. 259; SVE-H. 1304, s. 254; SVE-H. 1305, s. 258; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 42; SVE-H.1310, s. 173-174.

⁶⁷⁹ Bedi N. Şehsuvaroğlu, *a.g.m.*, s. 257.

1484) *uğurlu ve keremli eliyle bu hayır kurumlarının temelini attı...*⁶⁸⁰. Câmi, hastane, medrese, imâret, ta'bhan⁶⁸¹, hamam, değirmen ve köprüden ibaret büyük bir külliye'nin temelleri atılmış inşaatı H.893/M.1488'de tamamlanmıştır⁶⁸². Sultan II. Bayezid'in vakfiyesinde, câmi, medrese, imaret, darüşşifada bulunacak 167 memurun listesi ve gündelikleri gösterilmiştir. Darüşşifaya, 1 Reîs-i Etibbâ (Başhekim), 2 Tabîb, 2 Kehhâl (Göz Hekimi), 2 Cerrah, 1 Kâtip, 5 Hizmetçi (Hastabakıcı), 1 Eczacı, 1 Vekilharç (Mubayaa Memuru), 1 Kilerdâr (Anbar Memuru), 2 Aşçı, 1 Ferraş (Temizlikçi), 1 Gassâl (ölü yıkayıcı), 1 Bevvâb ve 1 Hâdim (Berber) tahsis edilmiştir⁶⁸³.

Evliya Çelebi'nin de ziyaret ettiği ve eserinde belirttiği Darüşşifa⁶⁸⁴, 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinden sonra metruk kalmış, 1894'den sonra yeniden açılmış ancak Balkan harbi sırasında tekrar kapanmıştır⁶⁸⁵.

⁶⁸⁰ Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih III*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Haz: İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1992, s. 237; Darüşşifa'nın yapılış tarihi farklı eserlerde değişiklikler göstermektedir. Bedi N. Şehsuvaroğlu, Darüşşifa'nın yapılmaya başlandığı tarihi "*Mehmet Atâ Bey'in Hammer tarihini kaynak göstererek Hoca Sadettin Efendi gibi 26 Rebiülâhîr 889/23 Mayıs 1484 tarihini vermektedir.*" Bkz.: Bedi N. Şehsuvaroğlu, *a.g.m.*, s. 257-258; Rıfat Osman "Edirne Rehnüması" adlı eserinde bu tarihi, "*26 Rebiülâhîr 890/Miladi 1486*", "Edirne Evkâf-ı İslâmiyye Tarihi" eserinde Solak-zâde'den alıntı yaparak, "*890 (M.1485)*", Osman Nuri Peremeci, "*890-1485*", Osman Şevki'den alıntı yapan Cahid Baltacı, "*12 Rebiülâhîr 890/28 Nisan 1485*", Rıfkı Melûl Meriç'de, "*H. 889*" olarak belirtişlerdir. Ayrıca M. Tayyib Gökbilgin'de Tacü't-Tevarih'i kaynak göstermiş, ancak Hoca Sadettin Efendi'nin belirttiği "*26Rebiülâhîr/23Mayıs yerine, 26 Rebiülevvel (889)/23 Nisan 1484*" tarihini eserinde yazmıştır. Bkz.: Rıfat Osman, *Edirne Rehnüması...*, s. 44; Rıfat Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 67; Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 69; Cahid Baltacı, *a.g.e.*, s. 612; Rıfkı Melûl Meriç, *a.g.m.*, s. 445; M. Tayyib Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırlarda ...*, s. 358.

⁶⁸¹ "*Câmiin sağ ve solunda çatıları dokuz kubbe ile örtülmüş tâbhaneleri vardır. Bunların tesislerindeki gaye takdire lâyıktır. Zira iş için köylerden şehre gelen fakir köylülerin birkaç gün istirahat ve ikametlerine aittir.*" Bkz.: Rıfat Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 71.

⁶⁸² SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 42; SVE-H. 1310, s. 173; Bedi N. Şehsuvaroğlu, *a.g.m.*, s. 258; Rıfat Osman, *Edirne Rehnüması...*, s. 44; Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 69; Rıfkı Melûl Meriç, *a.g.m.*, 445; Aziz Nazmi Şakir-Taş, *a.g.e.*, s. 95; II. Sultan Bayezid Câmii ve Külliyesi'nin sanat tarihi bakımından ayrıntılı bilgisi için bkz.: Oktay Aslanapa, *Edirne'de Osmanlı...*, s. 62-82.

⁶⁸³ Oktay Aslanapa, *Edirne'de Türk...*, s. 227; Bedi N. Şehsuvaroğlu, *a.g.m.*, s. 263.

⁶⁸⁴ "*Bayezid Han'ın Câmii'nin dış büyük avlusunun sağında İrem Bağı içinde bir darüşşifası vardır... Adı geçen Meram Bağı'nın tâ ortasında göklere baş çekmiş bir kârgir yüksek kubbedir ki sanki aydınlık hamam camekânı gibi en tepesi açıktır... Güzel yapılarla yapılmış olan dâriüşşifânın zikri geçen odalarında türlü türlü hastalıklara yakalanmış olan zengin ve yoksul, yaşlı ve genç bütün odalarda dopdoludur... Hayrat sahibi Bayezid Han, divanelerin ruhuna gıda olması için on adet hanende (okuyucu) ve sazandelerden (çalıcı) Gulâm Şâdî gibi üç hanende, bir neyzen, bir kemanî, bir mûsîkarî, bir santurî, bir çengî ve santurî ve bir udî tayin etmişti ki, haftada üç kere gelip bu on adet hanende ve sazende üstadları hastalara ve deli biraderlere fasıl çalarlar. Hâlâ bu çalıcılar devam etmektedir... Bayezid Han timarhanesi gibi Edirne'de bir darüşşifa yoktur. Başkasının evkafları harap olmuştur. Hâlâ bu devam etmektedir. Her gece ve gündüz üçer kere hem divanelere ve hem hastalara Keykavus mutfağından her hastanın derdine göre nefis*

I. Dünya Savaşı sırasında ise bu sefer Dr. Mazhar Osman tarafından Darüşşifa kapatılırken, burada bulunan akıl hastaları Kıyık'ta bulunan rahibeler yönetiminde ki Fransız Hastahanesi'nin olduğu binaya taşınmışlardır. Bundan sonra Darüşşifa uzun yıllar harap bir durumda kalarak kullanılmamıştır⁶⁸⁶.

Günümüzde ise II. Bayezid Külliyesi içerisindeki Darüşşifa, Trakya Üniversitesi bünyesinde, Sağlık Müzesi olarak kullanılmaktadır.

(2). Gurebâ (Belediye) Hastahanesi

Edirne'de hizmet veren bir diğer sağlık kuruluşu da “**Belediye Hastahanesi**” olarak da bilinen, ayrıca “**Gurebâ**” * adı ile belirtilen hastahane'dir.

Yıkılacak hale gelen eski kale duvarları ile burçlarına ait taşların ve arsalarının satışından sağlanacak gelir ile bir Gurebâ Hastahanesi ve fakir çocuklar için bir ıslahhane yapılmasına dönemin valisi Hurşid Paşa ile şehrin ileri gelenlerinin de katılımıyla 1868⁶⁸⁷ tarihinde toplanan bir mecliste karar verilmişti. Belediyede

---

yemeklerden keklik, turaç, süglün, güvercin, üğeyik, kaz, ördek ve bülbüle varıncaya kadar bütün kuşları avcılar mütevellîye getirip hekimler istekleri ve arzuları üzere pişirtip hastalara verirler. Ve haftada iki gün macun işliği açık olur. Edirne şehrinde ne kadar hastalık sahibi kimse var ise darüşşifaya gelip nice bin çeşit derman macunları dağıtılır. Diğer tohumlu ilaçlar hesap dışıdır. Besbase, kebabe, kakule, zencefil, emlec ve kebbat pervdelerinin dağıtıldığı aslâ hesaba gelmez, ama şifâhanenin kapısının üst eşiği üzerine vakfedici şartı öyle yazmış ki, “Sağlıklı olan adam bu anılan ilaçlardan bir kırat şey alırsa hasta olup Firavın ve Kârûn'un laneti üzerine ola” diye lanetleme yazılmıştır”. Bkz.: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, a.g.e., s. 607-610.

⁶⁸⁵ Bedi N. Şehsuvaroğlu, a.g.m., s. 263.

⁶⁸⁶ Fevzi Samuk, *Türkiye’de Akıl Hastanelerinin Dünü ve Bugünü*, İ. Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Psikiyatri Kliniği Vakıf Yayınları, İstanbul 1980, s. 42.

* Garip, kimsesiz.

⁶⁸⁷ Rifat Osman “1283”, Osman Nuri Peremeci ise “1284-1868” tarihini belirtmişlerdir. 1283, Hicri takvime göre 1866/1867, Rumi takvime göre 1867/1868’dir. Belirtilen bu tarihler ışığında, toplanan meclis 1868’de karar almış ve aynı sene hastahane açılmıştır. Bkz.: Rifat Osman, *Edirne Rehnüma...*, s. 63; Osman Nuri Peremeci, a.g.e., s. 348-349; Başka bir yayında, herhangi bir kaynak gösterilmeden “*Hastane Edirne’nin Ruslar tarafından ilk işgalinden (1827-1829) sonra kurulmuştur*” ve sonrasında da Rifat Osman’ı kaynak göstererek “*Hastane 1866 yılında yaptırılmıştır*” şeklinde iki tespitle bulunmaktadır. Rifat Osman ve Osman Nuri Peremeci’nin belirttiği tarihlere göre ilk belirtmiş olduğu hastahane kuruluş tarihi doğru değildir. Bkz.: Nilüfer Gökçe, “Edirne Belediye Hastanesi’nin Tarihi Üzerine: Hastane ile İlgili Olarak Edirne Gazetesinde Yayımlanan Belgeler”, *Trakya Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, C. 21, S. 1-3, Edirne 2004, s. 37; Nilüfer Gökçe, “Sultan II. Bayezid Darüşşifasından Sonra, Cumhuriyet Dönemine Kadar Edirne’de Kurulan Hastaneler”, *I. Edirne Tıp Tarihi Günleri “Dr. Rifat Osman Anısına”*, T. Ü. Rektörlüğü Yayınları, Edirne 2001, s. 82-83.

oluşturulan özel komisyon marifetiyle aynı sene Selimiye Câmi civarında Kırlangıç Bayırıyla, Tiftin Ağa sokağı⁶⁸⁸ arasında Gurebâ Hastahanesi inşa edilerek açılışı yapılmıştır. Hastahanenin yapılışında şehrin ileri gelenleri ile tüccarın bir hayli katkısı bulunduğundan dolayı hakiki bir şehir hastahanesiydi⁶⁸⁹ (Bkz. EK-13, EK-14).

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında zarar gören Gurebâ Hastahanesi, Rusların Edirne'den tahliyelerinden sonra yeniden tanzim ve tamir edilerek 3 Mart 1880'de tekrar açılmıştır⁶⁹⁰.

1883 yılı başlarında kaza ile yanan hastahane binası, aynı yılın ortalarına doğru Nisa Hastahanesi ile birlikte yeniden inşa edildi. Yeni hastahane, erkekler için 60, kadınlar için 30 olmak üzere toplam 90 yataklıydı. Ayrıca hastahanenin müdür ve memurlara ait bir dairesi ile bir hamamı ve bir de eczahanesi vardı⁶⁹¹.

1891'de fakir ve gariban olmak üzere hastahaneye 687 hasta başvuru yapmış, bunlardan tedavisi devam edenler olmakla birlikte, 578'i yapılan tedavi ile hastalıklarından kurtulmuş, 98 hasta ise vefat etmiştir. Aynı yıl, dışarıdan müracaat eden 11.912 kişi ücretsiz olarak nöbetçi doktor tarafından muayene edilmiş, bunlardan fakir oldukları tespit edilenler için 11.900 adet reçete yazılarak, gerekli ilaçlar ücretsiz olarak verilmiştir. Masrafları Edirne Belediyesi tarafından karşılanan Gurebâ Hastahanesi için 1891 yılında yapılan harcama ise 80.000 kuruş olarak gerçekleşmiştir⁶⁹².

Hastahannede tabib, cerrah, eczacıların yanı sıra yardımcı sağlık personeli olarak Tımarcı (Hastabakıcı), Havancı (Eczacı Kalfası) ile idarî kadroda da

⁶⁸⁸ Bu sokağın günümüzdeki adı "Tiftin Ağa Sokağı"dır. Osman Nuri Peremeci "Teftinağa Sokağı" olarak belirtmiştir. Bkz.: Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s.329.

⁶⁸⁹ Rıfat Osman, *Edirne Rehnüma...*, s. 63.

⁶⁹⁰ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 9; SVE-H. 1310, s. 152; Rıfat Osman, *Edirne Rehnüma...*, s. 63; Peremeci'ye göre, hastahane 1877-1878 Rus savaşından sonra 1879 senesi Şubat ayında yeniden açılmıştır. Bkz.: Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 349.

⁶⁹¹ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 143; SVE-H. 1310, s. 252.

⁶⁹² SVE-H. 1310, s. 251-252.

hastahane müdürü, satın alma memuru, kâtip ile birlikte erkek ve kadın hademeler görev yapmaktaydı. Ayrıca bir imam ile bir papazda Gurebâ Hastahanesi personeliydiler⁶⁹³ (Bkz. Tablo 16).

Tablo 16. Edirne Gurebâ Hastahanesinde Farklı Yıllarda Görev Yapan Müdür Ve Sağlık Personeli.

	Müdür	Tabib	Cerrah	Eczacı	2. Eczacı
1883	Hafız Mehmed Efendi	Ketanidi Efendi	Raşid Efendi	Andonyadi Efendi	-
1886	Hafız Mehmed Efendi	Mehmed Nuri Efendi	Raşid Efendi	İstefan Efendi	Ligoraki Efendi
1890	Hafız Mehmed Efendi	Münhal	Raşid Efendi	Zuti Efendi	-
1893	-	Veçino Efendi	-	Ligor Efendi	-
1896	Nail Bey	Salamon Efendi	-	Petru Efendi	-
1899	-	-	-	Petru Efendi	Todori Efendi
1903	İbrahim Efendi	Hancıyan Efendi	Hayik Efendi	Petru Efendi	Mıgırdıç Efendi

Hastahane, 1910 senesinde ve Balkan Harbi sonrasında biraz daha genişletilmiş, “*önceleri Edirne Belediyesi’ne ait olan bu yapı, Cumhuriyet devrinde Hususi Muhasebeye devredilmiştir.*”⁶⁹⁴.

⁶⁹³ SVE-H. 1300, s. 79; SVE-H. 1303, s. 89; SVE-H. 1307, s. 62; SVE-H. 1310, s. 93; SVE-1312 Malî Senesi, s. 67; SVE-1315 Malî Senesi, s. 67; SVE-1319 Malî Senesi, s. 668.

⁶⁹⁴ Cennetmekân Sultan V. Mehmed Reşad Han’ın 1910’da Edirne’yi ziyaretinde Selimiye Câmisinde yapılan “Selamlık Resmi” sırasında, validesinin kucağında hastalıklı bir çocuk görmüş, bundan dolayı Gurebâ Hastahanesi’nin bahçesinde, hasta kadın ve çocuklara mahsus yeni bir bölümün inşasını emrederek 2.500 lira bağışlamıştır. Belediye’nin 800 lira katkısı ve eski belediye reisi Fuad Bey’in de yardımıyla çevredeki 8 ev istimlak edilerek, hastahane arsası genişletilmiş, 25 yataklı “Reşadiye” namıyla yeni bir bölüm hastahaneye eklenmiştir. Bkz.: Rifat Osman, *Edirne Rehnüma...*, s. 64; Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 349.

(3). Hapishane (Cezaevi) Hastahanesi

Edirne Vilâyeti'ne ait Müessesat-ı Hayriye ve Nafia listelerinde Nisa Hastahanesi gibi ayrıca belirtilmiş olan “**Hapishane Hastahanesi**”, vilâyette sadece 1 adet olup, Edirne şehrinde bulunmaktadır⁶⁹⁵.

Bulunduğu mevkii belirtilmeyen, 500 mahkûmu barındırabilecek kapasitede ve memurlara ait 4 odası ile bir de hamamı olan Edirne Cezaevi'nin, bünyesinde mevcut olan hastahane ile ilgili ayrıntılı bilgi verilmemiştir⁶⁹⁶.

Her ne kadar hastahane olarak belirtilmiş olmasına rağmen, esasında büyük bir revir olmalıdır.

(4). Nisâ Hastahanesi

Müessesat-ı Hayriye ve Nafia miktarının gösterildiği listelerde, Edirne Vilâyeti dâhilinde sadece Edirne merkezinde bulunduğunu gördüğümüz “**Nisa Hastahanesi**”de belirtilmiştir⁶⁹⁷.

1892 ve 1893 senelerine ait sâlnâmelerde verilen bilgiye göre, 1883 (H. 1300) yılı başlarında oluşan bir kaza sonucunda yanmış olan Gurebâ Hastahanesi ile beraber Nisa Hastahanesi de aynı yıl yeniden inşa edilmiştir⁶⁹⁸. Diğer sâlnâmeler ile

⁶⁹⁵ SVE-H. 1306, s. 266; SVE-H. 1307, s. 267; SVE-H. 1308, s. 269.

⁶⁹⁶ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 142; SVE-H. 1310, s. 244. Her iki sâlnâmede hapishane hakkında, “*Habishane memurlarına mahsus dört oda ve bir hastahaneyi şamil olarak Vali-i Âlî-i Müşârün-ileyh hazretleri canibinden mükemmel bir daire inşa etdirilmiştir.*” şeklinde belirtilmektedir. Ancak H. 1309 sâlnâmesini kaynak göstererek (sâlnâme sayfası olarak da 132 yazılmış, 142. sayfa olmalıdır) hapishanenin “*Müşir Ali Paşa zamanında yaptırılmış olduğunu*” belirten bir eser de bulunmaktadır. Bkz.: Ratıp Kazancıgil-Nilüfer Gökçe-Ender Bilar, Edirne'nin Sağlık ve Sosyal Yardım Tarihi (1361-2008), T.Ü. Rektörlüğü Yayınları, C. 1, Edirne 2009, s. 92; Sâlnâmede, “*Müşir Ali Paşa*” değil, adı geçen veya adı anılan yüce veya ulu vali anlamında kullanılmış olan “*Vali-i Âlî-i Müşârün-ileyh*” yazmakta olup, Edirne Vilâyetinde “*Müşir Ali Paşa*” adında bir vali görev yapmamıştır. Edirne Vilâyetinde valilik yapanlar için bkz.: SVE-1317 Malî Senesi, s. 45-49; Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 338-342; T.C. Edirne Valiliği, *Görev Yapmış Valilerimiz*, [.](http://www.edirne.gov.tr/default_B0.aspx?content=51,(08.05.2011))

⁶⁹⁷ SVE-H. 1306, s. 266; SVE-H. 1307, s. 267; SVE-H. 1308, s. 268-269.

⁶⁹⁸ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 143; SVE-H. 1310, s. 252.

incelenen diğer eserlerde “Nisa Hastahanesi” hakkında bilgi bulunmazken⁶⁹⁹, kadınlara ait bu hastahane, Belediye (Gurebâ) hastanesinde kadınlar için mevcut olan 30 yataklı bölüm olmalıdır.

(5). Rahibeler İdaresinde Olan Hastahane “Saint-Louis” (Fransız Hastahanesi)

Sâlnâmelerde varlığını gördüğümüz ancak sadece “**Rahibeler İdaresinde**”⁷⁰⁰ olduğu belirtilen hastahanedir. Bu hastahanenin özellikleri sâlnâmelerde kayıt altına alınmamıştır.

Adı geçen rahibeler, tanrıya adanmış “**Assompsiyon**” rahibeleriydi. Bunların yönetiminde bulunan hastahane “**Fransız Hastahanesi**” olarak belirtilmiştir⁷⁰¹.

“**Edirne Assomptionnistes Rahibeleri Misyonu**” doğu ülkelerine gelen ilk misyoner R. P. Galabert tarafından kurulmuştu. Osmanlı sınırını Bulgaristan’a bağlayan demiryolu işletmeleri çalışmaları Karaağaç’ta 1871’de başlarken, o dönemde hasta ve yaralı işçiler için hiçbir hastahane bulunmamaktaydı. Bunun üzerine birkaç hafta sonra Kıyık’ta 20 yataklı “**Saint-Louis**” hastanesi açıldı. Hastahanenin yanına daha sonra parasız bir okul ve bir yetimhane ilâve edildi. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında bu müesseseler sağlık hizmetlerine ayrılmıştır. Burada rahibeler sadece yaralıları değil, aynı zamanda şehrin boşaltılmasından sonra kalan kadınlar ve yollarda terk edilmiş olan çocukları da toplayarak onlara bakmışlardı. Açlıktan veya göçmen kabileleri arasında ezilerek ölenler olmaktadır. Bunlardan birçoğu rahibeler tarafından toplanmıştır. 1906’da Saint-Louis Hastanesi genişletilerek daha iyi bir hale getirildi. 1912’de Balkan Savaşları sırasında tekrar

⁶⁹⁹ Ratıp Kazancıgil-Nilüfer Gökçe-Ender Bilar, *Edirne’nin Sağlık ve Sosyal Yardım Tarihi (1361-2008)*, T.Ü. Rektörlüğü Yayınları, C.1, Edirne 2009, s. 80-139; Nilüfer Gökçe, “Sultan II. Bayezid Darüşşifasından Sonra, Cumhuriyet Dönemine Kadar Edirne’de Kurulan Hastaneler”, *1. Edirne Tıp Tarihi Günleri Bildirileri “Dr. Rifat Osman’ın Anısına*, T.Ü. Rektörlüğü Yayınları, Haz: Ender Bilar, Edirne 2001, s. 81-109.

⁷⁰⁰ SVE-H. 1303, s. 264; SVE-H. 1304, s. 266; SVE-H. 1305, s. 270

⁷⁰¹ Evangelia Balta, *a.g.m.*, s. 242, 244.

yaralıları ayrıldı. Beş uzun ay süren Edirne kuşatması sırasında zahmetli günler geçirildi. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesinin ardından rahibelerin gitmesiyle hastane tımarhane'ye (Akıl Hastanesi) çevrilmiş⁷⁰² ve savaş döneminde kapatılan Darüşşifa'da bulunan akıl hastaları buraya getirilmiştir⁷⁰³.

b. Dimetoka Gurebâ (Belediye) Hastahanesi

Edirne Vilâyeti'nde “**Belediye Hastahanesi**” olan yerleşim birimlerinden birisi de Edirne ve Tekirdağ ile birlikte Dimetoka kazasıdır⁷⁰⁴. Hastahanenin özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi kayıtlarda belirtilmemiştir.

c. Uzunköprü Hastahanesi

Uzunköprü'de olan hastahane, iane-i hamîyyet-mendân ahali ile 1890 senesinde yaptırılmıştır. Hastahanenin binası mükemmel olduğu gibi, mevkiisi yüksek ve havası güzel olan Habib Hoca mahallesindeydi⁷⁰⁵.

2. Askerî Hastahaneler

Osmanlı Devleti'nin başşehri, ordular merkezi, Avrupa kıtasında yapılan savaşlarda strateji ve ikmal bakımından her zaman önem taşıyan Edirne'de yüzyıllar boyunca çevrenin inzibatı, kale ve sarayların koruyucusu bulunan yeniçeri'lerin bu hizmetleri süresince sağlık hizmetlerinin ocak törelerine göre yapıldığı ve yürütüldüğü bir gerçektir⁷⁰⁶.

⁷⁰² Adnan Şişman, *a.g.e.*, s. 137-138.

⁷⁰³ Fevzi Samuk, *a.g.e.*, s. 42.

⁷⁰⁴ SVE-H. 1306, s. 266; SVE-H. 1307, s. 267; SVE-H. 1308, s. 268-269; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 207; SVE-H. 1310, s. 345.

⁷⁰⁵ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 210; SVE-H. 1310, s. 368; SVE-1317 Malî Senesi, s. 382; SVE-1319 Malî Senesi, s. 992

⁷⁰⁶ Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, C. III, I. Kitap, Yörük Basımevi, İstanbul 1981, s. 269.

Edirne şehrinde sâlnâmelerde belirtildiğine göre o dönemde 3 adet askerî hastahane bulunmaktadır. “**Edirne Merkez Hastahanesi**” adı ile eski ve yeni⁷⁰⁷ diyebileceğimiz iki farklı mevkide bulunan hastahanelerden başka şehirde mevcut olan diğer askerî hastahane Demirtaş Hastahanesi’dir⁷⁰⁸. Merkez kaza Edirne haricinde Dimetoka, Cisir-i Mustafa Paşa, Kırcaali ve Ortaköy kazalarında da askerî hastahaneler hizmet veriyordu.

a. Edirne Merkez Hastahanesi (Eski)

1883 senesinden itibaren yayınlanan tüm sâlnâmelerde Edirne’de bulunan askerlere ait hastaneler hakkında Edirne Merkez Hastahanesi unvanı ile bilgi verilmiştir. Ancak bahsedilen Edirne Merkez Hastahanesi’nin ilki veya eskisi diyebileceğimiz hastahanenin olduğu yer, günümüzde Trakya Üniversitesi’ne devredilmiş olup, önceleri “**Sanayi Kışlası**”, 1996 yılından sonra ise “**General Adil Alpay Kışlası**” olarak bilinen yerde halen mevcut olan binadır⁷⁰⁹.

⁷⁰⁷ Yeni hizmete giren Askerî Hastahane hakkında bilgi verilirken, eski olarak nitelendirdiğim diğer hastahane hakkında şu şekilde kayıt verilmiştir. “*Bu hastahanedен mâadâ Edirne şehri derûn’unda 300 nefer hasta istîâb’ına kâfi Merkez Hastahanesi namıyla diğer bir hastahane dahi mevcud isede burada hasta ikamesine ihtiyaç olmadığı cihetle sanayi takımlarına hazır edilmiş ve yalnız derununda şehirde bulunan ümerâ ve zâbitân ve efrâdı için lüzumu olacak eczaya mahsus olarak bir eczahane bulundurulmaktadır.*” Bkz.: SVE-H. 1310, s. 261.

⁷⁰⁸ Ayten Altıntaş’ın arşiv belgeleri üzerinden yaptığı tespite göre; “*1876’da kurulan askerî hastahanenin yerinde daha öncede bir askerî hastahane bulunmaktadır.*” Bkz.: Ayten Altıntaş, “Edirne’de İlk Askerî Hastahanenin 1841-1842 Yılları Arasındaki Durumu Hakkında”, *1. Edirne Sarayı Sempozyumu Bildirileri*, T.Ü. Rektörlüğü Yayınları, Edirne 1999, s. 215-223; aynı yazar farklı bir tespitinde; “*Edirne’de Asâkir-i Mansure askerleri için ilk kurulduğu dönemlerden itibaren hastaneler yaptırılmıştır. 1826 yılında tamir ve yeniden düzenlemeyle hastane haline getirilen “Bostancı Kışlası” bu sebeple ilk askerî hastane olarak düşünülebilir.*” şeklinde belirtmektedir. Bkz.: Ayten Altıntaş, “Edirne’de İlk Askerî Kışla ve Hastanesi (Bostancı Kışlasındaki Hastane)”, *1. Edirne Tıp Tarihi Günleri Bildirileri*, T.Ü. Rektörlüğü Yayınları, Edirne 2001, s. 70-80.

⁷⁰⁹ Binanında içerisinde bulunduğu kışlanın devir teslim töreninde kışlanın tarihçesi okunmuştur. Belirtildiğine göre; “*Bina, 1878 yılında askerî hastane olarak inşa edilmiş, 1902 yılına kadar askerî hastane olarak kullanılmıştır. Müteakiben 1902-1914 yılları arasında askerî sanayi mektebi, 1914-1930 yılları arasında yeniden askerî hastane ve bu tarihten itibaren de Trakya Üniversitesi’ne devir edildiği 2005 yılına kadar çeşitli askerî birlikler tarafından kullanılmıştır.*” Bkz.: T.Ü., Kışlaların Devir Teslimi Yapıldı, http://www.trakya.edu.tr/Haberler/2005/kisla_devirteslim.htm, (15.05.2011); Rıfat Osman’ın verdiği bilgiye göre hastahanenin bulunduğu yer; “*Eski sarayın bahçesine ait Meşcere (Ağaçlık, Koru) iken IV. Sultan Mehmed Han’ın zaman saltanatında buraya “Çadır Köşkü” denilen bir köşk inşa olunmuş ve sonradan bu köşk Edirne Sarayı’ndan tedavi ve istirahat için gönderilenlere tahsis edilerek “Hastalar Odası” namını almıştır. H. 1235 (1819/1820) tarihinde “Tophane Mühimmat Anbarı” yapılmış ve Topcubaşı Daireside inşa ve ilave edilerek “Yeni Tophane” denilmiş ve bu binanın kalan kısımlarında H. 1293’de (1876/1877) tadilat yapılarak “Hastahane-i Askerî”ye dönüşmüştür.*” Bkz.: Rıfat Osman, *Edirne Rehnüma...*, s. 75;

Hastahane, 300 hasta bakabilecek seviyedeydi. 1889 yılında günümüzde Kapalı Cezaevi olarak kullanılan alanın yanına yapılarak hizmete giren yeni askerî hastahaneden sonra, bu eski hastahane hastaya bakımına ihtiyaç kalınmadığından dolayı Sanayi Bölüklerine bırakılmış, yalnız şehirde bulunan “**Ümera ve Zabitan ve Efradı**” için lazım olacak ilaçların temini için bir eczahane bulundurulmuştur⁷¹⁰.

Hastahane’nin 1885 kayıtlarına göre, Sertabibi Miralay Hasan Kadri Bey, Tabib-i Evvel’i Miralay Todoraki Bey, Tabib-i Sani’si ise Kaimmakam Ohannes Bey’dır. Bunların yanı sıra cerrah ve eczacılardan oluşan diğer sağlık personeli ile idarî işlerden sorumlu personelde sâlnâmelerde gördüğümüz ilk veya eski diyebileceğimiz Merkez Askerî Hastahanesi’nde görevliyidiler⁷¹¹ (Bkz. Tablo 17).

Tablo 17. 1885 senesinde Eski Askerî Merkez Hastahanesi Personeli.

Cerrahlar	Eczacılar	İdarî Görevliler
Cerrah-ı Evvel Mehmed Said Efendi	Sereczacı Binbaşı Hayri Efendi	Müdür Binbaşı Mütakaîd Mehmed Münir Efendi
Cerrah Yakub Efendi	Eczacı-i Evvel Sağkol Ağası Kadri Efendi	Katib-i Evvel İbrahim Efendi
Cerrah Mustafa Efendi	Eczacı Corci Efendi	Katib-i Sani Nuri Efendi
Cerrah Ömer Necati Efendi	Eczacı Dikran Efendi	Katib-i Salis Feyzi Efendi
-	Eczacı Antuvan Piyer Efendi	Hastalar Ağası Solkol Ağası Osman Efendi

Peremeci’nin Edirne Tarihi eserini yazdığı dönemde ise “*Eski merkez hastanesi sanayi taburuna kışlalık etmektedir.*” Bkz.: Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 355.

⁷¹⁰ SVE-H. 1310, s. 261.

⁷¹¹ SVE-H. 1302, s. 64.

-	Eczacı Yüzbaşı Ahmed Efendi	Esvab Emini Solkol Ağası Osman Efendi
-	-	İmam Hacı Şakir Efendi

b. Edirne Merkez Hastahanesi (Yeni)

Adı geçen hastahane, “**Piyade Kışlası**”⁷¹²’nin batı yönünde bulunurken, mevcut hali ile 800, seferde ise 1.200 hasta bakmaya müsaitti⁷¹³ (Bkz. EK-15)

H. 1305 (1887/1888) senesinde inşasına başlanılmış olan hastahane⁷¹⁴, 28 Kasım 1889’da sabah 8.00 sıralarında düzenlenen tören ile açıldı. Törende, Müftü Efendi tarafından okunan dua sonrası, askerî bando “**Selam Havası**”’nı icra etmiş ve açılıшта bulunan Zevat-ı Kiram*, ahali ve piyade, süvari, topçu alay ve taburlarının üç defa “**Padişahım Çok Yaşa**” nidaları sonrasında kurban kesilerek hastahanenin

⁷¹² O dönemin Piyade Kışlası günümüzde Kapalı Cezaevi olarak kullanılmaktadır. Piyade Kışlası için bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 145; SVE-H. 1310, s. 258-259; SVE-1317 Malî Senesi, s. 318; SVE-1319 Malî Senesi, s. 923-926; Piyade Kışlası, Yeniçeri Ocağı’nın ilgasından sonra II. Sultan Mahmud Han tarafından Süleyman Paşa mezarısı denilen mevkide H. 1243 (1827/1828) tarihinde inşa edilmiştir. H. 1282 (1865/1866) ve H. 1293 (1876/1877) tarihlerinde yanmış olduğundan, sonradan bina yenilenmiştir. Bu yangınlardan dolayı “Yanık Kışla” denmekte iken Müşir İbrahim Paşazade Nureddin Paşa’nın delâletiyle “Mahmudiye Kışlası” namı verilmiştir. Bkz.: Rıfat Osman, *Edirne Rehnüma...*, s. 74; Sayın Ratip Kazancıgil, yayınladığı Rıfat Osman’ın Edirne Rehnüması eserinde, yangın tarihlerini “**H:1282-93/M:1876-1888**” olarak belirtmiştir. H. 1282 senesi 1865/1866 ve H. 1293 senesi de 1876/1877 Miladi seneleridir. Bkz.: Tosyavizade Dr. Rıfat Osman, *Edirne Rehnüması (Edirne Şehir Kılavuzu)*, Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları, Yayınlayan: Ratip Kazancıgil, Edirne 1994, s. 74; Sayın Kazancıgil’in yayınladığı “Edirne Şehir Tarihi Kronolojisi” adlı eserini kaynak gösteren bir yüksek lisans tezinde de yangın tarihleri yanlış olarak “**1876 ve 1888**” olarak belirtilmiştir. Bkz.: Servet Ünkazan, *Edirne ve Çevresinde Osmanlı Dönemi Askerî Mimari*, (Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2006, s. 35.

⁷¹³ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 147; SVE-H. 1310, s. 261; Müşir Veysel Paşa eserinden olup, Piyade Kışlası’nın civarında istimlak edilen “Tepe Bağları” mevkine inşa edilmiştir. Bkz.: Rıfat Osman, *Edirne Rehnüma...*, s. 75.

⁷¹⁴ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 147.

* Büyük zatlar.

resmi açılışı gerçekleşmiştir. Açılış sonrası hasta askerler valiliğin emri ile diğer hastahanelerden “**Lando**”⁷¹⁵ arabalarıyla alınarak hasta koğuşlarına yerleştirildi⁷¹⁶.

120 metre eninde ve 160 metre uzunluğunda olan hastahane’de 24 adet koğuş, bir mutfak, oldukça büyük bir hamam ve bir çamaşırhane, bir depo, muntazam bir eczahane, bir muayenehane, bir kimyahane olduğu gibi müdür, sertabib, sereczacı, yazı işleri meclisi, subay, memur ve hademelere mahsus toplam 70 oda vardır⁷¹⁷.

Hastahanenin, o günün şartlarına göre değerlendirildiğinde sayısal olarak oldukça geniş sağlık ve idarî personeli bulunmaktadır⁷¹⁸ (Bkz. Tablo 18).

Tablo 18. Yeni Askerî Merkez Hastahanesi’nde 1903 Senesinde Görevli Personel.

Görevi	Adı	Ünvanı
Umumi Sıhhiye Müfettişi Sertabib	Ahmed Avni Paşa	Mirliva
Tabib-İ Evvel	Hüsnü Bey	Miralay
Tabib-İ Sani	Hacı Aziz Bey	Kaimmakam
Tabib	Covani Bey	Miralay
Sereczacı	Bekir Sami Bey	Kaimmakam
Tabib	Mehmed Arif Bey	Kaimmakam
Tabib	Ali Neşet Efendi	Binbaşı
Tabib	Vasil Efendi	Binbaşı
Tabib	Rupen Efendi	Binbaşı
Tabib	Abdullah Nazmi Efendi	Binbaşı

⁷¹⁵ Üstü önden ve arkadan açılıp kapanan, körüklü geniş araba.Halk arasında landon şeklinde kullanılan bu araba fayton ve kupalara nazaran daha ağır ve gösterişlidir. Bkz.: Mehmet Zeki Pakalın, “Lando”, *a.g.s.*, C. 2, s. 356.

⁷¹⁶ Edirne Gazetesi, No: 481, 4 Rebiülahir 1307 (16 Teşrinisani 1305/28 Kasım 1889), s. 1.

⁷¹⁷ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 147; SVE-H. 1310, s. 261; SVE-1317 Malî Senesi, s. 320; SVE-1319 Malî Senesi, s. 925; Sâlnâmelerden farklı olarak Rıfat Osman’ın belirttiğine göre; Hastahanenin, bir kabul salonu, bir ameliyat cerrahiye salonu, tımar (temizlik, pansuman) salonu ve hasta tecrid odaları vardır. Hastahane bahçesinin ortasında, bir minareli ve kubbeli bir Câmî ve altında Sarayakbınar’dan gelen suyun büyük deposu bulunur. Bkz.: Rıfat Osman, *Edirne Rehnüma...*, s. 76.

⁷¹⁸ SVE-1319 Malî Senesi, s. 689-691.

Tabib	Mehmed Fuad Efendi	Sağkol Ağası
Tabib	Mehmed Cemil Efendi	Sağkol Ağası
Tabib	Edhem Efendi	Solkol Ağası
Tabib	Ali Efendi	Solkol Ağası
Tabib	Aziz Bey	Mülazım-I Evvel
Tabib	Ferid Efendi	Yüzbaşı
Tabib	Ahmed Cemil Efendi	Yüzbaşı
Tabib	Abdullah Efendi	Yüzbaşı
Tabib	Besim Ahmed Efendi	Yüzbaşı
Müdür	Hasib Efendi	Alay Katibi
Katib-i Evvel	Sabri Efendi	Râbia
Katib-i Sani	Sıdkı Efendi	Râbia
Eczacı-i Evvel	Ahmed Efendi	Sağkol Ağası
Eczacı	Antuvan Piyer Efendi	
Eczacı	Salih Efendi	
Eczacı	Şevket Efendi	Mülazım-I Evvel
Eczacı	Ömer Efendi	
Eczacı	Niyola Efendi	
Cerrah-ı Evvel	Mehmed Said Efendi	Sâlise
Cerrah	Mustafa Efendi	Solkol Ağası
Cerrah	Sami Efendi	
Cerrah	Mustafa Efendi	
Cerrah	Mehmed Said Efendi	
Cerrah	Vehbi Efendi	
Cerrah	Refik Rüşdi Efendi	
İmam	Zihni Efendi	

Bu tabloya göre hastahane kadrosunda 18 tabib, 7 cerrah, 7 eczacı ile birlikte 3 idarî personel ve imam görev yapmaktadır.

Bir süre Jandarma Okulu olarak da kullanılan bu bina⁷¹⁹, halen mevcut bir duvarı dışında tamamen yıkılıp kaybolmuştur (Bkz. EK-16)

c. Demirtaş Hastahanesi

İstasyon civarında (Karaağaç), demiryolu yakınında bulunan Hastahane-i Askerî dahi mükemmeldi. Bu hastahane, 4 koğuş, müdür ve tabiplere mahsus 20 oda ile gasilhane, eczahane, hamam, mutfak ve depo bulunduğu gibi karakol askerî içinde ayrıca bir koğuş vardı. Binası, bir cephe ve iki yan destekten ibaret olup, cephesi 100 ve yan destekleri 40’ar metre uzunluğundaydı⁷²⁰.

21 Temmuz 1888 senesinde Müşir Veysel Paşa zamanında yapımına başlanan 200 yataklık hastahanenin, arazisi ve yapım masrafları hazineye yük getirmeksizin ahali tarafından karşılanmış, hastahane binası inşaatında askerler çalışmıştır⁷²¹. Sivil askerî erkânın yanı sıra halkın katılımıyla resmi açılışı 5 Şubat 1891 senesinde yapılan hastahaneye, açılış günü arabalar ile hasta askerler getirilmiştir⁷²². 1901 ve 1903 senelerine ait sâlnâmelerde belirtildiğine göre daha sonra askerî kışla olarak kullanılmıştır⁷²³.

⁷¹⁹ Edirne’de Bulunan Tarihi Kışla ve Binalar, 54. Mekanize Piyade Tugay Komutanlığı Yayını, Edirne 2001, s. 35.

⁷²⁰ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 151; SVE-H. 1310, s. 263.

⁷²¹ BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Yıldız-Askerî Maruzat, (Y.PRK.ASK.), 47/79, (12.Za.1305/21.Temmuz.1888).

⁷²² BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Yıldız-Askerî Maruzat, (Y.PRK.ASK.), 69/65, (28.C.1308/8.Şubat.1891).

⁷²³ SVE-1317 Malî Senesi, s. 321; SVE-1319 Malî Senesi, s. 925; farklı bir kaynaktan ise hastahanenin adı “*Timurtaş Paşa Hastanesi*” olarak belirtilmekte hastahane hakkında ayrıca “*Hastane olarak Sultan Abdülhamit zamanında, 1886-1889 yılları arasında inşa edilmiştir. Daha sonra sırasıyla Astsubay Hazırlama Okulu, Köy Enstitüsü, Eğitim Kursu ve son olarak Göçmen Misafirhanesi olarak kullanılmıştır. Halen herhangi bir maksatla kullanılmamakta ve metruk bir halde bulunmaktadır.*” şeklinde bilgi verilmektedir. Ancak inşa edildiği belirtilen tarihler arşiv belgelerinde gördüğümüz tarihler ile örtüşmemektedir. Ayrıca inşaatına başlanıldığını ve resmi açılışının yapıldığını bildiren arşiv belgelerinde hastahanenin adına ait herhangi bir bilgi yoktur. Bkz.: Milli Savunma Bakanlığı İnşaat Emlak Dairesi Başkanlığı, *Yaşayan Tarihi ve Kültürel Askerî Yapılar*, Haz: Nurettin Yıldırım-Leyla Tekkollu, TTK Basımevi, Ankara 2001, s. 160.

ç. Dimetoka Asker Hastahanesi

Dimetoka kazasında sâlnâmelerde ayrıntıları hakkında fazla bilgi bulunmayan ancak mevcut personelinin belirtildiği bir askerî hastahane bulunmaktadır. Hastahane personelinin belirtildiği son sâlnâme H. 1306 (1889) senesine ait olmakla birlikte, H. 1310 (1893) sâlnâmesinde askerî hastahanenin varlığından bahsedilmiştir⁷²⁴.

Bu hastahane II. Abdülhamit döneminde II. Ordu kuruluşunda açılan mevki hastahanelerindendir. 50 yatak kapasiteli hastahaneye 1893'te yatırılan 79 hastada kolera tespit edilmiş, gerekli tedbirlerin alınmasına çalışılmış, bu dönemde hastahane kapasitesinin üzerinde çalışmıştır. 1897 Türk-Yunan savaşında durumunda bir değişiklik olmamıştır. Balkan savaşına kadar garnizon reviri olarak kullanılan hastahanenin, 1912'de müstakil Dimetoka Hastahanesi adı altında kadrosu genişletilmiştir. Bir ara yalnız kolerahlılara tahsis edilen hastahane, Marmara Ereğlisi'ne intikal ettirilmiştir. Edirne'nin kurtarılmasında yapılan ileri harekât sırasında yeniden faaliyete geçirilen hastahanenin, anlaşma sonunda faaliyeti sona erdirildi⁷²⁵ (Bkz. EK-17)

Askerî hastahane kadrosunda, tabib, eczacı ve cerrahlar ile yardımcı sağlık ve çeşitli idarî personel de hizmet veriyordu⁷²⁶ (Bkz. Tablo 19).

⁷²⁴ SVE-H. 1300, s. 59; SVE-H. 1301, s. 63; SVE-H. 1303, s. 65; SVE-H. 1304, s. 79; SVE-H. 1305, s. 81; SVE-H. 1306, s. 81.

81; SVE-H. 1306, s. 81; SVE-H. 1310, s. 345.

⁷²⁵ Kemal Özbay, *a.g.e.*, s. 235-236.

⁷²⁶ SVE-H. 1300, s. 59; SVE-H. 1304, s. 79; SVE-H. 1306, s. 81.

Tablo 19. 1883, 1887 ve 1889 Senelerinde Dimetoka Asker Hastanesinin Sağlık ve İdarî Personeli.

Görevi	H. 1300/1883	H.1304/1887	H. 1306/1889
Tabib-i Evvel	Kaimmakam İstefenaki Efendi	Binbaşı Dimitri Kalidi Efendi	Binbaşı İbrahim Efendi
Tabib-i Sani	Sağkol Ağası Kirkor Efendi	Binbaşı Ohannes Efendi	Binbaşı (---) Efendi
Tabib	-	Yüzbaşı Hüsnü Efendi	Kol Ağası Mehmed Emin Efendi
Tabib	-	Petraki Efendi	Kol Ağası Rıfat Arif Efendi
Cerrah-ı Evvel	-	-	Mustafa Efendi
Cerrah	Faik Efendi	Mustafa Efendi	Mehmed Rasim Efendi
Cerrah	Salih Hüseyin Efendi	Agob Bedros Efendi	Agob Bedros Efendi
Cerrah	-	Talat Efendi	Talat Efendi
Eczacı-i Evvel	Sağkol Ağası (---) Efendi	Sağkol Ağası Mehmed Mustafa Efendi	Sağkol Ağası Mehmed Mustafa Efendi
Eczacı-i Sani	Andon Efendi	Sağkol Ağası Edmun Efendi	Sağkol Ağası Edmun Anderya Efendi
Eczacı	Yanko Efendi	-	Petraki Efendi
Eczacı	-	-	Salih Efendi
Katib	-	Ahmed Efendi	Ahmed Efendi
Tımarcı	Hüseyin Osman Efendi	Hüseyin Efendi	-
Müdür ve Hastalar Ağası	Solkol Ağası Mehmed Efendi	Yüzbaşı Süleyman Efendi	Yüzbaşı Yanyalı Veli Efendi

Serhademe	Mülazım-I Sani İbrahim Efendi	Raif Efendi	-
Esvab Emini	Mülazım-I Sani Abdurrahman Efendi	Mustafa Efendi	-
Vekilharç	Mülazım-I Sani Kamil Efendi	İsmail Efendi	-
İmam	-	Halil Efendi	-

d. Cisir-i Mustafa Paşa Asker Hastahanesi

Yüksek ve havadar bir mahalde olan Cisir-i Mustafa Paşa hastahane-i Askerisi'nin, yapısı kargir ve 200 yataklı olup, 11 koğuşı ve bir de eczahanesi vardı⁷²⁷ (Bkz. EK-18). 1890 senesinden itibaren hastahane personeli hakkında düzenli bilgi verilmiş⁷²⁸ olup, H. 1307, 1313 ve 1319 Malî senelerine ait sâlnâmelerde belirtilen hastahane personeli tablo 20'de belirtilmiştir⁷²⁹.

Tablo 20. 1890, 1897 ve 1903 Senelerinde Cisir-i Mustafa Paşa Asker Hastanesi Personeli

Görevi	1890	1897	1903
Tabib-i Evvel	Binbaşı İbrahim Bey	Binbaşı Mahmud Fehmi Efendi	Binbaşı Mahmud Fehmi Efendi
Tabib-i Sani	Kol Ağası Mehmed Emin Efendi	-	-
Tabib	Kol Ağası Rıfat Efendi	Solkol Ağası Rıfat Efendi	Sağkol Ağası Rıfat Efendi

⁷²⁷ SVE-H. 1310, s. 306; SVE-1319 Malî Senesi, s. 976.

⁷²⁸ SVE-H. 1307, s. 81; SVE-H. 1308, s. 81; SVE-H. 1309, I. Bölüm, s. 85; SVE-H. 1310, s. 113; SVE-1310 Malî Senesi, s. 103; SVE-1311 Malî Senesi, s. 84; SVE-1312 Malî Senesi, s. 85; SVE-1313 Malî Senesi, s. 87-88; SVE-1314 Malî Senesi, s. 87-88; SVE-1315 Malî Senesi, s. 88; SVE-1316 Malî Senesi, s. 86; SVE-1317 Malî Senesi, s. 95; SVE-1319 Malî Senesi, s. 691-692.

⁷²⁹ SVE-H. 1307, s. 81; SVE-1313 Malî Senesi, s. 87-88; SVE-1319 Malî Senesi, s. 691-692.

Tabib	-	Solkol Ağası Hasan Bedri Efendi	Yüzbaşı Dimos Efendi
Eczacı-i Evvel	Necib Efendi	Ahmed Emin Efendi	İbrahim Efendi
Eczacı-i Sani	Edmun Anderya Efendi	-	-
Eczacı	Petraki Efendi	Kirkot Karabetyan Efendi	İskender Efendi
Eczacı	Salih Efendi	İskender Efendi	-
Cerrah-ı Evvel	Mustafa Efendi	Mustafa Efendi	Mustafa Efendi
Cerrah	Talat Efendi	Hasan Vehbi Efendi	Hasan Efendi
Cerrah	Agob Efendi	Haçık Efendi	Haçık Efendi
Cerrah	Rasim Efendi	Hasan Ata Efendi	Hasan Ata Efendi
Müdür	Yüzbaşı Yanyalı Veli Efendi	Kol Ağası Necib Efendi	Yüzbaşı Hasan Tahsin Efendi
Hastalar Ağası	Yüzbaşı Yanyalı Veli Efendi	Hasan Ağa	Hasan Ağa
Katib	Ahmed Efendi	Ahmed Efendi	Mehmed Efendi
Tımarcı	-	Hamdi Mehmed Efendi	Abdülkadir Efendi
Esvab Emini	-	-	Mülazım-I Sani Rasim Efendi
İmam	-	Hilmi Efendi	Hilmi Efendi

Edirne'den sonra stratejik bir mevki olan Cısr-i Mustafapaşa'da bulundurulmuş bu hastahane, II. Sultan Abdülhamit tarafından yaptırılmıştır. Edirne şosesi üzerinde ve bahçe içerisinde ahşap-yarı kârgir beyaz sıvalı, üzerinde saltanat arması bulunan iki katlı hastahane üstte idare bölümü, sağ ve solda 3'er odası ve 1 salonu, 50 yatak kapasitesi ile o zamana göre tam teşkilatlı idi. Yatak kapasitesi daha sonraları arttırılmıştır. 1912'de başhekimliğe Girit'li Binbaşı Ali, hekimliklere Yzb.

Edirneli Selami (Karaboncuk), Çenberlitaşlı Dr. Osman beylerin getirildiği hastahane, 1913'te boşaltılmış, alay hekimi Kolağası Şazi, Eczacı Osman beyler, son personel olarak ayrılmış, kasaba Bulgarlara terk edilmiştir⁷³⁰.

e. Kırcaali Asker Hastahanesi

Kırcaali kazasında da bulunan Askerî Hastahane⁷³¹, belirtildiğine göre “**Mevki**” sınıfında olan askerî hastahanedir⁷³². Osmanlı 2. Ordu birliklerinin Kırcaali kasabasında yerleştirilen erleri için açılan bu hastahanenin bakımlı bir bahçe içerisinde tek katlı, ortalama 200 hasta alabilecek kapasitede olduğu, 8 oda ve koğuşu bulunduğu bilinmektedir⁷³³ (Bkz. EK-19). Balkan savaşında operatör Celal Cemal Bey'in zamanında Bulgarlar tarafından işgal edilmiştir. Cemal bey bu vesile ile Harp divanına verilmiş, suçsuz görülerek beraat etmiştir⁷³⁴. Sâlnâmelerde özellikleri hakkında çok ayrıntı bulunmayan hastahanenin mevcut sağlık ve idarî personeli hakkındaki bilgiler, H. 1305 (1888) senesi sâlnâmesinden başlayıp düzenli olarak 1319 Malî Senesi (1903) senesinde yayınlanan son sâlnâmeye kadar gösterilmiştir⁷³⁵ (Bkz. Tablo 21).

Tablo 21. 1888, 1894 ve 1903 senelerinde Kırcaali Asker Hastahanesi Personeli

Görevi	1888	1894	1903
Tabib-i Evvel	Kaimmakam Manolaki Bey	Kaimmakam Seyid Bey	Binbaşı Vasil Efendi
Tabib	Yüzbaşı Ahmed	Yüzbaşı Ahmed Efendi	Binbaşı Artin

⁷³⁰ Kemal Özbay, *a.g.e.*, s. 157-158.

⁷³¹ SVE-H. 1305, s. 80; SVE-H. 1306, s. 80; SVE-H. 1307, s. 80; SVE-H. 1308, s. 80; SVE-H. 1309, I. Bölüm, s. 84; SVE-H. 1310, s. 113, 329; SVE-1310 Malî Senesi, s. 103; SVE-1311 Malî Senesi, s. 84; SVE-1312 Malî Senesi, s. 85; SVE-1313 Malî Senesi, s. 87; SVE-1314 Malî Senesi, s. 87; SVE-1316 Malî Senesi, s. 86; SVE-1317 Malî Senesi, s. 95; SVE-1319 Malî Senesi, s. 691.

⁷³² SVE-H. 1310, s. 329.

⁷³³ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde 90412/10 numara ile kayıtlı Kırcaali'de bulunan bir hastahanenin fotoğrafı bulunmaktadır. Sâlnâmelerde sivil hastahane varlığı belirtilmediğinden dolayı tek katlı olduğunun bilindiği belirtilen ancak fotoğrafta görüldüğü üzere bakımlı bir bahçe içerisinde ki bu hastahanenin Kırcaali Asker Hastanesi olma ihtimali bulunmaktadır.

⁷³⁴ Kemal Özbay, *a.g.e.*, s. 73-74.

⁷³⁵ SVE-H. 1305, s. 80; SVE-1310 Malî Senesi, s. 103; SVE-1319 Malî Senesi, s. 691.

	Efendi		Efendi
Tabib	-	-	Yüzbaşı Kosti Efendi
Eczacı-i Evvel	Yüzbaşı Ahmed Münib Efendi	Kol Ağası Ahmed Münib Efendi	Ahmed Kazım Efendi
Eczacı	-	-	Mehmed Hidayet Efendi
Cerrah-ı Evvel	Yakub Efendi	Yakub Efendi	Cemal Efendi
Cerrah	-	-	Bahri Mustafa Efendi
Cerrah	-	-	Rıfkı Efendi
Müdür	-	-	Binbaşı Necib Efendi
Katib-i Evvel	Yahya Efendi	Yahya Efendi	Fethi Efendi
Katib-i Sani	Mehmed Efendi	Mehmed Efendi	-
Hastalar Ağası	Hasan Ağa	-	Raif Efendi
Tımarcı	Mehmed Ali Efendi	-	Haşim Efendi
Tımarcı	Mehmed Haşim Efendi	-	-
Tımarcı	Mehmed Arif Efendi	-	-
Tımarcı	Mahmud Efendi	-	-
Tımarcı	Süleyman Efendi	-	-
İmam	Mehmed Galib Efendi	Mehmed Galib Efendi	Mehmed Galib Efendi
Esvab Emîni	Ali Rıza Efendi	-	-
Serhademe	İbrahim Ağa	-	-
Vekilharç	Ömer Efendi	-	-

f. Ortaköy Asker Hastahanesi

Ortaköy kazasında bulunan asker hastahanesinin varlığı diğer kazalardaki hastaneler gibi Edirne Vilâyetine ait Müessesat-ı Hayriye ve Nafia miktarının gösterildiği listelerde belirtilmiştir⁷³⁶.

Ortaköy ahalisinin de inşasında destek olduğu hastahane 150 yataklıydı⁷³⁷. 1901 ve 1903 senelerinde de kazada bir hastahanenin mevcudiyetinden bahsedilmiş, ayrıntılı bilgi verilmemiştir⁷³⁸. Merkez ve kazalardaki asker hastahanelerinin aksine, Ortaköy asker hastahanesinde görev yapan personele ait bilgi sâlnâmelerde belirtilmemiştir (Bkz. EK-20, EK-21).

3. Melce-i Eytam “Yetimhane/İslahhane”

İslahhaneler, Osmanlılarda kimsesiz ve fakir çocuklara mesleki eğitim vermek üzere kurulmuş ve daha sonra sanat mektepleri haline gelmiştir⁷³⁹.

Mesele-i Zaile’de (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) Edirne halkından ve diğer yerlerden gelen göçmenlerin kimsesiz ve mahrum kalan 15 kadar kız çocuğu, 1879 senesi başında toplattırılarak “**Melce-i Eytam**” namı verilerek kiralanan yerde, 300’den fazla erkek çocuk ise Padişahın namıyla (Hamidiye) açılan mektepte iâşe ve eğitime başlamıştır. Bu çocuklar için yapılacak masraf ise 1880 senesinde göçmenlere ayrılan 35.000 altının yarısı olan 17.500 lira ile karşılanacaktır⁷⁴⁰.

Sâlnâmelerde, Hamidiye Mektepleri hakkında bilgi verilen bölümlerde Melce-i Eytam’ın varlığından yukarıda belirtildiği şekilde bahsedilmiştir.

⁷³⁶ SVE-H. 1306, s. 266; SVE-H. 1307, s. 267; SVE-H. 1308, s. 268-269.

⁷³⁷ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 218; SVE-H. 1310, s. 387.

⁷³⁸ SVE-1317 Malî Senesi, s. 377; SVE-1319 Malî Senesi, s. 986.

⁷³⁹ Cemil Öztürk, “İslahhâne”, *DİA*, C. 19, İstanbul 1999, s. 190-191.

⁷⁴⁰ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 117; SVE-H. 1310, s. 223; SVE-1317 Malî Senesi, s. 321-322; SVE-1319 Malî Senesi, s. 926.

Sâlnâme kayıtları ile Rıfat Osman'ın Melce-i Eytam hakkında yazmış oldukları arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Yazara göre; Osmanlı Rus muharebesinden sonra şehrin sokaklarında bî-kes ve bî-vâye kalan erkek ve kız çocukların perişan halleri Vali Müşir Rauf Paşa'nın dikkatini çekmiş ve 1879 senesi başlarında 180 erkek ve 125 kız çocuk toplattırılarak Horozlu Yokuşu'nda Hoca Ivaz medresesinde iskân ettirilmiş ve (Islahhane) namı verilerek idare ve iaşelerine 17.000 lira tahsis edilmiştir. Meclis İdare Başkâtibi Cemal Bey'in babası Hacı Salim Efendi'de buraya müdür tayin edilirken, bir komisyon marifetiyle de siyah cepken, siyah şalvar, kırmızı fes, kırmızı kuşak ve aynı renkte pabuçlar tedarik edilerek çocuklar giydirilmiştir. Vali Kadri Paşa bu dâr-ül-hayr'ın ıslahatıyla çok meşgul olarak Hacı Ivaz Medresesi ve civarındaki evleri istimlâk ettirmiş ve (Melce-i Eytam) namıyla mektebin inşaatına başlanmıştır⁷⁴¹.

Edirne'de Melce-i Eytam (Islahhane) adı ile belirtilen bu yer, Hamidiye Sanayi Mektebi'nin öncüsüdür.

4. İmaretler

Edirne'de vaktiyle 9 mahalde bina ve inşa olunmuş olan imaretten Sultan Murad Han (II. Murad) ve Sultan Bayezid Han'ın kendi adlarını taşıyan Câmileri (Muradiye ve II. Bayezid) yakınında yaptırdıkları imaretler, 1892, 1893, 1901 ve 1903 yıllarına ait sâlnâmelerde belirtildiğine göre mevcut ve faaldir. Her gün fodla⁷⁴², çorba, pilav zerde pişirilip, vakfiyeleri mucibince imaretlerdeki görevliler, öğrenciler ile muhtaç ve fakirlere dağıtılırdı⁷⁴³.

⁷⁴¹ Rıfat Osman, *Edirne Rehnüma...*, s. 85; Melce-i Eytam'ı için ayrıca bkz.: Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 356-357; Edirne'nin Sağlık ve Sosyal Yardım Tarihi adlı eserde bahsedilen "**Hacı Uveys Medresesi**" adı yanlış çeviri olup, Rıfat Osman'ın "Edirne Rehnüması" adlı eserinde yazmış olduğu "**Hoca Ivaz Medresesi**"dir. Ancak Rıfat Osman da, Hoca Ivaz Medresesi ile ilgili vermiş olduğu dipnotta "**Hacı Ivaz**" olarak bilgi vermektedir. Osman Nuri Peremeci'de "Hacı Ivaz Medresesi" olarak belirtmiştir. Bkz.: Ratıp Kazancıgil-Nilüfer Gökçe-Ender Bilar, *a.g.e.*, s. 208; Rıfat Osman, *Edirne Rehnüma...*, s. 85; Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 357.

⁷⁴² Yassı pide şeklinde yapılan bir tür ekmektir. Özlü undan yapılmazdı. Çünkü, özlü un yumuşak olur ve çabuk parçalanırdı. İmaretlerde yapılan fodlalar, yeniçerilerin tam ve yarım tayın ekmekleri gibi doksandört yahut kırkbeş dirhemdi. Bkz.: Mehmet Zeki Pakalın, "Fodla", *a.g.s.*, C. 1, s. 634.

⁷⁴³ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 59; SVE-H. 1310, s. 186; SVE-1317 Malî Senesi, s. 310-311; SVE-1319 Malî Senesi, s. 915; H. 952 (1545) senesine ait bir Tevzi'nâme'ye göre II. Bayezid imaretinde,

Bu iki imareten başka, üçüncü imaret Yıldırım Bayezid Han Hazretleri imaretidir ki hayli vakitten beri mahv ve münderis⁷⁴⁴ olup yeniden ihyasına da lüzum görülmemiştir. Dördüncüsü Gazi Mihal Bey merhumun imaretidir ki köprünün ortasında ve câmi şerifin yakınında olup binası mamur ve mevcuttur. Beşincisi Darüssiyade namıyla meşhur olan imarettir. Altıncısı Balaban Paşa, yedincisi selh-hâne⁷⁴⁵ yakınındaki Mezid Bey imaretidir. Bunlar dahi çoktan beri münderisdir. Sekizincisi Kasım Paşa Câmî Şerifi ve dokuzuncusu merhum İbrahim Paşa imaretleridir ki bunlarda mevcut değildir⁷⁴⁶.

Yukarıda bahsedilen imaretlerden günümüze kadar ulaşan sadece II. Bayezid'e ait bugün Yeni İmaret dediğimiz semtteki imarettir. Gazi Mihal Bey'in yaptırdığı imaretin ise günümüzde bakımsız olarak bir kısmı mevcuttur.

Sancağın diğer kazalarından Dimetoka, Uzunköprü ve Havsa'da belirtildiğine göre bir adet imaret bulunuyordu. Uzunköprü'de bulunan imaret 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında işlevini yitirmiş, ancak 1891 yılında yeniden açılmıştır. Havsa'daki imaret'in belirtildiğine göre 1893'te sadece binasının bir kısmı gözükmekte, Dimetoka'da ki imaret ise hizmet vermemektedir⁷⁴⁷.

5. Eczahaneler ve Eczacılar

XIX. Yüzyıl'ın sonlarına doğru, Edirne'de değişik sağlık kuruluşlarında eczacıların⁷⁴⁸ çalıştıklarını ve bugünkü anlamda eczahanelerde hastalara ilaç hazırladıklarını belgelerden öğrenmekteyiz.

“biri sabahın erken saatlerinde (kuşluk vaktinde) diğeri ikindiden sonra akşama doğru olmak üzere iki öğün yemek verilmektedir: Her gün sabahda ve akşamda iki kere ta’am pişe, Cuma gicelerinden gayri gicelerde sabah pırınç şurbası ve akşam buğday aşı bişe ve Cuma gicelerinde sabah buğday aşı ve akşam dâne ve zerde zirbac bişe” Bkz.: Ömer Lütfi Barkan, *a.g.m.*, s. 243.

⁷⁴⁴ Eseri, izi, nişanı kalmamış. Bkz.: Ferit Devellioğlu, “Münderis”, *a.g.l.*, s. 726.

⁷⁴⁵ Salhâne, Mezbaha. Bkz.: Ferit Devellioğlu, “Selh-hâne”, *a.g.l.*, s. 932.

⁷⁴⁶ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 59; SVE-H. 1310, s. 186; SVE-1317 Malî Senesi, s. 311; SVE-1319 Malî Senesi, s. 916.

⁷⁴⁷ SVE-H. 1310, s. 346, 358, 396.

⁷⁴⁸ “Eczacılık hakkında ilk defa ayrı bir eser yayınlamak Salih Efendi adında bir zata nasip olmuş ve o da Akrabadin adlı eserini bu amaç için yazmıştı. Eczacı adı bu ilk kitapta İspeçiyar diye yazılmıştı. Bu kelimenin İtalyanca SPEZZER isminden tercüme edildiği şüphesizdir. Espeçiyar tabibin arzu ettiği tıbbî maddeleri ve ilâçları hazırlamakla yükümlü olup Akrabadin’de şu suretle

Edirne şehrinde kayıtlara göre 1874 ile 1877 tarihleri arasında 9 eczahane vardı⁷⁴⁹. 1886 senesinde eczahane sayısı 12'ye, 1887'de 13'e yükselmiştir. 1888 ve 1889 senelerinde yine 13 eczahane bulunuyordu. Şehirde bulunan eczacıların bazıları diplomalı, diğer bir kısmı ise icazetnameli olarak çalışmaktadır⁷⁵⁰.

Ayrıca şehirde Gurebâ adı ile de bilinen Belediye Hastahanesi bünyesinde bir de **“Belediye Eczahanesi”** vardı⁷⁵¹.

Vali İzzet Paşa'nın emir ve tensibiyle halka **“Eczâ-yı tıbbiye”**⁷⁵² satmak üzere belediye tarafından 30.000 kuruş harcanarak müceddeden açılan **“Eczahane-i Umumi”** ile birlikte Edirne'de çeşitli uyruklarda olmak üzere 1893 senesi sâlnâmesinde belirtildiğine göre 15 adet eczahane hizmet vermekteydi⁷⁵³ (Bkz. Tablo 22)

Tablo 22. 1893'te Edirne Şehrinde Bulunan Eczacılar

Eczacı	Uyruğu	Açıklama
Gurebâ Hastahanesi Eczacısı Gregor Efendi	Osmanlı	Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhaneden
Belediye Eczacısı Bahur Efendi	Osmanlı	Eski Câmî Caddesinde Belediye Eczahanesi
Eczacı Petru Efendi	Osmanlı	Paşa Kapısında Hamidiye Eczanesi
Eczacı Arkiryadi Efendi	Yunan	Üç Şerefelide (---)

tarif edilmişti: “Eczacı diye otlar ve eczalar dükkânında mevcut olup tabibin ismarladığı üzere şerbetler ve macunlar ve haplar yapan kimseye derler.” İsim İtalyancadan alınmakla beraber ömrü pek kısa olmuştu. Bu sanatkârlara bilâhare Eczacı adı verilmişti. Bu isme de en evvel Sultan Yıldırım Bâyezîd (1399-1402)'in H. 802 (M. 1399) tarihli vakfınâmesinde tesadüf olunmaktadır.” Bkz.: Osman Şevki, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tabâbeti Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Sadeleştiren: İlter Uzel, Ankara 1991, s. 217-218.

⁷⁴⁹ SVE-H. 1291, s. 133; SVE-H. 1292, s. 129; SVE-1293, s. 123; SVE-1293 Malî Senesi, s. 159.

⁷⁵⁰ SVE-H. 1303, s. 264, 277; SVE-H. 1304, s. 266, 280; SVE-H. 1305, s. 270, 286; SVE-H. 1306, s. 271. Belirtilen sâlnâmelerde mevcut eczaneler ile eczacıların listeleri bulunmaktadır.

⁷⁵¹ SVE-H. 1307, s. 267; SVE-H. 1308, s. 268-269; SVE-H. 1310, s. 252; Rifat Osman'ın aktardığına göre, Belediye Eczahanesi'nde, gece ve gündüz resmi fiyata göre reçeteler hazırlandığı gibi, tüm aşışların da satışı yapılmaktadır. Bkz.: Rifat Osman, *Edirne Rehnüma...*, s. 65.

⁷⁵² İlaç yapılan nesneler. Bkz.: Ferit Devellioğlu, “Eczâ-yı tıbbiye”, *a.g.l.*, s. 202.

⁷⁵³ SVE-H. 1310, s. 133, 251-252, 255, . “Belgede belirtilen eczahane adlarından bazıları Türkçe değildir. Bu sebeple, yanlış okunması söz konusu olduğundan yanılmamak çabasıyla belirtilen eczahanelerin isimleri yazılmamıştır.”

Eczacı Dimitri Efendi	Yunan	Abacılar Başında
Eczacı Yorgi Efendi	Osmanlı	Abacılar Başında Yıldız Eczanesi
Eczacı Dimitri Efendi	Osmanlı	Saraçlar İçinde
Eczacı Karabet Efendi	Osmanlı	Saraçlar İçinde Türkiye Eczanesi
Eczacı Agob Efendi	Osmanlı	Saraçlar İçinde Merkez Eczanesi
Eczacı Yako Efendi	Osmanlı	Saraçlar İçinde Avrupa Eczanesi
Eczacı İstapan Efendi	Osmanlı	Balık Pazarında
Eczacı Devid Efendi	İtalya	Balık Pazarında İstanbul Eczanesi
Eczacı Dimitraki Efendi	Yunan	Balık Pazarında
Eczacı Todoraki Efendi	Yunan	Balık Pazarında
Eczacı Yani Efendi	Osmanlı	Zindan Altında Almanya Eczahanesi

Edirne Sancağına bağlı kazalardan Dimetoka, Ortaköy ve Kırcaali’de belediye eczahaneleri⁷⁵⁴, Uzunköprü’de eczacı Vasil Efendi’nin Osmanlı Eczahanesi⁷⁵⁵ ve Cısr-i Mustafa Paşa kazasında Hamidiye Eczahanesi⁷⁵⁶ bulunuyordu. Belirtilmese de Uzunköprü’de bulunan hastahane bünyesinde de bir eczahane var olmalıdır.

Sivil eczahanelerden başka, Askerî hastahaneler bünyesinde de eczacılar bulunuyordu. Edirne Eski merkez hastahanesinde 1883’te başeczacı haricinde 4, 1888’de 3 eczacı bulunurken, belirtilen bu senelerde Binbaşı Hayri Efendi hastahanenin başeczacısıydı⁷⁵⁷. Daha sonra hizmete giren yeni askerî hastahane ise Binbaşı Mehmed Emin Efendi’nin başeczacı olduğu 1893’te 7, 1899’da 3 eczacı bulunurken, 1903 senesinde başeczacı Kaimmakam Bekir Sami Bey’in yanı sıra toplam 6 eczacı hizmet vermiştir⁷⁵⁸.

⁷⁵⁴ SVE-H. 1292, s. 130; SVE-H. 1293, s. 123; SVE-1293 Malî Senesi, s. 159; SVE-H. 1306, s. 266; SVE-H. 1307, s. 267; SVE-H. 1308, s. 268-269; SVE-H. 1310, s. 329, 345.

⁷⁵⁵ SVE-H. 1310, s. 133.

⁷⁵⁶ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 196; SVE-H. 1310, s. 134.

⁷⁵⁷ SVE-H. 1300, s. 58; SVE-H. 1305, s. 79-80.

⁷⁵⁸ SVE-H. 1310, s. 112; SVE-1315 Malî Senesi, s. 87; SVE-1319 Malî Senesi, s. 690.

Karaağaç'ta bulunan Demirtaş Askerî Hastahanesi⁷⁵⁹ ile Edirne Sancağı kazalarından Dimetoka⁷⁶⁰, Kırcaali⁷⁶¹ ve Cısr-i Mustafa Paşa⁷⁶² askerî hastanelerinde eczahaneleri ve görevli eczacıları vardı. Ortaköy kazasında bulunan askerî hastahanenin de belirtilmemiş olmasına rağmen var olduğu düşünebileceğimiz bir eczahanesi olmalıdır.

6. Etibbâ-Tabîb-Doktorlar

Edirne'de bazıları diplomalı, bir kısmı icazetnameli olan, mevcut hastahaneler ile özellikle eczahanelerde çalıştığını gördüğümüz sivil ve asker **“Tabib”**⁷⁶³lerin yanı sıra **“Cerrah”** ve **“Kabile”**⁷⁶⁴ler de bulunuyordu⁷⁶⁵.

Şehirde, serbest olarak çalışanlar ile birlikte mevcut hastanelerde görev yaptıktan sonra eczahanelerde hastaları muayene eden Tabib'lerin varlığından bahsedilmiştir. Bunlardan birisi olan Abacılarbaşı'nda ki **“Necm-i Şark-i”***

⁷⁵⁹ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 151; SVE-H. 1310, s. 263.

⁷⁶⁰ SVE-H. 1300, s. 59; SVE-H. 1301, s. 63; SVE-H. 1303, s. 65; SVE-H. 1304, s. 79; SVE-H. 1305, s. 81; SVE-H. 1306, s. 81.

⁷⁶¹ SVE-H. 1305, s. 80; SVE-H. 1306, s. 80; SVE-H. 1307, s. 80; SVE-H. 1308, s. 80; SVE-H. 1309, I. Bölüm, s. 84; SVE-H. 1310, s. 113, 329; SVE-1310 Malî Senesi, s. 103; SVE-1311 Malî Senesi, s. 84; SVE-1312 Malî Senesi, s. 85; SVE-1313 Malî Senesi, s. 87; SVE-1314 Malî Senesi, s. 87; SVE-1316 Malî Senesi, s. 86; SVE-1317 Malî Senesi, s. 95; SVE-1319 Malî Senesi, s. 691.

⁷⁶² SVE-H. 1307, s. 81; SVE-H. 1308, s. 81; SVE-H. 1309, I. Bölüm, s. 85; SVE-H. 1310, s. 113, 306; SVE-1310 Malî Senesi, s. 103; SVE-1311 Malî Senesi, s. 84; SVE-1312 Malî Senesi, s. 85; SVE-1313 Malî Senesi, s. 87-88; SVE-1314 Malî Senesi, s. 87-88; SVE-1315 Malî Senesi, s. 88; SVE-1316 Malî Senesi, s. 86; SVE-1317 Malî Senesi, s. 95; SVE-1319 Malî Senesi, s. 691-692.

⁷⁶³ Tabîb; Etibbâ, Tâbibân Hekim, Doktor. Bkz.: Ferit Devellioğlu, “Tabîb”, *a.g.l.*, s. 1011; Sâlnâmelerde Tabîb ve Doktor ünvanlarının her ikisinde kullanılmıştır; *“Osmanlı döneminde, kadim geleneğe uygun olarak, tıp eğitiminin kurumlardan değil kişilerden alınması; hekim adayının belirli bir süre usta bir hekimin yanında yaşayıp çalışarak kuramsal ve uygulamaya yönelik bilgilerle donanması söz konusudur. Bu etkileşimin hem medreselerde hem hastanelerde hem de hocaların ders verdiği özel mekânlarda gerçekleştiği kabul edilmektedir. Medreseler bünyesinde tıp eğitiminin tek başına değil dini ve felsefi derslerin ağırlık taşıdığı bir müfredatın parçası olarak verilmesi söz konusudur. Tabiplere “hekim” ünvanı verilmesinin nedeni, tıp ve felsefeyi kombine eden eğitim geleneğidir. XIX. Yüzyıl'da ise batı usulüne göre eğitim veren “Tıphane” ve sonrada “Cerrahhane” okulları açılmıştır.*” Bkz.: Gülay Yıldırım-Selim Kadioğlu-İlter Uzel, “Galip Ata Ataç'ın “Tıp Fakültesi” Kitabında Yer Alan Osmanlı Dönemi Tıp Eğitimi Tarihçesi Bilgileri”, *C.Ü. Tıp Fakültesi Dergisi*, C. 29, S. 4, Sivas 2007, s. 189.

⁷⁶⁴ Kadın Ebe. Bkz.: Ferit Devellioğlu, “Kabile”, *a.g.l.*, s. 476.

⁷⁶⁵ SVE-H. 1304, s. 280; SVE-H. 1305, s. 286; SVE-H. 1306, s. 271; *“Osmanlı İmparatorluğu'nda diğer şehirlerde olduğu gibi Edirne ve kazalarında da serbest eczanelerin bir bölümünde veya eczananın üst katında doktorların hasta muayene ettikleri bilinmektedir.”* Bkz.: Ahmet C. Ekinci, *“Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yıllarında Edirne'deki Eczanelerde Kullanılan Araç ve Gereçler”, I. Edirne Sarayı Sempozyumu Bildirileri*, T.Ü. Rektörlüğü Yayınları, Edirne 1999, s. 154.

* Doğu Yıldızı

eczahanesinde, Edirne’de ki asker ve sivil doktorlar her gün hasta kabul etmekteydi. Ayrıca aynı eczahanede, her perşembe günü Merkez Hastahanesi Baştabibi olan Miralay (Albay) Fano (Fanu/Fanev) Bey, müracaat eden fukara hastaları muayene ediyordu. Abacılarbaşı’nda Arkiryadi’nin, Saraçlar içinde Corci Efendi’nin, Balıkpazarı’nda İstavridi Efendi’nin, yine Balıkpazarı’nda Mösyö Jupan’ın, Mücellidler Çarşısında Mösyö Kostaki’nin idaresinde olan eczahanelerde de sivil ve asker doktorlar hasta muayenesi ve tedavi hizmetinde bulunuyordu⁷⁶⁶.

Şehrin icazetnameli cerrahları Raşid Efendi ve Pamuk Mehmed Ağa olup, şehirde bulunan diplomalı kabile (ebe) sayısı 5’tir⁷⁶⁷.

Edirne ve kazalarında bulunan tabib, dış tabibi ve kabile’lerden, bir kısmı Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhane bir kısmı da Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiye mezunudur. Bunların yanı sıra Avrupa ve Amerika’daki tıp okullarını bitirip Tıbbiyye’den (Osmanlı Devleti) ruhsat alıp mesleklerini icra edenlerde vardı⁷⁶⁸ (Bkz. Tablo 23).

Tablo 23. H. 1310 (1893) senesi Sâlnâmesine göre Edirne ve Bazı Kazalarında Bulunan Tabib, Dış Tabibi ve Kabile’ler

Adı	Uyruğu	Mezun Olduğu Okul
Umumi Sıhhiye Müfettişi Şerafeddin Bey	Devlet-i Aliye	Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhaneden
Edirne Belediye Tabibi Veçino Efendi	Devlet-i Aliye	Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhaneden
Edirne Belediye Tabibi Cemal Efendi	Devlet-i Aliye	Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyeden
Edirne’de Tabib Haçobulos Efendi	Devlet-i Aliye	Strazburgdan ve Tıbbiyye’den Ruhsatlı

⁷⁶⁶ SVE-H. 1303, s. 277.

⁷⁶⁷ SVE-H. 1304, s. 280; SVE-H. 1305, s. 286; SVE-H. 1306, s. 271.

⁷⁶⁸ SVE-H. 1310, s. 131-132; Askerî hastahaneler kısmında ordu bünyesinde ki doktorları belirttiğimizden dolayı bu kısımda bahsedilmemiştir.

Edirne’de Tabib (---) Efendi	Devlet-i Aliye	Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyeden
Edirne’de Tabib (---) Efendi	Avusturya	Macar Mektebinden ve Tıbbiyye’den Ruhsatlı
Edirne’de Tabib Kampenaki Efendi	Yunan	Atina Mektebinden ve Tıbbiyye’den Ruhsatlı
Edirne’de Tabib Arkiryadis Efendi	Devlet-i Aliye	Atina Mektebinden ve Tıbbiyye’den Ruhsatlı
Edirne’de Tabib İstefenaki Efendi	Devlet-i Aliye	Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhaneden
Edirne’de Tabib Polidur Papayovani Efendi	Yunan	Atina Mektebinden ve Tıbbiyye’den Ruhsatlı
Edirne’de Tabib Hancıyan Efendi	Devlet-i Aliye	Paris Mektebinden ve Tıbbiyye’den Ruhsatlı
Edirne’de Tabib Dimisa Efendi	Yunan	Atina Mektebinden ve Tıbbiyye’den Ruhsatlı
Edirne’de Tabib Gutevski Efendi	Devlet-i Aliye	Amerika ve Fransa ve Tıbbiyye’den Ruhsatsız
Edirne’de Tabib Naum Jupan Efendi	Yunan	Atina Mektebinden ve Tıbbiyye’den Ruhsatlı
Edirne’de Tabib Kalibulos Efendi	Devlet-i Aliye	Atina Mektebinden ve Tıbbiyye’den Ruhsatlı
Edirne’de Şimendifer Tabibi (---) Efendi	Avusturya	Nemçe Mektebinden ve Tıbbiyye’den Ruhsatlı
Edirne’de Dişçi Yanko Efendi	Yunan	Mekteb-i Tıbbiyye’den
Edirne’de Dişçi Mihail İsak Efendi	Devlet-i Aliye	Mekteb-i Tıbbiyye’den
Edirne’de Kabile Anastos Kadın	Devlet-i Aliye	Mekteb-i Tıbbiyye’den
Edirne’de Kabile Katerina Kadın	Yunan	Atina Mektebinden ve Tıbbiyye’den Ruhsatsız

Edirne’de Kabile Eleniko Kadın	Yunan	Mekteb-i Tıbbiyye’den
Cısr-i Mustafa Paşa Tabibi Jaçenski	Devlet-i Aliye	Prusya Mektebinden ve Tıbbiyye’den Ruhsatlı
Uzunköprü Tabibi Subhi Efendi	Devlet-i Aliye	Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyeden
Uzunköprü’de Tabib Yorgi Efendi	Yunan	Atina Mektebinden ve Tıbbiyye’den Ruhsatlı

III. BÖLÜM

EKONOMİK HAYAT

I. TİCARET VE SANAYİ

Ticaret, “*günlük periyodik gereksinimlerimizden, ömürlük gereksinmelerimize kadar olan her türlü eşya ve malın satılması-satın alınması*”dır⁷⁶⁹. Osmanlı ekonomik ve sosyal yapısının diğer unsurları gibi ticaret ve örgütlenmesi de devletin kendisinden önce mevcut olan diğer devletlerden alınan miras üzerine kurulmuştur. Alınan bu miras, dönemlerin şartlarına göre geliştirilmiştir.

Devletin genelde iktisadi yapısı, Zirâat ve ziraî mahsul alış verişi ile oluşan yoğun bir ticaret faaliyeti üzerine kuruluydu⁷⁷⁰. Bununla birlikte tüm piyasaların kurulması ve işlemesi devletin bilgisi dâhilinde olmuştur. Bu durumun olmasında ki temel etken vergi gelirleridir. Seyyar satıcılık ve tekelci eğilimler hep yasaklanmıştı⁷⁷¹.

İç ticaretin toptan kısmı şehirlerde bulunan açık pazar ve hanlarda yapılırken, açık pazarlarda canlı hayvan, ot ve saman gibi maddelerin ticareti yapıldı. Ot, saman, odun gibi malların satıldığı pazarlar, satıldığı malın ismi ile tanınıyordu. Hanlar, kapalı toptan ticaret merkezleriydi. Bunların her biri tek cins eşya ticaretine mahsustu. Un kapanı, sebze hanı, ipek hanı, pamuk hanı gibi⁷⁷². Üç çeşit özgün Pazar tipi vardı: Bedesten, çarşı ve pazar. Bedesten ve çarşılar daha çok üstleri kapalı mekânlar olup özellikle bedestenlerde ki dükkânlarda ipek ve kıymetli kumaşlar satılmaktadır⁷⁷³. Açık alış veriş merkezleri Pazar yerleridir. Bunlar haftalık ve mevsimlik pazarlardı. Bu pazarlar hacimli olduğu kadar, kârı az olan ve sürekli

⁷⁶⁹ Orhan Göçer, *Şehirlerde Ticaret Alanları*, İTÜ Yayını, İstanbul 1984, s. 1.

⁷⁷⁰ Vedat Eldem, *a.g.e.*, s. 57.

⁷⁷¹ Suraiya Faroqhi-Bruce McGowan-Donald Quataert-Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi -Cilt 2, 1600-1914-*, 2. Basım, Eren Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 841-844.

⁷⁷² Rıfat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988, s. 4.

⁷⁷³ Raphaela Lewis, *Osmanlıda Gündelik Yaşam*, Alter Yayıncılık, Ankara 2009, s. 70.

tüketim malları için kuruluyordu. Haftalık pazarlar yerel üreticilerin ürünlerini pazarladığı merkezlerdir. Mevsimlik pazarlar panayır niteliğinde olup ülke genelinde malını pazarlamak isteyenlere hitap ediyordu⁷⁷⁴.

XV. ve XVI. yüzyıllarda gelişmiş bir durumda olan iç ve dış ticaret, XVIII. yüzyıl ile birlikte gerilemiştir. Özellikle iç ticaretin gerilemesinde, temel ihtiyaç maddelerinin narh⁷⁷⁵,a tâbi tutulması, tekel usulünün kabul edilmesi, ulaşım vasıtaları ile yolların yetersizliği, güvenliğin azalması, iç gümrüklerin kaldırılmaması gibi sebepler sayılabilir⁷⁷⁶. Bunların yanı sıra bu yüzyılla birlikte siyasi bütünlüğü korumak, iç isyanları bastırmak için büyük malî fedakârlıklar yapılmış, bilgisizlik ve teknik olarak geriliğin, ihmalin çıkmaza soktuğu ülke ekonomisi ile iç ve dış ticaret zarar görmüştür. Devletin kuruluşundan sonra Avrupa devletlerine tanınmış olan ticari kolaylıklar (kapitülasyon), XIX. yüzyıla kadar onların yararına değişikliklerle, yerli üretim ve ticaretin sönmesine sebep olmuştur⁷⁷⁷. II. Mahmud döneminden sonra yabancı devletlerle yapılan ticaret anlaşmaları ile Osmanlı coğrafyası yabancı malların istilasına uğramış, ticaretin gayrimüslim ve yabancı tüccarların bünyesine geçmesi ile birlikte dış ticarete çöküş yaşanmıştır. XIX. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı coğrafyası üzerinde ticaret yeniden gelişmeye başladı. Belirtildiği gibi bu gelişme daha çok yabancıların lehineydi. Bu şartlarda Müslüman tüccarlar, dış ticarete girememiş, iç ticarete de gerilemiştir⁷⁷⁸.

⁷⁷⁴ Halime Doğru, *XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü*, A.nadolu Üniversitesi Yayınları No:872 Edebiyat Fakültesi Yayınları No:1, Eskişehir 1995, s. 227.

⁷⁷⁵ Çarşıda, pazarda satılan şeyler için resmi makamlarca gösterilen fiyat. Bkz.: Ferit Devellioğlu, "Narh", *a.g.l.*, s. 807.

⁷⁷⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi -Islahat Fermanı Devri (1856-1861)-*, 5. Baskı, TTK, C. VI, Ankara 1995, s. 250; Mustafa Akdağ'a göre "*XVI. yüzyılın ortalarına kadar, dünyadaki benzerlerine göre ileri sayılabilecek Osmanlı sanayisinin, Avrupa'daki gelişmelere ayak uyduramayarak ve rekabete girilemeyerek, sönmeğe doğru yönelmesi bu dönemlerde başlamıştır. Bunun bilinen birinci nedeni ise Türk pazarlarında yerli sanayinin ihtiyacı olan hammaddeleri, Avrupalı zengin alıcıların, fazla fiyat vermektan çekinmeyerek toplamalarıdır.*" Bkz.: Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin ...*, s. 425.

⁷⁷⁷ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde ...*, s. 111.

⁷⁷⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi -Islahat Fermanı...*, s. 259-260; Başka bir ifadeye göre; "*Osmanlı Ticaretindeki devlet kontrolü 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması'yla kısmen kaldırıldı. Serbest ticaret esaslarına göre hazırlanan bu anlaşmayla ülkemiz açık bir Pazar haline getirildi. Avrupa'nın ucuz ve kaliteli ürünleri Osmanlı pazarlarında yerli mallarla rekabete girerek onun iç pazar alanını daralttı. Diğer taraftan Avrupa'nın gelişen sanayi ve çoğalan nüfusu hammadde ve besin ürünlerine olan ihtiyacı artırınca, Osmanlı İmparatorluğu dış pazarlara açıldı. Ne var ki üretim iç ve dış pazar ihtiyacını karşılamayınca yerli sanayi hammadde*

Osmanlı iç ticaret ve sanayi kesimleri esnaf birlikleri halinde teşkilatlanmıştı⁷⁷⁹. Yani Osmanlı esnafı aynı zamanda döneminin sanayicisiydi. Hammaddeyi üreticiden ya da toptancıdan alıp, işledikten sonra satıyordu.

Büyük ölçüde insan gücüne dayanan Osmanlı sanayisi ise genellikle iç pazar ihtiyacını karşılamıştır. Ordu ve saray için çalışan fabrikalar istisna edilecek olursa, sanayi kuruluşları çoğunlukla 30-40 işçinin çalıştığı küçük işletmelerdir⁷⁸⁰.

Devlet, fetih esası üzerine kurulduğundan önceliği savunma ve savaş için gerekli olan malzemeler üzerine idi. Madeni para, barut, askerî teçhizat, ordu ve saray için yiyecek gibi stratejik üretim alanlarında ihracata izin verilmemiştir⁷⁸¹. Özellikle deri işlemeciliği, ipekli, yünlü ve pamuklu dokumacılık, maden işleri ve silah yapımı gibi sanayi dalları gelişmişti. XIX. yüzyıla kadar Osmanlı sanayisi ülke ihtiyaçlarını karşılayacak seviyedeydi. Ancak Avrupa’da sanayi alanında yaşanan gelişmeler sonucu seri üretim mamulleri ülkeye bol miktarda girmeye başladı. Bunun sonrasında daha çok el emeği olan yerli mamullerin rekabet imkânını ortadan kalktı. Hatta esnaf birliklerinin de bu olay sonunu getirdi⁷⁸².

Genel olarak incelediğimiz ve ana hatlarıyla yazmaya çalıştığımız Osmanlı ticareti ve sanayisinin gelişimini öncelikle iki farklı döneme ayırabiliriz. Birincisi ticaret ve sanayide, geleneksel üretim tarzının yaşandığı dönem, ikincisi sanayi

---

bulmak gibi önemli bir sorunla karşı karşıya kaldı. Yani 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması Osmanlı sanayinin çöküşünü daha da hızlandırdı.” Bkz.: Rıfat Önsoy, *a.g.e.*, s. 5; Ancak Mehmet Genç, 1838 tarihli Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması için genel görüşün aksine farklı bir yorum getirmektedir. Belirttiğine göre, “*Anlam vermek oldukça güçte olsa, antlaşmada Osmanlı az olan pazarlık gücünü ithalatı değil de ihracatı sınırlandırmak ve vergilendirmek için kullanmıştır.*” Bkz.: Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 5. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, s. 56-57.

⁷⁷⁹ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Gözden Geçirilmiş 7. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005, s. 320.

⁷⁸⁰ Rıfat Önsoy, *a.g.e.*, s. 7.

⁷⁸¹ Suraiya Faroqhi-Bruce McGowan-Donald Quataert-Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 841-844.

⁷⁸² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi -Islahat Fermanı...*, s. 236-250; Belirtilen sanayi dallarından başka “*Osmanlı Devleti’nde lonca sistemi içerisinde ipekçilik, halıcılık, dericilik, ağaç işlemeciliği, çinicilik, bakırcılık, demircilik, terzilik, kunduracılık ve kuyumculuk çok gelişmişti. Ayrıca Osmanlı Devleti’nde ilk sanayileşme tıpkı Avrupa’da olduğu gibi Denizcilik ve Tekstil sanayisinde başladı denilebilir. 1453 yılında İstanbul’un fethiyle başlayan tersane, liman ve top döküm teknolojisindeki üstünlük bunun en bariz misalidir.*” Bkz.: Mustafa Bozdemir, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Endüstriyel Mirasımız*, İTO Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları Yayın No: 2010-79, İstanbul 2011.

devrimi ve yabancıların yararına gelişen ticari anlaşmaların tesiriyle geleneksel ticaret ve sanayinin gerilediği XIX. yüzyıl ve sonrası dönemdir. Kısaca özetlemek gerekirse; Osmanlılarda iktisadi faaliyetler devletin kontrolü altında bulunuyordu. Üretim, fiyatlar ve ticaret devlet tarafından kontrol edilmekteydi. Tarımda, hububat üretiminin devamlı ve artarak üretilmesine çalışılıyordu. Sanayide üretim esnaf birlikleri olan loncalar içinde yürütülüyor, loncalar kendi üyeleri olan ustalar arasında hammadde ve yarı mamullerin dağıtımını yapıyordu. Malların satışında devletin kontrolü altındadır. Fiyatlar kadılar tarafından narh şeklinde ayarlanırken, kâr ve kazançlar tespit ediliyordu. Hammadde veya gıda maddelerinin ülke ihtiyacını karşılamadığı durumlarda ihraç yasağı getirilirdi. Öncelikli olarak iç pazar ihtiyacını karşılamaya çalışan Osmanlı ekonomisi, zamanla çağdaş gelişmelerin gerisinde kaldı. Sonuç olarak batının gelişip genişleyen iktisadi ve teknolojik rekabeti karşısında yer alamayarak XIX. yüzyıl itibarıyla oldukça geri kalmıştır.

Günümüzde çokça belirtildiği gibi Türkiye'nin Avrupa'ya açılan kapısı olan Edirne, uzun tarihi boyunca bu özelliğini yani Doğu-Batı ticaret yolları üzerindeki stratejik konumunu korumuştur. Bulunduğu coğrafi konum, Edirne ticaretinin aktif durumunu göstermesi bakımından önemlidir.

Osmanlılardan önce de konumu gereği önemli olan Edirne, Bizans'ın Selanik'ten sonra Balkan yarımadasında ikinci merkeziydi. Şehir ününü ticaret merkezi olmasına borçlu idi. Edirne, kendilerini besleyen zengin bir bölgeye sahipti⁷⁸³.

Osmanlıların Edirne'yi fethinden sonra şehir merkezi ve bölge başkent olma vesilesiyle sosyal ve ekonomik açıdan daha da önemli bir konuma yükselmiş, Padişahların Edirne'de yaşamaya başlamaları ve Rumeli yönüne yapılan fetihler için askerî bir üs olması şehrin önemini arttırmıştır.

---

⁷⁸³ Halime Doğru, *a.g.e.*, s. 11.

Osmanlı'nın Avrupa topraklarındaki ticaret yolları, İstanbul ve Gelibolu'dan başlayarak Edirne'de birleşiyordu. Bu karayoluna gerek ticareti canlandırmak, gerekse harp malzemelerinin taşınmasını sağlamak amacıyla 1875'te tamamlanan demiryolu eklenmiştir⁷⁸⁴. Bu yol üzerinde bulunan kent, ayrıca Meriç nehri ve Enez Limanı ile Karadeniz aracılığıyla da Rusya ve kuzeye yönelen ticaret hattının da üzerinde yer alıyordu. Ayrıca İstanbul ile doğrudan ticaret ilişkisi içinde oluşu ticari hareketliliği sağlamıştır. Enez limanına gemi ile gelen mallar Meriç nehri üzerinden Edirne'ye ulaşıyordu. Nehrin kuruduğu veya ulaşım elverişsiz hale geldiği mevsimlerde mallar karayolu ile Edirne'ye taşınırdı. Kentin, denize açılabilirdiği Enez dışında da limanlar vardı. Bunlar Tekirdağ ve Gelibolu limanlarıdır⁷⁸⁵.

Edirne'nin dış alımları için önemli bir konumu olan Enez iskelesi, XVI. yüzyıl'da kullanılmaya başlanmıştı. Bu dönemde, Meriç köprüsü yakınında İskelebaşı'nda bulunan gümrüklere, “**Lefke**” adlı 1.000 kile kapasiteli küçük gemilerle mal taşınırdı. Sakız ve diğer adalar ile Ege bölgesi ve İzmir'in narenciye ürünleri ve Mısır'dan gelen değişik ürünler Enez yoluyla Edirne'ye ulaşırdı. Filibe'den gelen pirinç ise, Edirne'ye sallarla gönderiliyordu⁷⁸⁶. Yine Filibe'den kereste ve Pazarcık'dan da kereste ile pirinç Meriç nehri üzerinden Edirne'ye taşınıyordu⁷⁸⁷.

II. Murad'ın padişahlığı döneminde “**Edirne tam manasıyla bir hükümet merkezi olduğu gibi, pek ticaretgâh bir şehir de olmuştu. O zaman burada en güzel kilimler, en göz alıcı halılar, “velense” denilen yün battaniyeler, “boğası” denilen minder örtüleri, “beledi” denilen nakışlı pamuk kumaşlar, çarşafklar, iç çamaşırları dokunurdu. En güzel savaş avadanlıkları, dünyanın en güzel mis sabunları, en**

⁷⁸⁴ 1875'de demiryolu hattı tamamlanmış fakat Osmanlı topraklarının Avrupa'ya bağlanması gerçekleştirilememiştir. 1878'de demiryolunun geçtiği toprakların bir kısmı Bulgaristan'a terk edildiğinden konunun çözülmesi için uzun yıllar görüşmelerde bulunulmuştur. Bkz.: Mübahat Küçüköğlü, “Osmanlı İktisadî Yapısı”, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. II, Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, Feza Gazetecilik, İstanbul 1999, s. 593.

⁷⁸⁵ Murat Koraltürk, “Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Edirne'de Ticaret ve Sanayi –Sermayenin Etnik Kompozisyonu–”, *Edirne: Serhattaki Payitaht*, YKY, Haz: Emin Nedret İşli-M.Sabri Koz, İstanbul 1998, s. 295,299.

⁷⁸⁶ Edirne, *Yurt Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1982, s. 2378.

⁷⁸⁷ SVE-H. 1287, s. 166.

*güzel şekerlemeleri burada yapılır; hele Türklerin Edirne ve dolayında yetiştirdikleri güllerden çıkarıp sattıkları gülyağları ve gülsuları bütün pazarlarda aranırdı. Venedik, Dobrovnik ve Ceneviz tüccarları her gün buradan kervanlarla mal kaldırırlar; kervansaraylarında ise Hint ve İran tacirleri getirdikleri mallarını satarlardı. O zaman daha İstanbul elde olmadığı için bu kervanlar Gelibolu'ya giderler ve oradan gemilere yüklenerek Avrupa'ya Mısır'a, Suriye'ye götürülür idi.*⁷⁸⁸.

XVI. yüzyıla ait bir incelemeye göre Edirne'ye daha çok dış ticaret yoluyla mamul mallar gelmiştir. Doğu ülkelerinden Edirne'ye mal veren ülkeler arasında İran ve Hindistan bulunuyordu. Bu iki ülkeden alınan mal miktarı ve mallardaki çeşit zenginliği tüm Avrupa ülkelerine eşit vaziyetteydi⁷⁸⁹.

Yine o dönemlerde Edirne kentinde dokumacılık dışında dışarıya mal veren üretim kolları arasında giyim sanayi, toprak sanayi, silah sanayi, demircilik, dericilik, kuyumculuk ve kumaş boyama sanayi belirtilebilir⁷⁹⁰. Aynı dönemlerde Edirne'de saraçlık, basmacılık, mensucat boyacılığı, gülyağcılık, sabunculuk, nakliye arabaları ve tahtirevan imalathaneleri oldukça gelişmişti. Ciltçilik de ileri gelen sanatlar arasında bulunurken, “**Edirne Kabı**” denilen bir tür ciltleme usulü çok meşhurdu⁷⁹¹. Üretimleri ile ticaretin içerisinde yer alan diğer meslekler içerisinde; ipekçilik, haffaflık, lüleçilik, kolancılık, havluculuk, mürekkepçilik, sepetçilik, debbağlık, keşecilik, mutfaklık, iğnecilik, üsküfçülük, oymacılık, marangozluk, kutuculuk, oyuncakçılık, çilingirlik, demircilik, bakırcılık, kovacılık, nakılcılık, şekercilik, helvacılık, mumculuk, camcılık ve aynacılık ile uğraşan esnaf vardır⁷⁹². Belirtilen

⁷⁸⁸ Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 14.

⁷⁸⁹ Alpay Bizbirlik, “Osmanlı Devleti'nde Ticaret ve Üretime Dair Değerlendirilebilir Bir Kaynak: “Tereke Defterleri” ve Edirne Tereke Defterleri Üzerine Bir Deneme”, *Türkler*, C. 10, Ankara 2002, s. 732.

⁷⁹⁰ Bahattin Keleş, “XV. ve XVI. Yüzyılda Edirne'nin İktisadi ve Ticari Hayatı”, *1. Edirne Kültür Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Edirne Valiliği Yayını, Edirne y.t.y., s. 398.

⁷⁹¹ M. Tayyib Gökbilgin, “Edirne”, *a.g.a.*, C. 4, s. 124.

⁷⁹² Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 316.

bu meslekler ile birlikte Edirne’de ustaları tarafından sürdürülen 169 farkı meslek kolunun varlığı tespit edilmiştir⁷⁹³.

1573’te Edirne’yi ziyaret eden Philippe du Fresne-Canaye, şehirde derileri çok güzel boyayan, eyer, dizgin gibi koşum takımlarını yapan pek çok ustanın yanı sıra Türkiye’nin en iyi saraç’larının da burada olduğunu belirtmiştir⁷⁹⁴. XVI. yüzyılda Edirne, boyahaneleri ile de ünlüdür. Şehirde uygulanan boya tekniği o kadar ün kazanmış ki XVIII. yüzyılda pamuklu sanayi işi yapan Fransız ve Hollandalılar bu tekniği çalmak için uzun süre uğraşmışlar ve sonunda Edirne’den getirilen Rum ustalardan bu sırrı öğrenmişler⁷⁹⁵. Yine aynı yüzyılda Batılı tüccarlar çeşitli cins kumaşları Edirne’ye getirirken, buradan ipek, manda derisi, bal mumu ve yün alırlardı. Çoğunluğunu Fransız ve Venediklilerin satın aldıkları yün Edirne’ye Enez veya Marmara Ereğlisi’nden, ipek ise Tırnova’dan geliyordu. Şehirde ayrıca canlı bir tahıl alışverişi de yapılırken, Edirne hububat ve diğer ziraî mahsullerin pazarı olma özelliğini XIX. yüzyılda da korumuştur. Özellikle padişahların şehirde bulunduğu tarihlerde ticaret canlılık kazanırken, onların İstanbul’a dönüşlerinde bu canlılık büyük ölçüde kayboluyordu⁷⁹⁶.

Genellikle şehirlerdeki ticaretin canlı bir şekilde devam ettiğinin en önemli göstergesi çarşı ve pazarların hareketli olmasıdır. Edirne’de XVI. yüzyılda kurulduğu bilinen pazar yerleri; Ağaç Pazarı, At Pazarı, Dane Pazarı ve Bit (Bat) Pazarı’dır⁷⁹⁷. Şehirde ayrıca haftanın belli günlerinde sokak aralarında pazar yerleri kurulurdu. Buralarda genellikle yiyecek maddeleri satılmaktadır⁷⁹⁸. Edirne’yi ziyaret edenlerden Lady Montagu’da 17 Mayıs 1717 tarihli mektubunda Edirne’nin çarşı ve dükkânlarından övgü ile bahsetmiştir⁷⁹⁹.

⁷⁹³ Halime Doğru, *a.g.e.*, s. 141; Edirne şehir merkezinde tespit edilen esnaf zümresinin ayrıntılı listesi için bkz.: Bahattin Keleş, *a.g.m.*, s. 402-403.

⁷⁹⁴ Philippe du Frense-Canaye, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, KitapYayınevi, Çev: Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009, s. 46.

⁷⁹⁵ Halime Doğru, *a.g.e.*, s. 155.

⁷⁹⁶ M. Tayyib Gökbilgin, “Edirne”, *a.g.a.*, C. 10, s. 429.

⁷⁹⁷ Bahattin Keleş, *a.g.m.*, s. 400.

⁷⁹⁸ Raphaela Lewis, *a.g.e.*, s. 73.

⁷⁹⁹ Lady Montagu, *a.g.e.*, s. 71-72.

Edirne'nin ticaret ve sanayi gelişimi ve gerilemesi, Osmanlı Devleti ile paralellik göstermiştir. Edirne'de ticaret XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra siyasi ve sosyal hayata da bağımlı olarak gerilemeye başlamıştır. Edirne'de 1746 ve 1752 yaşanan depremlerin de şehrin ticaretine olumsuz etkisi olduğu muhakkaktır. 1828-1829 Osmanlı Rus savaşından sonra Edirne'nin istilas ve bundan 2 sene sonra çıkan veba hastalığı Edirne'yi harap ederken, Tanzimat devrinde de bu gerileme artarak devam etmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti gibi Edirne'de Avrupa fabrikalarının pazarı olmuştu. Bunun sonucunda geleneksel sanatları ve bunların ticareti yok olmuştur. Ayakta durmaya çalışan ticaret ve sanayi ise gayrimüslimlerin eline geçmiştir⁸⁰⁰.

1835 senesinde İngiliz konsolosluk görevlisinin dönemin İngiltere Başbakanı Palmerston'a yazdığı mektuptan Edirne'de ki üretimin ne derece gerilediğini şehrin dış alımlarından açıkça tespit edebiliriz. Dışalım malı dokuma ürünlerinin çoğu İngiltere'den, muslin ve ipekli kumaşlarla yünlü mallar ise Almanya'dan, iyi cins basmalar İsviçre'den geliyordu. Perakende satışlarda Osmanlı hükümeti tekelindeki kahve dışında, dışalima gümrük uygulanmıyordu⁸⁰¹ (Bkz. Tablo 24, Tablo 25). Özellikle dokuma ve diğer tekstil ürünlerinin çok miktarda üretilip iç ve dış piyasalara satıldığı Edirne bu özelliğini kaybetmiş, aynı Osmanlı genelinde olduğu gibi Avrupa'nın açık pazarı olmuştur

Tablo 24. 1835'te Edirne'ye Gelen Dışalım Kumaşlar

Ürün	Miktar
Basma	40.000 Parça
Peşkir, Mendil	40.000 Düzine
Renkli Pamuklular	20.000 Parça
Taklit Şallar	70.000 Parça
Küçük Kare Atkılar	5.000 Düzine

⁸⁰⁰ Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 317.

⁸⁰¹ Edirne, *Yurt...*, s. 2378-2379.

İpekli Kumaş (Florentine)	20.000 Parça
Ağartılmamış Patiska	100.000 Parça
Elbiselik Hint Kumaşı	100.000 Parça
Elbiselik İngiliz Kumaşı	30.000 Parça
Muslin Kumaş	120.000 Parça
Fantezi Kumaş	30.000 Parça
Pamuklu Kumaş (12 Yarda)	20.000 Parça
Pamuklu Kumaş (24 Yarda)	20.000 Parça
Bez	64.000 Parça

Tablo 25. 1835'te Edirne'ye Gelen Diğer Dışalım Ürünleri

Ürün	Miktar
Pamuk İpliği	250 Ton
Kahve	350 Ton
Kırmızı	1.375 Kilo
Karanfil	6 Ton
Cassia Lignea	6 Ton
Çivit	50 Ton
İngiliz Demiri	150 Ton
Rus Demiri	125 Ton
Küçük Hindistan Cevizi	6 Ton
Biber	60 Ton
Şeker, Toz	125 Ton
Şeker, Rafine	60 Ton
Şeker, Doğu Hint	175 Ton
Şeker, Havannah	125 Ton
Kurşun	37 Ton
Saçma	25 Ton
Kalay	220 Ton

Kalay Levha	1.000 Kasa
Kereste	275 Ton
Santha Martha	60 Ton

1861'e ait bir kayıta göre ise Edirne'nin Tekirdağ, Enez ve İstanbul limanlarından ihraç ettiği başlıca mallar arasında; Yapağı, İşlenmiş Yün, Ham İpek, Kuru Koza, İpekböceği Tohumu, Mısır, Yulaf, Balmumu, Sığır Derisi, Manda Derisi ve Gülyağı gelmektedir⁸⁰². Ürünlere baktığımızda yüzyıllar boyunca tarım ve hayvancılık faaliyeti ile elde mahsullerin alış verişi ile oluşan bir ticaret faaliyeti XIX. yüzyılda da etkinliğini korumaktadır.

A. Edirne Sancağında Ticaret ve Sanayi

İlk olarak 1870 ve son defa 1903 senelerinde yayınlanmış olan toplam 28 farklı seneye ait sâlnâmelerde, Edirne Sancağı'nı oluşturan Edirne merkez kaza, nahiyeler ve bağlı kazaların iktisadi faaliyetleri günün şartlarına göre belirtilmeye çalışılmış ve yörenin sanayi durumunun geri kalmışlığı da özellikle vurgulanmıştır⁸⁰³. Sancak genelinde ekonomik faaliyetler öncelikle tarım ve hayvancılığa dayalıydı. Ahali geleneksel yöntemlerle özellikle gıda ve giyim ürünleri üretirken, esnaf tarafından üretim ve pazarlama yapan işletmeler ise küçük tipte idi. Sayısal olarak az da olsa fabrikaların varlığını da görmekteyiz. Bu dönemde yaşanan 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ve sonrasında yaşanan işgal, Edirne ve civarının sosyal ve ekonomik hayatı üzerinde belirgin bir olumsuzluk yaşanmasına neden olmuştur. Yaşanan savaş ve işgal sonrası ortaya çıkan sosyal ve ekonomik buhran sâlnâme kayıtlarından da açıkça tespit edilebilir.

Öte yandan Edirne Sancağı'nda ticaretin önemli unsurlarından olan han, kervansaray, bedesten, çarşı, panayır ve pazar yerleri bulunuyordu. Daha önce belirtildiği gibi ticaret yollarının kesiştiği bölge olan Edirne, bu özelliğini XIX. yüzyılda da korumuş, ayrıca açılan Rumeli Demiryolu da ticaretin daha da

⁸⁰² Edirne, *Yurt...*, s. 2379.

⁸⁰³ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 33.

ilerlemesini sağlamıştır. Askerî bölge olması ve bu askerlerin iâşesi de ticari canlılığın önemli etkenleri arasında belirtilebilir.

1. Geleneksel Üretim ile Elde Edilen ve Ticareti Yapılan Ürünler

Geleneksel üretim ile ticaret öncelikle tarım ve hayvancılığa dayalıdır. Tarımsal ve hayvansal faaliyetler sonucu elde edilen ürünler Osmanlı genelinde olduğu gibi Edirne Sancağı'nda da ekonomik canlılığı ayakta tutmaktadır. Edirne ve civarında çoğunlukla tarımsal nitelikli hammaddelerin işlendiği imalathaneler bulunuyordu. Her türlü hububat, ipekböceği, pamuk, tütün ve üzüm yörede çokça üretildiğinden ve bu ürünlerin işlenerek yeni mamuller elde edilmesinden yörede tarıma dayalı ekonomi gelişmiştir. Hayvancılık ile elde edilen ürünlerde tıpkı tarım gibi önemli bir ekonomik faaliyet sağlarken, yöreye özgü giyecek ve yiyeceklerin büyük bir miktarını halk öncelikle kendi tüketimi için üretiyor, geri kalan kısmını ise pazarlıyordu⁸⁰⁴.

II. Murad devri hakkında yazdıklarını önceki sayfalarda belirttiğim Osman Nuri Peremeci'nin o dönem Edirne'de üretildiğinden bahsettiği “*Beledi*” olarak adlandırılan, yapımında ipek ve pamuğun kullanıldığı nakışlı kumaş, günümüzde bilinmese de XIX. yüzyılın son çeyreğinde de halk tarafından üretilip, pazarlanıyordu. Bununla birlikte yapağı'dan elde edilmiş iplikten “*ferace*”^{*} lik, çeşitli “*Şayak*”^{**}, çorap ve “*Kaliçe*”^{***}ler Edirne'de imal ediliyordu. Edirne'nin üretilen ve satışı yapılan meşhur yiyecekleri ise “*Deva-i Misk*”, “*Edirne Helvası*”, “*Kaşar Peyniri*” ile “*Sığır Dili Pastırması*”dır⁸⁰⁵. Kaşar peynirinin yanı sıra

⁸⁰⁴ Osmanlı sanayi üretimini piyasaya dönük olan ve olmayan olarak ikiye ayırmak mümkündür. Klasik dönemde kırsal alanda yaşayan nüfus giyim eşyaları, tarım aletleri gibi ihtiyaçlarını büyük ölçüde kendi üretimleriyle karşılamaktaydı. Özellikle yün ve pamuk köylü kadınlar tarafından önce iplik ve daha sonra hemen her köy evinde bulunan el tezgâhlarında kumaş haline getiriliyordu. XIX. yüzyıl boyunca ülke nüfusunun % 80'inin kırsal alanlarda yaşadığı kabul edilirse, mesela dokuma üretiminin çok büyük bir bölümünün kırsal alanlarda gerçekleştirildiği buna karşılık şehirlerde esnaf tarafından yapılan üretimin çok düşük hacimli olduğu ortaya çıkmaktadır. Bkz.: Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat...*, s. 244.

^{*} Osmanlı'ya mahsus uzun kollu, yakasız, bol ve siyah renkte pardüseyi hatırlatan üst elbise.

^{**} Kaba dokunmuş, dayanıklı bir çeşit yün kumaş.

^{***} Küçük halı, kilim.

⁸⁰⁵ SVE-H. 1291, s. 156-157.

“**Basma**” olarak adlandırılan peynirin de üretimi fazla miktarda olup, peynir ve hayvansal yağların alım-satımı da yerel ticarete önemli bir seviyedeydi⁸⁰⁶.

Ayrıca Misk Sabunları da makbul olup, belirtilen ürünlerin bir haylicesi Eflak-Boğdan (günümüzde Romanya) ile Avrupa’ya satılıyordu⁸⁰⁷. Geleneksel üretimi yapılan diğer dokuma ürünleri; yapak’tan üretilen “**aba**” ile pamuktan “**alacalar**”, çarşaf ve gömleklik kalın ve ince beyaz bezlerden ve ekseri kırmızı, bazen siyah ve mavi boyalı yapaktan dokunmuş kuşaklardır⁸⁰⁸.

Nahiyelerden Üsküdar genelinde şayak ile birlikte Hristiyan kadınlar yorgan olarak kullanılan Çerge* imal ediyorlardı. Çöke Nahiyesinin birçok köyünde de kendi ihtiyaçlarını gidermek üzere elbise, döşeme yatak, örtülük güzel şayak ve dayanıklı pamuk bezler ile “**Pala**” denilen yaygılar dokunuyordu⁸⁰⁹.

Kazalarda da durum belirtilenlerden pek farklı değildir. Halk temeli tarım ve hayvancılığa dayanan faaliyetleri sonucunda yöreye özgü farklı ürünler elde ederek, öncelikle kendi ihtiyaçlarını gidermiş ve daha sonra satarak para kazanmaya çalışmıştır.

Cısr-i Mustafapaşa kazasında, Müslüman ve Hristiyan kadınlar tarafından yünden mamul şayaklar, yün ve ipekten elbiselik kumaşlar, el havluları, pamuk ipliğinden iç giyim ve gömlekler için gayet dayanıklı bezler imal ediliyordu. Ayrıca önemli miktarda hasır imalatı gerçekleşirken, bu hasırlar başta Edirne ve Rumeli-i Şarki olmak üzere diğer kazalara ihraç edilirdi⁸¹⁰.

Kırcaali’nin söylemeye değer sanayi ve mamulünün olmadığı açıkça belirtilmiştir. Sadece kazanın Yaşlı ve Şahinler köylerinde “**Kaşık**” imalatı ve satışı yapılırken, yine her köyde çorap örülüp, adi bez dokunurdu. Yamaç mahallesinde ise

⁸⁰⁶ SVE-H. 1288, s. 180; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 31; SVE-H. 1310, s. 167; SVE-H. 1319, s. 908.

⁸⁰⁷ SVE-H. 1291, s. 156-157.

⁸⁰⁸ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 32; SVE-H. 1310, s. 167.

* Bir çeşit dokuma örtü.

⁸⁰⁹ SVE-1319 Mali Senesi, s. 966, 969-970.

⁸¹⁰ SVE-H. 1310, s. 307.

adi değirmenlerde kullanılmak üzere senede 20-30 kadar değirmen taşı imal edilirdi⁸¹¹.

Dimetoka'da geleneksel olarak üretimi yapılan ve meşhur olan ürünler, topraktan bardak, çanak, çömlek ve Zıvanalı Cep Çakısı'dır. Bu kaza genelinde de kadınlar çorap örüyor, şayak, aba ve sair bez dokuyorlardı⁸¹².

Uzunköprü ve köylerinde de “*aba ve şayak gibi şeyler mensûc*⁸¹³ *ve imal olunur*”⁸¹⁴. Kazanın peyniride meşhur olup, kaza dışına senede ortalama 25.000 kıyye peynir ihraç ediliyordu⁸¹⁵.

Ortaköy'de bazı köyler ile kasaba merkezinde şarap üretimi ve ticareti yapılmaktaydı. Sancak genelinde olduğu gibi şayak, pamuk bezler ve Çerge gibi ürünler imal ediliyorsa da kaza dışına ihraç edilmeyip, kaza genelinde ticareti yapılmaktadır⁸¹⁶.

Havsa kazası sancak genelinde şarap üretimi ile meşhurdu. Üretilen şaraplar, Avrupa başta olmak üzere Edirne ve sair mahallere ihraç ediliyordu. Bu kaza genelinde de kendi ihtiyaçlarına yetecek seviyede dokumacılık yapılmakta ve çeşitli giyim eşyaları üretilmektedir⁸¹⁷.

Özellikle Edirne Sancağı genelinde ki köylerde, dışarıdan gelen dokuma ürünlerini kullanan pek azdır. Genelde ahali geleneklerine sadık kalmış, boya ve biçimleri kendileri tarafından geliştirilmiş yerli dokumadan yapılmış ürünleri

⁸¹¹ SVE-H. 1310, s. 327; SVE-1319 Malî Senesi, s. 981; Sancak genelinde ki değirmenlerin sayı olarak fazla olmasından dolayı diğer kazalarda da değirmen taşı üretiminin yapıyor olması ihtimal dahilindedir.

⁸¹² SVE-H. 1310, s. 345, 347; SVE-1319 Malî Senesi, s. 998.

⁸¹³ Dokunmuş, örülmüş. Bkz.: Ferit Devellioğlu, “Mensûc”, *a.g.l.*, s. 616.

⁸¹⁴ SVE-H. 1310, s. 366.

⁸¹⁵ SVE-1319 Malî Senesi, s. 993.

⁸¹⁶ SVE-H. 1310, s. 383; SVE-1319 Malî Senesi, s. 986.

⁸¹⁷ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 223; SVE-H. 1310, s. 401, 405; SVE-1317 Malî Senesi, s. 396; SVE-1319 Malî Senesi, s. 1006.

giymeyi tercih ediyordu. Bu özgün giyimlerinden ötürü halk birbirinin hangi kazanın köyünden olduğunu anlayabiliyordu⁸¹⁸.

2. Küçük İşletmeler ve İmalathaneler

Osmanlı üretim sisteminde küçük ve müstakil işletme tipi esastır. Tarımsal üretimden başka küçük üreticiliğin ikinci yönü küçük sanayidir⁸¹⁹. XIX. yüzyılın başlarına kadar mamul mallarda ülke kendi tüketimini kendi üretimiyle karşılamıştır. Bu durumda küçük üreticilerin, büyük bir canlılık içinde olmasalar bile bir çöküş içerisinde olmadıkları belirtilebilir. Sanayi devrimi ürünlerinin rekabeti karşısında zanaatlara dayanan üretim faaliyetleri bazı alanlarda direnebilmiş, pek çok üretim alanında ise yıkılmıştır. Ulaşım ağının öncelikli ilerlediği bölgeler ithal mallarından ilk olarak etkilenmiştir⁸²⁰. İncelediğimiz dönem içerisinde ulaşımı gelişmiş olan ve her dönem Avrupa ile diğer bölgelere göre daha erken bağlantısı bulunan Edirne küçük esnaf ve sanayicisi de ithal mamullerden fazlasıyla etkilenmiş olmalıdır.

Tarım dışı üretim faaliyetleri ile kentlerde imalathaneler çevresinde örgütlenen zanaatlar, basit el aletlerine dayalı geleneksel teknolojiyi kullanmışlardı⁸²¹. Edirne kazası⁸²²,’nda ilk olarak 1874 senesinde varlığı belirtilen ve geleneksel tarzda üretim yapan Kârhane⁸²³ miktarı, 1’i Sabun, 7’si Bükücü (İplik), 2’si İpçi, 4’ü Çömlekçi olmak üzere toplam 14’tür⁸²⁴.

Tüm kaza genelinde imalathane ve/veya atölye diyebileceğimiz 5 Buzhane, 1 Tahmishane*, 21 Yağhane, 1 Kutucular (Ambalaj) Ocağı, 6 Mumhane, 20 Kiremithane, 1 Lüleci Fırını ile 32 Debbağhane** vardı. Faaliyet gösteren Mezbaha

⁸¹⁸ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 32.

⁸¹⁹ Ahmet Tabakoğlu, “Osmanlı İktisadî Yapısının Ana Hatları”, *Yeni Türkiye (Osmanlı Özel Sayısı II)*, S. 32, Ankara 2000, s. 12.

⁸²⁰ Şevket Pamuk, *Osmanlı Türkiye İktisadî Tarihi*, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 224.

⁸²¹ Gös. yer.

⁸²² Edirne kazası kavramı ile dönemin şehir merkezi ve bağlı nahiyeleri ve köyleri anlaşılmalıdır.

⁸²³ İş yeri, iş işlenen yer. Bkz.: Ferit Devellioğlu, “Kâr-hâne”, *a.g.l.*, s. 490.

⁸²⁴ SVE-H. 1291, s. 133.

* Kahvenin kavrulup, öğütülüp, satıldığı yer.

** Deri işlenen yer.

miktarı ise 10 olup, 4 Sal Değirmeni* ile birlikte, çalışma özelliği bu seneye ait sâlnâmede belirtilmemiş 88 değirmen⁸²⁵ bulunmaktadır. En önemli temel besin maddesi olan ekmeği üreten fırın sayısı 107'dir⁸²⁶.

Halkın bir araya gelerek sohbet ettiği, eğlendiği 28 Kahvehane ve 79 Meyhane ile 385 Mağaza⁸²⁷ Edirne kazasında bulunurken, bunlardan başka **“Muhtelif Dükkân”**⁸²⁸ başlığı kullanılarak belirtilen dükkân miktarı ise 3.363'tür⁸²⁹. Belirtilen bu miktardaki dükkânlar içerisinde bedesten, han ve kapalı çarşılar içerisindeki dükkânlar da dâhil olmalıdır. 1876 senesi kayıtlarında gördüğümüz yukarıda belirtilen miktardaki kahvehane, meyhane, mağaza ve dükkânlar, 230 köy, 4 nahiye (Ada, Çöke, Manastır, Üsküdar) ve Edirne şehir merkezinde bulunan yaklaşık 152.000 kişiye hizmet veriyordu⁸³⁰.

Ayrıca kaza genelinde 1'i Tuz ve 32'si Zahir için olmak üzere toplam 33 **“Anbar”** bulunuyordu⁸³¹.

* Nehirlerde kurulur.

⁸²⁵ Özellikle Meriç nehrinin ikişer üçer taş değirmeni çalıştırmaya kâfi su kuvveti olduğundan üzerine birçok değirmen inşa edilmiş olup, Edirne ve civarının un ihtiyacının çoğunluğu Meriç nehri üzerinde ki bu değirmenlerden karşılanmıştır. Ayrıca değişik yerlerde birer ikişer taşlı dere değirmenleri de bulunuyordu. O dönem Karaağaç'ta bulunan istasyon yakınlarında da vapur değirmeni olduğu Sâlnâme kayıtlarında belirtilmiştir. Bkz.: SVE-H. 1303, s. 266; SVE-H. 1304, s. 270; SVE-H. 1305, s. 274.

⁸²⁶ SVE-H. 1292, s. 129; *“Osmanlı'da fırınlar sıkı bir biçimde denetlenirdi. Esnaf Nizâmnâmelerinde fırınlar için “fırıncılar ekmeği çığ, kara, ekşi ve eksik işlemeyeler”, “elekleri sık olup ekmekler kepekli olmaya” gibi yükümlülükler getirilmişti. Nizâmnâmelere göre una, hamura toz, toprak, çöp düşmeyecekti. Tezgâhlar temiz tutulacaktı. Fırıncıların çamaşırı, eli ayağı temiz olacaktı.”* Bkz.: Edhem Ruhi Öneş, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Esnaf*, İstanbul Esnaf ve Sanâtkarlar Dernekleri Birliği Yayınları, İstanbul 1985, s. 31; Mustafa Bozdemir, *a.g.e.*, s. 165.

⁸²⁷ Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğüne göre “Mağaza”nın eski Türkçede ki karşılıkları ambar, depo, dükkân olarak geçmektedir. Bkz.: <http://www.nisanyansozluk.com/?k=ma%C4%9Faza> (Erişim Tarihi: 10.05.2012)

⁸²⁸ Şehirlerde alışverişin ve ticaretin sabit ve kapalı bir mekânda yapıldığı en küçük birim dükkânlardır. Dükkân; içinde alışveriş başta olmak üzere çeşitli ticaret faaliyetlerinin yapıldığı, kapısı doğrudan çarşıya, caddeye veya sokağa açılan ve içinde perakende satış veya küçük imalat işleri yapılan yerdir. Osmanlı çarşısında ki dükkânlarda, kimi zaman her şey iç içedir. Üretim, depolama, teşhir ve satış, aynı mekânda yapılmaktadır. Dükkânlarda “vitrin” yoktur. Ürünlerin teşhiri basit ve sade bir biçimde yapılmaktadır. Bkz.: Ahmet Yaşar, *“Çarşı: Osmanlı Şehrinde Hayatın Aktığı Yer”*, *İĞİAD Bülten*, S. 21, İstanbul 2010, s. 6.

⁸²⁹ SVE-H. 1293, s. 123.

⁸³⁰ SVE-H. 1293, s. 113. “Bu seneye ait Sâlnâmede Edirne merkezi, nahiyeler ve köylerde mevcut erkek nüfus 76.032'dir. Kadınlarla beraber yaklaşık olarak 152.000 kişiden bahsedilmiştir.”

⁸³¹ SVE-1293 Mali Senesi, s. 158-159.

1874, 1875, 1876 ve 1877 senelerine ait yukarıda belirtilen Edirne kazası ve nahiye kayıtlarından başka o dönem Edirne Sancağı'nın kazalarında da üretim yapılan ve ticaret hayatına yön veren çeşitli işletmeler vardı. Aynı dönem içerisinde sancağın kazaları Dimetoka, Kırklareli, Maa Çirmen Cısr-i Mustafa Paşa, Babaeski, Uzunköprü, Havsa, Pınarhisar, Kızılağaç, Ferecik-Makri'dir⁸³² (Bkz. Tablo 26)

Tablo 26. Edirne Sancağı Kazalarında 1874-1875 Senelerinde Mevcut Olan Çeşitli İşletme Miktarları.

İşletmeler	Edirne Sancağı'nın Kazaları								
	Dimetoka	Kırklareli	Çirmen Ve Cısr-i Mustafa Paşa	Babaeski	Uzunköprü	Havsa	Pınarhisar	Kızılağaç ⁸³³	Ferecik- Makri ⁸³⁴
Çömlekçi Kârhanesi	6	5	4	-	-	-	-	-	8
Mumhane	2	2	-	1	-	-	-	-	-
Debbağhane	10	15	-	-	-	-	-	-	10
Yağhane	9	8	3	1	7	-	-	-	20
Meyhane	13	-	-	-	4	-	1	-	8
Fırın	21	37	9	9	6	2	5	-	27
Mağaza	3	44	6	-	4	-	-	-	-
Değirmen	4	10	-	8	2	2	8	-	50
Muhtelif Dükkân	237	731	251	99	101	18	65	3	-
Zahire Anbarı	-	6	-	3	1	-	1	-	-

⁸³² SVE-H. 1291, s. 134-137; SVE-H. 1292, s. 130-133; Tablo'da belirtilen Ferecik Kazası ile kazanın nahiyesi olan Makri'ye ait bilgiler H. 1291 Sâlnâmesinde mevcut olmayıp, H. 1292 Sâlnâmesinde ilk olarak belirtilmiştir. Ayrıca belirtilen kazaların ticaret ve sanayi hayatına yön veren işletmelerin miktarları için bkz.: SVE-H. 1293, s. 122-123; SVE-1293 Malî Senesi, s. 158-159.

⁸³³ Kızılağaç Kazası'nın merkezi olan Hasanbeğli Köyüne ait bilgilerdir.

⁸³⁴ Verilen kayıtların, "Ferecik Kazası"yla, Makri nahiyesine ait tüm köylere ait olduğu belirtilmiştir.

Selhhane	-	3	1	-	-	-	-	-	-
Buzhane	-	2	-	-	-	-	-	-	-
İçki Mağazası	-	10	-	-	6	-	-	-	-
Kahvehane	-	21	10	-	9	1	8	1	-
Tuz Anbarı	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Bezirhane	-	-	-	-	10	-	1	-	-
Boyahane	-	-	-	-	2	-	-	-	-
Kiremithane	-	-	-	-	-	-	1	-	-

1874, 1875, 1876 ve 1877 senelerine ait verdiğimiz kayıtlarda sadece Edirne şehri, nahiye ve köylerinde bulunan muhtelif dükkân miktarı 3.363 iken, 1885 senesine ait kayıtlara göre tüm Edirne Sancağı'nda⁸³⁵ ki dükkân miktarı 4.926'dır. 55 adet dükkân da harap vaziyetteydi⁸³⁶.

Daha önce sayısı belirtilmemiş olan aba ve şayak üretiminde kullanılan “**dolap**” miktarı 1885 senesinde 2 olarak belirtilmiş olup, belirtilen miktar nüfusu 185.368 olan bir bölge için oldukça az olmalıdır. Buna göre o dönem geleneksel üretiminde oldukça gerilediğini belirtebiliriz. Diğer üretim ve ticaret işletmelerinde de bu durum pek farklı değildir. Tablo 26 ile 1885 senesi kayıtları (Bkz. Tablo 27) kıyaslandığında yaşanan ekonomik olumsuzluk daha iyi anlaşılabilir.

⁸³⁵ Bu seneye ait sâlnâmeye göre Edirne Sancağı, merkez kaza Edirne olmak üzere, Cısr-i Mustafa Paşa, Uzunköprü, Havsa, Dimetoka ve Ortaköy kazalarından oluşmaktadır. Aynı sâlnâmeye göre tüm sancağın kadın ve erkek nüfusu (toplama hataları düzeltilmiştir) 185.368'dir. Bkz.: SVE-H. 1302, s. 254.

⁸³⁶ SVE-H. 1302, s. 253.

Tablo 27. 1885 Senesinde Edirne Sancağı'nda Varlığı Belirtilen İşletme Miktarları⁸³⁷.

İşletme	Miktar	İşletme	Miktar	İşletme	Miktar
Dükkân	4.981 ⁸³⁸	Mağaza	105	Fırın	90
Değirmen	223 ⁸³⁹	Selhhane	5	Anbar	18
Yağhane	5	Debbağhane	2	Çömlekçi Kârhanesi	5
Taş Ocağı	5	Kiremithane	8		

Savaş ve işgalin olumsuz sonuçlarından yaklaşık 15 yıl sonra 1893'e gelindiğinde, Edirne şehri ile sancak genelinde ekonomik hayatın yeniden canlanmış olduğunu belirtilebiliriz.

1876 senesinde yaklaşık 152.000 civarında olan Edirne şehri, nahiye ve köylerinin nüfusu 1893'e gelindiğinde % 43 oranında azalarak yaklaşık 87.000 civarına gerilemişti⁸⁴⁰. 1893'te bu miktar nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak üzere üretim ve ticaret yapan işletmeler; 3.870 muhtelif dükkân, 280 fırın, 134 değirmen, 6 kârhane, 2 tütün anbarı, 1 gazhane, 20 civarında taş, kiremit ve tuğla ocağıdır⁸⁴¹. Bunlardan başka diğer işletmelerden otel, gazino, mağaza, kahvehane, yağhane, anbar, debbağhane'lerin miktarları tüm Edirne Vilâyeti geneli için belirtildiğinden bunların ne miktarının Edirne kazası dediğimiz bölgede olduğunu bilemiyoruz.

⁸³⁷ SVE-H. 1302, s. 253. Ayrıca Bkz.: SVE-H. 1303, s. 261; SVE-H. 1304, s. 256; SVE-H. 1305, s. 260.

⁸³⁸ Harap olarak belirtilen dükkân miktarı 55.

⁸³⁹ Harap olarak belirtilen değirmen miktarı 1.

⁸⁴⁰ SVE-H. 1310, s. 164, 291-292, 294. Bu sene yayınlanan sâlnâme kayıtlarına göre Edirne şehrinde 10.780 hane'de 53.347 kadın ve erkek nüfus yaşarken, nahiyelerden Üsküdar'da 1.928, Çöke'de 2.271 ve Ada'da 2.574 hane vardı. Verilen bu hane miktarları nahiye merkezleri ile nahiyelere bağlı köylerdeki toplam miktarlardır. Edirne şehri'nin nüfus/hane ortalaması 4,95 civarındadır. Şehrin bu ortalamasını göz önüne alırsak 1893'te yaklaşık olarak Üsküdar'ın 9.544, Çöke'nin 11.242 ve Ada nahiyesinin nüfusu da 12.741 civarında olmalıdır."

⁸⁴¹ SVE-H. 1310, s. 164.

1893 senesinde şehirde Hamidiye mektebi ve bazı hanelerde üretim yapan Dest-gâh⁸⁴²,lar da vardı. Bunlardan başka Yorgi Sarandi'nın sahibi olduğu bir mensucat atölyesinde Tüfenkçiler içinde 1893'te açılmıştır. 4 personeli bulunan bu işletmede bir ayda 400 metre fanila imal ediliyordu⁸⁴³.

Yukarıda belirttiğimiz toplam içerisinde nahiyelerin genelinde bulunan işletmelere gelince; Üsküdar Nahiyesi'nde 57 dükkân ve mağaza, 31 değirmen ile 1 kireç ocağı ve 1'de kiremithane, Çöke'de 36 dükkân ve mağaza, 17 değirmen, Ada nahiyesinde ise 191 dükkân, 2 fırın, 21 değirmen olduğunu görüyoruz. Ada nahiyesinde olduğu belirtilen değirmenlerden, 8 tanesi Bosnaköy'de 9'u ise diğer mahallerde bulunan sal, 4 adet değirmen ise dere değirmenidir⁸⁴⁴. 1893'te nahiyelerin durumu bu şekilde iken yeni yüzyılın ilk senelerinde Üsküdar ve Ada Nahiyesi'nde işletme miktarları artmış, Çöke'de ise bir değişiklik yaşanmamıştır. Üsküdar'ın ticari hayatına katılan yeni işletmeler ile dükkân ve mağaza miktarı 70, değirmen miktarı 33, Kireç ocağı miktarı 5 ve Kiremithane miktarıda 4'e yükselmiştir⁸⁴⁵. Diğer nahiyelere göre daha gelişmiş olan ve özellikle günümüzün Karaağaç mahallesinin bu gelişmişlikte büyük payının bulunduğu Ada nahiyesinin, 1903 senesinde ki durumu önceki senelere göre bir hayli ileri seviyededir. Son defa yayınlanan sâlnâme kayıtlarına göre nahiye genelinde 200 dükkân, 12 fırın, 15 değirmen ve 4 gazino-hotel bulunuyordu⁸⁴⁶.

Dönemin Edirne Belediyesi'nin de sahibi olduğu ve bazılarını da kiraya vererek gelir elde ettiği çeşitli vasıflarda işletmeleri vardı. Bunlar belediye'nin işletimine ait olan mezbaha ve gazhane ile kiraya verdiği gazino, hotel ve dükkânlardır. Belediye'ye ait mezbaha, ilk olarak Tunca nehri kenarında “**Manyas**” denilen bölgede 1865'te hizmete açılmıştı. Ancak gerek şehir içinde olması gerekse nehrin aşağı tarafında ikamet edenlerin içme suyu olarak Tunca sularını kullanmalarından dolayı halk sağlığı da düşünülerek o dönem şehir dışı olarak

⁸⁴² Tezgâh, dokuma âleti, atölye. Ferit Devellioğlu, “Dest-gâh”, *a.g.l.*, s. 179.

⁸⁴³ SVE-H. 1310, s. 287.

⁸⁴⁴ SVE-H. 1310, s. 291-292, 294-295.

⁸⁴⁵ SVE-1317 Mali Senesi, s. 357.

⁸⁴⁶ SVE-1319 Mali Senesi, s. 972.

nitelendirilen “*Kirişhane*” semtinde 1892’de belediyeye ait yeni mezbaha yapılmıştır. Belediye’nin Gazhanesi belirtildiğine göre Meriç nehri kenarındaydı. Belediye’ye ait olan Gazino ve Hotel⁸⁴⁷ Karaağaç Tren İstasyonu yakınlarında olup, şehir içinde de 12 adet dükkânı bulunuyordu. Sahibi olduğu ve kiraya verdiği gayrimenkullerden Edirne Belediyesi senede 20.465 kuruş kira geliri elde etmektedir⁸⁴⁸.

1893’te kazalarda varlığını gördüğümüz dükkân ve mağaza miktarlarına göre öncelikle Cısr-i Mustafapaşa’nın diğerlerine oranla ticaret hayatı daha gelişmişti diyebiliriz. Dükkân ve mağaza miktarlara göre bu kazayı sırasıyla Dimetoka, Ortaköy, Uzunköprü, Havsa ve Kırcaali takip etmektedir. Tüm kazalarda işletme, imalathane olarak dükkân ve mağazaların yanı sıra fırın ve değirmen vardı. Her kazada olmasa da diğer işletme ve imalathaneler ise kahvehaneler, zahire anbarları, çanak-çömlek ocakları, tuğla-kiremit ocakları, kereste ocakları, taş ocakları ve yağhanelerdir (Bkz. Tablo 28).

Tablo 28. 1893 Senesinde Edirne Sancağı’nın Kazalarında Varlığı Belirtilen İşletme, İmalathane Miktarları⁸⁴⁹.

İşletmeler, İmalathaneler	Kazalar					
	Cısr-i Mustafapaşa ⁸⁵⁰	Kırcaali ⁸⁵¹	Dimetoka ⁸⁵²	Uzunköprü ⁸⁵³	Ortaköy ⁸⁵⁴	Havsa ⁸⁵⁵
Dükkân ve Mağaza	624	165	431	338	358 ⁸⁵⁶	171
Fırın	24	11	17	13	11	6
Değirmen	85	168	64	108 ⁸⁵⁷	210	19
Kahvehane	3	-	-	-	-	-

⁸⁴⁷ 1893’te Edirne Belediyesi ile birlikte Karaağaç’ta Belediye olarak belirtilmektedir. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 164.

⁸⁴⁸ SVE-H. 1310, s. 253.

⁸⁴⁹ SVE-H. 1310, s. 308, 323, 346, 367, 384, 400.

Zahire Anbarı	2	-	-	-	-	-
Çanak-Çömlek Ocağı	2 ⁸⁵⁸	6	-	-	1	-
Tuğla Ocağı	2	-	8 ⁸⁵⁹	-	1	-
Kereste Ocağı	2	-	-	-	-	-
Taş Ocağı	1	1	-	-	-	-
Yağhane	-	-	-	1	-	-

1893'te Edirne şehir merkezi ile kazalarında varlığını belirttiğimiz işletmeler, 10 sene sonra da aynı seviyelerde kalmıştır. Ancak 1903'te kazalar içerisinde dükkân olarak belirtilen işletmelerin miktarlarını incelediğimizde Dimetoka kazasında az miktarda bir artış yaşanırken diğer kazalarda miktarsal azalmalar meydana gelmiştir. Diğer işletme ve imalathanelerinde 10 sene öncesine göre aynı seviyelerde olduğunu belirtebiliriz⁸⁶⁰.

⁸⁵⁰ Cisir-i Mustafa paşa'da 1893'te durum böyle iken, 1903 kayıtlarına göre kazada 536 dükkân, 2 otel, 89 değirmen, 12 fırın, 1 selhhane, 30 kahvehane, 55 meyhaneye, 1 kiremithane, 2 çanak-çömlek imalathanesi ve 3 taş ocağı işletmesi bulunuyordu. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 976-977.

⁸⁵¹ Kırcaali kaza merkezinde 1903'te bulunan işletme tipleri ve miktarları şöyledir: 60 dükkân, 10 mağaza, 16 değirmen, 11 fırın. Kazanın köylerinde ise 90 dükkân, 15 mağaza, 139 değirmen varlığından bahsedilmiştir. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 980-981.

⁸⁵² 1903'te Dimetoka kazası genelinde kayıtlarda belirtildiğine göre 1 gazhane, 1 selhhane, 441 dükkân ve mağaza, 17 fırın, 71 değirmen bulunuyordu. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 997.

⁸⁵³ Uzunköprü kazasında 1903 senesinde 84 değirmen, 16 mağaza, 3 kiremithane, 3 çanak ve çömlek kârhane, 1 selhhane, 4 debbağhane, 14 fırın, 30 kahvehane, 50 meyhaneye vardı. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 992.

⁸⁵⁴ Ortaköy kazasında 1 selhhane, 2 debbağhane, 205 değirmen, 50 dükkân ve mağaza, 3 kiremithane, 13 fırın, 30 kahvehane 1903'te hizmet veriyordu. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 986.

⁸⁵⁵ Havsa kazası genelinde 1903'te ticari hayat içerisinde; 131 dükkân, 6 fırın, 21 değirmen varlığı kayıtlarda belirtilmiştir. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 1004.

⁸⁵⁶ Belirtilen bu toplam içerisinde kahvehane miktarları da dâhildir.

⁸⁵⁷ Günümüzde Uzunköprü'de halen mevcut olan köprünün üst tarafı olarak nitelendirilen kısımdan Pavli (Pehlivan köyü)'ye kadar nehir üzerinde o dönem 5 adet değirmen vardır. Bunlardan idaresi bir vakfa ait olan değirmen önceleri 4 taşlı olup 1892'de 1 taş daha ilave edilmiştir. Değirmenin senelik geliri 200 lira'dır. Diğer 4 değirmen 5 taşlı olup senede 100, 150, 80 ve 200 lira gelirleri oluyordu. Köprünün alt tarafında bulunan 5 taşlı diğer bir değirmenin senelik geliri 150 lira'dır. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 369.

⁸⁵⁸ Belirtildiğine göre; Cisir-i Mustafapaşa kazasında bulunan Çanak, Çömlek, Tuğla, Kereste ve Taş Ocaklarından, bir defaya mahsus 250 kuruş ruhsat harcı ile 750 kuruş nisbi vergi alınmaktadır. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 311.

⁸⁵⁹ Belirtilen bu toplam içerisinde tuğla ocaklarının yanı sıra kiremit ocakları da bulunmaktadır.

⁸⁶⁰ SVE-1319 Malî Senesi, s. 909, 976, 980, 986, 992, 997, 1004.

3. Fabrikalar

Şehirde Rus işgalinden önce 2 Urba*, 3 İçki, 1 Şehriye (Makarna) ve 4 Nişasta Fabrikası vardı⁸⁶¹. Bunların mevkisi, çalışan sayısı ile herhangi başka bir özelliği kayıtlarda belirtilmemiştir. İşgalden sonra yukarıda belirtilen veya bunların haricinde yeni olarak açılan fabrika sayısı ise sadece 4'tür⁸⁶². Bu 4 fabrikadan birisi Reji İdaresine ait olan tütün fabrikasıdır. Bununda alet ve makineleri 1887'de sökülerek başka bir yere nakledilmiş geriye sadece binası kalmıştır⁸⁶³. Diğer fabrikalar hakkında başta ne ürettiği bilgisi olmak üzere herhangi bir vasfından bahsedilmemiştir.

1892'de ise şehirde sadece un ve ipek kozası işleyen fabrikalar üretim yaparken, önceki kayıtlarda belirttiğim urba, içki, şehriye ve nişasta fabrikalarının mevcudiyeti bulunmamaktadır.

6 adet fabrika bulunan Edirne'de, özellikle çalışan sayısı yönünden dikkat çekenler Karaağaç'ta bulunan ve ipek kozası işleyen 2 adet fabrikadır. Mösyö Rişar'ın sahibi olduğu, kira ödemek suretiyle Avram Papo Efendi'nin işlettiği bu fabrikanın 10 erkek ve 100 kadın çalışanı sayesinde bir senede 6.000 Kg koza imal ediliyordu⁸⁶⁴. İpek fabrikası olarak belirtilen bir diğer fabrikada yine Karaağaçtaydı. Aleksandır Hacı Kiryazi'nin kiralamak suretiyle işlettiği bu fabrikada 10 erkek ve 110 kadın çalışırken, senelik üretimi 8.000 kg koza'dır. Bu iki fabrikanın senelik üretimlerinin parasal karşılığı ise 588.000 Frank'tır⁸⁶⁵.

Fabrika olarak belirtilmişse de çalışan sayısı ile taşlı mekanizmalarından sebep daha çok buharlı değirmen tarzında olduğunu gördüğümüz şehrin değişik

---

* Elbise.

⁸⁶¹ SVE-H. 1291, s. 133; SVE-H. 1292, s. 129; SVE-H. 1293, s. 123; SVE-1293 Malî Senesi, s. 159.

⁸⁶² SVE-H. 1302, s. 253; SVE-H. 1303, s. 261.

⁸⁶³ SVE-H. 1304, s. 266; SVE-H. 1305, s. 270.

⁸⁶⁴ Fabrikanın 3 beygir gücünde olduğu belirtilmiştir. Bu konuda başka bir ayrıntı bulunmamakla birlikte bu terim, o dönemde kullanılması muhtemel buharlı makinenin gücü ile alakalı olmalıdır. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 182.

⁸⁶⁵ İkinci olarak belirttiğimiz bu fabrika 5 beygir gücündeydi. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 181-182.

bölgelerinde ki un fabrikası miktarı 4'tür. Ahmet ve Yakup Efendi'nin işlettiği Süleymaniye Küçükpazarı'ndaki un fabrikasının buhar makinesi 100 beygir gücündeydi. 7 taş ve iki silindir mevcutlu bu fabrikanın⁸⁶⁶, öğüteceği un miktarı ile kıymeti, henüz yeni açıldığından dolayı tam olarak bilinmiyordu. İki köprü arasında bulunan ve Fındıklıyan Leon Efendi'nin sahibi olduğu buharlı un fabrikası 5 taşlı ve buhar makinesi 27 beygir gücündeydi. Senede 84.000 kile⁸⁶⁷ zahire öğütülen fabrikada, sadece 7 erkek çalışıyordu. Demirtaş'da iş olmamasından dolayı⁸⁶⁸ üretime ara verilen Katibyan Mıgırdıç Efendinin sahip olduğu 5 taş ve 20 beygir gücünde buhar makinesi bulunan un fabrikası, sürekli işlemesi halinde yaklaşık 84.000 kile zahire öğütüyordu. Faal üretim yaptığı dönemlerde çalışan personel sayısı 12'dir. Senelik zahire öğütme kapasitesi 85.600 kile ve çalışan sayısı 20 kişi olan bir diğer buharlı un fabrikası Karaağaç Caddesinde Durfani ve Bonapace efendiler tarafından işletiliyordu. 35 beygir gücünde buhar makinesi olan fabrika 7 taşlıdır⁸⁶⁹.

Şehirde yukarıda belirttiğimiz ipek kozası işleyen 2 ve un üreten 4 fabrika devamlılığını sağlayarak 1901 ve 1903 senelerine gelindiğinde de varlığını korumuştur⁸⁷⁰. Bunlardan başka yeni hizmete giren diğer fabrikada ise buz üretiliyordu⁸⁷¹.

Kazalarda ise sadece Dimetoka'da “**Arak**”*, Uzunköprü'de ise un üreten fabrikalar bulunurken, Dimetoka'da rakı üreten fabrika miktarı 3'tür⁸⁷². Uzunköprü'de köprüye girişte bulunan un fabrikası Yanko Yako Efendi'nin olup

⁸⁶⁶ Diğerlerine göre silindir mekanizması olduğu belirtilen tek buharlı un değirmeni olup, günümüzde de kullanılan buğdayı silindire öğütme teknolojisini göz önüne aldığımızda diğer buharlı un değirmenlerine göre burası için fabrika denilebilir.

⁸⁶⁷ Hububat ölçegidir. Çeşitli türleri vardı ve miktarları birbirinden farklıydı. Standart Kile=20 okka=25.659 kg.'dır. Bkz.: Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu ...*, s. 251.

⁸⁶⁸ Faaliyet yapılamamasının esas nedenlerinden birisi; Edirne Vilâyeti genelinde olduğu gibi Edirne şehri ve civarında tüketilen Un'un, yarısından fazlasının su değirmenlerinde öğütülmesi olabilir. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 286.

⁸⁶⁹ SVE-H. 1310, s. 287.

⁸⁷⁰ SVE-1317 Malî Senesi, s. 304; SVE-1319 Malî Senesi, s. 909.

⁸⁷¹ SVE-1319 Malî Senesi, s. 909.

* Rakı.

⁸⁷² SVE-H. 1310, s. 346-347; Dimetoka'da mevcudu 3 olan fabrikalar 1903 senesinde de aynı miktarda kalmıştır. Ancak 1893'te rakı ürettiği belirtilen 3 fabrikanın, 1903'te üretiminin ne olduğu hakkında bilgi mevcut değildir. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 997.

makine gücü 12 beygirdi. Salarlı köyünde 8 beygir gücünde buhar makinesi olan un fabrikası Rauf Paşa'nındır⁸⁷³.

4. Çarşılar

Osmanlı tarihinde devleti idare edenler; sadece kışla, kale, medrese ve Câmiler inşa ettirmemiş, ekonomik hayatı geliştirmek ve yönetmek adına; kervansaraylar, hanlar, bedestenler, arastalar ve çarşılar yaptırmıştır. Bunların ilk uygulama yerleri ise Bursa ve Edirne'dir. Daha sonra İstanbul ve diğer bölgelere yayılmıştır⁸⁷⁴.

a. Ali Paşa Çarşısı

Bu çarşı günümüzde olduğu gibi o senelerde de şehrin büyük bir ticaret merkeziydi. Çarşı'yı, Kanuni Sultan Süleyman döneminin vezîr-i a'zamı * Cedit Ali Paşa Babaeski'de yaptırdığı kendi adını taşıyan Câmisine sürekli gelir sağlamak amacıyla yaptırmıştır. Sâlnâmelerde H. 967 (1559-1560) tarihinde yapıldığı belirtilmişse de bu çarşının yapılış tarihi H. 976 (1569)'dır⁸⁷⁵. O dönem 216 dükkân olan Kâr-gîr yapılı çarşı, 6 kapılı olup uzunluğu 400 hatve⁸⁷⁶, dir. Çarşı içinde çoğunlukla ecnebilerin başta mensucat olmak üzere diğer mamulleri satılıyordu⁸⁷⁷.

1717 senesinde Alipaşa çarşısını gezen Lady Montagu, çarşıda her çeşit malın satıldığı bakımlı ve temiz 365 dükkân olduğunu belirtirken⁸⁷⁸, 1877-1878 Osmanlı Rus savaşı sonrası Rus işgali esnasında çarşığı gezen Annie Brassey, Ali Paşa çarşısını, şark çarşılarının en ünlüsü olarak adlandırır. Bu hanımefendiye göre

⁸⁷³ SVE-H. 1310, s. 367, 370; 1903'te Uzunköprü'de sadece 1 un fabrikası bulunurken, bunun hakkında ayrıntı bulunmamaktadır. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 992.

⁸⁷⁴ Hüseyin Öztürk, *Tarihin ve Medeniyetin Beşiği Çarşılar*, İTO Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları Yayın No: 2010-65, İstanbul 2011, s. 13.

* En büyük vezir.

⁸⁷⁵ Oktay Aslanapa, *Edirne'de Osmanlı...*, s. 135; Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 85.

⁸⁷⁶ Adım. Bkz.: Ferit Devellioğlu, "Hatve", *a.g.l.*, s. 343; 1886 senesine ait Sâlnâmede uzunluğu 450 metre olarak belirtilmiştir. Bkz.: SVE-H. 1303, s. 266.

⁸⁷⁷ SVE-H. 1303, s. 265-266; SVE-H. 1304, s. 270; SVE-H. 1305, s. 274; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 162; SVE-H. 1310, s. 276; SVE-1317 Malî Senesi, s. 327; SVE-1319 Malî Senesi, s. 931.

⁸⁷⁸ Lady Montagu, *a.g.e.*, s. 71-72.

çarşının uzunluğu 300 fit'tir. Belirttiğine göre çarşı sıra sıra küçük dükkânlardan oluşuyordu. Çarşıda o dönem ticaret yapan dükkânların sahiplerinden başka halılar ve işlemeli şallar satan İranlı tüccarlar, halı, perde ve dantel satan Balkanlı tüccarlar ve hemen her yerden mallarını satmaya gelen diğer tüccarlarda vardı. Ayrıca Fransız mücevherleri ve saatlerini satan birkaç dükkânında varlığından da bahsetmiştir⁸⁷⁹.

b. Haffaflar* (Arasta) Çarşısı

Bu çarşıya aynı zamanda “**Büyük Arasta**“ da denilmektedir. Selimiye Câmi için Yemiş Kapanı ile beraber Sultan III. Murad Han tarafından üstü kemerli ve kâr-gîr olarak yaptırılmıştır. 255 metre uzunluğunda olan çarşıda 4 kapı olup 73 kemerde 124 dükkân vardı. Belirtildiğine göre Arasta Çarşısı'nın üstü kurşundan yapılmıştır. Ancak H. 1291 (1874/1875) senesinde belirtilen kurşunlar satılarak, üste kiremit konulmuş ve kurşunların satılmasından elde edilen gelir ile çarşı onarılmıştır⁸⁸⁰. Bu onarıma rağmen 1886 senesinde çarşıdaki dükkânların yaklaşık 3'te 1'i faal olup bunlarda da ayakkabıcı esnafı bulunuyordu. Geriye kalan miktarda ki dükkânlar ise harap olduğu için Reji İdaresi tarafından tütün deposu olarak kullanılmıştır⁸⁸¹.

5. Bedestenler

Sancakta Edirne kazasından başka bir dönem Edirne Sancağı'nın kazası olan Ferecik'te 2 adet bedesten bulunuyordu⁸⁸². Diğer kazalarda ise Bedesten varlığından bahsedilmemiştir.

Edirne şehrinde ise 2 adet bedesten vardı. Bunlardan Çelebi Sultan Mehmet Han tarafından kâr-gîr ve kubbeli olarak yaptırılan ve Eski Câmi'ye vakfedilen bedesten günümüzde de varlığını korumaktadır. Sultan II. Murad'ın yaptırıp, Dar-ül

⁸⁷⁹ Annie Brassey, *Sunshine and Storm in The East*, Henry Holt and Company, New York 1880, s. 358.

* Kavaf, ayakkabı, terlik vesaire yapan ve satan.

⁸⁸⁰ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 163; SVE-H. 1310, s. 276; SVE-1317 Malî Senesi, s. 326; SVE-1319 Malî Senesi, s. 930-931.

⁸⁸¹ SVE-H. 1303, s. 266; SVE-H. 1304, s. 270; SVE-H. 1305, s. 274.

⁸⁸² SVE-1293 Malî Senesi, s. 158.

Hadis Câmi için vakfettiği bedestenin belirtildiğine göre binası mevcut olmamakla birlikte sâlnâmelere göre o dönem bedestenin bulunduğu mevki dahi bilinmemektedir⁸⁸³. Ancak bu eski bedestenin “**şimdiki İstanbul yolunun ağzında, kale duvarına yakın bir yerde**” olduğu belirtilmiştir⁸⁸⁴.

Günümüzde varlığını devam ettiren 19 kubbeli ve 4 kapılı Bedesten, 1417/1418 tarihleri arasında yaptırılmıştır⁸⁸⁵. Burayı ziyaret eden Lady Montagu, bedesteni ayaklar üzerine kurulmuş bir borsa olarak tanımlarken, içerisinde atları koşumlamak için gerekli tüm malzemelerin yanı sıra altın ve kıymetli taşların da ticareti yapılıyordu⁸⁸⁶.

6. Hanlar

Günümüzde han, şehir içinde konaklama ve ticaret amacıyla inşa edilen yapılar için kullanılan bir kelime olmuştur. Hanlar mal yapımı ve ticaret işlerinin birlikte görüldüğü yerlerdi ve isimlerini de burada üretilen mallardan alıyorlardı. Şehirlerarasındaki yollar arasında yaptırılan ve kuruluşları bakımından çeşitli ihtiyaçları karşılayacak şekilde olanlara ise kervansaray denilmektedir⁸⁸⁷.

Edirne’de büyük ve küçük olarak 60’tan fazla han mevcuttur⁸⁸⁸. Bu hanlar içerisinde sadece “şâyân-ı zikir” olanları sâlnâmelerde belirtilmiştir.

Şehirde ki hanlar içerisinde en büyük ve şöhretli olanı, Rüstem Paşa hanıdır⁸⁸⁹. Bunun karşısında bulunduğu belirtilen büyük han ise yaptıranın adı ile

⁸⁸³ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 164; SVE-H. 1310, s. 277; SVE-1317 Malî Senesi, s. 327; SVE-1319 Malî Senesi, s. 931.

⁸⁸⁴ Mustafa Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayını No:9, İstanbul 1985, s. 62.

⁸⁸⁵ Hüseyin Öztürk, *a.g.e.*, s. 71.

⁸⁸⁶ Lady Montagu, *a.g.e.*, s. 72.

⁸⁸⁷ Şebnem Akalın, “Kervansaray”, *DİA*, C. 25, Ankara 2002, s. 299.

⁸⁸⁸ SVE-H. 1291, s. 133; SVE-H. 1292, s. 129; SVE-H. 1293, s. 123; SVE-1293 Malî Senesi, s. 159; SVE-H. 1302, s. 253; SVE-H. 1303, s. 264; SVE-H. 1304, s. 256; SVE-H. 1305, s. 260; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 164; SVE-H. 1310, s. 277; SVE-1317 Malî Senesi, s. 327; SVE-1319 Malî Senesi, s. 931.

anılan Mustafa Paşa Han'ıdır. Kurşunlu Han ise Sultan II. Murad tarafından yaptırılmış ve bu hanın gelirini Uzunköprü'de yaptırdığı Câmiye vakfetmişti. Halil Paşa Han'ı olarak bilinen han ise Fatih Sultan Mehmed'in padişahlığı döneminde vefat eden Halil Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bunun hemen bitişiğinde ise Çöblüce Hanı bulunuyordu. Bat pazarında ki hanı yaptıran ise Yıldırım Bayezid'in ümerâsından⁸⁹⁰ Koyun Musa'dır. Taş Han ise Mehmed Paşa Sarayı denilen yerde, hamama bitişiktir. Yediyolağzında bulunan ve “**Dikici**” esnafının bulunduğu hanı yaptıran Ekmekçizade Ahmed Paşa'dır. Ekmekçizade Ahmed Paşa'nın kethüdası Kızılbaş Hasan Ağa'da H. 1020 (1611/1612) tarihinde Zindan yakınlarında bir han yaptırmıştır. Şehirde varlığı belirtilen diğer hanlar ise Saraçhane'de Hacı Alemüddin, Lari Câmi yakınında Kürkçüler, Bostancılar Çarşısında diğer Kürkçüler, Bat Pazarında İki Kapılı, Halebî Câmisine bitişik Esir ve İstanbul Caddesinde ki Ayşekadın hanlarıdır. Mezid Bey ve Katır hanlarının ise mevkileri belirtilmemiştir⁸⁹¹.

Yukarıda belirtilen Ayşekadın Hanı, Ekmekçizade Ahmed Paşa tarafından yaptırılmış ve Sultan I. Ahmed'e hediye edilmiştir. Sâlnâmelerde H. 1008 (1599/1600) senesinde yapıldığı belirtilmişse de kitâbesinden, bu hanın H. 1018 (1609/1610)'de yapıldığı öğrenilmektedir⁸⁹². Rivayete göre bu tarza uygun olarak vaktiyle Belgrat'tan İstanbul'a kadar her altı saatte bir han yapılmıştır. Bir hayli müddet boş kalan hanın, H. 1270 (1853/1854) senesinde üzerindeki kurşunlar sökülerek İstanbul'a gönderilmiş ve yerine kiremit konulmuştur. Ayşekadın hanının,

⁸⁸⁹ Sâlnâmelerde hanlar hakkında bilgi verilen bölümlerde bu hanı yaptıran Rüstem Paşa'dan bahsedilirken hatalı olarak Sultan Selim Hazretleri'nin saltanat döneminde vezîr-i a'zam (Başvezir) olduğu yazılmıştır. Ancak Rüstem Paşa, Kanuni Sultan Süleyman döneminde başvezirlik yapmıştır. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 164 ; SVE-H. 1310, s. 277 ; SVE-1317 Malî Senesi, s. 327 ; SVE-1319 Malî Senesi, s. 932 ; “Dağdevirenzâde Mustafa Şevket Bey'in Edirne Tarihi ve Balkan Savaşı Anıları” adı ile yayınlanan kitapta ise sâlnâmede II. Selim tabiri vurgulanmadığı halde bu şekilde belirtilmiş, yine incelemeksizin Rüstem Paşa'nın II. Selim'in sadrazamı olduğu yazılmıştır. Bkz. : Ratıp Kazancıgil-Nilüfer Gökçe; *Dağdevirenzâde Mustafa Şevket Bey'in Edirne Tarihi ve Balkan Savaşı Anıları*, Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları No: 41, Edirne 2005, s. 91.

⁸⁹⁰ Ümerâ; 1- Emirler, Beğler. 2- Binbaşı, yarbay, albay rütbelerinde bulunan fermanlı subaylar. Bkz.: Ferit Devellioğlu, “Ümerâ”, *a.g.l.*, s. 1127.

⁸⁹¹ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 164-168; SVE-H. 1310, s. 277-278; SVE-1317 Malî Senesi, s. 327-328; SVE-1319 Malî Senesi, s. 931-933; Katır Han'ından H. 1309 ve H. 1310 sâlnâmelerinde bahsedilirken 1317 ve 1319 Malî senelerine ait sâlnâmelerde belirtilmemiştir.

⁸⁹² Ahmet Vefa Çobanoğlu, “Ekmekçizâde Ahmed Paşa Kervansarayı”, *DİA*, C. 10, Ankara 1994, s. 546; Oktay Aslanapa, *Edirne'de Osmanlı...*, s. 134; Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 89-90.

dört büyük ahır, çeşitli odaları, iki şadırvanı ile birlikte, cadde üzerinde kâr-gir dükkânları ve iki ahırın arasında üzerinde mükemmel bir kemeri olan büyük bir havuzu vardır. R. 1296 Teşrin-i Sani (Kasım-Aralık 1880) içinde iki ahır ve iki koğuştan tamir edilerek Süvari 8. Alaya tahsis edilen han'ı, 1892 sâlnâmesi kayıtlarına göre nakliye taburu kullanmaktadır⁸⁹³. 1893 sâlnâmesine göre han'a 3 koğuş ve 4 zabıt odası ilave edilerek topçu cebel taburları buraya taşınmıştır⁸⁹⁴.

Ancak bahsedilen bu hanlar içerisinde varlıklarını ve han olma özelliklerini devam ettirebilenler sadece Rüstem Paşa, Mustafa Paşa ve Taş Han'dır. Geri kalanlar içerisinde bir kısmı harap olmuş, bir kısmı ise yapısal değişikliklere uğramıştır⁸⁹⁵.

Şehir merkezinde hanların durumu bu şekildeyken, nahiyelerden Üsküdar'ın genelinde 4 han, Ada nahiyesi genelinde ise 5 han bulunuyordu. Günümüzün Karaağaç'ının da bağlı olduğu Ada nahiyesinde han miktarı sonraki senelerde 20'ye yükselmiştir⁸⁹⁶. Bunun ana nedeni demiryolu olmalıdır. Demiryolunun gelişi ile ekonomik ve sosyal yaşam Karaağaç'ta oldukça gelişmiştir.

1876'da Edirne Sancağı'nın o dönem ki kazalarından; Babaeski'de 12, Havsa'da 8, Pınarhisar'da 6, Ferecik'te 12, Kırklareli'de 21, Uzunköprü'de 3, Cısr-i Mustafa Paşa'da 11 ve Dimetoka'da 8 han varken Kızılağaç'ta han bulunmamaktadır⁸⁹⁷.

Rus savaşı ve işgalinden önce kazalarda ki hanların miktarı böyleyken, savaştan yaklaşık 15 sene sonra dönemin kazalarından Cısr-i Mustafa Paşa'da 20, Kırcaali'de 11, Dimetoka'da 6, Uzunköprü'de 4, Ortaköy'de 5 ve Havsa'da 7 han faaliyet gösteriyordu. Havsa'da bulunan hanlardan birisi Sokollu Mehmed Paşa

⁸⁹³ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 166.

⁸⁹⁴ SVE-H. 1310, s. 278.

⁸⁹⁵ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 168; SVE-H. 1310, s. 278; SVE-1317 Malî Senesi, s. 328; SVE-1319 Malî Senesi, s. 932; Hanların bu durumu ilk olarak H. 1309 (1892) sâlnâmesinde belirtilmiştir.

⁸⁹⁶ SVE-H. 1310, s. 291, 294; SVE-1319 Malî Senesi, s. 972.

⁸⁹⁷ 1877 Sâlnâmesinde de hanlar aynı miktardadır. Ayrıca bu listelere göre Edirne'de 63 han bulunurken Sancak genelinde ki han miktarı 144'tür. Bkz.: SVE-H. 1293, s. 123; SVE-1293 Malî Senesi, s. 159.

vakfına ait olup bunun dışında kazalarda varlığını gördüğümüz hanların sadece miktarları belirtilmiş, diğer vasıflarından bahsedilmemiştir. Buna göre özellikle Cisir-i Mustafa Paşa'nın genelinde han miktarlarında ki artışa göre ticaretin o dönem kaza genelinde hareketli olduğunu belirtebiliriz⁸⁹⁸.

7. Pazar Yerleri

Pazartesi günleri Edirne şehir merkezinde kurulan günlük pazar, Edirne kazalarından Dimetoka'da Salı, Kırklareli'de Salı ve Çarşamba, Cisir-i Mustafa Paşa'da Perşembe, Uzunköprü'de Cuma⁸⁹⁹ ve Pınarhisar'da Pazar günleri kuruluyordu⁹⁰⁰.

Kazalar içerisinde özellikle Dimetoka ve Uzunköprü merkezinde kurulan pazarlar büyük ölçekli diyebileceğimiz haftalık pazarlardır. Her iki pazara kazanın köyleri ile birlikte diğer kazalardan da alış verişi için bir hayli katılım vardı⁹⁰¹.

Kırcaali kazasında her hafta Cuma günleri kurulan pazarda, bölge halkının ürettiği çeşitli eşya ile buğday, mısır, çavdar ve diğer hububat ürünleri ve hayvan alım-satımı da yapılmaktadır. Kazanın Yenipazar köyünde'de her hafta Perşembe günleri pazar kurulurdu⁹⁰².

Ortaköy'de "**Hafta Pazarı**" namıyla her Cumartesi günü pazar olurken, bez ve kumaş ürünleri, ayakkabı gibi eşya ile meyve, sebze ve hububat ürünlerinin alım-

⁸⁹⁸ SVE-H. 1310, s. 308, 323, 346, 367, 384, 400; 1903'te ise Cisir-i Mustafa Paşa'da 14, Kırcaali'de 6, Dimetoka'da 6, Ortaköy'de 6 ve Havsa'da 8 han vardır. Uzunköprü için han miktarı belirtilmemiştir. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 976, 980, 986, 997, 1004.

⁸⁹⁹ SVE-H. 1287, s. 130; SVE-H. 1288, s. 132; Belirtilen tarihli sâlnâmelerde bir dönem Edirne'nin kazası olan Kırklareli'de Salı günü kurulduğunu gördüğümüz Pazar, sonraki sâlnâmelerde Çarşamba günü olarak belirtilmiştir.

⁹⁰⁰ SVE-H. 1290, s. 141; Pınarhisar bir dönem Edirne'ye bağlı kazadır. Yukarıda belirtilen Edirne merkezi ve kazalarında kurulan pazarların listeleri hakkında ayrıca bkz: SVE-H. 1291, s. 114; SVE-H. 1292 s. 112-113; SVE-H. 1293, s. 106-107; SVE-1293 Malî Senesi, s. 150.

⁹⁰¹ SVE-H. 1310, s. 349, 370.

⁹⁰² SVE-H. 1310, s. 330.

satımı gerçekleşiyordu. Bu kazanın Akçahızır ve Mahmudlu köylerinde haftalık pazarların kurulma günü Cuma'dır⁹⁰³.

Edirne Sancağı genelinde nahiye merkezleri veya büyük köylerden; Edirne'nin Manastır Nahiyesine bağlı Kavaklı Köyü'nde Cumartesi, Pınarhisar'a bağlı Yenice köyünde Pazartesi, Dimetoka'ya bağlı köylerden Sofulu'da Perşembe, Alacaorta'da Cumartesi, Akçahisar, Mahmudlu Cemaati ve Koşukavak'ta Cuma ve Cısr-i Mustafa Paşa'nın Selbüken Nahiyesinde Cumartesi günleri haftalık pazarlar açılmaktadır⁹⁰⁴.

Kayıtlarda gördüklerimiz haricinde mutlaka belirtilmeyen kaza ve nahiye merkezlerinde de haftalık pazarlar kurulmuş olmalıdır. Kırcaali ve Ortaköy kazalarının pazarlarında alım-satımı yapılan ürünlerin, aynı yöre olmasından dolayı sancak genelinde kurulduğu belirtilen/belirtilmeyen diğer yerlerdeki haftalık pazarlarında aynı özellikleri taşıdığı belirtilebilir.

8. Kapanlar

Kapanlar, Osmanlı merkezi yönetiminin başta İstanbul olmak üzere büyük ticaret pazarlarına sahip önemli kentlerde oluşturduğu toptancı halleri, mal çardakları ve borsalardır. Kapan, Arapça “**kabban**” (büyük kantar) sözcüğünden Türkçeleşmiştir⁹⁰⁵.

Edirne'ye gelen yiyecek ve ihtiyaç maddelerinin, uzman incelemesi, ölçüm, fiyatlandırma ve dağıtım işlerinin yapıldığı kapanlardan birisi eski kapan adı ile de bilinen bal, diğeri un kapanıdır⁹⁰⁶. Sancak genelinde Edirne'den başka diğer kazalarda ise kapan bulunmamaktadır⁹⁰⁷. Şehir merkezinde bu kapanlardan başka daha önceleri Sultan III. Murad tarafından Sultan II. Selim'in evkafına (Selimiye

⁹⁰³ SVE-H. 1310, s. 387; SVE-1319 Malî Senesi, s. 987.

⁹⁰⁴ SVE-H. 1290, s. 141; SVE-H. 1291, s. 114-115; SVE-H. 1292, s. 112-113; SVE-H. 1293, s. 106-107; SVE-1293 Malî Senesi, s. 150.

⁹⁰⁵ Mustafa Bozdemir, *a.g.e.*, s. 56.

⁹⁰⁶ SVE-H. 1291, s. 133; SVE-H. 1292, s. 129; SVE-H. 1310, s. 278.

⁹⁰⁷ SVE-H. 1293, s. 122; SVE-1293 Malî Senesi, s. 158.

Câmi) gelir olması amacıyla günümüzde ki Arasta Çarşısı ile birlikte yapılan birde yemiş (meyve) kapanının varlığı belirtilmiştir⁹⁰⁸. Hanlar'a ait bilgilerin verildiği bölümlerde de bahsedilen bu kapanların, bulundukları binalar da birçok han binasında olduğu gibi ya harap olmuş, ya da daha farklı amaçla kullanılmaktadır.

Peremeci, “**Yemiş Kapanı**”nın Eski Câmi'den Selimiye'ye çıkarken “**Yediyol Ağız**”nda solda büyük bir yapı olduğunu ve o dönem dahi kapan binasının sadece yola bakan alt kemerlerinin kaldığını belirtmektedir. Kapan binası ise iki katlı olup ortasında meydan varmış. Ayrıca bu kapanın III. Murad tarafından değil, II. Ahmed'in saltanatında H. 1018 (1609) tarihinde yapıldığını Kütüphaneler Umum Müdürü Hasan Fehmi'den aldığı bir vesikaya dayanarak vurgulamaktadır. Balkapanı'nın Yemişkapanının yanında olduğunu ve bunun III. Murad'ın eseri olabileceğini belirten yazar, un kapanının ise günümüzde ki Atatürk heykelinin arkasında kısmen Darül-eytam çarşısının bulunduğu yerde olduğunu ve 1746 yangını ile 1752 depreminde zarar gören bu kapanın sonradan kaldırıldığını belirtmektedir⁹⁰⁹.

9. Panayırlar

Osmanlı panayırları, yılda bir veya birkaç defa belirli zamanlarda, 1 haftadan 1,5 aya kadar sürelerle açık kalan, oldukça geniş bir bölgenin gereksinimlerini karşılamak üzere yerli ve yabancı tüccarın malını pazarladığı büyük ve küçük ölçekli fuar alanlarıdır. Klasik devir Osmanlı panayırları daha çok Rumeli'de toplanıyordu⁹¹⁰.

Edirne ve civarında da uzun mesafeli ticaret ürünlerinin, yani yabancı kürk, ipekli ve yünlü kumaşlar, madeni eşya, sömürge malları, pamuk ipliğinin alınıp satıldığı çok sayıda panayır kuruluyordu⁹¹¹.

⁹⁰⁸ SVE-H. 1310, s. 276-277; SVE-1319 Malî Senesi, s. 930.

⁹⁰⁹ Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 90-92.

⁹¹⁰ Ömer Şen, *Osmanlı Panayırları (18.-19. Yüzyıl)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 9.

⁹¹¹ Murat Koraltürk, *a.g.m.*, s. 295.

Sancak genelinde kurulan panayırlardan en dikkat çekici olan Pehlivan panayırırır. Kurulan bu panayırırda ki gürüş tutma geleneği günümüzde de Kırkpınar gürüşleri olarak varlığını devam ettirmektedir. Daha çok Dimetoka genelinde kurulduğunu gördüğümüz panayırır, her sene belirli gün ve zaman aralıklarında sancağın diğer kazalarında da açılmıştır.

a. Kırkpınar (Pehlivan) Panayırır

Edirne Sancağı'nda ilk sâlnâmelere göre açıldığı belirtilen panayırırardan birisi Pehlivan Panayırırı'dır. Edirne'nin güneybatısında Arda Nehri yakınında Kırkpınar denilen yerde her sene 2 Mayıs'ta (Rumi takvime göre Nisan'ın yirminci günü) açılan bu panayırırda, aynı zamanda Tuna Vilâyeti ve Rumeli'nin diğer bölgelerinden gelen pehlivanlar gürüş tutuyordu. Özellikle hayvan alım-satımının da gerçekleştirildiğı bu panayırır, 6 Mayıs'ta (Rûz-i Hızır)'da bitiyordu⁹¹². Kurulan bu panayırırda ki gürüş tutma geleneği günümüzde de Kırkpınar gürüşleri olarak varlığını devam ettirmektedir.

Kırkpınar gürüşleri ve panayırırı, belirtildiğine göre daha önce Dimetoka kazası sınırları içerisinde yapılıyordu. Ancak Ortaköy'ün R. 1295 (1879/1880) senesinde kaza olmasına karar verilince panayırır ve gürüşlerin yapıldığı bölge Ortaköy kazası sınırları içerisinde kalmış olmalıdır⁹¹³. Dimetoka'da panayırırın yapıldığı yer olarak kayıtlarda Kırkpınar denilen mahal⁹¹⁴ ve sonrasında Kırkpınar

⁹¹² SVE-H. 1287, s. 131; SVE-H. 1288, s. 133; SVE-H. 1289, s. 138; Kırkpınar Panayırırı 1873 sâlnâmesine göre Rûz-i Hızır'dan (6 Mayıs) 4 gün önce, 1874, 1875, 1876 ve 1877 Sâlnâmelerine göre de Rûz-i Hızır'dan 2 gün önce açılmaktadır. Bkz.: SVE-H. 1290, s. 138; SVE-H. 1291, s. 113; SVE-H. 1292, s. 111; SVE-H. 1293, s. 105; SVE-1293 Malî Senesi, s. 152.

⁹¹³ Ortaköy kazasında Kırkpınar panayırırı ve gürüşlerinin yapıldığını gördüğümüz Sarıhızır köyü/nahiyesi daha önce Dimetoka kazasının köyüdür. Bkz.: SVE-H. 1290, s. 182; Ortaköy'ün kaza birimi olarak kuruluşu için bkz.: SVE-H. 1310, s. 379; Kırkpınar Köyünde yapılan geleneksel gürüş ve panayırır en azından 1879/1880'e kadar Dimetoka kazasının sınırları içerisinde yapılmıştır. Ancak Kırkpınar Gürüşleri hakkında yayınlanmış ve incelediğim eserlerde bu durum belirtilmemiş ve sadece Ortaköy'den bahsedilmiştir. Bkz.: Halis Erdem, *Doğuşundan Günümüze Kırkpınar*, Genişletilmiş 2. Baskı, Ceren Yayıncılık, Edirne 2010, s. 24; Ender Bilir, *Yazılı Kültürden Dijital Kültüre Kırkpınar*, Türk Kütüphaneciler Derneğı Edirne Şubesi Yayınları No:40, Edirne 2005, s. 3.

⁹¹⁴ SVE-H. 1287, s. 131; SVE-H. 1288, s. 133; SVE-H. 1289, s. 138.

köyü denilmişsen⁹¹⁵, Ortaköy’de ise Kırkpınar panayırının kaza merkezine 3 saat uzaklıkta bulunan Simavina ve Sarıhızır köyleri arasında Edirne caddesi üzerinde açıldığı ve 3 gün (2-5 Mayıs) sürdüğü belirtilerek, Kırkpınar köyünden bahsedilmemiştir. Kırkpınar panayırında gerçekleşen alım-satım miktarı ise 20.000 kuruş civarındadır⁹¹⁶.

b. Dimetoka Panayırları

Dimetoka Edirne sancağı genelinde en çok panayırın kurulduğu kazadır. Yukarıda bilgilerini verdiğimiz Kırkpınar panayırıda Ortaköy kazası kurulana kadar Dimetoka Kazası sınırları içerisinde Kırkpınar köyünde açılmıştır. Dimetoka kazasının merkezinde “**Paskalya**⁹¹⁷ **Panayırı**” adıyla her sene paskalyadan birkaç gün önce açılarak bir hafta kadar süren panayırda çeşitli emtia’nın yanı sıra hayvan alım satımı yapılıyordu. Bu panayıra diğer bölgelerden gelenler başta olmak üzere katılım oldukça fazladır⁹¹⁸.

Kaza merkezinde ki bu büyük panayırdan başka Sofulu köyünde her sene 22 Mayıs’ta hayvan panayırı açılırken, Dimetoka kazasının diğer köylerinden Derbendkebir’de 14 Mayıs’ta, Kayacık’ta 1 Haziran’da, Hacıali’de 1 Ağustos’ta,

⁹¹⁵ SVE-H. 1290, s. 138; SVE-H. 1291, s. 113; SVE-H. 1292, s. 111; SVE-H. 1293, s. 105; SVE-1293 Malî Senesi, s. 150; Kırkpınar köy olarak da belirtilmişse de bir yerin adı olması daha muhtemeldir. Çünkü köylerin vermiş olduğu vergi miktarlarını gösteren listede Kırkpınar köyü kayıtlarda bulunmamaktadır. Bkz.: SVE-H. 1290, s. 177-185.

⁹¹⁶ Panayır Rumi takvime göre Nisan’ın 20. günü (2 Mayıs) açılmakta, 23. günü (5 Mayıs) dağılmaktadır. SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 182; SVE-H. 1310, s. 386; SVE-H. 1319, s. 987.

⁹¹⁷ Paskalya, İbrani’ce “geçiş” anlamına gelen “Pesah”, Yunanca “Paskhalia”dan gelir. Hristiyanların Hz. İsa’nın dirildiğine inandıkları gün yaptıkları bayram ve anma günü şeklinde yıllık ibadetlerindendir. Paskalya 22 Mart-19 Nisan arasında bir Pazar günü kutlanır ve her sene yeniden tespit edilir. Bkz.: İlhami Ayrancı, Kudüs’te Paskalya Kutlamaları, *Diyanet İlmî Dergi*, C. 39, S. 1, Ankara 2003, s. 29.

⁹¹⁸ 1873, 1874, 1875 senesi sâlnâmelerine göre Dimetoka merkez panayırı paskalya’dan birkaç gün evvel, 1876 ve 1877 sâlnâmelerine göre Ruz-i Hızır’a (6 Mayıs) 25 gün varken (12 Nisan’da), 1892 sâlnâmesine göre 8 Nisan (Rumi 27 Mart) ve 1893 sâlnâmesine göre ise paskalya’dan 1 hafta önce açılmaktadır. Bu değişiklik her sene farklı tarihlerde kutlanan paskalyadan dolayı olmalıdır. Ayrıca 1893 kayıtlarına göre 1 hafta sürdüğünü gördüğümüz panayır, 1892 sâlnâmesine göre 4 gün açık kalmaktadır. Dimetoka Paskalya Panayırı için bkz.: SVE-H. 1287, s. 131; SVE-H. 1288, s. 133; SVE-H. 1289, s. s. 138; SVE-H. 1290, s. 138; SVE-H. 1291, s. 113; SVE-H. 1292, s. 111; SVE-H. 1293, s. 105; SVE-1293 Malî Senesi, s. 152; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 183; SVE-H. 1310, s. 349.

Kocayayla'da 3 ve bazı senelerde 5 Ağustos'ta, Elmalıyayla'da 22 ve bazı senelerde 27 Ağustos'ta, Derbendsagır'de 3 Ağustos'ta, Koşukavak'ta 20 Ekim'de, Seyidli'de 14 Nisan'da panayırlar açılıyordu⁹¹⁹.

c. Ortaköy Panayırları

Yukarıda belirttiğimiz Kırkpınar (pehlivan) panayırı idarî birim olarak kaza olduktan sonra Ortaköy kazası sınırları içerisinde düzenlenmiştir. Ortaköy kazasında “**Kayacık Baba Panayırı**” bazen 31 Mayıs ve bazen de 1 Haziran'da açılarak 1 gün, Akçaalan köyü civarında kurulan “**Elmalıyayla Panayırı**” ise 31 Ağustos'ta açılarak 3 gün sürmektedir. Ilıca köyü civarında farklı senelerde ki kayıtlara göre genelde Eylül ayının ilk haftası olmak üzere 3, 4 ve 8 Eylül'de açılmış olduğunu gördüğümüz “**Manastır Panayırı**” ise 2 gün süresince devam ediyordu. Panayırların açık olduğu süre içerisinde tahminen Kayacık Baba'da 10.000 ile 15.000, Manastır panayırında 5.000 ile 6.000 ve Elmalıyayla'da 120.000 kuruşluk alım-satım gerçekleşmektedir⁹²⁰.

ç. Uzunköprü Panayırı

Uzunköprü panayırı, Dimetoka ile birlikte kazalar içerisinde kayıtlarda kurulduğu belirtilen ilk panayırlardandır. İlk olarak 7 Nisan'da açıldığı belirtilen panayır, bazı senelerde 29 Mart'ta, 1893 ve 1903 kayıtlarına göre de paskalya'dan 12 gün önce açılmaktadır⁹²¹. Önceleri 3 gün açık kaldığını gördüğümüz panayırdan, 1903

⁹¹⁹ Sâlnâmelerde panayır tarihlerinin bazıları Ruz-i Hızır esas alınarak ve Rumi takvime göre belirtilmiş olup metinde belirtilen tarihler miladi takvime göre karşılık gelen günlerdir. Dimetoka kazasına bağlı birimlerde ki panayırlar için bkz.: SVE-H. 1287, s. 131; SVE-H. 1288, s. 133; SVE-H. 1289, s. 138; SVE-H. 1290, s. 138; SVE-H. 1291, s. 113; SVE-H. 1292, s. 111; SVE-H. 1293, s. 105; SVE-1293 Malî Senesi, s. 152.

⁹²⁰ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 183; SVE-H. 1310, s. 386; SVE-1319 Malî Senesi, s. 987.

⁹²¹ Uzunköprü panayırı için 1892 sâlnâmesinde her sene Rumi takvime göre Mart ve Nisan (günümüz takvimine göre Rumi 1 Mart= 13 Mart, Rumi 30 Nisan=12 Mayıs'a karşılık gelmektedir) ayları arasında 11 gün farkla açıldığı belirtilmektedir. Bu durum özellikle Hristiyanların paskalyası ile Müslümanların dini bayramları ile bağlantılı olmalıdır. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 183.

senesinde belirtildiğine göre 5 gün boyunca çeşitli emtia ve 3 gün ise hayvan alım satımı yapılırken, katılım oldukça fazladır⁹²².

d. Cısr-i Mustafa Paşa Panayırı

Kazanın Gebran Mahallesinde Eylül ayının ilk günlerinde başlayıp son günlerine kadar⁹²³ süren “**Uzuncaabad Panayırı**” açılıyordu. İlk olarak 1890’da açılan panayır 1891 senesinde de açılmış, bir hayli yerli yabancı tüccar panayıra iştirak etmiştir. Ancak 1892 senesinde bölgede hastalık sebebiyle karantina uygulamasına geçilince panayır açılmamıştır⁹²⁴. Sonra ki senelere ait sâlnâmelerde de Uzuncaabad Panayırı hakkında bilgi verilmemiştir.

e. Kırcaali Panayırı

Kırcaali kasabasında Eylül ayının sonlarında kurularak 3 ile 7 gün arasında açık kalan hayvan panayırına, tüccar ve halktan geniş bir katılım oluyordu. Panayırın açık kaldığı sürede oluşan alım-satım işlemlerinin parasal karşılığı tahminen 160.000 kuruş’tur⁹²⁵.

⁹²² SVE-H. 1287, s. 131; SVE-H. 1288, s. 133; SVE-H. 1289, s. 138; SVE-H. 1290, s. 138; SVE-H. 1291, s. 113; SVE-H. 1292, s. 111; SVE-H. 1293, s. 105; SVE-1293 Malî Senesi, s. 152; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 183; SVE-H. 1310, s. 370; SVE-1317 Malî Senesi, s. 383; SVE-1319 Malî Senesi, s. 993.

⁹²³ Rumi takvime göre 1 Eylül, miladi takvime göre 13 Eylül’dür. Buna göre Panayır 13 Eylül-13 Ekim arasında faaliyet gösteriyordu.

⁹²⁴ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 183; SVE-H. 1310, s. 311.

⁹²⁵ 1892 sâlnâmesine göre Panayır 26 Eylül’de, 1893, 1901 ve 1903 sâlnâmelerine göre ise 30 Eylül’de açılmaktadır. 1892, 1901 ve 1903 kayıtlarında panayırın 3 gün sürdüğü belirtilmişken, 1893 kayıtına göre panayır 7 gün devam etmektedir. Kırcaali Panayırı için bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 183; SVE-H. 1310, s. 330; SVE-1317 Malî Senesi, s. 372; SVE-1319 Malî Senesi, s. 981.

f. Kırklareli ve Pınarhisar Panayırları

Bir dönem Edirne Sancağı'na ait kaza olan Kırklareli'de, merkez kazada Ağustos ayının ortalarına doğru “**Manifatura Panayırı**” ve Kırklareli civarında Köprübaşı mevkisinde de yine Ağustos ortalarında bir hayvan panayırı ile Yenice köyünde paskalyadan 3 gün önce bir panayır açılıyordu. Sancağın Kırklareli gibi bir dönem kazası olan Pınarhisar'da ki panayır paskalya'dan 3 gün önce açılırken paskalyadan 1 gün önce açıldığı belirtilen bir diğer panayır da Üsküp panayıridir⁹²⁶.

II. TARIM

Osmanlı Devletinin, tarım ağırlıklı bir iktisadi yapısı vardı. Tarım toplumunun bütün özelliklerini, Osmanlı Devletinde görmemiz mümkündür. Devletin, ekonomik hayatında, üretim ilişkilerinde ve maliyede en önemli yeri tarımsal üretimden elde edilen gelirlerin tutması ve toplumun büyük bir kesiminin tarımsal faaliyetle geçimini sağlamasından dolayı, Osmanlı toplumu hakkında “tarımsal topluluktur” diyebiliriz.

Türkiye'nin de ana ekonomik karakteri ve sosyal yapısını Osmanlı dönemi belirlemiştir. Küçük köylü-aile işletmelerine dayanan sosyo-ekonomik yapıyı, Osmanlı mîrî* toprak rejimi ve çift-hane⁹²⁷ sistemine borçluyuz. “*Geleneksel tarım ekonomisinin esas üretim aracı, bir çift öküz ile çekilen sabandır. Bu, traktörün uygulanmasından önce, hayvanî kuvvetin en etkili biçimde kullanım teknolojisini gösterir... Öküz gücünün yerini makine gücü alıncaya kadar tarım teknolojisinde*

⁹²⁶ Belirtilen panayırların sadece açılış tarihleri hakkında bilgi mevcut olup nitelikleri belirtilmemiştir. SVE-H. 1290, s. 138; SVE-H. 1291, s. 113; SVE-H. 1292, s. 111; SVE-H. 1293, s. 105; SVE-1293 Malî Senesi, s. 152.

* Devlet Hazinesine ait.

⁹²⁷ “*Roma İmparatorluğu’ndaki colonus ve Bizans’taki stasis’e denk düşen çift-hane, ‘iki öküz ve yeterli toprağa sahip olan köylü ailesi’ anlamına gelen bir malî terim olarak, tüm zamanlarda korunan bir birimdir. Kural olarak, tarımsal örgütlenmenin emek birimi olan köylü ailesi (hane), ayrıntılı tahrir defterine(defter-i mufassal) birimin diğer iki temel unsuru olan öküz ve toprakla (çift) birlikte kaydediliyordu.*” Bkz.: Halil İnalcık, “Çift-Hane Sistemi ve Köylünün Vergilendirilmesi”, *Doğu-Batı Makaleler II*, İstanbul 2008, s. 99.

esaslı bir değişiklik görülmemiştir. Çift öküz geleneksel tarımın traktörüdür... Geleneksel tarımın temeli olan emek birimi, hiç kuşkusuz, evlenmiş ve çoluk çocuk sahibi olmuş erkek köylünün simgelediği köylü ailesidir... Aile emek ünitesini, kısaca reâya çiftliğini, devlet daimî kontrol altında tutar. Bir çift öküzü olan aile, bir işletme ünitesi oluşturur ve bu tarım ekonomisinin temel ünitesidir.”⁹²⁸.

Klasik Osmanlı ekonomik düzeni toprak ve tarımsal üretime dayanan bir sistemdir. Tımar Sistemi, tarımsal ekonominin dolayısıyla Osmanlı ekonomisinin temelidir. Bu sistem, tarım teknolojisinde gelişme olmamasına rağmen, öncelikle tarımsal üretim, ürüne sahip olma ve özellikle güvenlik için gerekli şartları hazırlamış ve klasik dönemde etkisini göstermiştir⁹²⁹.

Osmanlı Klasik döneminin ardından, merkezi otoritenin zayıfladığı ve mahallî güçlerin tarım kesimi üzerinde etkili olduğu XVII. ve XVIII. yüzyıllarda çiftlikler ve büyük üreticiler ortaya çıkmakla birlikte hâkim üretim tipi önceki dönemlerdeki gibi küçük zirai işletmecilikti. 1840’lar da yapılan bir araştırmaya göre ülkede ekili toprakların % 80 civarındaki kısmı 60 dönümden küçük işletmeler tarafından ekilmektedir. Tanzimat ile tımar sisteminin hukuki varlığı ortadan kalkmış, özellikle artan yabancı baskı, ülke topraklarına daha kolay müdahale edebilmek için liberal bir toprak sistemi getirmiştir⁹³⁰.

Yine Tanzimat ile birlikte, tarımı geliştirmek için teşvikler ve tedbirler alınmaya çalışılmış, öncelikle araştırmalar yapmak üzere 1843’te “**Zirâat Meclisi**” ile üreticiye kredi verilebilmesi için aynı yıl “**Nafiâ Hazinesi**” kurulmuştur. Zirai ürünlerin serbest ticaretinde engel oluşturan devlet mübayaaları ve tekelleri kaldırılmıştır⁹³¹.

⁹²⁸ Halil İncalcık, *Devlet-i ‘Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar –I*, 10. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 245-247.

⁹²⁹ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat...*, s.197.

⁹³⁰ Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı İktisadî...*, s. 12.

⁹³¹ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat...*, s. 239.

1847’de mîrî toprakların miras yolu ile intikali hakkı genişletilmiş, 1858 senesinde geniş bir “**Arâzî Kanunu**” çıkarılarak bütün Osmanlı toprakları yeniden düzenlenmiş, çeşitleri, miras yolu ile intikali, toprak üzerindeki mülkiyet meseleleri çözümlenmeye çalışılmıştır⁹³².

Osmanlı Devleti’nin toprakları geniş olmasına rağmen XIX. yüzyılda çok azında tarım yapılmaktaydı. Halkın çoğunluğu geçimini tarımsal üretimden sağlamakta, aynı zamanda hazine gelirlerinin büyük kısmı da tarım ürünlerinden alınan vergilerden oluşmaktaydı. Bu yüzyılda Osmanlı ziraatını biraz da dış piyasaların talebi şekillendirmişti⁹³³. XX. yüzyıl başlarında ise ekili toprakların yüzdesi oldukça düşüktür. Yüksek olarak belirtilen Edirne Vilâyetinde dahi ekili toprakların oranı ancak % 10’un üzerindeydi⁹³⁴.

A. Edirne Sancağı’nda Tarım

Edirne’nin XIX. yüzyılda merkezi konumu, tarım ile birlikte ticaret alanında da hareketlilik kazandırmaktaydı. Ancak 1828-1829 ve 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşları ve işgalleri sonucu olan tahribat Edirne ve civarında her alanda olduğu gibi tarımı ve tarımsal üretimi etkilemiştir.

Edirne Vilâyetine ait H. 1287 (1870) senesinde yayınlanmış ilk sâlnâmede Edirne Sancağı’na ait tarımsal üretim tek başına gösterilmeyerek, tüm Vilâyet genelinde (Edirne, Filibe, İslimiye, Tekirdağ ve Gelibolu Sancakları) elde edilen tarımsal ürünlerin miktarı hubûbât* ve nebâtât** başlıkları altında belirtilmiştir⁹³⁵ (Bkz. Tablo 29, Tablo 30).

⁹³² Veli Şirin, *Anahatlarıyla Siyasî ve Kültürel Osmanlı Tarihi*, II. Baskı, Marifet Yayınları, İstanbul 2000, s. 264.

⁹³³ Donald Quataert, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarımsal Gelişme”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 1985, s. 1556-1559.

⁹³⁴ Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 67.

* Buğday, Arpa ve Çavdar gibi taneli bitkiler, tahıl.

** Bitkiler.

⁹³⁵ SVE-H. 1287, s. 160.

Tablo 29. H. 1287 (1870) Sâlnâmesine Göre Edirne Vilâyeti'nde Üretilen
Hubûbât'ın Miktarı

Ölçü Birimi	Hububat Cinsi	Ölçü Birimi	Hububat Cinsi
İstanbul Kilesi ⁹³⁶		Kıyye ⁹³⁷	
10.100.000	Buğday	33.000	Kenevir
3.900.000	Arpa	43.000	Keten Tohumu
611.000	Kukuruz (Mısır)	630.000	Pamuk Kozası
440.000	Kabluca* (Buğday Türü)	138.000	Keten
1.060.000	Yulaf	230.000	İpek Kozası
2.511.000	Çavdar	400.000	Duhan (Tütün)
355.000	Burçak	1.830.000	Soğan
39.000	Fiğ	32.000	Zeytin
49.000	Susam	55.000.000	Üzüm
500.000	Pirinç	55.000	Patates
72.000	Bakla	30.000	Yer Elması
200.000	Fasulye		
71.000	Nohud		
49.000	Mercimek		
4.000	Grah (Fasulye)		
35.000	Seyrek (Keten Tohumu)		
210.000	Darı		
15.000	Kuş Otu		

⁹³⁶ İstanbul Kilesi, zahirenin cinsine göre 18-20 okka, ortalama 25 kilo'dur. Bkz.: Mehmet Zeki Pakalın, "Kile", *a.g.s.*, C. 2, s. 281.

⁹³⁷ Kıyye (Okka); tartı ölçüsüdür. Çeşitli yörelere göre değişmekle birlikte, en bilineni 400 dirhem, yani 1,282 gramdır. Bkz.: Mehmet Zeki Pakalın, "Okka", *a.g.s.*, C. 2, s. 723; Okka (standart) = 4 ratl rûmî = 400 dirhem = 1,2822945. Bkz.: Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu ...*, s. 253.

* Bir buğday çeşidi.

Tablo 30’da belirtilenlerden başka 1.435.000 Dizi Sarımsak mahsulü Edirne Vilâyeti’nde yetiştirilmiştir.

Tablo 30. H. 1287 (1870) Sâlnâmesine Göre Edirne Vilâyeti’nde Üretilen Nebâtât’ın Miktarı⁹³⁸

Ölçü Birimi	Mahsül Cinsi	Ölçü Birimi	Mahsül Cinsi
Kıyye		Kıyye	
155.000	Anason	600.000	Armut
1.000	Fındık	2.000	Kestane
200.000	Pestil Eriği	190.000	Afyon Kozası
150.000	Envai Erik	1.200	Kök Boya
50.000	Kayısı	300	Alâ Cehri ⁹³⁹
200.000	Kiraz	3.000	Cehri
150.000	Vişne	1.200	Çörek Otu
3.000	Kışniş	200	Kışniş
350	Kimyon	39.800	Badem
2.423.000	Ceviz	65.000	Ayva
300.000	Elma		

Bunlardan başka vilâyet’te 9.300.000 adet Kavun ve Karpuz üretildiği görülmektedir.

Sâlnâmelerin genelinde çok belirtilmese de gül yetiştiriciliği ve gül yağı üretimi de yapılmaktadır. Birinci defa yayınlanmış olan sâlnâmeye göre senelik ortalama 251.000 kıyye gül çiçeği ile 518.000 Miskal⁹⁴⁰ gülyağı elde edilmiştir⁹⁴¹.

⁹³⁸ SVE-H. 1287, s. 161.

⁹³⁹ Cehri, ufak boncuk şeklinde meyveleri olan ve boya yapmakta kullanılan bir çeşit bitkidir. Bkz.: Mehmet Somuncu, “Cehri Üretimi ve Ticaretinin 19. Yüzyılda Kayseri Ekonomisindeki Önemi”, *E.Ü. İktisadi ve İdarî Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 22, Kayseri 2004, s. 99.

⁹⁴⁰ Osmanlı’da bu ölçünün standart karşılığı; 1,5 dirhem = 24 kırıat = 4.81 gram’dır. Bkz.: Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu ...*, s. 252.

⁹⁴¹ SVE-H. 1287, s. 162.

1. Edirne Kazası

Edirne Vilâyeti'nin genelinde olduğu gibi, Edirne şehrinin de mevcut arazisinin “**Kuvve-i İnbatıyesi**”^{*} “**Mutavassıt**”⁹⁴²’dır. Özellikle buğday mahsulü, bereketli senelerde 1’e 9 ve 1’e 10 oranlarında olur ise de bu oran tarımsal şartların iyi olmadığı senelerde 1’e 4 olarak da gerçekleşmektedir. Bundan dolayı ortalama zirai verim 1’e 6 olarak tahmin olunur⁹⁴³.

Şehirde yetiştirilen başlıca tarımsal ürünler, çeşitli yumuşak ve sert buğdaylar ile birlikte arpa, çavdar, alef⁹⁴⁴, kapluca, burçak, fiğ, kuşyemi, susam, mısır, süpürge ve keten tohumu, pamuk⁹⁴⁵, kavun ve karpuz’dur⁹⁴⁶. Günümüzde bölgenin önemli zirai ürünlerinden olan pirinç, sâlnâmelerde gördüğümüz kadarıyla Meriç nehrinden faydalanılarak o dönem özellikle Filibe şehri ve civarında yetiştiriliyordu⁹⁴⁷. Yine günümüzün önemli ürünlerinden ayçiçeğini ise 1940’larda göçmenler getirmiş ve kısa süre içinde yayılarak Edirne ile civarının simgesi durumuna gelmiştir⁹⁴⁸.

* Bitkileri yetiştirme gücü.

⁹⁴² Ortalama. Bkz.: Ferit Devellioğlu, “Mutavassıt”, *a.g.l.*, s. 692.

⁹⁴³ SVE-H. 1303, s. 267; SVE-H. 1304, s. s. 271; SVE-H. 1305, s. 275; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 33; SVE-H. 1310, s. 168; 16.06.2011 tarihinde Trakya Tarımsal Araştırma Enstitüsü’nde görüştüğüm Zirâat Mühendisi Dr. Yalçın Kaya; “*özellikle hububat mahsullerinden günümüzde alınan verimin ortalama olarak 1’e 20-25 olduğunu, tarımsal şartların iyi olmadığı senelerde ise verimliliğin 1’e 15 oranlarında gerçekleştiğini*” belirtmiştir.

⁹⁴⁴ Yulaf. Bkz.: Ferit Devellioğlu, “Alef”, *a.g.l.*, s. 26.

⁹⁴⁵ “*Edirne’de pamuk ekimi de önemlidir. Ancak, XIX. yüzyıl başlarında, Edirne’nin pamuk üretimi düşüş gösterdiği zaman, üretimi canlandırma yolunda bir dizi girişimlerde bulunuldu. Üretim düşüşünün başlıca nedeni, bölgesel el dokuma sanatlarında ve pamuk talebindeki gerilemeydi. 1860’larda Osmanlı yönetimi pamuk üretimindeki gerilemeyi durdurmak ve ekimi özendirmek için, ülke dışından ekim için gerekli araç ve gereç ile tohum getirtti. Ayrıca Zirâat Nezareti, 1863’te tüccarlara Mısır kökenli tohum dağıttı. 18 Nisan 1863 tarihli Takvim-i Vekayi gazetesi, Zirâat Nezareti’nin tüccarlara dağıttığı Mısır kökenli tohum miktarlarını bir liste olarak verirken, Edirne’de 75.000 okka tohum dağıtıldığını kaydediyor.*” Bkz.: Edirne, Yurt..., s. 2378.

⁹⁴⁶ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 33; SVE-H. 1310, s. 168; “*1863’te, Edirne’de ekilen toprakların ürünlere göre dağılımı şöyledir: Buğday % 30, Arpa % 18, Öbür tahıllar % 35, Üzüm % 5, Öbür Ürünler % 12. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Edirne’nin tahıl üretiminde (özellikle buğday, arpa ve çavdarda) büyük bir artış görülmüştür.*” Bkz.: Edirne, Yurt..., s. 2377.

⁹⁴⁷ SVE-H. 1291, s. 152; SVE-H. 1303, s. 267; SVE-H. 1304, s. 271; SVE-H. 1305, s. 275.

⁹⁴⁸ “*XIX. yüzyıl sonları ve XX. Yüzyıl başlarında olan göçler, Edirne ve civarında tarımsal yapıyı önemli ölçüde etkilemiştir. Göçlerden önce yörenin ünlü bağcılığı ve ipek böcekçiliği, Rumlar’ın elindeydi. Yerlerine yerleştirilen Türk göçmenler ise, bağcılık ve ipekböcekçiliğini bilmiyorlardı. Bu yüzden, bağcılık ve ipekböcekçiliği büyük darbe yedi; ipekböcekçiliği bir daha eski durumuna gelemedi. Buna karşılık, gelen göçmenler o zamana değin Edirne ve civarında fazla yaygın olmayan başka bazı bitki türlerini getirdiler. Bunların başlıcaları tütün ve ayçiçeğidir. Balkanlarda*

87.806 dönüm⁹⁴⁹ mevrû⁹⁵⁰ ve gayrimevrû arazisi bulunan Edirne şehrinde, varlığı belirtilen tarla sayısı ise 5.228 kıt'a (parça)'dır⁹⁵¹. Ayrıca Arda, Meriç ve Tunca nehirleri etrafında 2.315 kıta'dan fazla sebze, meyve ve dut bahçeleri vardı. Buralarda, kayısı, erik, ayva, dut ve muşmula gibi çeşitli ürünler ile birlikte bamya'da yetiştirilmekteydi⁹⁵².

Özellikle Karaağaç'ta çok sayıda dut bahçesi vardı. 1870/1871 senelerinde dut bahçelerinin marifetiyle birkaç yüz bin liralık ipek mahsulü alınmakta iken, böceklerde sonradan ortaya çıkan hastalık ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında dut bahçelerinin harap olması sebebiyle mahsul çok azalmış ve bunun sonucunda dut ağaçları sökülerek bahçelerin büyük kısmı tarla haline getirilmiştir⁹⁵³.

Avrupa ve Bursa'dan getirtilerek Pastör usulü⁹⁵⁴ uygulanan tohumlar sayesinde yeterli olmasa da 1890 senesinde tekrar koza mahsulü alınmaya başlandı. Edirne şehri ile Uzunköprü, Cısr-i Mustafa Paşa, Dimetoka ve Ortaköy kazalarının Harîr⁹⁵⁵ Öşrü (A'şâr) R. 1306 (1890/1891) senesinde 8.260 Lira ve R. 1307

---

tütün tarımı çoğunlukla Türkler'in elindeydi. Göç sonucu, ünlü Kırcaali ve Gümülcine tütünleri Edirne'de yaygınlaştı." Bkz.: Edirne, *Yurt...*, s. 2393-2394.

⁹⁴⁹ Osmanlı'da standart dönüm ölçüsü; 4 evlek = 10 nişan = 100 çubuk = 1600 arşun kare = 919.30 metrekare'dir. Cumhuriyet dönemi ise 1000 metrekare kabul edilmiştir. Bkz.: Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu ...*, s. 252.

⁹⁵⁰ Ekili yer. Bkz.: Fehmi Yılmaz, "Mevrû", a.g.s., s. 432.

⁹⁵¹ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 27; SVE-H. 1310, s. 164; SVE-1317 Malî Senesi, s. 304; SVE-1319 Malî Senesi, s. 909.

⁹⁵² SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 29; SVE-H. 1310, s. 166; SVE-1317 Malî Senesi, s. 303; SVE-1319 Malî Senesi, s. 908.

⁹⁵³ SVE-H. 1303, s. 268; SVE-H. 1304, s. 272; SVE-H. 1305, s. 276; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 30; Günümüzde yardımcı bir tarımsal faaliyet alanı olarak kabul edilen İpekböcekçiliği hakkında sâlnâmelerde de tarıma ait bölümlerde bilgi verilmektedir. Bu nedenle dut bahçelerinin varlığı ile alakalı olan İpekböcekçiliği'ne ait kayıtları tarım bölümünde belirtiyorum. "*Geçmişte en önemli ticaret yoluna adını veren ve yaklaşık 4000 yıldan beri insanoğlunun ekonomik hayatında önemli bir rol oynayan ipekböcekçiliğinin bir ürünü olan ipek, ilk defa M.Ö. 2600 yılında Çin'de keşfedilmiş ve buradan bütün dünyaya yayılmıştır. Osmanlı Devleti'nin Bursa'yı başkent yapması ile Bursa ve İzmit'te ipekböcekçiliği büyük gelişme göstermiştir. Bu dönemde Edirne'ye kadar yayılan ipekböcekçiliğinin asıl gelişmesi, ipekli kumaşların Avrupa'da çok tutulmasından dolayı 1840 yılından itibaren olmuştur.*" Bkz.: Melek Çolak, "Cumhuriyet Döneminde Muğla'da İpekböcekçiliği ve İpekli Dokumacılık", *M.Ü. SBE Dergisi*, S. 8, Muğla 2002, s. 69-70.

⁹⁵⁴ "1856'da Fransa'da ortaya çıkan Pebrin (Karataban) hastalığı ve Süveyş kanalının açılması ile Avrupa piyasalarına gelen ucuz Çin ve Japon ipekleri nedeni ile Osmanlı İpekböcekçiliği gerilemiştir. 1870 yılında Pasteur tarafından geliştirilen ve "kese yöntemi" adı verilen bir yöntemle Avrupa'da hastaliksız tohum üretilmiştir." Bkz.: Melek Çolak, a.g.m., s. 70; Bkz.: Edirne, *Yurt...*, s. 2378.

⁹⁵⁵ İpek. Bkz.: Fehmi Yılmaz, "Harîr", a.g.s., s. 432.

(1891/1892) senesinde de 679.000 kuruş tutmuştur⁹⁵⁶. Şehirde ki “**Böceklik**”^{*} âdeti ise 110’dur⁹⁵⁷.

Edirne’de ki bağlar Şâyân-ı Zikr^{**} olup, şehrin üç tarafını ihâta⁹⁵⁸ etmiş ve İstanbul Yolu, Kıyık ve Tekkekapi ve Yeni İmaret ve Yıldırım semtlerinde 37 mevkide 19.476 kıta’dan ibaret bağ bulunmaktadır⁹⁵⁹.

“*Çavuş üzümü Der-saâdet***’in (Üsküdar) çavuşuna müsabakat edercesine alâ’dır.*”⁹⁶⁰. Üzüm mahsulü pek güzel yetişmekteydi. 1892 senesi sâlnâmesinde belirtildiğine göre, üzüm mahsulünden bir senede 3.000.000 Kg. kadar Şarap ve 460.000 Kg. kadar da Arak imal edilmiştir. Elde edilen şarabın büyük kısmı tüccar vasıtasıyla Avrupa’ya ihraç ediliyordu⁹⁶¹.

Şehirde Zirâat eğitimi için Hamidiye Mektebi’nin şubesi olarak Çukurçayırılığı denilen mevkide açılmış olan Zirâat mektebi ve numune çiftliğide vardı. Numune Çiftliği’nin ihtiyacı olan zirai alet ve edevatlar II. Abdülhamid Han tarafından bağışlanmış ve yaveri Faik Bey bunları göndermiştir⁹⁶². Uygulamalı tarım eğitiminin yanı sıra tarımla uğraşanlara da örnek olan bu numune çiftliğinde 1892 senesi kayıtlarına göre 8.000 kile civarında değişik zahire elde edilmişti⁹⁶³.

⁹⁵⁶ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 30.

* İpek Böceği yetiştirilen yer. Böcekhane.

⁹⁵⁷ SVE-H. 1291, s. 134; SVE-H. 1292, s. 129; SVE-H. 1293, s. 123; SVE-1293 Malî Senesi, s. 159; “1880’ler de üretim yeniden yükselmeye başladı. 1890’da yaş koza yaprağı ürünü 450.000 kg.’ı buldu. Bu ürünün % 40’ı Edirne’de buharla çalışan üç fabrikada işlenmiş, geri kalanı İtalya ve Fransa’ya gönderilmişti. 1872’de Edirne bölgesinde iplik işleyen 7.000 makaralı 4 iplikhane (filatür) bulunuyordu.” Bkz.: Edirne, Yurt..., s. 2378.

** Söylemeye, anılmaya değer.

⁹⁵⁸ Çevirme, sarma. Bkz.: Ferit Devellioğlu, “İhâta”, *a.g.l.*, s. 415.

⁹⁵⁹ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 29-30; SVE-H. 1310, s. 166; SVE-1317 Malî Senesi, s. 303; SVE-1319 Malî Senesi, s. 908.

*** İstanbul.

⁹⁶⁰ SVE-H. 1303, s. 268; SVE-H. 1304, s. 272; SVE-H. 1305, s. 276; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 30; SVE-H. 1310, s. 166.

⁹⁶¹ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 30.

⁹⁶² SVE-H. 1303, s. 269-270; SVE-H. 1304, s. 274; SVE-H. 1305, s. 278; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 119; SVE-H. 1310, s. 223-224; SVE-1317 Malî Senesi, s. 322, SVE-1319 Malî Senesi, s. 927.

⁹⁶³ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 119; Öğretim ve uygulama çalışmalarının karma olarak yürütüldüğü tarım okulları yanında salt uygulamaya dönük örnek çiftlik ve deneme tarlalarının açılması devletin tarım eğitimi alanında kurumlaşma çabalarının bir diğer yönüdür. İstanbul, İzmir, Selanik ve Bursa ile

a. Üsküdar Nahiyesi

Edirne'nin Üsküdar Nahiyesi, tümü Çiftlikat olmak üzere 39 köyden ibarettir. Nahiye'nin genel arazisinin verimliliği vasat, nahiye merkezi olan Üsküdar Köyünün arazisi ise münbit⁹⁶⁴ ve mahsuldardır. Nahiye genelinde ekilebilen arâzî toplam 155.785 dönüm olup, 1.684 bağ, 15 bahçe ve 12.748 kıta tarla mevcudu vardı. Nahiye'nin zirai mahsulleri, buğday, kızılca*, şaîr⁹⁶⁵, çavdar, alef, burçak, kapluca, kuşyemi, grah, fiğ, mısır, darı ve süpürge teli'dir. Bağların çok olduğu nahiye'de, bol miktarda kiraz ve armut, Üsküdar Nahiyesi'nin Değirmen yeni, Suakacağı, İğnesi⁹⁶⁶, Avarız, Köse Hamza ve Kadın köylerinde sebze yetiştirilmektedir⁹⁶⁷.

b. Çöke Nahiyesi

Çöke Nahiyesi genelinde 2.982 bağ, 17 bahçe ve 15.013 kıta tarla bulunuyordu. Nahiye arazisinin neredeyse yarısı dağlık, taşlık ve koruluktur. Zirai ekime uygun olan arazisinden Paşaköy, Saçlımüsellim, Ortakçı, Tatarlar ve Geçkinli köyleri topraklarının verimliliği iyi seviyededir. Bu köyler haricinde kalan arazide ise verimlilik oranı orta düzeyde gerçekleşmektedir. Yetiştirilen başlıca mahsulleri buğday, kızılca, çavdar, arpa, alef, kapluca, mısır'dır. Az miktarda üzüm mahsulü de vardır⁹⁶⁸.

c. Ada Nahiyesi

Ada nahiyesinin genelinde de arâzî düz, münbit ve her türlü hububatın yetiştirilmesine müsaittir. Nahiye genelinde 2.223 bağ, 109 bahçe ve 29.151 kıta tarla

---

birlikte Edirne tarım okulunun (Hamidiye Mektebi) birer örnek çiftlikleri vardı. Bkz.: Tevfik Güran, "Tarım Politikası (1839-1913)", *Yeni Türkiye (Osmanlı Özel Sayısı II)*, S. 32, Ankara 2000, s. 36.

⁹⁶⁴ Verimli. Bkz.: Ferit Devellioğlu, "Münbit", *a.g.l.*, s. 726.

* Bir çeşit buğday.

⁹⁶⁵ Arpa. Ferit Devellioğlu, "Şaîr", *a.g.l.*, s. 976.

⁹⁶⁶ İğnesi köyünün, günümüzdeki ismi Yolüstü köyüdür.

⁹⁶⁷ SVE-H. 1310, s. 291; SVE-1317 Malî Senesi, s. 357-359, SVE-1319 Malî Senesi, s. 963-966.

⁹⁶⁸ SVE-H. 1310, s. 292; SVE-1317 Malî Senesi, s. 361; SVE-1319 Malî Senesi, s. 969.

vardır. Yıllık olarak 400.000 kile Buğday, 50.000 kile Şaîr, 100.000 kile Mısır, 15.000 kile Darı, 10.000 kile Yulaf, 80.000 kile Çavdar ve 100.000 kıyye Yaş Üzüm, 870.000 kıyye Süpürge ve 20.000 araba Karpuz elde edilmektedir. Nahiyenin tahminen 500.000 dönüm olan arazisinin 25.000 dönümü köy ahalisinin hayvanlarına mahsus mera olup, geri kalan arâzî mamur ve mezrudur⁹⁶⁹.

2. Cısr-i Mustafa Paşa Kazası

Cısr-i Mustafa Paşa kazasının, 1.128 dönüm toprak üzerinde 7.161 parça bağ, 3.865 dönüm'de 2.130 parça bahçe ve 263.988 dönüm üzerinde 37.291 parça tarla mevcudu olup, ekili ve ekili olmayan arazisinin toplamı 639.540 dönümdür. Arazisinin verimliliği dağlık olan yerlerde 1'e 6, ovalık olan yerlerde 1'e 10'dan 1'e 20'ye kadar çıkar. Kaza genelinde öncelikle susam, arpa, üzüm, ipek kozası ve tütün, belirtilenlerden daha az olarak da burçak, çavdar, darı, kapluca, keten, pamuk ve çeşitli meyve ziraatı yapılmaktadır⁹⁷⁰.

İpek üretiminin temeli olan dut ağaçlarını çoğaltmak amacıyla Bursa'dan 12.000 adet dut fidanı getirtilmiş ve yeniden birçok dutluk oluşturulmuştu. Dut yetiştiren ve ipekböcekçiliği yapanlara sağlanan muafiyetler, Nizâmnâme gereğince yerine getirilmiştir. Hakikati ve neticesi meçhul Avrupa'nın ipek kozası tohumları yerine yine Bursa'dan 30 kutu koza tohumu getirtilerek üreticilere dağıtılmıştır⁹⁷¹.

Cısr-i Mustafa Paşa'nın Selbüken ve Lefke nahiyelerinde tütün ziraatı yapılmakta, özellikle Yatacık köyünde yörenin en iyi tütünü elde edilmektedir. Kazanın genelinde senelik toplam tütün üretimi 30.000 kıyye olarak gerçekleşirken bu miktar üretimin tamamı kaza dışına ihraç ediliyordu⁹⁷². R. 1307 (1891/1892)'de tütün üretim miktarı 57.804 kilo olarak gerçekleşmiştir⁹⁷³.

⁹⁶⁹ SVE-H. 1310, s. 294-295; SVE-1317 Malî Senesi, s. 364; SVE-1319 Malî Senesi, s. 972. Günümüzde Karaağaç Mahallesi olan bölge, o yıllarda Ada Nahiyesine bağlı olan Karaağaç Köyü'dür.

⁹⁷⁰ SVE-H. 1310, s. 307-308; SVE-1317 Malî Senesi, s. 368; SVE-1319 Malî Senesi, s. 976-977.

⁹⁷¹ SVE-H. 1310, s. 311.

⁹⁷² SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 198.

⁹⁷³ SVE-H. 1310, s. 307, 310.

Kazanın R. 1307 (1891/1892) senesinde üretim miktarı olarak öne çıkan ürünleri ise öncelikli ziraatı yapılan ürünler arasında gösterilmese de buğday, arpa, ipek kozası, üzüm ve yukarıda miktarı belirtilmiş olan tütün'dür. İpek kozasının çoğunluğu kaza merkezinde yetiştirilmektedir. Üzümden 61.607 kilo rakı ve 595.007 kilo şarap imalatı gerçekleşmiştir⁹⁷⁴ (Bkz. Tablo 31).

Tablo 31. Cisir-i Mustafa Paşa Kazası'nın 1307 Senesinde Elde Edilen Başlıca Zirai Mahsulleri

Ölçü	Buğday	Arpa	İpek Kozası	Üzüm
İstanbul Kilesi	370.441	185.992	-	-
Kilo	-	-	62.568	-
Kıyye	-	-	-	743.874

Ayrıca aynı sene tüm kazada, İstanbul Kilesi ölçüsüyle 9.000 kile yulaf, 50.000 kile çavdar, 6.000 kile darı, 90.000 kile mısır, 3.000 kile burçak ile 20.000 kıyye pamuk, 40.000 kıyye fasulye, 5.000 kıyye nohut, 6.000 kıyye mercimek, 20.000 kıyye bakla üretilmiştir⁹⁷⁵.

Cisir-i Mustafa Paşa kazasının R. 1307 (1891/1892) senesindeki tüm kalemlere ait vergi gelirleri 2.756.369 kuruş, 9,50 para'dır. Bu toplam içerisinde tarımsal üretimden alınan a'sâr vergisi geliri ise 1.233.632 kuruş'tur⁹⁷⁶. Bu miktar tüm vergi gelirinin yaklaşık % 44,76 'sı olup, tarımın öncelikle ahali ve sonra devlet için önemini ortaya koymaktadır.

3. Kırcaali Kazası

14.689 dönüm üzerinde 9.300 parça bağı ile birlikte, dönüm bilgileri belirtilmemiş olan 6 bahçe ve 82.713 parça tarla olduğu belirtilen Kırcaali'nin

⁹⁷⁴ SVE-H. 1310, s. 307.

⁹⁷⁵ SVE-H. 1310, s. 310.

⁹⁷⁶ SVE-H. 1310, s. 306.

merkez kazası ile birlikte tüm kazanın ekili ve ekili olmayan arazisinin toplamı 250.428 dönümdür⁹⁷⁷.

Arazisinin verimliliği orta seviyede olmakla birlikte kazanın önemli zirai mahsulleri buğday, arpa, kızılca, çavdar, mısır, tütün ve üzüm'dür. Bunlarla birlikte burçak, fasulye, mercimek, soğan, kiraz, armut, elma, ayva, kayısı yetişmektedir⁹⁷⁸.

R. 1307 (1891/1892) senesinde 3.098.760 kilo buğday, 89.830 kilo kızılca, 1.643.460 kilo arpa, 18.500 İstanbul kilesi çavdar, 50.000 İstanbul kilesi mısır, 1.500 İstanbul kilesi burçak, 15.000 kıyye fasulye, 7.000 kıyye nohut, 10.000 kıyye mercimek, 30.000 kıyye soğan üretimi kaza genelinde gerçekleşmiştir. Üzüm üretimi ise yıllık 700.000 kıyye miktarındadır. Kaza genelinin büyük çoğunluğu Müslüman olduğundan* üretilen üzümün 200.000 kıyye'si etraf kazalara satılmakta, geri kalan üzüm ile halk kendi ihtiyacını karşılamak üzere pekmez yapmaktadır. Ayrıca bahçelerde az da olsa kavun ve karpuz üretimi yapılmakta, bunlar merkez kazanın ihtiyacını gidermektedir⁹⁷⁹.

Kırağılar ve Osmanpaşalar nahiyelele ile Çamdere ve Gönölmezler köylerinde kaliteli tütün üretimi olur⁹⁸⁰. Senelere göre farklı üretim miktarlarının elde edildiği tütünün büyük kısmı kaza dışına satılmaktadır⁹⁸¹ (Bkz. Tablo 32).

Tablo 32. Kırcaali Kazasında Bazı Senelerde Tütün Üretim Miktarları

Sene	1887	1888	1889	1890	1891	1892
Üretilen Tütün (Kilo)	90.071	43.044	27.392	41.470	28.581	80.000

⁹⁷⁷ SVE-H. 1310, s. 323.

⁹⁷⁸ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 202; SVE-H. 1310, s. 327; SVE-1317 Malî Senesi, s. 372; SVE-1319 Malî Senesi, s. 981.

* Bu ibare ile Üzüm'den şarap ve rakı üretilmediği anlaşılmalıdır.

⁹⁷⁹ SVE-H. 1310, s. 328-329.

⁹⁸⁰ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 202.

⁹⁸¹ SVE-H. 1310, s. 325.

Kaza'nın R. 1307 (1891/1892) senesi gelirinin toplamı 2.229.683 kuruş 38,50 para'dan ibarettir. Bu toplamın 1.214.291 kuruş 10 parası diğer bir deyişle % 54,46'sı a'şar'dan sağlanan gelirdir⁹⁸².

4. Dimetoka Kazası

Dimetoka kazasının merkezi olan Dimetoka kasabası Edirne'nin güneyinde, Kızıldeli nehrinin sol tarafında küçük bir tepenin eteğindeydi⁹⁸³. 1893 senesi sâlnâmesine göre kaza genelinin 176.377 dönüm ekilebilen ve ekilemeyen arazisi vardır. Bu arâzî miktarı 1901 ve 1903 seneleri sâlnâmelerinde ise 177.877 dönüm olarak belirtilir. Belirtilen bu arâzî üzerinde 2.824 parça bağ, 779 bahçe ve 33.042 parça tarla üzerinde zirai üretim yapılıyordu⁹⁸⁴.

Kaza arazisi oldukça verimli ve her türlü hububatın yetiştirilmesi için uygundur⁹⁸⁵. Başlıca üretilen zirai ürünleri buğday, kapluca, arpa, yulaf, çavdar, darı, mısır, burçak, susam, mercimek, fasulye, nohut, üzüm, ipek kozası'dır. Bunlardan daha az seviyede ise darı, fiğ, kuşyemi, bakla, tütün, pamuk, kavun, karpuz, soğan, sarımsak ve çeşitli meyve ziraatı yapılmaktadır⁹⁸⁶ (Bkz. Tablo 33).

Tablo 33. Dimetoka Kaza'sında Ortalama olarak 1 Senede Elde Edilen Tarımsal Ürünler

İstanbul Kilesi	Buğday	Arpa	Çavdar	Yulaf	Kapluca	Mısır
	178.000	60.000	48.000	20.000	16.000	64.000
	Susam	Burçak	Darı	Fiğ	Kuşyemi	
	12.000	12.000	4.000	8.000	4.000	
	Fasulye	Nohut	Üzüm	İpek Kozası	Tütün	Pamuk
	32.000	40.000	640.000	32.000	464	8.000

⁹⁸² SVE-H. 1310, s. 323.

⁹⁸³ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 203.

⁹⁸⁴ SVE-H. 1310, s. 346; SVE-1317 Malî Senesi, s. 387; SVE-1319 Malî Senesi, s. 997.

⁹⁸⁵ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 206; SVE-H. 1310, s. 344.

⁹⁸⁶ SVE-H. 1310, s. 345, 347; SVE-1317 Malî Senesi, s. 388; SVE-1319 Malî Senesi, s. 998.

Kıyye	Soğan	Sarımsak	Mercimek			
	95.000	180.000	16.000			

Ayrıca bir senede tahminen 3.000 araba karpuz ve 1.000 adet kavun üretiminin yanı sıra üretilen çeşitli mahsulün miktarı 160.000 kıyye'dir.

Dimetoka kasabasının batı tarafı tamamen bağ ve bahçeliktir. Ayrıca kasaba merkezinde Meriç ve Kızıldeli nehirlerinin taşkınlarından dolayı "Göl" adı verilen yaklaşık 5-6 bin dönümden fazla arâzî üzerinde de, sular çekildikten sonra yöre halkı mısır, darı ve sebze üretmektedir. Su taşkını olmayan senelerde de aynı arazide buğday, kızılcı ve arpa gibi kışlık mahsuller ekilmekte olup, emsali olmayan bir biçimde 1'e 40 ve 1'e 50 nispetinde mahsul alınır⁹⁸⁷.

1892 senesi sâlnâmesine göre kaza bağlarının üzüümünden, bir senede 306.430 kilogram hamr⁹⁸⁸ ve 37.127 kilogram rakı elde edilmiştir. 1893 senesinde ise üretilen şarap miktarı 642.365 kıyye olarak belirtilmiştir⁹⁸⁹.

5. Uzunköprü Kazası

Uzunköprü kazasının genelinde arazinin bir kısmı ova, ekserisi bayır ve yüksek mevkiilerdir. Meriç ve Ergene nehri civarında bulunan ovaların verimliliği yüksek, diğer arazinin ise orta denilebilecek seviyededir⁹⁹⁰.

Tüm kazanın 641.991 dönüm arazisi olup, bunun 465.117 dönümü ekili tarladır. Ayrıca 5.369 dönümde 4.872 parça bağ ve 224 dönüm üzerinde 70 bahçe bulunmaktadır⁹⁹¹. Kaza genelinde birinci derecede buğday, kızılcı, kuş otu, susam, çavdar, arpa, alef, kapluca, burçak ve mısır ikinci derecede darı, seyreke, fasulye, nohut, bakla ve bazen patates üretilirken, az miktarda da tütün üretilirdi. Ancak bu

⁹⁸⁷ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 205-206; SVE-H. 1310, s. 344.

⁹⁸⁸ Şarap. Ferit Devellioğlu, "Hamr", *a.g.l.*, s. 415.

⁹⁸⁹ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 206; SVE-H. 1310, s. 347.

⁹⁹⁰ SVE-1317 Malî Senesi, s. 380; SVE-1319 Malî Senesi, s. 990.

⁹⁹¹ SVE-H. 1310, s. 367; SVE-1317 Malî Senesi, s. 382; SVE-1319 Malî Senesi, s. 992-993.

tütünün nefaseti yoktur⁹⁹². Uzunköprü kazasının kavunu da meşhurdur. Kavunlar en çok merkez kazanın ovaları ile Salarlı, Kurtbey, Karayayla ve Saatağacı ovalarında yetişir. Belirtilen ovalar Ergene Nehri kenarındaydı⁹⁹³.

Uzunköprü kazası genelinde 1 senede ortalama olarak elde edilen tarım ürünlerinin miktarı Tablo 34’de belirtilmiştir⁹⁹⁴.

Tablo 34. Uzunköprü Genelinde Bir Senede Üretilen Ürünlerin Ortalama Miktarları

Ölçü İstanbul Kilesi	Buğday	Kızılca	Sünter*	Arpa	Alef	Çavdar
	424.400	146.000	6.300	58.400	41.000	46.200
	Mısır	Burçak	Darı	Kuşyemi	Kapluca	Fiğ
	95.000	23.000	1.000	92.000	67.000	700
	Nohut	Grah	Mercimek	Keten Tohumu	Fasulye	Börülce
	7.900	3.000	180	1.500	1.600	450
	Susam	Sarımsak	Mercimek			
	6.500	180.000	16.000			

1892 ve 1893 senelerine ait sâlnâmelerde belirtildiğine göre tüm kazanın zahire ihracatı 16 milyon kıyye, zahire ithalatı ise 2 milyon kıyye olarak gerçekleşmiştir⁹⁹⁵.

Kazanın R. 1307 (1891/1892) senesi toplam geliri 3.960.061 kuruş 30 buçuk para, a’şâr geliri ise 2.134.269 kuruş 20 para’dır. Bu rakamlara göre tüm gelirin % 53,90’ı a’şârdan sağlanmaktadır. Bu oran Edirne Sancağı’nın diğer

⁹⁹² SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 211; SVE-H. 1310, s. 365.

⁹⁹³ SVE-H. 1310, s. 366.

⁹⁹⁴ SVE-1317 Malî Senesi, s. 382-383; SVE-1319 Malî Senesi, s. 993.

* Kırmızı renkli çavdara benzer bir çeşit sert buğday.

⁹⁹⁵ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 211; SVE-H. 1310, s. 365.

kazalarına göre Uzunköprü’de ki tarımın ve tarımsal verimliliğin daha büyük boyutlu olduğunu ortaya çıkarmaktadır⁹⁹⁶.

6. Ortaköy Kazası

Ortaköy kazasının genelinde arâzî kısmen ova, çoğunlukla dağlıktır. Verimliliği genelde orta seviyede olmakla birlikte, iyi verim alınan araziside bulunmaktadır⁹⁹⁷.

Tüm kazanın ekilebilen ve ekim yapılmayan arâzî toplamı 438.401 dönümdür. Bu arâzî üzerinde ekilebilen 43.712 parça tarla, 10.500 dönüm arâzî üzerinde 9.016 bağ ve 4.798 dönüm arâzî üzerinde 2.357 parça bahçe vardı⁹⁹⁸. Kaza genelindeki meyve bahçesi olmamakla birlikte, bahçelerin çoğunluğu dut ve sebze bahçeleridir. Kaza merkezi Ortaköy kasabası ile bazı köylerde ahali kendi tüketimi için şarap üretmektedir⁹⁹⁹.

Ortaköy’de buğday, mısır, arpa ve kapluca çoğunlukla ekimde tercih edilen ürünlerdir. Bunların yanı sıra çavdar, burçak, alef, nohut, fasulye, mercimek, pamuk, kuş otu ve tütün ziraatı yapılmaktadır. Özellikle kazanın dağlık taraflarında yetiştirilen tütünlerden, ortalama olarak yılda 120.000 kg tütün elde ediliyordu¹⁰⁰⁰.

Ortaköy kazasının R. 1307 (1891/1892) senesinde sağlanan A’şâr vergisi geliri 858.648 kuruş, 30 para’dır. Toplam gelirin 2.212.962 kuruş, 9 para olduğu kazada A’şâr vergisi oranı yaklaşık olarak % 38,80’dir¹⁰⁰¹.

Aynı sene içerisinde Ortaköy kaza merkezi ve kaza genelinde elde edilen tarımsal ürünler içerisinde Edirne Sancağı ve kazalarında varlığından bahsedilmeyen kenevir üretimide bulunmaktadır. Ortalama senede 120.000 kg üretimi olduğu

⁹⁹⁶ SVE-H. 1310, s. 364.

⁹⁹⁷ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 218; SVE-1317 Malî Senesi, s. 376; SVE-1319 Malî Senesi, s. 985.

⁹⁹⁸ SVE-H. 1310, s. 384; SVE-1317 Malî Senesi, s. 377; SVE-1319 Malî Senesi, s. 986.

⁹⁹⁹ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 218; SVE-H. 1310, s. 385.

¹⁰⁰⁰ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 218; SVE-1317 Malî Senesi, s. 377; SVE-1319 Malî Senesi, s. 986.

¹⁰⁰¹ SVE-H. 1310, s. 380.

belirtilen tütün üretimi ise R. 1307 (1891/1892) senesinde 150.252 kg.'dır¹⁰⁰² (Bkz. Tablo 35).

Tablo 35. Ortaköy Kazasında R. 1307 (1891/1892) Senesinde Elde Edilen Tarımsal Ürünler ve Miktarları

İstanbul Kilesi	Buğday	Arpa	Çavdar	Yulaf	Kapluca	Mısır
	214.767	119.745	23.982	7.900	3.070	50.140
	Susam	Burçak	Darı	Fiğ	Kenevir	
	1.340	4.086	150	150	975	
Kıyye	Fasulye	Nohut	Mercimek	Bakla	Patates	Pamuk
	4.400	5.800	200	1.120	2.230	1.510

7. Havsa Kazası

Kazanın toplam arazisi, 1893 senesi sâlnâmesinde 706.052 dönüm, 1901 ve 1903 sâlnâmelerinde ise 806.052 dönüm olarak belirtilmiştir¹⁰⁰³. Arâzî yapısı genelde düz ve ovalık, az da olsa dağlıktır¹⁰⁰⁴. Arazinin verimliliği ise 1'e 8 ve 1'e 12 oranlarında gerçekleşmekteydi¹⁰⁰⁵.

1893 senesinde kaza genelinde 43 bahçe ve 13.392 parça tarla vardı¹⁰⁰⁶. 1903 yılında 45 bahçe, 180 dönüm bostan ve 1.389 evlik pamukluk olduğunu görmekteyiz¹⁰⁰⁷. Havsa kazasında belirtildiğine göre bahçecilik çok gelişmemişti.

¹⁰⁰² SVE-H. 1310, s. 385.

¹⁰⁰³ SVE-H. 1310, s. 400; SVE-1317 Malî Senesi, s. 395; SVE-1319 Malî Senesi, s. 1005.

¹⁰⁰⁴ SVE-1317 Malî Senesi, s. 392; SVE-1319 Malî Senesi, s. 1002.

¹⁰⁰⁵ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 221.

¹⁰⁰⁶ SVE-H. 1310, s. 400.

¹⁰⁰⁷ SVE-1319 Malî Senesi, s. 1005; H. 1310 (1893) senesi Sâlnâmesinde pamuk üretimi için; "Her yerde üretilmeyip, yalnız Zalif köyünde 500-600 dönüm üzerinde pamuk üretimi yapıldığı ve senelik mahsulün birkaç bin kıyyeden ibaret olduğu" belirtilmiştir. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 402.

Ancak Havsa kasabası ile Süleoğlu, Küküler, Hasköy, Oğulpaşa ve Sazlımalkoç köylerinde bulunan sebze bahçelerinde yazlık ve kışlık sebze yetiştiriliyordu¹⁰⁰⁸.

12.000-12.500 dönüm üzerinde yaklaşık 3.800 parça bağ mevcudu olup, bu bağların 8.614 dönümü Zalif ve Aslıhan köylerinde, 1100 dönümü Şerbettar ve Hamzabey köylerinde, geri kalan bağlar ise Havsa kasabası ile birkaç köyde bulunuyordu¹⁰⁰⁹.

Zalif ve Aslıhan köylerinde bir senede ortalama 1.500.000 kıyye'den fazla şarap imalatı yapılmaktadır. Çoğunlukla Avrupa olmak üzere Edirne ve sair mahallere de şarap ihraç ediliyordu. Bundan dolayı bu köylerde Edirne'den 8-10 tüccar şarap mağazası açmıştır¹⁰¹⁰. Zalif ve Aslıhan köylerinde üretilen beyaz ve kara üzüm ile birlikte 1880'li yıllardan itibaren “**Karalahna**” cinsi üzümde üretilmiştir¹⁰¹¹.

Havsa kazasının tümünde ortalama bir senede 1.000.000-1.200.000 İstanbul kilesi çeşitli zahire elde edilmektedir. Üretilen zahirenin yaklaşık 400.000 kilesi tohumluk ve yemeklik olmak üzere kaza genelinde tüketilmekte, yaklaşık 250.000 kilesi ise Pavli* tren istasyonu vasıtasıyla İstanbul ve Dedeoğlu'na, geri kalan kısım zahirede Edirne ve Kırklareli'ne nakil ve ihraç ediliyordu¹⁰¹².

Zirai mahsullerin senelik ortalama üretim miktarları 1893 senesinde İstanbul Kilesi, 1901 ve 1903 senelerinde ise “**Şinik**”¹⁰¹³ ölçüsüne göre belirtilmiştir¹⁰¹⁴ (Bkz. Tablo 36)

¹⁰⁰⁸ SVE-H. 1310, s. 401.

¹⁰⁰⁹ SVE-H. 1310, s. 400-401; SVE-1317 Malî Senesi, s. 395-396; SVE-1319 Malî Senesi, s. 1005-1006. “1883 senesinde Zalif ve Aslıhan köylerinde 8.614 dönüm olduğu belirtilen bağlar, 1901 ve 1903 senesi sâlnâmelerinde 9.000 dönümden fazla olarak belirtilmektedir.”

¹⁰¹⁰ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 223; SVE-H. 1310, s. 401; SVE-1317 Malî Senesi, s. 396; SVE-1319 Malî Senesi, s. 1005-1006.

¹⁰¹¹ SVE-H. 1310, s. 401.

* Pavli; günümüzde Kırklareli ilinin ilçesi olan Pehlivan köyü'nün o dönem ki adı.

¹⁰¹² SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 221; SVE-H. 1310, s. 402.

¹⁰¹³ Şinik = 0.5 kile, 0.25 kile için de kullanılır. Bkz.: Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu ...*, s. 254.

¹⁰¹⁴ SVE-H. 1310, s. 402; SVE-1317 Malî Senesi, s. 395-396; SVE-1319 Malî Senesi, s. 1005.

Tablo 36. Havsa Kazasında 1893, 1901 ve 1903 Senesi Sâlnâmelerine Göre Ortalama Olarak Bir Senede Elde Edildiği Belirtilen Zirai Ürünler

Ürün	1893	1901-1903
	İstanbul Kilesi	Şinik
Buğday	300.000	200.100
Kızılca	250.000	365.666
Arpa	150.000	216.416
Çavdar	120.000	122.233
Mısır	160.000	91.091
Kuşyemi	20.000	2.558
Alef	100.000	75.675
Kapluca	25.000	-
Darı	35.000	5.900
Susam	10.000	4.233
Burçak	30.000	108.833
Fiğ	-	75
Süpürge Tohumu	-	170

Havsa kazasının R. 1307 (1891/1892) senesi toplam geliri 2.031.427 kuruştur. Toplamın % 64,74'ü yani 1.315.110 kuruşu A'sâr vergisinden elde edilen gelirdir¹⁰¹⁵.

B. Tarımsal Faaliyetlerden Alınan Vergi (A'sâr)

Sancak genelinde özellikle tarımsal faaliyetlerin sonucunda mükelleflerinden elde edilen A'sâr, teorik olarak Müslümanlardan alınan ve mülk topraklarının mahsullerinin zekâtını ifade eder. A'sâr, Osmanlı'da hububat üretiminde bulunan bütün çiftçilerden alınırken, tahıl ve bakliyatla mal olarak tahsil edilirdi. Osmanlı ekonomisi gibi kapitalizm dışı ekonomilerdeki tarım en önemli

¹⁰¹⁵ SVE-H. 1310, s. 398.

sektör olduğundan Tanzimat dönemiyle başlayan yeni malî uygulamalarda a'şâr, bütçenin en önemli geliri olmuştur. Tanzimat döneminde bu vergi, mahsulün yetişmesi için üreticinin yaptığı masraflara da bakılmayarak gayri sâfi hâsılat üzerinden tahsil edilmeye başlandı. Bundan sonrada bu verginin tahsili birçok aşamadan geçmiş ve toplanmasında farklı usuller uygulanmıştır¹⁰¹⁶.

İncelediğimiz dönem içerisinde 1886 (13 Mart) senesinden başlamak üzere Edirne Sancağı genelinde a'şâr memurluğu kaldırılarak, a'şâr gelirlerinin “**Maktûan İhalesi**”¹⁰¹⁷ ne karar verilmiş, 1889 (Haziran/Temmuz) itibariyle alınan yeni bir kararlarda sancakta a'şâr gelirlerinin Emaneten¹⁰¹⁸ idare olunmasına başlanmıştır¹⁰¹⁹.

Sancak gelirlerinin 1870-1903 seneleri arasında ortalama % 44,10'u a'şâr vergisinden sağlanmıştır. Ancak XIX. Yüzyılın son senelerine doğru bu gelir kaynağı 1870 tarihine göre yaklaşık % 50 oranında azalma göstermiştir¹⁰²⁰ (Bkz. Tablo 37)

Tablo 37. Edirne Sancağı'nın Bazı Senelerde A'şâr ve Toplam Gelirleri ile Toplam Gelir İçerisinde A'şâr'ın Oranı

	1870	1877	1888	1894	1903
A'şâr Geliri	15.439.778	12.500.000	10.136.525	8.509.119	7.687.875
Gelir Toplamı	32.690.528	30.130.296	19.933.217	20.242.986	19.774.432
Toplam Gelir'de A'şâr Vergisinin Oranı	47,23	41,49	50,85	42,03	38,88

¹⁰¹⁶ Ahmet Tabakoğlu, “Öşür(Osmanlılar)”, *DİA*, C. 34, İstanbul 2007, s. 100-103.

¹⁰¹⁷ Tüm A'şâr gelirlerinin, taliplerine önceleri 2, daha sonra da 5 yıllığına verilerek idare edilmesi. Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990, s. 132-136.

¹⁰¹⁸ A'şâr gelirlerinin Muhassıllar tarafından emaneten idare olunması. Bu yöntemde, iltizamla devlet memurluğu birleştirilmiştir. Bkz.: Abdüllatif Şener, *a.g.e.*, s. 132.

¹⁰¹⁹ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 8, 17.

¹⁰²⁰ SVE-H. 1287, s. 154-155; SVE-1293 Malî Senesi, s. 156; SVE-H. 1305, s. 256, SVE-1310 Malî Senesi, s.s.y, SVE-1319 Malî Senesi, s.s.y.

III. HAYVANCILIK

Hayvancılık, elde edilen ürünleri ve gücü, beslenmeye sağladığı katkı, özellikle kırsal bölgelerde oluşturduğu istihdam nedeniyle milletimizin ekonomik ve sosyal tarihinde önemli bir yer tutmaktadır.

Osmanlılar döneminde oldukça yaygın olan mera hayvancılığı Diyarbakır, Erzurum, Urfa, Orta ve Batı Anadolu konargöçerlerinin ekonomik faaliyet alanında olmuştur. Trakya yöresinde ve Anadolu'nun bazı bölgelerinde çiftliklerin kurulmasıyla çiftlik hayvancılığı da yaygınlaşmış, Rumeli ve Anadolu'da ordunun ulaştırma ihtiyaçlarına yönelik hayvan yetiştiriciliğinin yanı sıra Suriye, Mısır ve Batı Akdeniz coğrafyasına canlı hayvan ve hayvan ürünleri satılmıştır¹⁰²¹.

Ziya Karamursal'ın belirttiği sınıflandırmaya göre “*Hayvanlar ikiye ayrılmıştı. Çatal tırnaklılar ve bütün tırnaklılar. Çatal tırnak olanları; etinden, yün, kıl, süt ve derilerinden fayda görülen her cins ağnam¹⁰²², öküz, inek, manda ile domuz’dur. Bütün tırnaklılar ise at, beygir, kısırak, katır ve merkep’tir. Develer de bütün tırnak arasına girmiştir.*”¹⁰²³.

Osmanlı şehir ve kasabalarında da pek çok aile kendi günlük süt ve süt ürünleri ihtiyacını karşılamak için birkaç sağmal koyun ve keçi beslemekteydi¹⁰²⁴. Dönemin şartlarına göre baktığımızda öncelikle ordu ve ahali için taşıma ve binek aracı olarak da bütün tırnaklıların yanı sıra öküz, inek, manda ayrı bir önem taşımıştır.

XIX. yüzyıldan itibaren salgın hastalıklar, mera, çayır ve yaylakların tarla haline getirilmesi, savaşlar, göç, erken kesim, vergilerin yüksekliği gibi nedenlerle hayvancılık gerilemeye başlamıştır¹⁰²⁵.

¹⁰²¹ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat...*, s. 242.

¹⁰²² Koyunlar manasındadır. Bkz.: Mehmet Zeki Pakalın, “Ağnam”, *a.g.s.*, C. 1, s. 25.

¹⁰²³ Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, TTK, Ankara 1940, s. 176.

¹⁰²⁴ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat...*, s. 243.

¹⁰²⁵ Gös. yer.

A. Edirne Sancağı'nda Hayvancılık

Edirne Sancağı'nın genelinde küçükbaş ve büyükbaş hayvanların yanı sıra, yük ve yolcu naklinde kullanılan hayvanlar bulunmaktadır. Hayvancılık, sancak sakinleri için tarımla birlikte önemli bir geçim kaynağını teşkil ederken, küçükbaş hayvan besiciliği hayvancılığın en önemli bölümünü oluşturuyordu. Hayvanların, etinden, yününden, kılından, sütünden ve derisinden faydalanılmakta, aynı zamanda büyükbaş hayvanlar ve beygirden de koşum hayvanı olarak istifade edilmektedir.

Hayvanlardan elde edilen süt ve et ürünlerinden pek çok çeşit yiyecek yapıldı. Günümüzde olduğu gibi o vakitlerde de yörede peynir üretimi çoktur. “**Kaşar**” ve “**Basma**” olarak adlandırılan bu peynirlerin gayet meşhur olduğu belirtilmekte olup, peynir ve hayvansal yağların alım-satımı da yerel ticarete önemli bir seviyededir¹⁰²⁶. Günümüzde pek bilinmeyen, ancak o dönem halkın yediği ve Edirne'ye ait olan özel tatlardan birisi “**sığırdili**” pastırmasıydı¹⁰²⁷.

Ayrıca değişik hayvanlardan elde edilen yapağı, tiftik ve keçi kılından da fayda sağlanırdı. Edirne'de yapağı'dan bükülmüş iplikten feracelik şallar, aba, çeşitli şayak, çorap ve kalıçeler üretilirdi. Şehir halkının çoğunluğu, yapağı'dan dokunmuş şayak palto ve pantolon diktirip giymekteydi¹⁰²⁸.

Debbâğ-hâne miktarlarına baktığımızda Edirne ve Dimetoka'da dericiliğin gelişmiş olduğunu belirtebiliriz. 1877 senesinde Edirne'de 32, Dimetoka'da ise 10 adet deri işlenen mekân vardı¹⁰²⁹. Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ve sonrasında yaşanan işgalin etkisiyle gerilemiş olan hayvancılığın etkisiyle, dericilik sektörü de büyük bir gerilemeye uğramış, 1887'de Edirne merkezinde deri işlemesi

¹⁰²⁶ SVE-H. 1288, s. 180; SVE-H. 1310, s. 167; SVE-H. 1319, s. 908.

¹⁰²⁷ SVE-H. 1291, s. 156-157; “*Hayvanlardan elde edilen yiyeceklerin bir kısmı kurutma ve konserve şeklinde diğer mevsimlere saklanır, kavurma ve pastırma gibi et ürünleri bolca üretilirdi.*” Bkz.: Veli Şirin, *a.g.e.*, s. 267.

¹⁰²⁸ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 32; “*Hayvancılığın bir başka yönü de; yün ve kıllardan yapılan çeşitli dokuma ürünleri, kilimler, keçeler, heybeler, torbalar, giyim eşyaları ve derilerden yapılan ayakkabı, giyim eşyaları, hayvanlar için koşum araçları (eğerler, yular, gem vb. takımlar) elde edilmesi idi.*” Bkz.: Veli Şirin, *a.g.e.*, s. 267.

¹⁰²⁹ SVE-1293 Malî Senesi, s. 159.

yapılan yer adeti sadece 2 olarak belirtilmiştir¹⁰³⁰. 1893'e gelindiğinde de şehirde sadece 2 adet Debbâğ-hâne vardı¹⁰³¹.

Arıcılık ise sadece Dimetoka kazasında yapılırken, ortalama olarak 1.000 arı kovanının olduğu kaza genelinde senelik 10.000 kıyye bal elde ediliyor, 400 kıyye civarında da balmumu üretiliyordu¹⁰³².

Edirne Sancağı genelinde hayvanların yetiştirilerek beslenmesi için gerekli mera ve çayır'lar, coğrafi yapının uygunluğu dolayısıyla yeterlidir. Çayır ve meraların, dönüm olarak değil parça olarak belirtildiği kayıtlara göre Uzunköprü çayırların, Havsa ise meraların en çok olduğu kazalardı¹⁰³³ (Bkz. Tablo 38)

Tablo 38. Edirne Sancağı'nda Bulunan Çayır ve Meralar (Parça olarak)

Yer	Çayır	Mera
Edirne	278	-
Üsküdar Nahiyesi	315	2
Çöke Nahiyesi	344	38
Ada Nahiyesi ¹⁰³⁴	611	18
Cisr-i Mustafapaşa	917	44
Kırcaali	595	104
Dimetoka	377	43
Uzunköprü	2.886	32
Ortaköy	46	81
Havsa	641	117

¹⁰³⁰ SVE-H. 1304, s. 256.

¹⁰³¹ SVE-H. 1310, s. 165.

¹⁰³² SVE-H. 1310, s. 345.

¹⁰³³ SVE-H. 1310, s. 164, 291-292, 294, 308, 323, 346, 367, 384, 400.

¹⁰³⁴ Ada Nahiyesi genelinde hayvanların faydalandığı arâzî miktarının toplam 25.000 dönüm olduğu belirtilmiştir. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 295.

1. Büyükbaş Hayvancılık

Büyükbaş hayvanlar öncelikle önemli Zirâat vasıtalarıydı. Edirne Sancağı'nda sayısal olarak başta öküz olmak üzere sırasıyla inek, dana, manda ve boğa gibi büyükbaş hayvan bulunuyordu.

Bölgenin karasığır ve mandalarının et verimliliği orta seviyedeydi. Karasığır ineklerinden 150, öküzlerden 250 ve mandalardan ise 350 kg et elde edilirken, bunlardan Zirâat ve nakliyat için fazlasıyla fayda sağlanıyordu¹⁰³⁵.

Karasığır ineklerinin 5, manda ineklerinin ise 7 kıyye kadar süt verimliliği vardı. Karasığır inekleri sütünün 16 ve manda inekleri sütünün 8 kıyyesinden 1 kıyye kadar tereyağı ile manda ineklerinin 7 kıyye sütünden 1 kıyye kaymak elde edilirdi¹⁰³⁶.

Edirne Vilâyeti'ne ait ilk sâlnâmede Vilâyet genelinde mevcut küçükbaş, yük ve yolcu taşımacılığında kullanılan hayvanlar ile birlikte kayıtlı büyükbaş hayvanların cinsleri ile âdetleri gösterilmiştir¹⁰³⁷ (Bkz. Tablo 39)

Tablo 39. H. 1287 (1870) Senesi Sâlnâmesine Göre Vilâyet Genelindeki
Büyükbaş Hayvan Miktarları

Cins	Adet	Cins	Adet
Öküz	163.000	Manda	28.700
Damızlık Manda Erkek	6.850	Dişi Manda	28.500
Malak	18.000	Boğa	8.800
Dana	81.000	İnek	264.000

¹⁰³⁵ SVE-H. 1304, s. 272-273.

¹⁰³⁶ SVE-H. 1305, s. 277.

¹⁰³⁷ SVE-H. 1287, s. 162.

Edirne ve civarı hayvancılık bakımından zengin bir bölge iken, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ve sonrasında küçükbaş ve çift hayvanlarından pek çok zayıat olmuştu¹⁰³⁸. Belirtilen bu durum Tablo 39’da ki 1870 senesi hayvan miktarları ile 1903 senesine ait sâlnâmede gördüğümüz hayvan miktarları karşılaştırıldığında açıkça ortaya çıkmaktadır¹⁰³⁹ (Bkz. Tablo 40).

Tablo 40. 1903 Senesi Sâlnâmesine Göre Edirne Vilâyeti Dâhilinde Bulunan Büyükbaş Hayvan Sayıları

Cins	Adet	Cins	Adet
Boğa ve İnek	96.102	Tosun, Düğe, Dana	68.129
Koşu Öküzü	128.968	Manda Boğası ve Dişi Manda	23.853
Koşu Mandası	15.068		

1870 senesinde Edirne Vilâyeti genelinde kayıtlı büyükbaş hayvan sayısı 598.850 adet iken, 1903 senesinde toplam büyükbaş hayvan sayısı 332.120 adettir.

Edirne civarında mevcut olan büyükbaş hayvan sayısı yayınlanmış sâlnâmelerde Edirne Vilâyeti’nde ki hayvan sayısı toplamı içerisinde belirtilmiştir. Bunun yanı sıra Edirne’nin Üsküdar nahiyesi genelinde 1901 senesinde kayıt altına alınmış 1.161 karasığır ve 553 manda vardı¹⁰⁴⁰. Diğer nahiyeler Ada ve Çöke’de büyükbaş hayvan miktarları ise sâlnâmelerde belirtilmemiştir.

Edirne’ye bağlı Havsa kazasında, büyükbaş hayvan sayılarına bakıldığında hayvan yetiştiriciliği günümüzde olduğu gibi o dönemde yoğundur. 1893 senesinde kaza genelinde 12.000 inek mevcudunun yanı sıra diğer büyükbaş hayvanlar 3.500 öküz ve 1.500 manda’dır. Uzunköprü kaza genelinde ise 5.137 öküz ve 2.808 manda vardı. Gördüğümüz kayıtlara göre Havsa ile birlikte Uzunköprü’de ki büyükbaş hayvan varlığı bu şekilde ayrıntılı sınıflandırma yapılmadan verilmişken Edirne’ye

¹⁰³⁸ SVE-H. 1310, s. 166.

¹⁰³⁹ SVE-1319 Malî Senesi, s. 899.

¹⁰⁴⁰ SVE-1317 Malî Senesi, s. 357.

bağlı Cisir-i Mustafa Paşa, Kırcaali, Dimetoka ve Ortaköy kazalarında bulunan büyükbaş hayvanlar sınıflandırmaya tabii tutularak, kayıtlarda belirtilmektedir¹⁰⁴¹ (Bkz. Tablo 41).

Tablo 41. 1893 Senesine ait Sâlnâmeye Göre Edirne Sancağı Kazalarının
Büyükbaş Hayvan Mevcutları

Cinsi	Cisir-i Mustafa Paşa	Kırcaali	Dimetoka	Ortaköy
Çift Öküzü	2.754	2.528	5.166	3.530
Çift Mandası	280	106	200	136
Manda Boğası	10	-	25	3
Manda İneği	270	110	1.300	144
Malak	150	-	900	68
Sığır Boğası	55	-	40	84
İnek	1.200	3.500	1.500	2.629
Dana	550	900	600	932
Toplam	5.269	7.144	9.731	7.526

Hayvancılık hakkında bilginin ayrıntılı verildiği H. 1310 (1893) sâlnâmesinden yaklaşık 10 yıl sonra 1903'te ise Kırcaali'de 2.612 öküz ve 186 manda, Uzunköprü'de 916 boğa ve inek, 3.500 tosun, düğe ve dana, 12.416 koşu öküzü, 2.079 manda boğası ve dişi manda, 2.264 koşu mandası vardı¹⁰⁴².

1903'te Dimetoka kazasının kayıtlı büyükbaş hayvan sayıları 8.000 koşu öküzü, 250 koşu mandası, 50 karasığır boğası, 1.350 karasığır ineği, 30 manda boğası, 770 inek, 600 tosun, düğe ve dana'dan ibarettir¹⁰⁴³. Toplam 11.050 olan büyükbaş hayvan sayısında 10 senede % 13,55 oranında bir artış yaşanmıştır.

¹⁰⁴¹ SVE-H. 1310, s. 310, 328, 348, 368, 385, 403.

¹⁰⁴² SVE-1319 Malî Senesi, s. 981, 993,

¹⁰⁴³ SVE-1319 Malî Senesi, s. 998.

Cisr-i Mustafa Paşa ile Ortaköy kazalarının büyükbaş hayvan varlıkları 1903 senesi sâlnâmesinde belirtilmemiş olup, aynı yıl Havsa genelinde kayıtlı büyükbaş hayvan sayısı 3.000 öküz, 2.000 manda ve 12.500 tümü buzağı inek'tir¹⁰⁴⁴.

2. Küçükbaş Hayvancılık

Osmanlı'da küçükbaş hayvanlar beş cinstir. Bunlar “kıvırcık”, “karaman”, ve “dağlıç” koyunları ile “tiftik” ve “kıl” keçileridir¹⁰⁴⁵.

Edirne ve civarında, çoğunluğu kıvırcık cinsinden olan koyun bulunurdu. Eti meşhur olan kıvırcık koyunlarının et fiyatı, Anadolu koyununun etinden de fiyatça farklıdır. Kıvırcık koyunlarından elde edilen yapağıda daha hafif olarak kabul edildiğinden diğerlerine göre daha pahalıya satılıyordu¹⁰⁴⁶.

Daha önce belirttiğimiz gibi 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ve sonrasında olan zayıat, sâlnâmelerde aktarılan küçükbaş hayvan sayılarından da açıkça tespit edilebilir. 1870'te Vilâyetin tümünde 3.295.000 adet olarak belirtilen küçükbaş hayvan sayısı¹⁰⁴⁷ (Bkz. Tablo 42), 1886 senesine ait sâlnâmeye göre 1.818.845 koyun, 787.379 adet keçi olmak üzere toplam 2.606.224'tür¹⁰⁴⁸. 1893'te 1.623.878 koyun, 889.764 keçi olmak üzere toplam 2.513.642 küçükbaş hayvan olup, XX. yüzyılın ilk senelerinde ise 1.846.847 koyun, 847.113 keçi varlığı ile toplam

¹⁰⁴⁴ SVE-1319 Malî Senesi, s. 1006.

¹⁰⁴⁵ Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, I. Kısım, Kader Matbaası, Dersaadet 1328, s. 29.

¹⁰⁴⁶ SVE-H. 1303, s. 268; “*İstanbul’u besleyen kasaplık hayvan sürüleri daha ziyade Balkan Yarımadası’ndan getiriliyordu. Rumeli’nin kıvırcık cinsi koyunu lezzet bakımından saray mutfağında ve halk arasında da Anadolu’dan gelen koyuna tercih ediliyordu.*” Bkz.: Halime Doğru, Rumeli’de Celep-Keşanlar”, *XIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. III, Kısım III, Ankara 2002, s.1680; “*Kıvırcığın eti yağsız, süt verimi yüksek ve yapağısı niteliklidir. Bu ırkın en saf olduğu bölge ise Trakya’dır. Kıvırcığın ortalama ağırlığı 40 kg., süt verme süresi 150-160 gündür. Yılda 60-90 kg süt verir. Sütünde %5-6 oranında yağ bulunur. Yapağı ağırlığı 1,3-1,7 kg’dır.*” Bkz.: Edirne, Yurt..., s. 2405.

¹⁰⁴⁷ SVE-H. 1287, s. 162.

¹⁰⁴⁸ SVE-H. 1303, s. 268; H. 1306 (1889) tarihinde yayınlanmış olan Kâmusü’l-A’lâm’da “*Vilâyetin koyun sayısı 1.818.850, keçi sayısı ise 787.380*” olarak belirtilmiştir. Bkz.: Şemseddin Sami, *a.g.e.*, C. 2, s.809.

2.693.960 küçükbaş hayvan olduğu belirtilmiştir¹⁰⁴⁹. Yaklaşık 33 sene içerisinde küçükbaş hayvanların sayısında % 18 oranında azalma gerçekleşmiştir.

Tablo 42. H. 1287 (1870) Senesi Sâlnâmesine Göre Vilâyet Genelindeki Küçükbaş Hayvan Miktarları

Cins	Adet	Cins	Adet
Kuzu	770.000	Koç	162.000
Dişi Koyun	1.460.000	Erkek Keçi	69.000
Dişi Keçi	494.000	Oğlak	340.000

Büyükbaş hayvan istatistiklerinde olduğu gibi Edirne bölgesinin küçükbaş hayvan sayıları vilâyet toplamı içerisinde belirtilmiştir. Edirne Kazası'nın Ada nahiyesinde bulunan küçükbaş hayvan mevcudu da belirtilmemekle birlikte, Üsküdar nahiyesi genelinde (merkez ve köyler dâhil) sayımı yapılmış küçükbaş hayvan miktarları 1901 senesinde 32.500 koyun ve 3.165 keçiden ibarettir. 1903 senesinde de aynı miktarlar verilmiştir. Çöke genelinde 1901'de toplam 82.764 olan koyun ve keçi mevcudu, 1903'te ise toplam 71.870'tir¹⁰⁵⁰.

Kazalar içerisinde Uzunköprü'nün küçükbaş hayvan mevcudu diğer kazalara oranla daha fazlaydı. Ortaköy kazasında ise 1893'te 77.768, 1901'de 74.428 olan koyun ve keçi toplamı 1903'te hızlı bir azalma ile 40.807 olmuştur (Bkz. Tablo 43)

¹⁰⁴⁹ SVE-H. 1310, s. 166; SVE-1319 Malî Senesi, s. 899.

¹⁰⁵⁰ SVE-1317 Malî Senesi, s. 357, 362; SVE-1319 Malî Senesi, s. 963, 969.

Tablo 43. 1893, 1901 ve 1903 Senelerine ait Sâlnâmelere Göre Edirne
Sancağı Kazalarının Küçükbaş Hayvan Miktarları

KAZA	1893 ¹⁰⁵¹		1901 ¹⁰⁵²		1903 ¹⁰⁵³	
	Koyun	Keçi	Koyun	Keçi	Koyun	Keçi
Cisr-i Mustafa Paşa	54.830	25.427	73.175		73.175	
Kırcaali	18.206	30.998	23.444	27.680	25.286	25.804
Dimetoka	39.134	24.915	38.098	18.534	38.098	18.534
Uzunköprü	98.434		96.000	24.000	96.000	24.000
Ortaköy	36.985	40.783	74.428		40.807	
Havsa	46.657	3.553	65.993	3.615	65.993	3.615
Toplam	419.922		444.967		411.312	

Yukarıdaki tabloya göre Vilâyet genelinde bulunan küçükbaş hayvanların 1893'te % 16,71'i ve 1903'te % 15,27'si Edirne merkezi ve nahiyeleri hariç olmak üzere Edirne Sancağı'nın kazalarında bulunmaktadır.

Vilâyetin genelinde ayrıca gayrimüslimler de ihtiyaçlarını karşılamak adına domuz* yetiştiriyordu. Tüm Vilâyette 1870'te 72.000, 1893'te 39.732 ve 1903'te ise 50.311 adet kayıt altında olan domuz vardı¹⁰⁵⁴. 1893'te Cisr-i Mustafa Paşa'da 1.301, Dimetoka'da 3.256, Uzunköprü'de 3.211, Ortaköy'de 1.325 ve Havsa'da 760 adet domuz olmakla birlikte, ahalisinin çoğunluğu Müslüman olan Kırcaali'de domuz yetiştirilmiyordu. Edirne şehir merkezi ve nahiyelerinde olması muhtemel domuzların miktarları ise aynı sene belirtilmemiştir¹⁰⁵⁵. 1903 tarihli son sâlnâmede ise sadece Üsküdar nahiyesinde 313, Uzunköprü'de 5.700 adet domuz olduğu

¹⁰⁵¹ SVE-H. 1310, s. 310, 328, 348, 367, 385, 403.

¹⁰⁵² SVE-1317 Malî Senesi, s. 368, 372, 377, 383, 388, 396.

¹⁰⁵³ SVE-1319 Malî Senesi, s. 977, 981, 986, 993, 998, 1006.

* Belgelerde Domuz tabiri kullanılmamış, Canavar olarak adlandırılmıştır.

¹⁰⁵⁴ SVE-H. 1287, s. 162; SVE-H. 1310, s. 166; SVE-1319 Malî Senesi, s. 899.

¹⁰⁵⁵ SVE-H. 1310, s. 310, 348, 367, 385, 403.

belirtilmiş, geri kalan yerleşim birimlerinin domuz miktarlarından bahsedilmemiştir¹⁰⁵⁶.

3. Yük ve Yolcu Taşıma Amacıyla Kullanılan Hayvanlar

Halk, yük ve yolcu taşımada bâr-gîr*, ester**, merkeb-hergele-himâr***, kısarak ve deve kullanmaktaydı. Ayrıca bu hayvanlar, askerî alanda da özellikle o dönem nakil için önemli olmalıdır. Bunların yanı sıra aygır ve tay gibi hayvanlarında sayısal olarak varlığı sâlnâme kayıtlarında verilmiştir.

Bölgede mevcut kısaraklar küçük yapılı olup, en iyileri 1,5 metre boyundadır. Bunlar daha çok binek ve nakliyat işlerinde kullanılmaktaydı. Ancak bölgedeki kısaraklar büyük top arabalarının nakli ile fayton kullanımı için istenilen verimlilikte değildi¹⁰⁵⁷.

Vilâyet genelinde Zirâat amaçlı koşu beygiri miktarı 1870 senesinde 18.200'dür. Aynı sene 44.000 eşek, 4.600 aygır, 38.000 kısarak, 17.000 tay ve 7.000 katır olduğu kayıtlara geçirilmiştir¹⁰⁵⁸. 1903'te ise Vilâyet'te 11.989 aygır ve kısarak, 11.409 iğdiç beygir, 8.505 katır, 41.441 eşek ve 892 deve vardı¹⁰⁵⁹.

Edirne Sancağı'nda; öncelikle yük ve yolcu taşıma amacıyla ve az da olsa tarımda faydalanılan hayvanların 1893'te en çok olduğu kaza Dimetoka, en az olduğu kaza ise Kırcaali'dir¹⁰⁶⁰(Bkz. Tablo 44)

¹⁰⁵⁶ SVE-1319 Malî Senesi, s. 963, 993,

* Beygir, at.

** Katır.

*** Merkeb: Eşek, Hergele: Eşek Sürüsü, Himâr: Erkek Eşek.

¹⁰⁵⁷ SVE-H. 1305, s. 277.

¹⁰⁵⁸ SVE-H. 1287, s. 162.

¹⁰⁵⁹ SVE-1319 Malî Senesi, s. 899.

¹⁰⁶⁰ SVE-H. 1310, s. 310, 328, 348, 367-368, 385, 403.

Tablo 44. 1893 Senesinde Edirne Sancağı Kazaları Genelinde Bulunan Yük ve Yolcu Taşıma Amacıyla Kullanılan Hayvanların Miktarı

	Cisr-i Mustafa Paşa	Kırcaali	Dimetoka	Uzunköprü	Ortaköy	Havsa
Beygir	800	51	1.200	209	275	150
Katır	80	158	35	1	280	-
Eşek	300	-	500	-	970	600
Kısarak	-	-	-	337	-	-
Toplam	1.180	209	1.735	547	1.525	750

1903'te nahiyelelerden sadece Üsküdar'da 312 beygir ve 417 eşek, kazalar içerisinde de Kırcaali'de 100 beygir ve 300 katır, Uzunköprü'de 990 aygır ve kısarak, 499 iğdiç beygir, 700 eşek, Dimetoka'da 50 aygır, 250 kısarak, 100 beygir ve 400 eşek, Havsa'da 700 eşek ve 150 kadar binek ve koşum beygiri bulunuyordu¹⁰⁶¹.

B. Hayvancılık Faaliyeti Sonucu Alınan Vergiler

Osmanlı Devleti'nde şahıs, ticaret ve ziraat mahsul vergilerinden başka, hayvanlar da vergiye mevzu teşkil ediyorlardı. Hayvanlardan alınan vergiler zaman, durum, bölge ve şartlara göre şu şekilde sınıflandırılabilir:

- Âdet-i Ağnam,
- Ondalık Ağnam Resmi,
- Otlak Resmi,
- Zebiha Resmi,
- Selâmet Akçası,
- Ağnam Bâcı,
- Ağıl Resmi,
- Canavar Resmi,

¹⁰⁶¹ SVE-1319 Malî Senesi, s. 963, 981, 993, 998, 1006.

▪ Diğer Hayvanların Vergisi¹⁰⁶².

Sâlnâmelerde hayvancılık faaliyeti sonucunda alınarak miktarları belirtilen vergiler, Ağnam Rüsümü¹⁰⁶³ ve Canavar Rüsümü'dur.

Osmanlı Devleti'nde büyükbaş hayvan içerisindeki öküz ve manda gibi sığır cinsi hayvanlar önemli Zirâat vasıtalarından kabul edildiğinden bunların üzerine ayrıca bir vergi konulmamıştır. Yalnız “İhtisap Rüsûmu”¹⁰⁶⁴ uygulanmasından sonra bunların nakliyatda kullanılan kısmı araba ve yük ile kasabalara geldikleri ve derbentlerden geçtikleri zaman araba ve yük hesabıyla ve bir de bu nevi hayvanat pazar yerlerinde satıldıkları vakit kıymetlerinden kuruşta bir para hesabıyla vergi alınmıştı¹⁰⁶⁵. Sâlnâmelerde büyükbaş hayvanların yanı sıra yük ve yolcu taşımacılığında kullanılan hayvanlardan alınan vergiler hakkında herhangi bir kayıt yer almamaktadır.

1. Ağnam Rüsümü

Sâlnâmelerde “Ağnam rüsûmu” (ağnam resmi) adı ile gördüğümüz Âdet-i Ağnam en kısa tanımıyla Osmanlı Devleti'nde, “**bilhassa büyük ölçüde koyun besiciliği yapan, ağnama (koyun ve keçi) sahip olan Müslümanların vermekle yükümlü oldukları vergidir**”. Toplanan vergi oranları sancaklara göre değişiklik gösterirdi. Bu vergi ağnamın sayısına göre alınırdı. Vergilendirme uyarınca, ağnam sahipleri, hayvanları için gerekli ödemeyi yapmak zorundaydı. Ancak, hayvanların vergi memurlarından kolayca saklanabileceği de unutulmamalıdır¹⁰⁶⁶.

¹⁰⁶² Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, Bilge Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 147.

¹⁰⁶³ Vergi. Bkz.: Ferit Devellioğlu, “Rüsûm”, *a.g.l.*, s. 901.

¹⁰⁶⁴ “*Kent merkezlerinde, panayır ve pazar yerlerinde satılan mallardan çeşitli adlarla alınan vergilerin bütününe genel olarak “İhtisap Rüsümü” deniliyordu.*” Bkz.: Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde ...*, s. 131.

¹⁰⁶⁵ Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, II. Kısım, Kanaat Matbaası, Dersaadet 1330, s. 234.

¹⁰⁶⁶ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, Doğu Batı Yayınları, Çev: Emine Sonnur Özcan, Ankara 2006, s. 75; Ziya Kazıcı, *Osmanlı Vergi ...*, s. 147-149; Âdet-i Ağnam, Ondalık Ağnam ve Ağnam Resmi için bkz.: Abdurrahman Vefik, *Tekâlif...*, I. Kısım, s. 29-31).

Bu vergi, başlangıçta her on hayvandan biri devlet adına alınmak suretiyle uygulanmıştı. Tanzimat'ın ilanından sonra ise bir koyun veya keçinin süt, yapağı ve et verimleri mahallî değerlere göre tespit ettirilerek, senelik hâsılatına göre vergi alınması kararlaştırıldı. Memleketin muhtelif bölgelerinde tespit edilen verimler ile alınması kararlaştırılan % 10 nispetindeki vergiye göre Edirne Vilâyeti'nin tamamında bir hayvanın tahmini yıllık verimi 40 kuruş, yıllık vergisi de 4 kuruş olarak belirlenmiştir¹⁰⁶⁷.

Hayvancılığa ait vergiler kısmında da belirtilen, daha önce muhtelif adlar altında alınan ağnam vergilerinin şikâyet konusu olması üzerine, 1857 yılından itibaren Rumeli'de 1858'den sonra da Anadolu ve Arabistan'da bunlar kaldırılarak yerine “**Ağnam Rûsumu**” adıyla tek bir vergi konmuştur¹⁰⁶⁸.

1872 senesinde bu vergi, Vilâyetlere göre 20-40 para miktarında arttırılmış, 1880 ve 1897 yıllarında hayvan başına yeniden iki defa yirmişer para zam yapılmıştır¹⁰⁶⁹.

Edirne Sancağı'nın 1870'te ağnam rûsumu 5.200.000 kuruştur. Vilâyetin tümünde toplam ağnam rûsumu miktarı aynı yıl 19.910.000 kuruş olarak gerçekleşmişti¹⁰⁷⁰. Buna göre tüm Vilâyette toplanan vergi miktarının % 26,12'sini Edirne Sancağı karşılıyordu.

1873'te Edirne şehir merkezinde bulunan koyun ve keçilerden alınan rûsum-u ağnam miktarı 15.106 kuruş'tur. Nahiye merkezleri ve bağlı bulunan tüm köylerde aynı yıl 2.129.083 kuruş, köyleri ile birlikte kazalarda ise 4.321.326 kuruş olmak üzere ağnam vergisinden sancak genelinde 6.465.515 kuruş gelir elde edilmiştir¹⁰⁷¹.

¹⁰⁶⁷ Vedat Eldem, *a.g.e.*, s. 175.

¹⁰⁶⁸ Hilmi Bayraktar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı (İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapı)*, F.Ü. Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No:14 Tarih Şubesi Yayınları No:12, Elazığ 2007, s. 217.

¹⁰⁶⁹ Vedat Eldem, *a.g.e.*, s. 175.

¹⁰⁷⁰ SVE-H. 1287, s. 154-155.

¹⁰⁷¹ SVE-H. 1290, s. 168-200; Bu seneye ait Sâlnâmede Edirne Sancağı'nın nahiyeleri Üsküdar, Ada, Çöke ve Manastır'dır. Kazaları ise, Dimetoka, Kırklareli, Cısr-i Mustafapaşa, Çirmen, Uzunköprü, Babaeski, Pınarhisar, Havsa, Hatunili Kızılağaç.

1877’de 5.758.846 kuruş olarak gerçekleşen ağnam hâsılatı¹⁰⁷², Osmanlı-Rus savaşından sonra bir daha bu miktar seviyelerine çıkmadığı gibi yarı yarıya azalma göstermiştir¹⁰⁷³ (Bkz. Tablo 45).

Tablo 45. Farklı Senelerde Edirne Sancağı ile Edirne Vilâyetinde Elde Edilen Ağnam Hâsılatı

Sene	Edirne Sancağı	Edirne Vilâyeti	Vilâyetin Toplam Ağnam Vergisi İçerisinde Sancağın Yüzdelik Dilimi
1885	2.054.840	12.907.707	% 15,92
1886	2.904.305	13.298.456	% 21,84
1887	2.635.000	13.075.295	% 20,15
1888	3.070.300	14.143.515	% 21,71
1890	2.284.970	15.042.551	% 15,19
1891	2.997.610	13.751.274	% 21,80
1892	2.769.140	12.209.191	% 22,68

1893’te koyun ve keçilerinden dolayı en çok vergi veren kaza Uzunköprü’ydü¹⁰⁷⁴. Bu seneki sâlnâme içerisinde Edirne merkez ve nahiyeleri ile Dimetoka’nın ağnam vergisi geliri toplam gelir içerisinde ayrıca verilmemiştir (Bkz. Tablo 46).

¹⁰⁷² SVE-1293 Malî Senesi, s. 106.

¹⁰⁷³ SVE-H. 1302, s. 250; SVE-H. 1303, s. 256; SVE-H. 1304, s. 252; SVE-H. 1305, s. 256; SVE-H. 1307, s. 256; SVE-H. 1308, s. 256; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 377.

¹⁰⁷⁴ SVE-H. 1310, s. 306-307, 323, 341, 364, 380, 398.

Tablo 46. 1893 Senesi’nde Edirne Sancağı Kazalarının Ağnam Vergileri (Kuruş)

	Ağnam Geliri	Toplam Geliri	Ağnam Geliri’nin Toplam İçerisindeki Yüzdesi (%)
Cisr-i Mustafapaşa	404.640	2.756.369	14.68
Kırcaali	242.458	2.229.684	10.87
Dimetoka	B	2.618.506	-
Uzunköprü	490.670	3.960.061	12.39
Ortaköy	385.115	2.212.962	17.40
Havsa	251.700	2.031.427	12.39

Bir sene sonra 1894’e gelindiğinde ulaşılan vergi miktarı sancak’ta 3.137.120¹⁰⁷⁵, 1896’da 3.147.665 kuruştur¹⁰⁷⁶. 1903’te sancağın toplam ağnam rüsûmu geliri 3.254.124 kuruş olarak gerçekleşti. Vilâyette toplanan vergi ise aynı yıl 13.885.320 kuruştur¹⁰⁷⁷.

1903’te sancak ağnam gelirinin tüm Vilâyet geneli içerisinde oranı ise % 23,44 civarında olup, sancak’ta 1903’te toplanan ağnam vergisi miktarı, 1877 senesinden sonra elde edilmiş olan en yüksek seviyedir.

2. Canavar Rüsümü

Osmanlı’nın Müslüman vatandaşı tarafından canavar diye isimlendirilen domuz için alınan bu vergiye eskiden beri “**Hınzır Resmi**”, “**Bidat-ı Hanazır**” da deniyordu¹⁰⁷⁸. Eski kayıtlara göre bu vergi, bir dönem Belgrat ve Alacahisar Sancaklarında bulunan domuzlardan her birisi için senelik dörder para alınmak suretiyle uygulanıyordu. Ancak halkın talebi üzerine bu vergi alımından H. 1193

¹⁰⁷⁵ SVE-1310 Malî Senesi, s.s.y.

¹⁰⁷⁶ SVE-1312 Malî Senesi, s.s.y.

¹⁰⁷⁷ SVE-1319 Malî Senesi, s.s.y.

¹⁰⁷⁸ Ziya Kazıcı, *Osmanlı Vergi ...*, s. 158; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri ...*, s. 75.

(1779/1780) senesinde vazgeçilmiştir. Ancak daha sonra özellikle Rumeli’de yeniden alınmaya başlanılan bu vergi, değişik yerlerde farklı oranlarda toplanıyordu¹⁰⁷⁹.

Tanzimatın ilanından, H. 1273 (1856/1857) senesine kadar bu vergi her yerde kabul olunan miktarda olmak üzere tahsil olundu. Anadolu ve Arabistan’da zaten yetiştirilmeyen bu hayvanlara devlet pek de önem vermiyordu. Sonraları Rumeli’de rağbet artıp vergi konulduğu zaman ağnam vergisi derecesinde bir miktar konulmuştur. H. 1274 (1857/1858) senesinde birden bire verginin 10 kuruşa çıkarılması sahiplerine pek ağır geldiği için bazı yerlerde vergi vermemek adına domuzlar itlaf edilmiştir. Ertesi sene alınan vergi 7 kuruşa ve nihayet H. 1279 (1862/1863) senesinden itibaren 3 kuruşa indirildi¹⁰⁸⁰.

Edirne Sancağı’nda gayrimüslim vatandaşların sahibi olduğu domuzlardan alınan verginin miktarı ilk olarak 1885 senesine ait sâlnâmede gösterilmiştir. Yayınlanmış 28 sâlnâmenin 12’sinde bilgileri verilen domuz vergisi kayıtları içerisinde, güncelleme yapılmamasından dolayı olmalıdır ki 1889 senesi miktarları 1888 senesi miktarı ile aynıdır. Edirne sancağı domuz vergisi miktarları, Vilâyetin toplam domuz vergisi içerisinde seneler itibariyle genelde % 20 ile % 35 arasında karşılık bulmuş, sancak ve Vilâyet genelinde verginin miktar olarak en çok toplandığı sene 1896 olmuştur¹⁰⁸¹ (Bkz. Tablo 47).

¹⁰⁷⁹ Abdurrahman Vefik, *Tekâlif...*, I. Kısım, s. 34.

¹⁰⁸⁰ Abdurrahman Vefik, *Tekâlif...*, II. Kısım, s. 235-236.

¹⁰⁸¹ SVE-H. 1302, s. 250; SVE-H. 1303, s. 256; SVE-H. 1304, s. 252; SVE-H. 1305, s. 256; SVE-H. 1307, s. 256; SVE-H. 1308, s. 256; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 377; SVE-1310 Malî Senesi, s.s.y.; SVE-1312 Malî Senesi, s.s.y.; SVE-1319 Malî Senesi, s.s.y.

Tablo 47. Edirne Vilâyeti Sâlnâmelerinde Belirtilmiş Olan Edirne Sancağı ve Edirne Vilâyeti Genelinde Elde Edilen Domuz Vergisi Miktarları ile Sancakta Toplanan Verginin Vilâyet Toplamı İçerisindeki Yüzdelik Miktarı

Sene	Edirne Sancağı	Edirne Vilâyeti	Sancağın Domuz Vergisi Geliri'nin Edirne Vilâyeti Toplamı İçerisindeki Yüzdesi (%)
1885	30.558	159.081	% 19,21
1886	39.847	139.280	% 28,60
1887	33.847	136.324	% 24,83
1888	39.750	126.663	% 31,38
1890	45.000	190.647	% 23,60
1891	65.635	228.905	% 28,67
1892	58.400	200.557	% 29,12
1894	71.040	220.329	% 32,24
1896	93.825	268.868	% 34,90
1903	63.451	225.153	% 28,18

Tabloda belirtilen seneler haricinde sadece 1893'te kazalarda toplanan domuz vergisinin miktarları ayrıca belirtilmektedir. Daha önce belirttiğimiz gibi nüfusunun neredeyse tamamı Müslüman olan Kırcaali'de domuz mevcudu olmadığından vergisi de bulunmamaktadır. Dimetoka kazasının da toplam gelir içerisinde vergi geliri kalemleri ayrıca belirtilmemiştir.

Domuzlardan alınan verginin önceki sayfalarda H. 1279 (1862/1863) senesinden itibaren 3 kuruşa indirildiğini belirtmiştik. Burada dikkatimizi çeken bir husus şudur ki; Cısr-i Mustafapaşa, Uzunköprü, Ortaköy ve Havsa'da 1893 senesinde mevcut olan domuz sayısı ile bunlardan alınan vergi karşılaştırıldığında (domuz sayısı/vergi miktarı), bir adet domuzdan 5 kuruş vergi alındığını tespit edebiliyoruz¹⁰⁸² (Bkz. Tablo 48).

¹⁰⁸² SVE-H. 1310, s. 307, 310, 364, 367, 380, 385, 398, 403

Tablo 48. 1893 Senesinde Edirne Sancağı'nın Bazı Kazalarının Domuz Vergisi,
Domuz Miktarı ve Toplanan Verginin Birim Fiyatı

Kaza	Domuz Vergisi Miktarı (Kuruş)	Domuz Miktarı	1 Adet Domuz Karşılığı Birim Fiyat (Kuruş)
Cisr-i Mustafapaşa	6.505*	1.301	5
Uzunköprü	16.055	3.211	5
Ortaköy	6.685	1.325	5,05
Havsa	3.800	760	5

Bu tespiti göre; aynı sene Dimetoka'da bulunan 3.256¹⁰⁸³ domuzdan toplanan vergi 16.280 kuruş olmalıdır.

IV. SANCAĞIN GELİR-GİDER KALEMLERİ

A. Bütçeler

Osmanlı'da bütçe anlayışı, günümüzde ki bütçe anlayışından farklıdır. Günümüzde modern tarifiyle bütçe; *“Devlet, Vilâyet ve belediye gibi belli kamu tüzel kişileriyle yarı resmi veya özel teşekkül ve toplulukların belli bir devre içindeki gelir ve masraflarını tahmin eden ve bunların icrasına önceden yetki veren bir kanun bir Nizâmnâme bir kararname veya idarî bir tasarruftur.”*¹⁰⁸⁴. Osmanlı'da ise bütçeler, hesapları kapatılan bir malî yılın gelir-gider hesaplarının bilançosu şeklinde olmuştur¹⁰⁸⁵. Tanzimat ile birlikte modern anlamda bir bütçe

* Sâlnâmede verilen miktar 6.505 kuruş 20 para'dır. Birim fiyatı etkilemediği için kuruş olarak belirtilmiştir.

¹⁰⁸³ SVE-H. 1310, s. 348.

¹⁰⁸⁴ Erdoğan Keskin, “Yenileşme Dönemi Osmanlı Bütçeleri Üzerine Genel Bir Bakış”, *OTAM*, S. 14, Ankara 2003, s. 319.

¹⁰⁸⁵ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Malî Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 20.

geleneği yerleşmiş ve merkezdeki bu gelişmeler öncelikle Vilâyet yönetimlerinde kendini göstererek taşrada da bütçeler hazırlanmıştır¹⁰⁸⁶.

Biz de Edirne Sancağı'nın 1877-1878 Osmanlı Rus savaşından önce yayınlanan son sâlnâmesi ile savaş ve işgalden sonra yayınlanan ilk sâlnâmesinin yanı sıra sancağın 1870 senesinde ilk ve 1903 senesinde son defa yayınlanmış sâlnâmelerinde belirtilen gelir ve gider hesaplarının durumunu aktarmaya çalışacağız.

1. H. 1287 (1870) Senesi Sâlnâmesine Göre Edirne Sancağı'nın Bütçesi

Sancağın H. 1287 (1870) tarihli ilk sâlnâmesinde 1869 senesinin gelir kalemleri A'şâr, ağnam rüsumu, vergi-i mal, iane-i askeriyye¹⁰⁸⁷ ve varidat-ı müteferrika¹⁰⁸⁸ oluştuyordu. Toplam gelirin 32.690.528 kuruş olduğu sancakta bu toplamın 15.439.778 kuruşu yani % 47,23'ü A'şâr vergisinden elde edilen miktardır. A'şâr gelirini elde edilen miktara göre sırasıyla Mal vergisi, Ağnam rüsumu, varidat-ı müteferrika, iane-i askeriye gelirleri takip etmektedir¹⁰⁸⁹ (Bkz. Grafik 3).

¹⁰⁸⁶ Selda Kılıç, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Vilâyet Bütçeleri", *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XX, S. 31, Ankara 2000, s. 194.

¹⁰⁸⁷ Tanzimat'tan sonra cizye yerine Hristiyanlardan alınan verginin adıdır. Miktarı 15.000 kuruştur. Bu vergi daha sonra "**Bedel-i Askerî**" adını almış ve II. Meşrutiyet'e kadar alınmaya devam edilmiştir. Bkz.: Mehmet Zeki Pakalın, "İane-i Askeriyye", *a.g.s.*, C. 2, s. 11.

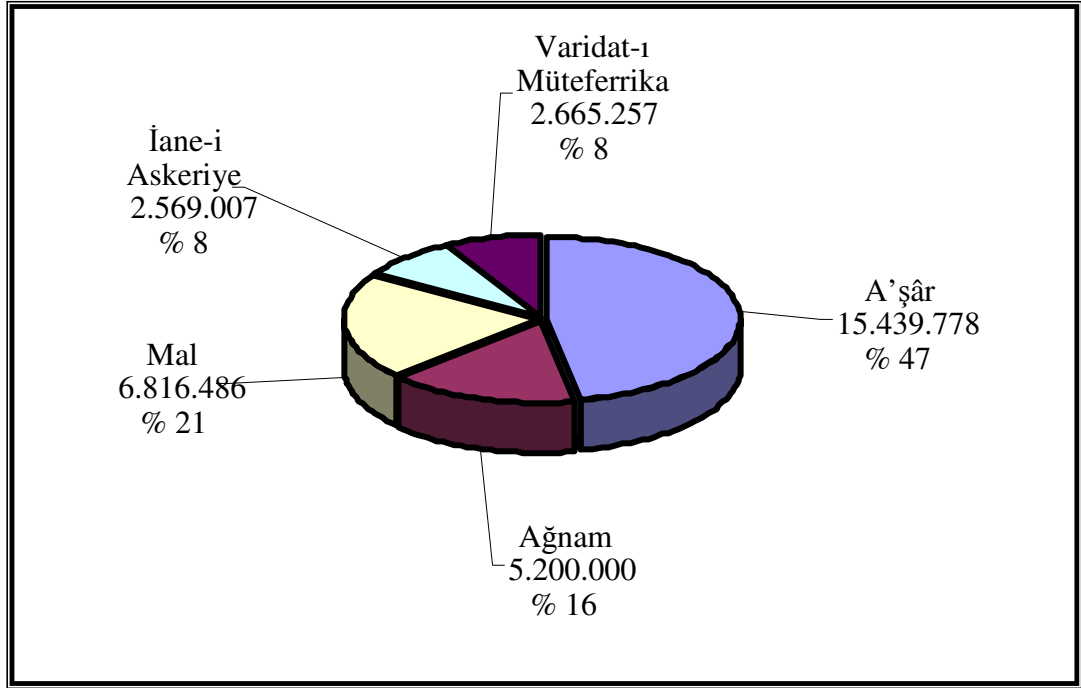
¹⁰⁸⁸ Gelir kalemlerinde belirtilmemiş olmasına rağmen alınan çeşitli vergileri ifade etmek için kullanılmıştır. Abdüllatif Şener, *a.g.e.*, s. 178.

¹⁰⁸⁹ SVE-H. 1287, s. 154-155.

Grafik 3: Edirne Sancağı'nın 1869 Senesi

Gelirleri

“**Vilayât Mesarifat-ı Umûmiyesi Hakkında Talimat**”a göre vilâyet mal sandıklarından kullanılacak masraf türleri altı adet olarak belirlenmiştir. Bu masraf kalemleri, dâhiliye, maliye, şeriye, ticaret, maârif ve nafia’dır. Bu masraflar hazine tarafından gönderilen “**muvaazene defterleri**”¹⁰⁹⁰’ne yazılacak, ayrıca vilâyet muhasebecileri tarafından her sancak için muvaazene defteri yapıp bağlı sancaklara gönderilecektir. Bu sancaklarda, kazalar için bir muvaazene defteri tanzim edip, kazalara gönderecektir. Vilâyet muhasebecilerine gönderilen bu defterler esas kabul edilerek, sancak ve kazalara gönderilen defterler buna göre hazırlanacaktır¹⁰⁹¹.

Yukarıda belirtilen masraf kalemleri incelediğimiz ilk sâlnâmede talimatta belirtildiği gibi uygulanarak kayıtları verilmiştir. H. 1286 (1869) senesinde Edirne

¹⁰⁹⁰ Seksen Yedi Senesi İçin Her Vilâyetin Mesârif-i Umûmiyesini Şamil Olarak Bu Kere Vilâyetlere İrsâl Kılınan Muvâzene Defterinin Tarifnâmesidir (5 Safer 1288), *Düstûr*, Tertip I, C. II, Matbaa-i Âmire, İstanbul H. 1289, s. 79-82.

¹⁰⁹¹ Vilayât MesaRifat-ı Umûmiyesi Hakkında Talimat (5 Safer 1288), *Düstûr*, Tertip I, C. II, Matbaa-i Âmire, İstanbul H. 1289, s. 74-78.

sancağının toplam 7.358.520 kuruş olan maaş ve masrafları içerisinde en fazla gider miktarı 3.768.594 kuruş ile Dâhiliye'ye aittir. Ticaret masraflarının hiç olmadığı sancakta, Maliye giderleri 1.859.326 kuruş, Nafia giderleri 1.055.380 kuruş, Şeriye giderleri 642.750 kuruş ve Maârif giderleri ise 32.470 kuruş'tur. Maliye masrafları içerisinde tüm emeklilerin, yetimlerin, şehit eşlerinin ve muhtaçların maaşlarıyla, tekke ve zaviyelerin yemek masrafları, Câmi ve mescit görevlileri için yapılan harcamalar dâhildir¹⁰⁹².

Gördüğümüz bu rakamlara göre Edirne Sancağı'nın toplam giderleri (7.358.520 kuruş), toplam gelirinin (32.690.528 kuruş) % 22,50'sini oluşturmaktadır. Sancağın geliri giderine göre oldukça fazladır.

2. 1293 Malî Senesi (1877) Sâlnâmesine Göre Edirne Sancağı'nın Bütçesi

Osmanlı-Rus savaşından önce yayınlanan son sâlnâme* kayıtlarına göre Edirne Sancağı'nın gelir bütçesini, Mal vergisi, Bedel-i Askerî, A'sâr, Ağnam ve rûsûmât-ı müteferrika ile hâsılat-ı mütenevvi'a** gelirleri oluşturmaktadır. Giderlerin ise ayrıntısı belirtilmeksizin sadece toplam miktarı gösterilmiştir¹⁰⁹³ (Bkz. Tablo 49).

Tablo 49. Edirne Sancağı'nın 1876 Senesine Ait Gelir ve Giderleri (Kuruş).

Gelir Kalemleri	Kuruş	Para	Yüzdelik Oranı
Mal Vergisi	6.042.965	-	% 20,05
Bedel-İ Askerî	3.695.265	-	% 12,27

¹⁰⁹² SVE-H. 1287, s. 156-157.

* Bu Sâlnâme 1293 Malî Senesine ait olup Sâlnâmenin giriş kısmında belirtildiğine göre Mart 1877'de yayınlanmıştır.

** Değişik, çeşitli kalemlerden elde edilen gelir.

¹⁰⁹³ SVE-1293 Malî Senesi, s. 156.

A'sâr Vergisi	12.500.000	-	% 41,49
Ağnam Vergisi	5.758.846	-	% 19,11
Diğer Vergiler	2.133.220	27	% 7,08
Gelir Toplamı	30.130.296	27	% 100
Gider Toplamı	10.310.846	-	

Görüldüğü üzere en yüksek gelir A'sâr vergisinden elde edilirken, bu bütçeye göre gelirin % 34, 22'si maaş ve masraflara harcanmaktadır.

Aynı sene Edirne sancağı ile birlikte Filibe, İslimiye, Sofya, Gelibolu ve Tekirdağ sancaklarından oluşan Edirne Vilâyeti'nin toplam geliri 154.902.642 kuruş, 30 para, toplam gideri ise 17.242.184 kuruş, 25 para'dır. Bu rakamlara göre Vilâyet toplam gelirin % 19,45'ini Edirne Sancağı gelirleri, toplam giderinin ise % 59,80'ini Edirne Sancağı giderleri oluşturmaktadır¹⁰⁹⁴.

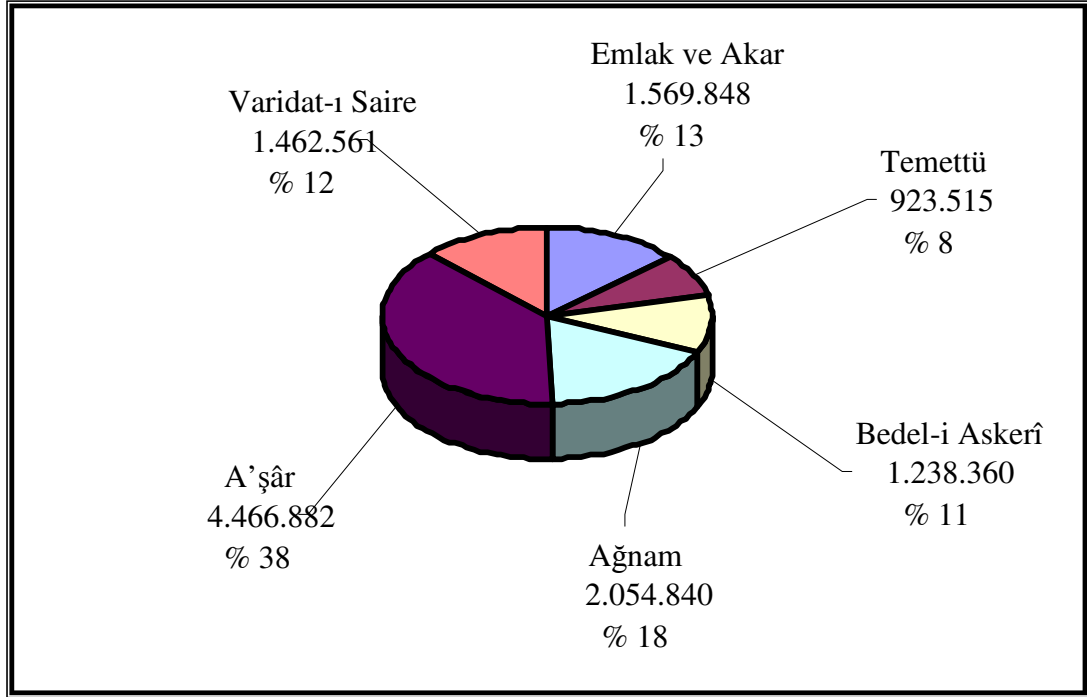
3. H. 1300 (1883) Senesi Sâlnâmesine Göre Edirne Sancağı'nın Bütçesi

1877'de yayınlanmış sâlnâmeden sonra ilk sâlnâme H. 1300 (1883) senesinde yayınlanmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ve Rusların işgalinden sonra yayınlanan 1883 ve 1884 senesi sâlnâmelerinde bütçelere ait kayıtlar belirtilmemiş, ancak H. 1302 (1885) senesine ait sâlnâmede 1883'e ait bütçe bilgileri aktarılmıştır. Bu kayıtlara göre Edirne Sancağı'nın toplam geliri 11.716.006 kuruş'tur. Bu toplam 1869 gelirin % 35,84'ü ve 1876 senesi gelirin % 38,88'ine karşılık gelmektedir. Savaş ve işgalden sonra sancak gelirleri yaklaşık % 65 oranında azalmıştır. Bu sene ki bütçede gösterilen gelir kalemleri ise emlak ve

¹⁰⁹⁴ SVE-1293 Malî Senesi, s. 156.

akar vergisi¹⁰⁹⁵, temettü vergisi¹⁰⁹⁶, bedel-i askerî, ağnam rüsumu, A'şâr hâsılatı ve varidat saire'dir¹⁰⁹⁷ (Bkz. Grafik 4).

Grafik 4. 1883 senesinde Edirne Sancağı Gelirlerinin Dağılımı

Grafikte belirttiğimiz gibi en çok gelir yine A'şâr vergisinden elde edilirken, Temettü vergisi en az gelir türüdür. İşletme sahiplerinden alınan temettü vergisinin bu oranından dolayı, savaş sonrası Edirne ticaretinin gerilemiş olduğunu belirtebiliriz.

Gider kalemleri ise daha önce olmadığı kadar ayrıntılı belirtilirken, bunlar Dâhiliye, Maliye, Maaşat-ı Zâtiye, Şeriye, Adliye, Maârif, Nafia, Polis, Zabtiye, Orman, Vergi Emaneti, A'şâr Emaneti, Faiz ve Bedalat'tır. En çok Zabtiye (1.752.690 kuruş), en az ise Orman giderleri (67.200 kuruş) için harcama yapılmış,

¹⁰⁹⁵ Şehir ve civarındaki binalardan tahrir olunan değeri üzerinden binde dört, ayrıca gelir sağlayan binaların yıllık gelirlerinden ek olarak yüzde dört alınan vergidir. Abdüllatif Şener, *a.g.e.*, s. 107.

¹⁰⁹⁶ Herkesten kazancına uygun olarak alınan bir vergidir. Tüccar, esnaf ve zanaatkârın yıllık gelirleri üzerinden, başlangıçta yüzde 3 oranında alınırken, 1878'de yüzde dört'e yükseltilmiştir. Bkz.: Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde ...*, s. 346.

¹⁰⁹⁷ SVE-H. 1302, s. 248.

sancağın bu sene toplam harcama miktarı ise 8.345.971 kuruş olarak gerçekleşmiştir¹⁰⁹⁸.

4. H. 1310 (1893) Senesi Sâlnâmesine Göre Edirne Sancağı Kazalarının Bütçesi

Yayınlanmış tüm sâlnâmelerde kazalara ait gelir ve giderlerin ayrıntıları ile belirtildiği tek sâlnâme H. 1310 (1893) tarihli sâlnâmedir. Kazalarda gelir gidere göre hazırlanan listelerin sonucunda ortaya çıkan hâsılat sancak merkezi olan Edirne'ye gönderiliyordu.

a. Cısr-i Mustafa Paşa Kazasının Bütçesi

1892 senesinde toplam geliri 2.756.369 kuruş, 9 buçuk para olan kazanın, tahsil edilebilen gelir miktarı % 87,33 oranında yani 2.407.229 kuruş, 38 para'dır. Masraflar için 169.402 kuruş harcama yapılan kazada, 2.233.127 kuruş, 31 para nakit ve senet karşılığı sancağa aktarılmıştır. Sene içinde toplanamayarak 1893'e devir edilen miktar ise 349.139 kuruş, 11 buçuk paradan ibaretti. Kazanın gelir kalemleri ve miktarları Tablo 50'de gösterilmiştir¹⁰⁹⁹.

Tablo 50. Cısr-i Mustafa Paşa Kazasının 1892 Senesine Ait Gelir Tablosu.

<i>Gelir Türü</i>	<i>Kuruş</i>	<i>Para</i>
A'şâr	1.233.632	-

¹⁰⁹⁸ Gider kalemlerinin belirtilen miktarları net olarak okunamadığından dolayı burada belirtilmemiştir. Bkz.: SVE-H. 1302, s. 249.

¹⁰⁹⁹ SVE-H. 1310, s. 306-307.

Vergi* Ve Bedel-İ Askerî	873.033	15,50
Ağnam	404.640	-
Domuz Vergisi	6.505	20
Orman	22.225	20
Hâsılat-I Mütferrika	30.328	-
Rüsumat-I Mütenevvia	28.900	-
Maden	10.600	-
Tapu Hâsılatı	52.157	-

En çok A'şâr vergisinden gelir elde edilen Cısr-i Mustafa Paşa kazasında, belirtilen toplam ile verilen rakamlar arasında olan yaklaşık 94.350 kuruşluk fark, önceki seneden devir edilen miktar olmalıdır. Bunun yanı sıra gördüğümüz rakamlar ile gelir ve yapılan giderler arasında eşitlik oluşmamakta ve yaklaşık 4.700 kuruşluk fazla gelir ortaya çıkmaktadır.

b. Dimetoka Kazasının Bütçesi

Gelir kalemlerinin ayrı olarak belirtilmediği Dimetoka kazasının 1892 toplam geliri 2.618.506 kuruş, 35 paradır. Aynı sene içerisinde yapılan tahsilât miktarı 2.188.100 kuruş, 16 para olarak gerçekleşirken 430.406 kuruş, 19 para ise 1893 senesine devir edilmiştir. Elde edilen gelirin 287.273 kuruş, 35 parası kazanın masrafları için kullanılmış 1.888.972 kuruş, 15 parası Edirne Sancağı “Mal Sandığı”na gönderilmiştir. 11.854 kuruş, 6 parasıda kazanın mevcut mal sandığı bakiyesi olarak 1893 senesine devir edilmiştir¹¹⁰⁰.

* Açık olarak belirtilmemiş ancak diğer kazaları incelediğimizde arâzî, emlak, akar ve temettü gelirlerinin anlaşılması gerektiğini belirtebiliriz.

¹¹⁰⁰ SVE-H. 1310, s. 341-342.

c. Kırcaali Kazasının Bütçesi

Kazanın 1892 senesi gelir toplamı 2.229.684 kuruş, 38 buçuk paradan ibarettir. Belirttiğimiz bu toplamın aynı sene içerisinde 1.914.099 kuruş, 15 parası tahsil edilebilmişken, 315.582 kuruş, 23 buçuk para ise 1893'e devir edilen miktardır. Giderleri hakkında bilgi verilmemiş olan Kırcaali kazasının gelir kalemleri ve miktarları tablo 51'de gösterildiği gibidir¹¹⁰¹.

Tablo 51. Kırcaali Kazasının 1892 Senesine Ait Gelir Tablosu.

Gelir Türü	Kuruş	Para
A'şâr	1.214.291	10
Ağnam	242.458	20
Vergi	401.341	25
Bedel-i Askerî	18.167	3,50
Orman	1.873	15
Tapu Harçları	225.696	5
Mahkeme Harçları	18.724	37
Rûsum-u Mütenevvia	15.003	5
Hâsılat-ı Müteferrika	31.653	-
Maaş Tevfikâtı	8.020	20
Maârif Hassa-i İanesi	52.454	18

¹¹⁰¹ SVE-H. 1310, s. 323-324.

Kırcaali kazasında da birinci sırada elde edilen gelir A'şâr vergisinden sağlanmaktadır. Dikkat çeken diğer bir hususta tapu harçlarından elde edilen gelirin yüksekliğidir.

ç. Uzunköprü Kazasının Bütçesi

Sancağın geliri en yüksek kazası Uzunköprü'dür. 1892'te toplam 3.960.061 kuruş, 30 buçuk geliri bulunan kazada tahsilâtı gerçekleştirilen miktar 3.521.699 kuruş, 7 paradır. 438.362 kuruş, 23 para ise 1893 senesi bütçesine devir edilmiştir. Giderleri hakkında bilgi verilmeyen kazanın gelirlerine ait tablo 52 aşağıda verilmiştir¹¹⁰².

Tablo 52. Uzunköprü Kazasının 1892 Senesine Ait Gelir Tablosu.

Gelir Türü	Kuruş	Para
A'şâr	2.134.269	20
Ağnam	490.670	-
Emlak ve Temettuat	583.968	25
Bedel-i Askerî	451.746	11
Domuz Vergisi	16.055	-
Orman	94	30
Maden	502	20
Tapu Harçları	182.400	20
Mahkeme Harçları	39.924	10
Rüsum-u Mütenevvîa	11.248	5
Hâsılat-ı Müteferrika	29.612	5

¹¹⁰² SVE-H. 1310, s. 364.

Maaş Tevfikâtı	7.447	30
Maârif Hassa-i İanesi	7.122	15

Uzunköprü’de A’şâr’dan elde edilen gelir, yaklaşık olarak diğer kazaların toplam geliri kadardır. Ormanlık alanın az olduğu kazada bu durum orman gelirine de yansımıştır.

d. Ortaköy Kazasının Bütçesi

1891 senesinde Ortaköy’de toplam gelir 1.890.837 kuruş olarak gerçekleşmişken, 1892’de Ortaköy’ün toplam gelir 2.212.962 kuruş, 9 para’ya yükselmiştir. Tahakkuk eden gelirler içerisinde tahsilâtı yapılmış miktarlar ise 1891’de 1.563.081 kuruş, 5 para ve 1892’de 1.982.725 kuruş, 14 para’dır. Kazanın 1883 senesi bütçesinden başlayarak 1891 sonuna kadar devir edilerek gelen 846.555 kuruşun çoğunluğu tahsil edilmiş olup ancak a’şâr hâsılâtının bir kısmı tahsil edilememiştir¹¹⁰³ (Bkz. Tablo 53).

Tablo 53. Ortaköy Kazasının 1892 Senesine Ait Gelir Tablosu.

Gelir Türü	Kuruş	Para
A’şâr	858.648	30
Ağnam	385.115	-
Emlak ve Akar Vergisi	533.025	5
Bedel-i Askerî	301.185	14
Domuz Vergisi	6.685	-
Orman	1.580	25

¹¹⁰³ SVE-H. 1310, s. 380-381.

Maden	1.000	-
Tapu Harçları	42.541	25
Mahkeme Harçları	21.512	5
Rüsum-u Mütenevvia	9.367	25
Hâsılat-ı Müteferrika	20.869	35
Maaş Tevfikatı	7.103	20
Maarif Hassa-i İanesi	5.772	30
Emlak-ı Miriye Hâsılatı	1.432	30
Emanet	12.342	30
İstirdâd ¹¹⁰⁴	2.046	-
Şahıs Zimmetleri	2.684	-

Ortaköy kazasında da A'şâr geliri birinci sıradadır. Bunu diğer kazalarda da olduğu gibi emlak ve akar vergisi, ağnam ve bedel-i askerî takip etmektedir.

e. Havsa Kazasının Bütçesi

Giderlerinin de belirtilmiş olduğu Havsa'nın 1892 senesinde toplam geliri 2.031.427 kuruş, 39 para olup, bunun 1.810.872 kuruş, 3 parası tahsil edilmiştir. Gelirin 1.604.991 kuruş, 3 parasının farklı tarihlerde nakit olarak Edirne Sancağı mal sandığına gönderildiği Havsa'da 1893 senesinde aktarılan miktar ise 220.555 kuruş, 36 paradır¹¹⁰⁵ (Bkz. Tablo 54).

¹¹⁰⁴ Geri alma, geri alınma. Verilmiş veya gönderilmiş bir şeyin geri gönderilmesini isteme. Bkz.: Ferit Devellioğlu, "İstirdâd", *a.g.l.*, s. 462.

¹¹⁰⁵ SVE-H. 1310, s. 398.

Tablo 54. Havsa Kazasının 1892 Senesine Ait Gelir Tablosu.

Gelir Türü	Kuruş	Para
A'şâr	1.315.110	-
Ağnam	251.700	-
Arâzî, Emlak ve Akar Vergisi	129.122	10
Bedel-i Askerî	146.002	1
Temettü Vergisi	118.626	25
Domuz Vergisi	3.800	-
Orman	24	-
Tapu Harçları	29.896	-
Mahkeme Harçları	24.183	30
Rûsum-u Mütenevvia	852	20
Hasılat-ı Mütferrika	5.217	35
Maaş Tevfikâtı	4.289	23
Maarif Hassa-i İanesi	2.603	15

Gelir durumu tabloda belirtildiği gibi olan Havsa'da, 1892 senesinde yapılan harcamaların toplamı 1.810.872 kuruş, 3 paradır. Sancak mal sandığına gönderilen miktar haricinde 12.253 kuruş, 19 para şeriye memurlarına, 32.650 kuruş, 6 para dâhiliye memurlarına, 36.957 kuruş, 25 para maliye memurlarına ve 24.011 kuruş, 25 para ise adliye memurlarına yapılan ödemelerdir. Ayrıca Esham-ı

Mütenevvîa¹¹⁰⁶, ya 4.464 kuruş 30 para, Jandarma'ya 90.693 kuruş ve diğer giderler içinse 4.840 kuruş, 15 para ödeme yapılmıştır¹¹⁰⁷.

5. 1319 Malî Senesi (1903) Sâlnâmesine Göre Edirne Sancağı'nın Bütçesi

1319 Malî Senesi (1903) senesi sâlnâmesi aynı zamanda Edirne Vilâyeti için yayınlanmış olan son sâlnâmedir. Vilâyetin tüm sancaklarının gelir ve giderinin aynı listelerde belirtilmişken oluşturulan bütçenin gelir kalemleri içerisinde; Emlak vergisi, Temettü vergisi, Bedel-i Askerî, Ağnam Rûsumu, Domuz Rûsumu, maktuan ihale olunan A'sâr bedeli¹¹⁰⁸, emaneten idare olunan A'sâr hâsılatı¹¹⁰⁹, emlak-ı mîrîye muaccele¹¹¹⁰ ve icar ve hâsılatı, rûsum-u mütenevvîa, orman hakkı, kereste ve pul resimleri, çeşitli maden, emlak ve tapu harçları, mahkeme harçları, hâsılat-ı müteferrika bulunmaktadır¹¹¹¹ (Bkz. Tablo 55).

Tablo 55. Edirne Sancağı'nın Gelirleri ile Edirne Vilâyeti'nin Toplam Gelirleri

Gelir Türü	Edirne Sancağı	Edirne Vilâyeti*	Edirne Sancağı Gelirinin Vilâyet Toplam Geliri İçerisinde Yüzdelik Miktarı
Emlak Vergisi	3.164.029	10.347.632	% 30,58

¹¹⁰⁶ Çeşitli Hisseler, borç alınan paraya karşılık senetler. Bkz.: Ferit Devellioğlu, "Eshâm", *a.g.l.*, s. 462.

¹¹⁰⁷ SVE-H. 1310, s. 398-399.

¹¹⁰⁸ Tüm A'sâr gelirlerinin, taliplerine önceleri 2, daha sonra da 5 yıllığına verilerek idare edilmesi sonucunda devlete verilecek onda birlik vergidir. Bkz.: Abdüllatif Şener, *a.g.e.*, s. 132-136.

¹¹⁰⁹ Muhassıllar tarafından emaneten idare olunan A'sâr gelirlerinden devlete verilecek onda birlik vergidir. Bkz.: Abdüllatif Şener, *a.g.e.*, s. 132.

¹¹¹⁰ Beylik ve vakıf kiralardan peşin alınan kısım. Bkz.: Ferit Devellioğlu, "Muaccele", *a.g.e.*, s. 655.

¹¹¹¹ SVE-1319 Malî Senesi, (Ek sayfa), s.s.y.

* 1319 Malî Senesi (1903) tarihli Sâlnâmede belirtilen gelir bütçesine göre Edirne Vilâyeti, Edirne, Gümülcine, Kırklareli, Dedeâğaç, Gelibolu ve Tekirdağ Sancaklarından oluşmaktadır.

Temettü Vergisi	957.892	3.868.548	% 24,76
Bedel-i Askerî	3.566.199	10.024.074	% 35,58
Ağnam Rûsumu	3.254.124	13.885.220	% 25,25
Domuz Rûsumu	63.451	225.153	% 28,18
Maktuan İhale Olunan A'sâr Bedeli	6.749.990	20.464.809	% 32,98
Emaneten İdare Olunan A'sâr Hâsılatı	937.885	5.359.907	% 17,50
Emlak-ı Mîrî Muaccele Ve İcar Ve Hâsılatı	9.976	65.970	% 15,12
Rûsum-u Mütenevvia	373.286	886.630	% 42,10
Orman Hakkı, Kereste ve Pul Resimleri	32.200	1.301.740	% 2,48
Çeşitli Maden	10.400	19.227	% 54,09
Emlak ve Tapu Harçları	136.000	845.650	% 16,08
Mahkeme Harçları	277.000	1.022.085	% 27,10
Hâsılat-ı Mütferrika	242.000	826.936	% 29,26
Toplam	19.774.432	69.143.579*	% 28,60

Görüldüğü üzere Edirne Sancağı, Vilâyetin elde ettiği gelirin dörtte birinde fazlasını karşılamaktadır. Gelir türleri açısından maden gelirlerinin yarısından çoğu Edirne Sancağı tarafından elde edilmişken, sancağın Vilâyet gelirlerine en az oranda katkı sağladığı gelir türü ise Orman hakkı, kereste ve pul resimleri'dir.

Edirne Vilâyeti'nin 1319 (1903) Malî Senesi masraflarını gösteren Muvazene Cedveli'ne göre giderler; şeriye, dâhiliye, adliye, maliye, maaşat-ı zatiye, esham-ı mütenevvia, jandarma, polis ve orman başlıkları altında sınıflandırılmıştır¹¹¹² (Bkz. Tablo 56).

* Toplama yapıldığında 2 sayı fark ile 69.143.581 elde edilmektedir.

¹¹¹² SVE-1319 Malî Senesi, (Ek Sayfa), s.s.y.

Tablo 56. Edirne Sancağı'nın Giderleri ile Edirne Vilâyeti'nin Toplam Giderleri

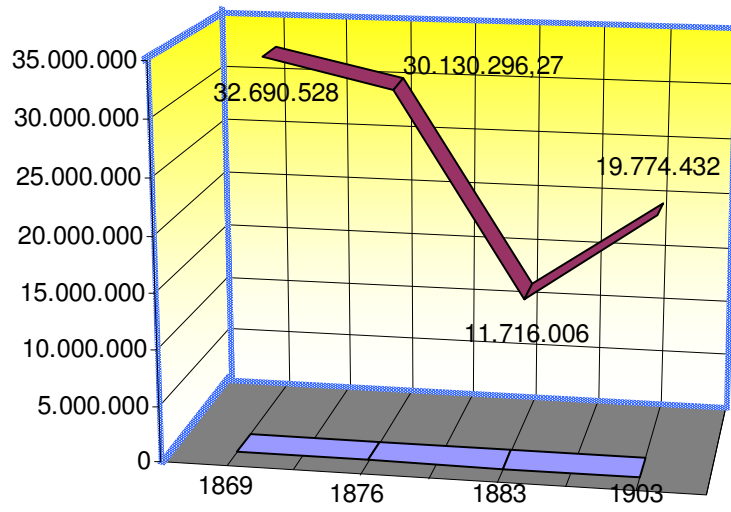
Gider Türü	Edirne Sancağı	Edirne Vilâyeti	Edirne Sancağı Giderinin Vilâyet Toplam Gideri İçerisinde Yüzdelik Miktarı
Şeriye	192.974	814.600	% 23,69
Dâhiliye	1.170.864	2.977.518	% 39,32
Adliye	832.200	1.987.400	% 41,87
Maliye	1.746.865	2.692.304	% 64,88
Maaşat-ı Zatiye	253.296	529.676	% 47,82
Esham-ı Mütenevvia	261.440	297.381	% 87,91
Jandarma	2.168.015	5.478.200	% 39,58
Polis	378.523	689.331	% 54,91
Orman	56.039	270.244	% 20,74
TOPLAM	7.060.216	15.736.654	% 44,86

Görüldüğü üzere aynı zamanda Vilâyet merkezi olan Edirne şehrinininde bulunduğu Edirne Sancağı, tüm Vilâyet gelirlerine % 28,60 oranında katılım sağlarken, Vilâyet giderlerinin ise % 44,86'sı Edirne Sancağı'na aittir. Bunun temel sebebi ise Vilâyet merkezi olmasından kaynaklanmaktadır. Giderin çoğunluğu Jandarma teşkilatına harcanmakta, bunu maliye ve dâhiliye teşkilatı için yapılan harcamalar takip etmektedir. Orman başlığı ile verilen giderler ise en az harcama yapılan kalemdir.

6. İncelenen Dönemlere ait Sancak Gelirinin Değerlendirilmesi

1869 ve 1903 seneleri arasında Edirne Sancağı'nın gelir seyri grafikte belirtildiği gibi gerçekleşmiştir. (Bkz. Grafik 5)

Grafik 5. Edirne Sancağı'nda Farklı Senelerde Elde Edilen Gelir.

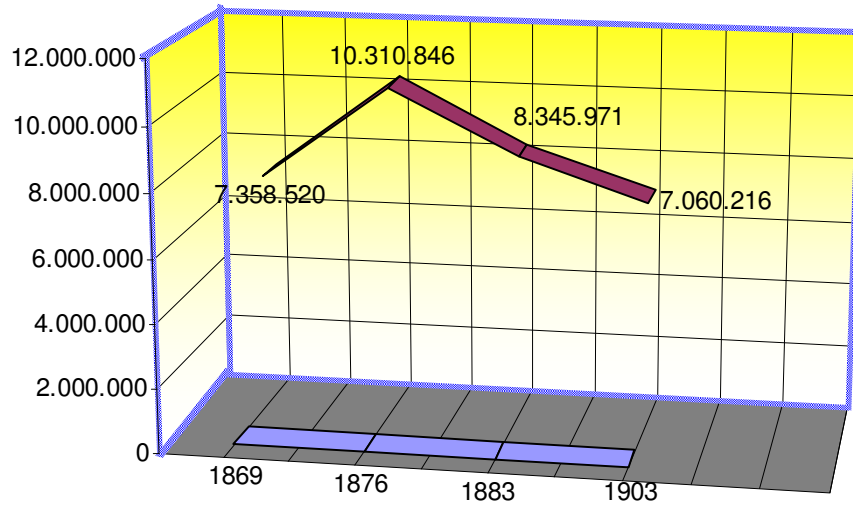

1869'da 32.690.528 kuruş, savaştan hemen önce 1876'da 30.130.296 kuruş 27 para geliri olan Edirne Sancağı'nın 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ve işgalinden sonra 1883'te 11.716.006 kuruş miktarına gerilemişken, XX. yüzyılın ilk senelerinde ise 19.774.432 kuruşa ulaşmıştır. 1869 ile 1903 senesini karşılaştırdığımızda Sancak gelirlerinde % 39,51 oranında azalış vardır.

7. İncelenen Dönemlere ait Sancak Giderinin Değerlendirilmesi

İncelediğimiz süre içerisinde farklı 4 senede ortaya çıkan sancak gideri grafik 6’da gösterildiği gibidir.

Grafik 6. Edirne Sancağı’nın Farklı Senede Ortaya Çıkan Giderlerinin Durumu

1869’da 7.358.520 kuruş olan Sancağın gideri, 1876’da % 40,12’lik artışla 10.310.846 kuruşa yükselirken, 1883’e gelindiğinde gider yedi sene öncesine göre % 19,06’lık azalışla 8.345.971 kuruş olmuştur. 1903 senesinde ise gider miktarı 7.060.216 kuruş olarak gerçekleşirken 1883’e göre % 15,40 gider azalışı yaşanmıştır.

SONUÇ

Bu tezde 1870-1903 seneleri aralığında yayınlanmış olan sâlnâmeler arşiv belgeleri ve inceleme eserleriyle desteklenerek Edirne Sancağı'nın XIX. yüzyılın son çeyreği ile XX. yüzyılın ilk senelerindeki sosyal ve ekonomik konumu ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

1864 Vilâyet Nizâmnâmesi ile kurulan Edirne Vilâyeti'nin sancağı olan Edirne Sancağı'nın merkezi aynı zamanda vilâyetin merkezi de olan Edirne şehridir. Osmanlı'nın ikinci başkenti olan bu şehir ve çevresi ilk iskânı yapan Trak'lardan bu yana Avrupa-Asya yollarının kesişme noktası olmuş ve sürekli önem arz etmiştir. Osmanlı'nın bu bölgeyi fethi ile de sosyal, ekonomik ve kültürel anlamda oldukça gelişmiştir. Ancak bu şehir ve çevresi, Osmanlı'nın gerilemesi ile yaşanan savaş, işgal ve göçleri de oldukça acı sonuçları ile tecrübe etmiştir.

Bölge 93 harbi olarakda bildiğimiz 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ve hemen ardından yaşanan Rus işgaliyle acı bir süreç yaşamıştır. Bu işgalin olumsuz neticelerini sâlnâmeler vesilesiyle de çok yakından görmek mümkündür. Başka bir ifadeyle Edirne Sancağı'nın idarî, sosyal ve ekonomik yapısını belirtirken savaş/işgal öncesi ve sonrası olarak nitelendirmek daha doğru olur. Bu süreçte sâlnâmelerin yayınlanmasında kesintiye uğramış, savaştan hemen önce yayınlanan sâlnâmeden sonra (SVE-1293 (1877) Malî senesi) ilk sâlnâme H. 1300 (1883)'de yayınlanabilmiştir.

Edirne Sancağı'nın işgalden önceki son kayıta göre merkez kaza dışında kalan kazaları, Dimetoka, Kırklareli, Cısr-i Mustafa Paşa, Uzunköprü, Babaeski, Pınarhisar, Havsa, Kızılağaç ve Ferecik'tir. İşgal sonrası bu durum değişmiş ve incelediğimiz son sâlnâmenin yayınlandığı 1903'e kadar Edirne merkez kazası ile birlikte, Dimetoka, Cısr-i Mustafa Paşa, Uzunköprü, Havsa, Ortaköy ve Kırcaali sancağın kazası olarak kalmışlardır. Tüm bu sancak bölgesi, bir dönem merkez mutasarrıflığı ve sancak idare meclisi tarafından yönetilirken, yapılan idarî değişiklik

ile sancağın yönetimi yeni oluşturulan vali muavinlerinin ve hemen sonrasında vilâyet valisinin uhdesine geçmiştir.

Oldukça karmaşık bir bölge olan Edirne Sancağı, farklı dil, din ve etnik grupları bünyesinde barındırmaktaydı. Bu toplulukların rahatça ibadetlerini yapabildikleri sancakta gerek Müslümanlar gerekse gayrimüslimler açısından çok önemli ibadethanelerden varlıklarını koruyanlar olduğu gibi, yıkılıp harap olanlarda vardı. Bunlardan bir kısmı günümüzde de mevcudiyetini korumaktadır. Fetihden sonra Müslüman-Türk kenti özelliği kazanan bu bölge, özellikle 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı ve işgali ile bu özelliğini kaybetmeye başlamış ve bölgenin demografik yapısı Müslüman Türklerin aleyhine gelişmişti. Söz konusu bu gelişme XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiği zamanda konumunu muhafaza etmiş olup, 1877-1878 meselesinin hemen öncesinde erkek Müslüman-Türk nüfus tüm sancak nüfusunun ancak % 30'unu oluşturmuştur. Osmanlı-Rus Savaşı'nın en acı sonucu olan göçten en çok Edirne bölgesi etkilenirken, o dönem yapılan idarî değişikliklerin de katkısıyla Müslüman-Türk nüfusun oranı sancak içerisinde % 50 seviyesine yükselmiştir.

Sancak bölgesinin başkente yakınlığı özellikle eğitim konusunda diğer bölgelere göre biraz daha önde olmasını sağlamıştır. Eski usulde eğitim veren sıbyan mekteplerinin yerine yeni usulde eğitim verecek olan ibtidâîler, yeni açılan sivil ve askerî rüşdiyeler ile öğretmen yetiştirme amacı ile açılan “**Dâr-ül-muallimin sıbyan**” mekteplerinin İstanbul'dan sonra ilk uygulama alanı Edirne Sancağı olmuştur. Çeşitli kademelerde sivil ve askerî mekteplerin olduğu sancakta, savaş sonrası ortada kalan çocuklara yönelik olarak öncelikle Islahhane olarak açılan, daha sonra “**Hamidiye**” mektebi adı verilen ve Osmanlı'da öncü olarak açılan sanayi mektebide bulunuyordu. Edirne merkezinde uygulamalı eğitim verilen bu mektebe, daha sonra uygulamalı Zirâat eğitimi verilen bir kısım eklenmiştir. Kızlarında önceleri eğitim aldığı Hamidiye mektebinin Osmanlı'da açılan “**Kız Sanayi Mektebi**” özelliğinde olması da ihtimal dâhilindedir. Osmanlı'nın ilk ve önemli

medreselerinin bulunduğu Edirne, medreselerin niteliğinin kaybolması ve öneminin azalmasından etkilenmiş olup, o dönemde varlığını devam ettiren medreseler bulunsa da eski günlerini aramaktadırlar. Sancağın Müslüman-Türk halkı çocuklarının eğitim almasında, Osmanlı'nın diğer bazı bölgelerine göre daha isteklidir. Bu durum öğrenci sayıları karşılaştırıldığında ortaya çıkmaktadır. Ancak Edirne Sancağı'nın gayrimüslim halkı da çocuklarının eğitiminde Müslüman-Türk nüfusa göre daha öndedir. Özellikle Edirne'de açılan ve çoğunlukla gayrimüslimlere yönelik eğitim kurumları bu durumu onların lehine geliştirmiştir. Askerî İdadî'nin taşınması meselesinde Edirne halkının gösterdiği ilgi ve halkın katkısıyla yeni mektep binası inşasının tamamlanması, bölge halkının eğitime verdiği kanıtın başka bir göstergesidir. Eğitime yönelik faaliyetler ve yatırımlarda Edirne Vilâyeti valilerinden Rauf Paşa, Kadri Paşa ve Hacı İzzet Paşa'nın emeği büyüktür.

Resürekسیونistler'e ait Polonya Azınlık Okulu (günümüzde I. Murad Lisesi) olduğu halde, sâlnâmelerde, Bulgar Katolik Mektebi olarak belirtilen okulun bu ad ile anılması dönemin Osmanlı yönetiminin gösterdiği hassasiyettendir. Talep edildiği halde **“dışarıdan (Avrupa) gelişebilecek müdahaleleri engellemek”** adına okulun adının değiştirilmesine izin verilmemiştir.

Sancak genelinde olmasa da Edirne şehri mevcut kütüphaneleri ile önemli bir konumdadır. Sultan II. Selim ile birlikte diğer bağışçıların vermiş olduğu kitaplar, Rus işgalinden kaçırılmış ve muhafaza edilmiştir. Yıldırım Bayezid adını taşıyan diğer bir kütüphane de Dimetoka'da bulunuyordu. Edirne Vilâyet Matbaası, 1864 Vilâyet Nizâmnâmesi sonucu açılmaya başlanan matbaaların ilklerinden olup, farklı dillerde yayın yapmanın yanı sıra Vilâyetin resmi gazetesi **“Edirne”** bu matbaada basılıyordu. Ayrıca farklı dillerde yayın yapan matbaalar ve genelde bu matbaaların yayınladığı gazeteler de o dönemin sosyal hayatına katkı sağlamıştır.

Çevresinde ki nehirlerin etkisiyle oldukça fazla su baskınları yaşayan Edirne sancağı, salgın hastalıklar ile sürekli karşılaşmıştı. Bunun en acı bilançosu 1877-

1878 savaşı sırasında yaşanmış ve onbinlerce insan salgın hastalık ve bakımsızlıktan hayatını kaybetmiştir. Edirne Sancağı'nın diğer bir görevi de, Avrupa yönünden gelebilecek salgın hastalıklara karşı kordon oluşturmak ve başkente bu hastalığın geçmesini önlemektir. Sağlık hizmeti veren kuruluşlar açısından diğer yerlere oranla Edirne Sancağı daha ileri seviyededir. Özellikle askerî bölge olması bunun önemli bir etkisidir. Havsa kazası haricinde tüm kazalarda hastahane bulunurken, Edirne'de ki sivil hastahanelerin birisi Belediye'ye ait "Gurebâ" (Gariban) hastahanesiydi. Sosyal devlet olmanın özelliklerinden birisi olan ücretsiz sağlık hizmeti Edirne'de o dönem uygulanmıştır. Diğer bir gariban hastahanesi Dimetoka'dadır. Yetişmiş sağlık personelinin oldukça fazla olduğu sancak genelinde, Müslüman ve gayrimüslim sivil ve asker doktorlar, eczacılar, ebeler hizmet verirken birçok doktor yabancı memleketlerden diploma almış ancak denkliklerini Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhane onaylamış ve çalışma ruhsatı vermiştir.

Edirne sancağı stratejik olduğu kadar ekonomik bakımdan da önemli bir bölgedir. Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi dönemin Edirne sancağında da ekonomik yapı, tarımsal ürünlerin alım-satımı ile oluşan ticaret faaliyeti üzerine kuruluydu. Ticaret yapılan alanın oldukça fazla olduğu sancak genelinde han, çarşı ve pazar yerlerinin sayısı oldukça fazladır. Bunun yanı sıra uluslar arası ticareti gerçekleştiği panayırılar yine sancakta Osmanlı Devleti genelinde olmadığı kadar fazla sayıda açılmaktadır. Bunun temel sebebi ise vurguladığımız gibi bölgenin bulunduğu coğrafi konumdur. Ahali, genelde geleneksel yöntemler ile elde ettikleri yiyecek ve giyecekleri kendileri için üretirken, fazlasının satışını yapmaktadır. Dönemin Edirne sancağı'nda halkın kendisinin ürettiği ve giydiği giyim eşyalarından dolayı kişinin hangi yerleşim biriminden olduğu dahi hemen tespit edilebilirdi. Bu geleneksel ürünlerden bazıları halen varlığını korurken, bazıları ise günümüzde unutulmuştur. Ticaretin gerçekleştiği diğer bir eksen ise bölgede üretilmeyen ürünlerin alım-satımıdır. Sanayisi pek gelişmemiş olan Edirne Sancağı'nda büyük kapasiteli üretim işletmelerinin sayısı oldukça azdır. Savaştan sonra küçük işletmelerin sayısında oldukça azalmış ve dönemin önemli sektörleri neredeyse yok olma seviyesine gelmiştir. Sancak toprakları oldukça çeşitli ürünün elde edilmesine müsaittir. Halkın

tarımsal faaliyetten başka önemli bir ekonomik faaliyetide hayvancılıktı. Ancak bu ekonomik faaliyet alanında yaşanan savaş ile gerilemiştir.

Belirttiğimiz gibi 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile sonrasında ki Rus işgalinin ekonomik anlamda Edirne Sancağı üzerinde ki yaptığı olumsuz etki en çok sancağın vergi gelirleri ile alakalıdır. 1869 senesinde elde edilen gelir ile 1903 senesini karşılaştırdığımızda Sancak gelirlerinde % 39,51 oranında azalış gerçekleşmiştir.

İncelediğimiz dönemde Edirne adı, sadece bir şehri ifade etmemektedir. Edirne, değişik zamanlarda yakın çevresini idarî olarak kapsayan bir kaza, dönemlere göre sayısal farklılık gösteren kazalardan oluşan bir sancak ve sancaklardan oluşan büyük bir Vilâyetin adıdır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, tarih boyunca iki kıtayı bağlayan, Osmanlı Devleti'nin Balkanlara ve Avrupa'ya açılan kapısı olan Edirne ve civarı, tarihin her döneminde sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan hareketli ve değişken bir yapıya sahip olmuştur. Bu bölge günümüzde de bu özelliğini korumaktadır.

KAYNAKÇA

(a). ARŞİV BELGELERİ

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı, (A.}MKT. MHM), 431/12, (22.N.1285/6.Ocak.1869).

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Dahiliye-Mektubi Kalemi Evrakı, (DH. MKT.), 1772/13, (02.Ra.1308/16.Ekim.1890).

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Yıldız-Hususi Maruzat (Y. A...HUS.), 304/97, (29.M.1312/02 Ağustos 1894).

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Yıldız-Askeri Maruzat (Y. PRK. ASK.), 99/61. (08.S.1312/11 Ağustos 1894).

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Sadaret-Mühimme Kalemi Evrakı (A.}MKT. MHM), 559/13 (26.S.1312/29 Ağustos 1894).

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Yıldız-Askeri Maruzat, (Y.PRK.ASK.), 47/79, (12.Za.1305/21.Temmuz.1888).

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Yıldız-Askeri Maruzat, (Y.PRK.ASK.), 69/65, (28.C.1308/8.Şubat.1891).

(b). SÂLNÂMELER

Maârif Sâlnâmesi, H. 1316, 1. Defa, Matbaa-i Amire.

_____, H. 1317, 2. Defa, Matbaa-i Amire.

_____, H. 1318, 3. Defa, Matbaa-i Amire.

_____, H. 1321, 6. Defa, Matbaa-i Amire.

SVE-H. 1287, 1. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.

SVE-H. 1288, 2. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.

SVE-H. 1289, 3. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.

SVE-H. 1290, 4. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.

SVE-H. 1291, 5. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.

SVE-H. 1292, 6. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.

SVE-H. 1293, 7. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.

SVE-1293 Malî Sene, 8. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.

- SVE-H. 1300, 9. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
 SVE-H. 1301, 10. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
 SVE-H. 1302, 11. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
 SVE-H. 1303, 12. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
 SVE-H. 1304, 13. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
 SVE-H. 1305, 14. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
 SVE-H. 1306, 15. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
 SVE-H. 1307, 16. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
 SVE-H. 1308, 17. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
 SVE-H. 1309, 18. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
 SVE-H. 1310, 19. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
 SVE-1310 Malî Sene, 20. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
 SVE-1311 Malî Sene, 21. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
 SVE-1312 Malî Sene, 22. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
 SVE-1313 Malî Sene, 23. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
 SVE-1314 Malî Sene, 24. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
 SVE-1315 Malî Sene, 25. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
 SVE-1316 Malî Sene, 26. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
 SVE-1317 Malî Sene, 27. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
 SVE-1319 Malî Sene, 28. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.

(c). KİTAPLAR

370 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Rum-İli Defteri, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 55 Defter-i Hakani Dizisi: VII. Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 2001, s. 45.

AFYONCU, Erhan, *Osmanlı'nın Hayaleti*, 8. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005.

_____, Erhan, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu VI*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008.

AHMED LÛTFÎ EFENDİ, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, TTK, C. X, Yayına Hazırlayan: M. Münir Aktepe, Ankara 1988.

_____, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, TTK, C. XV, Yayına Hazırlayan: M. Münir Aktepe, Ankara 1993.

AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, YKY, İstanbul 2010.

ALKAN, Mehmet Ö., *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, DİE, Tarihi İstatistikler Dizisi C. 6, Ankara 2000.

ASLANAPA, Oktay, *Edirne'de Osmanlı Devri Âbideleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlarından Sanat Tarihi Enstitüsü: 6, İstanbul 1949.

AYBET, Gülgün Üçel, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, 3.Baskı, İstanbul 2007.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, Öz Yayınları, Ankara 1959.

AYVERDİ, Sâmiha, *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları I*, 2. Baskı, Damla Yayınevi, İstanbul 1977.

ATSIZ, Hüseyin Nihal, *Âşıkpaşaoğlu Tarihi*, MEB, İstanbul 1970.

BALTACI, Cahid, *XV-XVI Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976.

BAŞARAN, İbrahim Ethem, *Türkiye Eğitim Sistemi*, 3. Basım, Yargıcı Matbaası, Ankara 1996.

BAYKARA, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988.

BAYRAKTAR, Hilmi, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı (İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapı)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No:14 Tarih Şubesi Yayınları No:12, Elazığ 2007.

BEHAR, Cem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, DİE Tarihi İstatistikler Dizisi C. 2, Ankara 1996.

BEHLÜLGİL, Mefahir, *İmparatorluk ve Cumhuriyet Dönemlerinde İllerimiz*, BDS Yayınları-Özal Matbaası, İstanbul 1992.

BIYIKLIOĞLU, Tevfik, *Trakya'da Millî Mücadele*, 3. Baskı, TTK, C. 1, Ankara 1992.

BİLİM, Cahit Yalçın, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları No:1067 Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 2, Eskişehir 1998.

BOZDEMİR, Mustafa, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Endüstriyel Mirasımız*, İstanbul Ticaret Odası Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları Yayın No: 2010-79, İstanbul 2011.

BRASSEY, Annie, *Sunshine and Storm in The East*, Henry Holt and Company, New York 1880.

CANAYE, Philippe du Fresne, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, KitapYayınevi, Çev: Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009.

CERASİ, Maurice M., *Osmanlı Kenti Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, 2. Baskı, YKY, Çeviren: Aslı Ataöv, İstanbul 2001.

Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, TTK, Yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara 1991, s. 199-200

CEVAD, Mahmud, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, Matbaa-i Âmire, C. 1, İstanbul 1338.

CEYHAN, Erdal, *Türk Eğitim Tarihi Kronolojisi*, Ulusal Bellek Yayınları, Edirne 2004.

CEZAR, Mustafa, *Tipik Yapıları ile Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayını No:9, İstanbul 1985.

CEZAR, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Malî Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.

CİCİOĞLU, Hasan, *Türkiye Cumhuriyetinde İlk ve Orta Öğretim (Tarihi Gelişimi)*, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları No:140, Ankara 1985.

CİHAN, Ahmet, *Osmanlı'da Eğitim*, 1. Baskı, 3F Yayınevi, İstanbul 2007.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1997.

_____, Musa, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, İmge Kitabevi, Ankara 2007.

ÇALIK, Sıddık, *Çirmen Sancağı Örneğinde Balkanlar'da Osmanlı Düzeni (15.-16. Yüzyıllar)*, Bosna Hersek Dostları Vakfı, Ankara 2005.

ÇELİK, Mehmet, *Balkanlar'da Tanzimat: Midhat Paşa'nın Tuna Vilâyeti Valiliği 1864-1868*, Libra, İstanbul 2010.

DAVISON, Roderic H. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, II. Basım, Agorakitaplığı, İstanbul 2005.

DEVLET İSTATİSTİK ENSTİTÜSÜ, *Türkiyede Toplumsal ve ekonomik gelişmenin 50.yılı*, Ankara 1973, s. 47-48.

DUMAN, Hasan, *Osmanlı Yıllıkları (Salnameler ve Nevsaller)*, IRCICA, İstanbul 1982.

_____, Hasan, *Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, Kültür Bakanlığı, C. I, Ankara 1999.

DÜSTÜR, İdâre-İ Umûmiye-İ Vilâyet Nizâm-nâmesi (29 Şevval 1287), Tertip I, C. I, Matbaa-i Âmire, İstanbul H. 1289.

_____, Seksen Yedi Senesi İçin Her Vilâyetin Mesârif-İ Umûmiyesini Şamil Olarak Bu Kere Vilâyetlere İrsâl Kılınan Muvâzene Defterinin Tarifnâmesidir (5 Safer 1288), Tertip I, C. II, Matbaa-i Âmire, İstanbul H. 1289.

_____, Vilayât MesaRıfat-ı Umûmiyesi Hakkında Talimat (5 Safer 1288), Tertip I, C. II, Matbaa-i Âmire, İstanbul H. 1289.

_____, İdare-i Nevahi Nizâmnamesi (11 Rebî'ülevvel 1293), Tertip I, C. III, Matbaa-i Âmire, İstanbul H. 1293.

_____, İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Hakkında Tâlimat (25 Muharrem 1293), Tertip I, C. III, Matbaa-i Âmire, İstanbul H. 1293.

DOĞRU, Halime, *XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü*, Anadolu Üniversitesi Yayınları No:872 Edebiyat Fakültesi Yayınları No:1, Eskişehir 1995.

EDİRNE'DE BULUNAN TARİHİ KİŞİ VE BİNALAR, 54. Mekanize Piyade Tugay Komutanlığı Yayını, Edirne 2001.

ELDEM, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK, Ankara 1994.

ENGELHARDT, *Tanzimat ve Türkiye*, Kaknüs Yayınları, Türkçesi: Ali Reşad, İstanbul 1999.

EREN, Ahmet Cevat, *Tanzîmât Fermanı ve Dönemi*, Derin Yayınları, İstanbul 2007.

ERGİN, Osman, *Türkiyede Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Neşriyatı No: 3, İstanbul 1936.

_____, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul 1977.

ERTUĞRUL, Özkan, *Edirne'nin Kültür Tarihinde Özel Bir Albüm*, Troya Yayıncılık, İstanbul 1995.

ESAD, Mehmed, *Mirat-ı Mektebi Harbiyye*, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1310.

FAROQHI, Suraiya-MCGOVAN, Bruce-QUATAERT, Donald-PAMUK, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi -Cilt 2, 1600-1914-*, 2. Basım, Eren Yayıncılık, İstanbul 2006.

_____, Suraiya, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, Doğu Batı Yayınları, Çev: Emine Sonnur Özcan, Ankara 2006.

_____, Suraiya, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir*, Çev: Zeynep Altınok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Basım, İstanbul 2009.

GENÇ, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 5. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.

GOVESSİS, Georgios, *1878'de Şark Meselesi ve Osmanlı Rum Basını*, Yaprak Yayınları, İstanbul 2002.

GÖÇER, Orhan, *Şehirlerde Ticaret Alanları*, İTÜ Yayını, İstanbul 1984.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, 2. Baskı, İşaret Yayınları, İstanbul 2007.

GÜL, Ahmet, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l-Hadîslerin Yeri*, TTK, Ankara 1997.

GÜLER, Ali, *Türk Eğitim Politikalarının Tarihsel Süreci*, Yeryüzü Yayınevi, Ankara 2004.

GÜRAN, Tefik, *Osmanlı Devletinin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, DİE, Tarihi İstatistikler Dizisi C. 5, Ankara 1997.

_____, Tefik, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998.

GÜVEN, İsmail, *Türk Eğitim Tarihi*, Naturel Yayıncılık, Ankara 2010.

HAKER, Erol, *Edirne Yahudi Cemaati ve Alyans Okulları 1867-1937*, GÖZLEM, Çev: Lizet Deadato, İstanbul 2007.

HOCA SADETTİN EFENDİ, *Tacü't-Tevarih I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Hazırlayan: İsmet Parmaksızoglu, Ankara 1992.

_____, *Tacü't-Tevarih III*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Haz: İsmet Parmaksızoglu, Ankara 1992.

İNALCIK, Halil-SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, 2. Baskı, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006.

_____, Halil, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar –I*, 10. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

_____, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, 14. Baskı, YKY, Çev: Ruşen Sezer, İstanbul 2009.

_____, Halil, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2011.

İZGİ, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İz Yayıncılık, C. 1, İstanbul 1997.

KAHRAMAN, Seyit Ali-DAĞLI, Yücel, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Konya-Kayseri-Antakya-Şam-Urfa-Maraş-Sivas-Gazze-Sofya-Edirne*, YKY, 3. Cilt-2. Kitap, İstanbul 2006.

KARAMURSAL, Ziya, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, TTK, Ankara 1940.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, II. Baskı, DİE, Ankara 1994.

_____, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi -Islahat Fermanı Devri (1856-1861)-*, 5. Baskı, TTK, C. VI, Ankara 1995.

_____, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, 7. Baskı, TTK, C. V, Ankara 1999.

_____, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, 5. Baskı, TTK, C. VIII, Ankara 2000.

KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Çev. : Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

KAZICI, Ziya, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, Bilge Yayıncılık, İstanbul 2003.

_____, Ziya, *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, Bilge Yayınları, İstanbul 2004.

KIRMIZI, Abdülhamit, *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilâyet İdaresi 1895-1908*, 2. Basım, Klasik, İstanbul 2008.

KISAPARMAK, Necip Güngör, *Milli Eğitim Cephesiyle Edirne*, Turan Matbaası, Elazığ 1968.

KİLİ, Suna-GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref, *Sened-i İttifaktan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, 3. Baskı, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.

KOÇER, Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu (1773-1923)*, Uzman Yayınları, Ankara 1987.

KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 3. Baskı, TTK, Ankara 1999.

KUNT, İ. Metin, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.

LEWİS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev: Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınevi, 3. Baskı, Ankara 2009.

LEWİS, Raphaela, *Osmanlıda Gündelik Yaşam*, Alter Yayıncılık, Ankara 2009.

MEHMED SAİD PAŞA, *Said Paşa'nın Hatıratı*, Sabah Matbaası, 1. Cild, Dersaadet H. 1328.

MİLLÎ SAVUNMA BAKANLIĞI İNŞAAT EMLAK DAİRESİ BAŞKANLIĞI, *Yaşayan Tarihi ve Kültürel Askeri Yapılar*, Haz: Nurettin Yıldırım-Leyla Tekkollu, TTK Basımevi, Ankara 2001.

MUTLU, Şamil, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005.

MONTAGU, Lady, *Doğu Mektupları*, Ark Kitapları, Çev: Murat Aykaç Erginöz, İstanbul 2004.

NEŞRÎ, Mehmed, *Neşrî Tarihi I*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Hazırlayan: Mehmet Altay Köymen, Ankara 1983.

NUMANÎ, Şibli, *Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi (Sefernâme-i Rûm u Şâm u Mısır)*, Risale, Tercüme: Yusuf Karaca, İstanbul 2002.

ORTAYLI, İlber, *Tanzimatdan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Hil Yayın, Ankara 1985.

_____, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara 2000.

_____, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2007.

ORUÇ BEĞ, *Oruç Beğ Tarihi*, Tercüman 1001 Temel Eser 5, Hazırlayan: Hüseyin Nihal Atsız, İstanbul 1972.

OSMAN, Rıfat, *Edirne Rehnüması*, Vilâyet Matbaası, Edirne 1920.

_____, Rıfat, *Edirne Sarayı*, 2. Baskı, TTK, Yay: Süheyl Ünver, Ankara 1989.

_____, Rıfat, *Edirne Evkâf-ı İslâmiyye Tarihi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, C. I, Osmanlıca'dan Sadeleştiren: Ülkü (Ayan) Özsoy, Ankara 1999.

ÖNEŞ, Edhem Ruhi, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Esnaf*, İstanbul Esnaf ve Sanâtkarlar Dernekleri Birliği Yayınları, İstanbul 1985.

ÖNSOY, Rıfat, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988.

ÖZBAY, Kemal, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, C. III, I. Kitap, Yörük Basımevi, İstanbul 1981.

ÖZTÜRK, Hüseyin, *Tarihin ve Medeniyetin Beşiği Çarşılar*, İTO Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları Yayın No: 2010-65, İstanbul 2011.

PAMUK, Şevket, *Osmanlı Türkiye İktisadî Tarihi*, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

PEREMECİ, Osman Nuri, *Edirne Tarihi*, Edirne ve Yöresi Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yayınları, İstanbul 1939.

RASİM, Ahmet, *Osmanlı'da Batışın Üç Evresi III. Selim, II. Mahmud, Abdülmecit*, 3. Basım, Evrim Yayınları, Günümüzün Diliyle Basıma Hazırlayan: H. V. Velidedeoğlu, İstanbul 1987.

REYHAN, Cenk, *Osmanlı'da İki Tarzı İdare Merkezîyetçilik-Adem-i Merkezîyetçilik*, İmge Yayınları, Ankara 2007.

RODRIGUE, Aron, *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması "Alliance Okulları" 1860-1925*, Ayraç Yayınevi, Çev: İbrahim Yıldız, Ankara 1997.

SAKAOĞLU, Necdet, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
_____, Necdet, *20. Yüzyıl Başında Osmanlı Coğrafyası (1907-1908)*, Denizkültür Yayınları No:21, İstanbul 2007.

SAMİ, Şemseddin, *Kamûsü'l-a'lâm*, Mihran Matbaası, C. II, İstanbul 1306.
_____, Şemseddin, *Kamûsü'l-a'lâm*, Mihran Matbaası, C. III, İstanbul H. 1308.

SAMUK, Fevzi, *Türkiye'de Akıl Hastanelerinin Dünü ve Bugünü*, İ. Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Psikiyatri Kliniği Vakıf Yayınları, İstanbul 1980.

SARICAOĞLU, Mehmet Esat, *Malî Tarih Açısından Osmanlı Devletinde Merkez Taşra İlişkileri: II. Mahmud Döneminde Edirne Örneği*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu Yerel Yönetim Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

SEZEN, Tahir, *Osmanlı Yer Adları*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın Nu: 21, Ankara 2006.

SHAW, Stanford J.-SHAW, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev: Mehmet Harmancı, E Yayınları, C. 2, İstanbul 1994.

ŞAKİR-TAŞ, Aziz Nazmi, *Adrianopol'den Edirne'ye Edirne ve Civarında Osmanlı Kültür ve Bilim Muhitinin Oluşumu (XIV.-XVI. Yüzyıl)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2009.

- ŞEN, Ömer, *Osmanlı Panayırları (18.-19. Yüzyıl)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996.
- ŞENER, Abdüllatif, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990.
- ŞEVKİ, Osman, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tabâbeti Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Sadeleştiren: İlder Uzel, Ankara 1991.
- ŞİMŞİR, Nahide, *Osmanlı Araştırmaları (Makaleler I)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2004.
- ŞİRİN, Veli, *Ana Hatlarıyla Siyasi ve Kültürel Osmanlı Tarihi*, II. Baskı, Marifet Yayınları, İstanbul 2000.
- ŞİŞMAN, Adnan, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, Gözden Geçirilmiş 7. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.
- TANÖR, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 18. Baskı, YKY, İstanbul 2009.
- TEKELİ, İlhan-İLKİN, Selim, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1999.
- TÖNÜK, Vecihi, *Türkiye'de İdare Teşkilâtı*, İçişleri Bakanlığı Yayını, Ankara 1945.
- UBİCİNİ, M.A., *Türkiye 1850*, Çev: Cemal Karaağaçlı, Tercüman 1001 Temel Eser, C. 1, İstanbul (yayın tarihi yok).
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 3. Baskı, TTK, Ankara 1988.
- VAHAPOĞLU, M. Hidayet, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetimleri Açısından)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1990.
- VEFİK, Abdurrahman, *Tekâlif Kavâidi*, I. Kısım, Kader Matbaası, Dersaadet 1328.
_____, Abdurrahman, *Tekâlif Kavâidi*, II. Kısım, Kanaat Matbaası, Dersaadet 1330.
- YILDIRIM, Selahattin, *Osmanlı İlim Geleneğinde Edirne Dâruhadîsi ve Müderrisleri*, Dâruhadîs, İstanbul 2001.
- ZÜRCHER, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 22. Baskı, İletişim Yayınları, Çeviren: Yasemin Saner, İstanbul 2008.

(ç). MAKALELER

AKBAL, Fazıla, “1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus”, *Belleten*, C. XV, S. 60, Ankara 1951.

AKBAŞ, Sebahattin, “Başlangıçtan II. Meşrutiyet’e Kadar Osmanlılarda Sıbyan Mektepleri (İlköğretim Okulları)”, *Yeni Türkiye (Osmanlı Özel Sayısı II)*, S. 32, Ankara 2000.

AKBAYAR, Nuri, “Osmanlı Salnameleri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C. 5, İstanbul 1985.

_____, Nuri, “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.5, İstanbul 1985.

AKDAĞ, Mustafa, “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, *DTCF Dergisi*, C. XIII, Ankara 1955.

AKKUTAY, Ülker, “Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderun Mektebi“, *Osmanlı*, C. 5, Ankara 1999.

ALTINTAŞ, Ayten, “Edirne’de İlk Askeri Hastahanenin 1841-1842 Yılları Arasındaki Durumu Hakkında”, *1. Edirne Sarayı Sempozyumu Bildirileri*, T.Ü. Rektörlüğü Yayınları, Edirne 1999.

_____, Ayten, “Edirne’de İlk Askeri Kışla ve Hastanesi (Bostancı Kışlasındaki Hastane)”, *1. Edirne Tıp Tarihi Günleri Bildirileri*, Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Edirne 2001.

ALTUNTEK, N. Serpil, “İlk Türk Matbaasının Kuruluşu ve İbrahim Müteferrika”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 1, Ankara 1993.

ASLANAPA, Oktay, “Edirne’de Türk Mimarisinin Gelişmesi”, *Edirne (Edirne’nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı)*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1993.

AVŞAR, Zakir- SOLAK Ferruh, “İmparatorluk Türkiye’sinde Yapılan Nüfus Sayımları“, *Yeni Türkiye (Osmanlı Özel Sayısı II)*, S. 32, Ankara 2000.

AYDIN, Erdem, “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, *OTAM*, S. 15, Ankara 2004.

AYRANCI, İlhami, “Kudüs’te Paskalya Kutlamaları”, *Diyanet İlmi Dergi*, C. 39, S. 1, Ankara 2003.

BALİ, Rıfat N., “Edirne Yahudileri“, *Edirne: Serhattaki Payitaht*, YKY, İstanbul 1998.

BALTA, Evangelia, “Edirne Rum Cemaati (XIX. Yüzyıl ortası-1922)”, *Edirne:Serhattaki Payitaht*, Çeviren: Işık Ergüden, YKY, İstanbul 1998.

BARKAN, Ömer Lütfi, “Edirne ve Civarındaki Bazı İmâret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilânçoları”, 2. Baskı, *Belgeler*, C. 1, S. 1-2, Ankara 1993.

BİLGİ, Nejdett, “Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları Hakkında”, *Türkyurdu*, S. 148-149, Ankara 2000.

BİZBİRLİK, Alpay, “Osmanlı Devleti’nde Ticaret ve Üretime Dair Değerlendirilebilir Bir Kaynak: “Tereke Defterleri” ve Edirne Tereke Defterleri Üzerine Bir Deneme”, *Türkler*, C. 10, Ankara 2002.

BURMOV, Aleksandır, “Türkler Edirne’yi Ne Vakit Aldılar?”, *Belleten*, C. XIII, S. 49, Bulgarca’dan Çeviren: Hasan Eren, Ankara 1949.

ÇADIRCI, Musa, “Osmanlı Döneminde Yerel Meclisler”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 2, S. 5, Ankara 1993.

_____, Musa, “Türkiye’de Muhtarlık Kurumunun Tarihi Gelişimi”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 2, S. 3, Ankara 1993.

ÇOLAK, Melek, “Cumhuriyet Döneminde Muğla’da İpekböcekçiliği ve İpekli Dokumacılık”, *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, S. 8, Muğla 2002.

DARKOT, Besim, “Edirne Coğrafi Giriş”, *Edirne Edirne’nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1993.

ERGENÇ, Özer, “XVIII. Yüzyılın Başlarında Edirne’nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Bilgiler”, *IX. Türk Tarih Kongresi Ankara: 21-25 Eylül 1981 Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. III, TTK, Ankara 1989.

DİLAVER, Hüseyin, “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Yayınlanan Bir İstatistik Mecmuasına Göre Osmanlı Maârifî”, *Türkler*, C. 15, Ankara 2002.

DÜZBAKAR, Ömer, “Osmanlı Döneminde Mahalle ve İşlevleri”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 5, Bursa 2003.

DOĞRU, Halime, “Rumeli’de Celep-Keşanlar”, *XIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. III, Kısım III, Ankara 2002.

EKİNCİ, Ahmet C., “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Yıllarında Edirne’deki Eczanelerde Kullanılan Araç ve Gereçler”, *1. Edirne Sarayı Sempozyumu Bildirileri*, Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Edirne 1999.

EMECEN, Feridun M., “Tarih Koridorlarında Bir Sınır Şehri: Edirne”, *Edirne: Serhattaki Paytaht*, YKY, Haz: Emin Nedret İşli-M. Sabri Koz, İstanbul 1998.

ERGENÇ, Özer, “Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri”, *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Editörler: Osman Okyar-Halil İnalcık, Ankara 1980.

ERGÜN, Mustafa-DUMAN, Tayyip, “19. Yüzyılda Osmanlı Askerî Okullarının Ders Programları ve Ders Kitapları”, *Yeni Türkiye*, S. 7, Ankara 1996.

ERTUĞ, Hasan Refik, “Osmanlı Devrinde Salnâmeler”, *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 7, İstanbul 1973.

EYİCE, Semavi, “Bizans Devrinde Edirne ve Bu Devire Ait Eserler”, *Edirne (Edirne’nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı)*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1993.

GELİŞLİ, Yücel, “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)”, *Türkler*, C. 15, Ankara 2002.

GÖKBİLGİN, M. Tayyip, “Kanunî Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları”, *Belleten*, C. XX, S.77-80, Ankara 1956.

GÖYÜNÇ, Nejat, “Osmanlı Devleti’nde Taşra Teşkilâtı (Tanzimat’a Kadar) “, *Yeni Türkiye (Osmanlı Özel Sayısı I)*, S. 31, Ankara 2000.

GÜMÜŞ, Musa, “Anayasal Meşrûî Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı’nın Tam Metin İncelemesi”, *BİLGİ*, S. 47, Ankara 2008.

GÜRAN, Tevfik, “Tarım Politikası (1839-1913), *Yeni Türkiye (Osmanlı Özel Sayısı II)*, S. 32, Ankara 2000.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”, *150. Yılında Tanzimat*, Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara 1992.

İNALCIK, Halil, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, *Belleten*, C. XXVIII, S. 109-112, Ankara 1964.

_____, Halil, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, *Belleten*, C. XXVIII, S. 109-112, Ankara 1964.

_____, Halil, “Edirne’nin Fethi (1361)”, *Edirne (Edirne’nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı)*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1993.

_____, Halil, “Çift-Hane Sistemi ve Köylünün Vergilendirilmesi”, *Doğu-Batı Makaleler II*, İstanbul 2008.

İNCİCİYAN, P. L.-ANDREASYAN. H. D., “Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 2-3, İstanbul 1974.

KANSU, Şevket Aziz, “Edirne’nin Tarihöncesine Ait Araştırmalar”, *Edirne (Edirne’nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı)*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1993.

KELEŞ, Bahattin, “XV. ve XVI. Yüzyılda Edirne’nin İktisadi ve Ticari Hayatı”, *I. Edirne Kültür Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Edirne Valiliği Yayını, (yayın tarihi belirtilmemiş).

KESKİNKILIÇ, Erdoğan, “Yenileşme Dönemi Osmanlı Bütçeleri Üzerine Genel Bir Bakış”, *OTAM*, S. 14, Ankara 2003.

KILIÇ, Selda, “Tanzimat Sonrası Osmanlı Vilâyet Bütçeleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XX, S. 31, Ankara 2000.

_____, Selda “1864 Vilâyet Nizâm-nâmesinin Tuna Vilâyetinde Uygulanması ve Mithat Paşa”, *A. Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 37, Ankara 2005.

KIRMIZI, Abdülhamit, “19. Yüzyılda Osmanlı Taşra İdaresi”, *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayın No: 2, Editör: Erol Özvar-Arif Bilgin, İstanbul 2008.

KORALTÜRK, Murat, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Edirne’de Ticaret ve Sanayi – Sermayenin Etnik Kompozisyonu-“, *Edirne: Serhattaki Payitaht*, YKY, Haz: Emin Nedret İşli-M.Sabri Koz, İstanbul 1998.

QUATAERT, Donald, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarımsal Gelişme”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 1985.

KURAT, Yuluğ Tekin, “1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri”, *Belleten*, C. XXVI, S. 103, Ankara 1962.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, “Osmanlı İktisadî Yapısı”, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. II, Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, Feza Gazetecilik, İstanbul 1999.

KOÇAK, Cemil, “Tanzimat’tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar“, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C. 2, İstanbul 1985.

MANSEL, Arif Müfid, “İlkçağda Edirne”, *Edirne (Edirne’nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı)*, 2. Baskı, TTK , Ankara 1993.

MERİÇ, Rıfkı Melûl, “Edirne’nin Tarihî ve Mimârî Eserleri Hakkında”, *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, S. 1, İstanbul 1963.

PARLAK, Bekir, “Osmanlı Devleti’nin Son Yüzyılında Taşra Yönetimine İlişkin Anayasal-Yasal Gelişmeler ve Cumhuriyete Yansımalar”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 11, İstanbul 2002.

REYHAN, Cenk, “Cebel-i Lübnan Vilâyet Nizâm-nâmesi”, *Memleket Siyaset Yönetim*, S. 1, Ankara 2006.

SARI, Nil-DİNÇ, Gülten-NAMAL, Arın, “Edirne Sarayı’nda Tıp Tarihi ile ilgili Yapılar”, *I. Edirne Sarayı Sempozyumu Bildirileri*, Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Edirne 1999.

SENCER, Muzaffer, “Tanzimat’a Kadar Osmanlı Yönetim Sistemi”, *Amme İdaresi*, C. 17, S. 2, Ankara 1984.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, “Yerel Yönetim Metinleri (III) Tuna Vilâyeti Nizâmnamesi”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 5, S. 2, Ankara 1996.

_____, Mehmet, “Yerel Yönetim Metinleri (VI): 1871 Vilâyet Nizâmnamesi ve Getirdikleri I”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 5, S. 5, Ankara 1996.

_____, Mehmet, “Yerel Yönetim Metinleri (VI): 1871 Vilâyet Nizâmnamesi ve Getirdikleri II”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 5, S. 6, Ankara 1996.

SOMUNCU, Mehmet, “Cehri Üretimi ve Ticaretinin 19. Yüzyılda Kayseri Ekonomisindeki Önemi”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 22, Kayseri 2004.

ŞEHSUVAROĞLU, Bedi N., “Edirne II. Bayezid Darüşşifası”, *Edirne- Edirne’nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1993.

TABAKOĞLU, Ahmet, “Osmanlı İktisadî Yapısının Ana Hatları”, *Yeni Türkiye (Osmanlı Özel Sayısı II)*, S. 32, Ankara 2000.

TURAL, Erkan, “Minyatür Bir Tanzimat Ülkesi: Lübnan ve 1861 Lübnan Vilâyet Nizâmnamesi”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 14, S. 2, Ankara 2005.

TÜRK, Fahri, “Edirne Bulgar Cemaati ve Polonya Azınlık Okulu “Polak Mektep”, *Belleten*, C. LXXIII, S. 268, Ankara 2009.

UNAN, Fahri, “Osmanlılarda Medrese Eğitimi“, *Osmanlı*, C. 5, Ankara 1999.

ÜÇER, Müjgân, “Dârü’s-Şifadan/Şifa Yurdundan Hastahaneye (Hastaneye)”, *I. Edirne Tıp Tarihi Günleri “Dr. Rıfat Osman Anısına”*, Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Edirne 2001.

YAŞAR, Ahmet, “Çarşı: Osmanlı Şehrinde Hayatın Aktığı Yer”, *İĞİAD Bülten*, S. 21, İstanbul 2010.

YILDIRIM, Nuran, “Edirne’de Kolera Salgını-1894”, *I. Edirne Tıp Tarihi Günleri Bildirileri*, Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne 2001.

YILDIRIM, Gülay-KADIOĞLU, Selim-UZEL, İlter, “Galip Ata Ataç’ın “Tıp Fakültesi” Kitabında Yer Alan Osmanlı Dönemi Tıp Eğitimi Tarihçesi Bilgileri”, *Cumhuriyet Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, C. 29, S. 4, Sivas 2007.

YOLALICI, M.Emin, “Maarif Sâlnâmelerine Göre Trabzon Vilâyeti’nde Eğitim ve Öğretim Kurumları”, *OTAM*, S. 5, Ankara 1994.

_____, M.Emin, “XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devletinde Eğitim ve Öğretim Kurumları“, *Osmanlı*, C. 5, Ankara 1999.

(d). ANSİKLOPEDİ, LÛGAT VE SÖZLÜKLER

AKALIN, Şebnem, “Kervansaray”, *DİA*, C. 25, Ankara 2002.

BARKAN, Ömer Lütfi, “Avârız”, *İA*, C. 2, İstanbul 1979.

BOZKURT, Nebi-TANMAN, M. Baha, “Dârülkurrâ”, *DİA*, C. 8, İstanbul 1993.

ÇOBANOĞLU, Ahmet Vefa, “Ekmekçizâde Ahmed Paşa Kervansarayı”, *DİA*, C. 10, Ankara 1994.

DENY, J. “Sancak”, *İA*, C. 10, Eskişehir 1997.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 18. Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara 2001.

EDİRNE, *Yurt Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1982.

ERKAL, Mehmet, “Arşın”, *DİA*, C. 3, İstanbul 1991.

ERKAL, Mehmet-TABAKOĞLU, Ahmet, “Öşür”, *DİA*, C. 34, İstanbul 2007.

EYİCE, Semavi, “Edirne-Mimari”, *DİA*, C.10, İstanbul 1994.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, “Edirne”, *DİA*, C. 10, İstanbul 1994.

_____, M. Tayyib, “Edirne”, *İA*, C. 4, Eskişehir 1997.

GÖYÜNÇ, Nejat, “Hane”, *DİA*, C. 15, İstanbul 1997.

İNALCIK, Halil, “Rumeli”, *İA*, C. 9, İstanbul 1964.

_____, Halil, “Türkler (Osmanlılar)”, *İA*, C. 12/2, İstanbul 1988.

_____, Halil, “Eyalet”, *DİA*, C. 11, İstanbul 1995.

ÖRENÇ, Ali Fuat, “Mutasarrıf”, *DİA*, C.31, İstanbul 2006.

ÖZTÜRK, Cemil, “Islahhâne”, *DİA*, C. 19, İstanbul 1999.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3. Basılış, C. 2, İstanbul 1983.

_____, Mehmet Zeki, “Fodla”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3. Basılış, C. 1, İstanbul 1983.

SAKAOĞLU, Necdet, “İdadî” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Tarih Sözlüğü*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

_____, Necdet, “Haric Medreseler” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Tarih Sözlüğü*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

TABAKOĞLU, Ahmet, “Öşür(Osmanlılar)”, *DİA*, C. 34, İstanbul 2007.

TERZİOĞLU, Arslan, “Bîmâristan”, *DİA*, C. 6, İstanbul 1992.

YILMAZ, Fehmi, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Gökkuşbe, İstanbul 2010.

(e). GAZETELER

EDİRNE GAZETESİ, No: 481, 4 Rebiülahir 1307 (16 Teşrinisani 1305/28 Kasım 1889).

(f). TEZLER

AKYÜZ, Ayfer, *Sâlnâmelerde Eskişehir*, (Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya 2009.

ARICI, Hayrettin, *XIX. Yüzyılda Trabzon Vilâyeti’nde Eğitim*, (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2006.

AYAR, Mesut, *Osmanlı Devleti’nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)*, (Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2005.

GENÇ, Erol, *Sâlnâmelere Göre Sivas Vilâyetinde Dini ve Sosyal Yapı*, (Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2009.

KÖKSAL, Nursel, *Osmanlı Devleti’nde Modernleşme Dönemi Askerî Eğitim Sistemi (1840-1908)*, (Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale 2007.

POLAT, Ebru, *H. 1310 (M. 1892) ve H. 1316. 1317. 1318 (M. 1898. 1899. 1900) Tarihli Bitlis Vilâyeti Sâlnâmelerinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, (Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2006.

TOPKAYA, Adem, *Salnâmelere Göre Konya Vilâyeti (Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapı)*, (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2007.

ÜNLÜ, Mucize, *Kosova Vilâyeti’nin İdarî ve Sosyal Yapısı (1877-1912)*, (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 2002.

(f). İNTERNET TABANLI KAYNAKLAR

EDİRNE VALİLİĞİ, *Görev Yapmış Valilerimiz*, [http:// www.edirne.gov.tr/ default_B0.aspx ? content=51](http://www.edirne.gov.tr/default_B0.aspx?content=51), (Erişim Tarihi: 08.05.2011).

NİŞANYAN, Sevan, Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü, “Mağaza”, [http:// www.nisanyansozluk.com /?k=ma%C4%9Faza](http://www.nisanyansozluk.com/?k=ma%C4%9Faza) (Erişim Tarihi: 10.05.2012)

ŞİMŞEK, Selami, “Edirne ve Çevresinde Celvetîlik ve Celvetîler”, <http://www.hudayivakfi.org/download/Tebliğ43.pdf> (Erişim Tarihi: 05.05.2012)

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ, *Kışlaların Devir Teslimi Yapıldı*, [http://www. trakya.edu.tr/ Haberler/ 2005/ kisla_ devir teslim.htm](http://www.trakya.edu.tr/Haberler/2005/kisla_devir teslim.htm), (Erişim Tarihi: 15.05.2011)

DİZİN

1

1864 Vilâyet Nizâmnâmesi, 5, 19, 20, 23, 24, 30, 31, 156

A

A'sâr, 35, 70, 71, 243, 253, 256, 257

Aba, 211, 212, 217, 259

Abdurrahman Hıbrî, 65

Abdülkadir Efendi, 71, 187

Ada Nahiyesi, 33, 34, 35, 36, 48, 73, 74, 83, 84, 85, 91, 95, 100, 118, 167, 214, 218, 228, 245, 260, 262, 265, 271

Adrianopolis, 161

Adriyan, 6

Ağnam rüsûmu, 270

Alaca, 211

Alaman, 76

Ali Bey, 25, 43, 69, 134, 137

Ali Paşa Câmî, 63

Ali Paşa Çarşısı, 224

Aliş Paşa, 29

Anadolu, 5, 7, 10, 16, 19, 20, 26, 78, 106, 108, 163, 258, 264, 270, 274

Andrenopoli, 6

Annie Brassey, 224

Aragon, 45, 76

Arda, 162, 167, 168, 232, 242

Asker Matbaası, 157

Askerî İbtidai Mektebi, 138

Askerî İdadî, 140, 141, 142, 296

Askerî Rüşdiye Mektebi, 139

Atik Ali Paşa, 63

Atik Ukudama, 6

Avar, 6

Ayailya, 74

Ayanikola, 44, 45, 46, 74, 143, 158

Ayaparaskevi, 74

Ayastefanos, 44, 74

Ayatiryade, 74

Ayayani, 44, 74

Ayayorgi, 44, 74

Ayşe Hatun, 58, 59, 154

Ayşe Hatun Câmî, 58

Ayşe Sıdika Hanım, 141

B

Babaeski, 1, 29, 31, 35, 39, 48, 72, 85, 86, 88, 89, 90, 92, 102, 215, 224, 228, 271
 Balkanlar, 5, 9, 19, 28, 83, 97
 Bat Pazarı, 61
 Bayezid Câmî, 51, 64
 Bedesten, 200, 225, 226
 Beledî, 210
 Bettegeri, 6
 Beylerbeyi Câmî, 65
 Beylerbeyi Sinan Paşa, 65
 Beylerbeyi Sinanüddin Yusuf Paşa, 65
 Beylerbeyi Yusuf Paşa, 65
 Bizans, 7, 14, 27, 40, 76, 203, 237
 Bosna, 10, 18, 19, 20, 22, 26, 28, 36, 64
 Buçuktepe, 41, 44, 45, 46, 59
 Budin, 45, 76
 Bulgar, 35, 37, 43, 47, 73, 75, 80, 90, 91, 93, 94, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 115, 148, 149, 150, 151, 158, 159
 Bulgar Katolik Mektebi, 149, 150, 158, 159
 Bulgaristan, 2, 5, 22, 26, 166, 175, 203
 Burgaz, 29
 Bursa, 2, 8, 17, 38, 140, 223, 243, 244, 246
 Büyük Arasta, 225
 Büyük Portukal, 45, 76

C

Canavar Rüsumu, 269, 273
 Cedid Ali Paşa, 224
 Cemaat-ı İslamiye, 71, 139
 Ceride, 157, 160, 162
 Ceride-i Havadis, 160
 Cisir-i Mustafa Paşa, 1, 31, 32, 33, 35, 36, 39, 48, 68, 72, 73, 74, 75, 76, 85, 89, 90, 92, 98, 99, 102, 103, 104, 118, 119, 125, 126, 136, 145, 147, 149, 166, 167, 177, 185, 186, 194, 195, 215, 216, 228, 229, 230, 243, 245, 246, 247, 263, 264, 267, 268
 Connoi, 6

Ç

Çalı Nahiyesi, 34, 37
 Çerge, 211, 212
 Çırpan, 29
 Çirmen, 27, 28, 29, 31, 33, 35, 36, 39, 48, 68, 69, 72, 87, 89, 215, 271
 Çirmen Sancağı, 29
 Çokalca Câmî, 59
 Çorlu, 26, 29

Çöke, 33, 35, 36, 48, 73, 74, 83, 84, 85, 91, 95, 100, 118, 211, 214, 218, 245, 260, 262, 265, 271
 Çöp Nahiyesi, 34, 37

D

Dağdevirenzade Hacı Mehmet Ağa, 51
 Dâru'l-hadîs, 133
 Dâr-ül-Hadîs Câmî, 53
 Dâr-ül-muallimin sıbyan, 117, 129, 130
 Darüşşifa, 51, 165, 168, 169, 170, 176
 Dâye Hatun Câmî, 64
 Debbağ Hacı Ramazan, 62
 Debbağ Hacı Ramazan Câmî, 62
 Debbağhane, 40, 41, 214, 216, 217
 Dedeâğaç, 5, 30, 32, 39, 255
 Defterdar Abdüsselam, 71
 Defterdar Câmî, 60
 Defterdar Mustafa Efendi, 60
 Delikli Kaya, 64
 Demirtaş Câmî, 67
 Demirtaş Hastahanesi, 177, 182
 Deva-i Misk, 210
 Dimetoka, 1, 7, 26, 29, 31, 32, 33, 35, 37, 39, 40, 48, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 93, 95, 98, 99, 101, 102, 104, 119, 125, 126, 136, 145, 146, 148, 149, 155, 165, 167, 176, 177, 183, 184, 192, 194, 195, 212, 215, 216, 219, 220, 221, 223, 228, 229, 230, 232, 233, 234, 235, 243, 249, 250, 259, 260, 263, 264, 266, 267, 268, 271, 272
 Dimetoka Asker Hastahanesi, 183, 185, 187, 188, 189
 Dizdarzâde Ahmet Efendi, 63
 Doğu Roma, 6

E

Ebu'l-hayrat, 133
 Edirne Assomptionnistes Rahibeleri, 175
 Edirne Bostancıbaşılığı, 28
 Edirne Bostancıbaşısı, 67
 Edirne Bostancıbaşısı İsmail Ağa, 67
 Edirne Eyaleti, 30
 Edirne Helvası, 210
 Edirne İdâdisi, 128
 Edirne Kabı, 205
 Edirne Kadılığı, 28
 Edirne Merkez Hastahanesi, 177, 179
 Edirne Merkez Hastahanesi (Eski), 177
 Edirne Mutasarrıfı, 29
 Edirne Müşirliği, 29

Edirne Sancağı, 1, 2, 3, 5, 9, 12, 23, 24, 25, 30, 31, 32, 33, 35, 37, 39, 47, 48, 72, 75, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 109, 110, 112, 117, 122, 125, 136, 154, 158, 164, 195, 209, 210, 213, 215, 216, 217, 220, 225, 228, 230, 232, 236, 238, 239, 252, 253, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 263, 266, 268, 271, 272, 274

Edirne şehri, 1, 6, 8, 23, 28, 29, 40, 73, 83, 84, 100, 122, 136, 177, 216, 217, 218, 222, 243

Edirne Vilâyet Matbaası, 12, 156, 160

Edirne Vilâyeti, 5, 10, 12, 23, 24, 25, 30, 32, 73, 86, 94, 96, 99, 100, 110, 111, 112, 124, 129, 139, 156, 158, 162, 167, 173, 174, 176, 218, 222, 239, 240, 241, 261, 262, 270, 272, 274

Edrenaboli, 8

Ed-rene, 8

Edrenos, 8

Ekmekcizade Ahmet Paşa, 58

Emir Süleyman, 53, 60

Enez, 7, 8, 29, 204, 206, 209

Ergene Nehri, 251

Ermeni, 37, 43, 44, 45, 47, 72, 73, 75, 80, 83, 84, 91, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 108, 109, 115, 147, 148, 151

Eski Câmî, 42, 53, 54, 132, 134, 137, 157, 193, 225, 231

Eski Saray, 8, 50

Eski Zağra, 29

Esmâ Sultan, 67

Evkaf-ı Hümayun Nezareti, 107

Evliyâ Çelebi, 42, 49

Evliya Kasım Paşa Câmî, 57

Evros, 159, 162

Eyalet Meclisleri, 17

F

Fatih Sultan Mehmed Han, 8, 55, 57, 59, 60, 64

Fatma Hatun, 42, 66

Ferace, 210

Ferecik, 1, 29, 31, 48, 72, 90, 92, 93, 102, 215, 216, 225, 228

Feridun Ahmet Paşa, 69

Fındık Fakih, 42, 44, 66

Filiba, 23, 29, 30, 54, 204, 239, 242

Firuz Ağa Mescidi, 64

Fransız Hastahanesi, 170, 175

G

Gabrova, 34

Gayrimüslim Kıpti, 91

Gayrimüslim Mektepleri, 143

Gazi Mihal Bey Câmî, 56

Gelibolu, 5, 23, 30, 39, 90, 203, 205, 239

Gotlar, 6
 Groz, 76
 Gurebâ (Belediye) Hastahanesi, 171, 176
 Gülşeniler Zaviyesi, 58
 Gümülcine, 5, 29, 30, 39, 242

H

Habbâz Hacı Yusuf Ağa, 67
 Habib Hoca, 40, 70, 120, 176
 Hacer-ül Rûkn-i Yemânî, 54
 Hacı Ahmed İzzet Paşa, 25
 Hacı Alâeddin, 53
 Hacı Alamüddin Câmi, 61
 Hacı Bayram Veli, 54
 Hacı Bektaş-ı Velî, 49
 Hacı İzzet Paşa, 110, 127, 134, 139
 Hacı Osman Ağa, 69
 Hacı Salih Bey, 66, 135, 138
 Hacı Süle Çelebi bin Sinan, 58
 Hacı Süleyman Efendi, 25, 71
 Hacı Şerif Bey, 123
 Hacı Yusuf, 67
 Hadım Ali Paşa, 64
 Hadika-i Fünun, 162
 Haffaflar, 224
 Hafize Zübeyde Hanım, 124
 Hakkı Paşa, 68
 Halebî Câmi, 55
 Halise Hatun, 70, 120
 Hamidiye Mektebi, 131, 157, 244
 Hand Hatun, 64
 Hapishane (Cezaevi) Hastahanesi, 173
 Hasan Efendi, 63, 119, 136, 138, 186
 Hasanbeyli, 90
 Haseki Sultan, 49, 68
 Hatice Sultan Sarayı, 50, 63, 141
 Havsa, 1, 29, 31, 32, 33, 35, 37, 39, 48, 71, 72, 73, 74, 76, 85, 86, 88, 89, 90, 92, 95, 98, 99, 101, 102, 104, 117, 120, 121, 126, 136, 145, 166, 192, 212, 215, 216, 219, 220, 228, 229, 254, 255, 256, 260, 261, 263, 264, 266, 267, 268, 269, 271, 273
 Hayrabolu, 26, 29
 Hayri Efendi, 158, 159, 178, 194
 Hristos, 44, 45, 46, 74, 144, 147
 Hoca İlyas Câmi, 56
 Hocalar, 34, 36
 Hudavendigâr Câmi, 49
 Hun, 6
 Hüsnü Bey, 86, 88, 123, 181

I

- I. Murad, 7, 8, 49
 II. Abdülhamit, 54, 97, 183
 II. Mahmud, 16, 27, 160
 II. Murad, 41, 51, 52, 53, 54, 56, 70, 153, 204
 III. Selim, 15, 160
 İslahat Fermanı, 17, 18, 201, 202
 IV. Sultan Murad Han, 49

İ

- İbrahim Çelebi, 69
 İbrahim Efendi, 62, 120, 121, 140, 142, 173, 179, 184, 185, 186
 İbrahim Paşa Câmî, 59
 İbriktepe, 33, 37
 İbtidai Mektepleri, 110, 112, 113, 114
 İdâdiler, 107, 126
 İdare-i Nevahi Nizâmnâmesi, 21, 22
 İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Hakkında Tâlimat, 21, 305
 İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyet Nizâmnâmesi, 20, 21
 İmaret Câmî, 69
 İncik, 29
 İpsala, 29
 İsa Dede, 58
 İsmail Ağa Câmî, 67
 İstanbul, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 38, 39, 40, 41, 42, 45, 50, 51, 53, 58, 59, 68, 71, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 86, 90, 105, 106, 107, 108, 110, 117, 127, 129, 132, 134, 135, 139, 141, 146, 151, 153, 155, 160, 164, 165, 166, 167, 170, 176, 190, 194, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 209, 213, 214, 223, 225, 226, 227, 231, 232, 237, 238, 239, 243, 244, 247, 248, 249, 251, 253, 255, 256, 257, 264, 269
 İtalya, 45, 76, 194, 243

K

- Kabağağarnabud, 34, 36, 37
 Kabe-i Muazzama, 54
 Kâdirîhâne, 62
 Kadri Paşa, 51, 110, 127, 130, 131, 191
 Kaleiçi, 40, 41, 42, 81, 138, 143, 144, 147, 148, 149, 150, 166
 Kaliçe, 210
 Kara Yazıcı Hacı Ahmed Efendi, 59
 Karağağ, 36, 44, 116, 143, 175, 182, 195, 214, 219, 222, 223, 228, 242, 245
 Karacahalil, 33, 37
 Karakilise, 34, 36, 37
 Karantina, 167
 Katalunya, 76
 Katolik, 47, 80, 91, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 149, 150, 158, 159

Keşan, 29
 Kıpti, 42, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 91, 93, 96, 101, 102
 Kırğılar, 34, 36, 248
 Kırcaali, 1, 32, 33, 36, 40, 69, 73, 74, 76, 96, 98, 99, 101, 102, 104, 109, 119, 126, 136, 138, 165, 167, 177, 187, 188, 194, 195, 212, 219, 220, 229, 230, 235, 236, 242, 247, 248, 260, 263, 264, 266, 267, 268, 272
 Kırçasalîh, 33, 145
 Kırklareli, 1, 5, 29, 30, 31, 35, 39, 48, 72, 75, 85, 86, 88, 89, 90, 92, 102, 125, 215, 228, 229, 236, 255, 271
 Kışla-i Hümayûn, 68
 Kıyık, 40, 41, 42, 59, 62, 137, 143, 144, 148, 149, 153, 170, 175, 243
 Kız rüşdiyesi, 124
 Kızanlık, 29
 Kızılağaç, 1, 31, 35, 39, 48, 72, 85, 86, 88, 89, 90, 92, 102, 215, 216, 228, 271
 Kilise Câmî, 55
 Kirişhane, 40, 41, 57, 75, 111, 114, 143, 144, 148, 149, 166, 219
 Koğacılar Câmî, 66
 Kratova, 52
 Kulelibergos, 34, 37
 Kurucaviran, 34, 36
 Küçük Portukal, 45, 76
 Küpeli Câmî, 55

L

Lady Montagu, 164, 206, 224, 226
 Lala Şahin Paşa, 7, 26, 27
 Lârî Câmî, 61
 Latin, 47, 80, 96, 98
 Lefke, 34, 36, 204, 246
 Lübnan Nizâmnâmesi, 18

M

Maârif-i Umumiye Nezaretî, 107
 Maârif-i Umumiye Nizâmnâmesi, 107, 122
 Mahmud Paşa, 60, 72, 134
 Mahmudlu, 34, 37, 230
 Mahrusâ-i Edirne, 27
 Makedonyalılar, 6
 Makri, 31, 92, 93, 102, 215, 216
 Malkara, 29
 Manastır, 27, 33, 35, 83, 85, 91, 140, 214, 230, 235, 271
 Mandariçe, 34, 36
 Manyas, 133, 219
 Mayor, 45, 76
 Mehmed Ağa, 37, 43, 69, 196
 Mekteb-i İdadî-i Mülkî, 127
 Mekteb-i İdadî-i Rüşdiye Şubesi, 125

Mekteb-i Maârif-i Adli, 122
 Melce-i Eytam, 131, 166, 190, 191
 Memleket Meclisleri, 17
 Meriç, 7, 8, 54, 57, 59, 64, 68, 162, 169, 204, 214, 219, 242, 250
 Meriç nehri, 54, 204, 214, 219
 Metropoli, 74
 Mezid Bey, 43, 63, 192, 227
 Mezid Bey Mescidi, 63
 Mimar Sinan, 50, 59, 60, 61, 226, 304
 Muhassıllık Meclisleri, 16, 17
 Muradiye Câmî, 52, 53
 Muradiye Küçükpazar, 64, 67
 Muradiye Küçükpazarı Mescidi, 66
 Murahhashane, 75
 Musa Çelebi, 53, 65, 132, 134
 Mustafa Ağa, 62
 Mustafa Nuri Paşa, 29
 Mustafa Paşa, 31, 32, 39, 49, 60, 87, 89, 95, 104, 127, 149, 185, 198, 227, 228, 229, 235, 266
 Mutasarrıf, 21, 24, 25
 Muvazene defterleri, 278

N

Nafiâ Hazinesi, 238
 Nasuh Bey, 69
 Nikolaki Efendi, 25
 Nisâ Hastahanesi, 174
 Noktacı Câmî, 66
 Numune-i Terakki Mektebi, 152

O

Odrisya, 6
 Odrysler, 6
 Oniki Havariyun, 74
 Oreiste, 6
 Ores-Tas, 6
 Orestia, 6
 Orestiya, 6
 Ortaköy, 1, 32, 33, 36, 37, 39, 48, 70, 71, 73, 74, 76, 95, 98, 99, 101, 102, 104, 120, 126, 145, 165, 168, 177, 189, 194, 195, 212, 216, 219, 220, 229, 230, 233, 234, 243, 252, 253, 260, 263, 264, 266, 267, 268, 273
 Osmanlı Devleti, 1, 9, 12, 14, 15, 16, 21, 22, 47, 76, 77, 78, 79, 81, 107, 108, 110, 123, 141, 151, 160, 163, 166, 175, 176, 196, 202, 203, 205, 206, 236, 238, 243, 269, 270
 Osmanpaşalar, 34, 248

P

Pala, 211
 Panaiye, 44, 45, 46, 74
 Pastör usulü, 243
 Paşa Livası, 15, 27
 Pazarcık, 29, 204
 Peçenek, 6
 Pehlivan Panayırı, 232
 Pınarhisar, 1, 31, 35, 39, 48, 72, 85, 87, 88, 89, 90, 92, 102, 215, 228, 229, 230, 236, 271
 Piyade Kışlası, 179, 180
 Poliya, 76
 Polonya Azınlık Okulu “Polak Mektep”, 149
 Protestan, 47, 80, 96, 98, 99, 100

R

Raif Bey, 24
 Ramazan Ağa, 54
 Rauf Paşa, 110, 190, 223
 Reaya, 83, 84
 Reis-ül müderris, 133
 Rıza Efendi, 70, 120, 189
 Roma İmparatorluğu, 6, 237
 Rum, 25, 26, 28, 37, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 72, 73, 74, 80, 82, 83, 84, 90, 91, 93, 94, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 108, 109, 115, 143, 144, 145, 151, 155, 159, 165, 206
 Rumeli, 5, 19, 20, 26, 27, 42, 78, 82, 135, 203, 209, 211, 232, 258, 264, 270, 273, 274
 Rumeli Eyaleti, 26, 27, 42
 Rus, 1, 10, 25, 28, 31, 35, 40, 43, 48, 63, 66, 72, 79, 82, 85, 87, 93, 94, 102, 103, 123, 131, 141, 150, 154, 156, 160, 166, 170, 171, 175, 190, 192, 206, 208, 209, 221, 224, 229, 238, 242, 259, 262, 265, 271
 Ruslar, 8, 65, 171
 Rükni-i Yemânî, 54
 Rüstem Paşa, 52, 159, 226, 228
 Rüşdiyeler, 107, 122

S

Sadrazam Cevat Paşa, 97
 Saint-Louis, 175
 Saltık Nahiyesi, 34, 37
 Sancak İdare Meclisi, 24, 25
 Saraçhane, 40, 41, 42, 61, 65, 227
 Saraçlar, 68, 159, 194, 196
 Sarı Câmi, 67
 Sarıca Paşa, 41, 42, 43, 68, 134, 137
 Sarıhıdır, 33, 34, 37

Sefer Çelebi, 67
 Sefer Şah, 42, 49
 Sefîne-i Mevlevîyye, 52
 Selbükên, 34, 36, 230, 246
 Selçek Hatun binti Mürsel, 62
 Selçek Hatun Mescidi, 61
 Selçuk Hatun Mescidi, 61
 Selimiye, 37, 42, 49, 51, 59, 63, 111, 113, 124, 135, 141, 151, 154, 157, 171, 173, 225, 231
 Selimiye Câmî, 63
 Selmanlar Nahiyesi, 33, 34, 36
 Semâhane, 53
 Sevindik Fakih, 42, 43, 62, 127
 Seyyidî-zâde Hacı İbrahim Ağa, 67
 Sezai Hazretleri, 58
 Sığır Dili Pastırması, 210
 Sicill-i Nüfus Nizâm-nâmesi, 79
 Silistre Eyaletine, 29
 Silivri, 29, 30
 Sisilya, 45, 76
 Sitti Sultan Câmî, 60
 Soeurs de Charité de Ağram Mektebi, 151
 Sofya, 27, 42
 Sokollu Mehmet Paşa, 71, 136
 Sûfî Bayezid, 67
 Sultan Bayezid Han Veli, 51, 52
 Sultan Câmî, 60, 67, 151
 Sultan I. Ahmed, 227
 Sultan Mehmet (Çelebi), 53
 Sultan Selim Câmî, 49, 136
 Sultan Süleyman, 26, 52, 56, 60, 76, 224, 226
 Surp Karabet, 75
 Süle Çelebi Câmî, 58
 Süleyman Ağa, 62, 67
 Süleymaniye Câmî, 57
 Süleymaniye Küçükpazarı, 58, 222

Ş

Şaban Nahiyesi, 34, 36, 53
 Şarköy, 29
 Şayak, 210
 Şehit Mahmud Paşa, 60
 Şehsuvar Bey, 70
 Şeyh Fazlullah Efendi, 62
 Şeyh Fazlullah Efendi/Bostancıbaşı Süleyman Ağa Câmî, 62
 Şeyh Mesud Efendi Câmî, 65
 Şeyh Sadik Dede Zaviyesi-Câmisi, 57

Şeyhi Çelebi Câmî, 59
 Şeytan Kulu, 64
 Şücâeddîn Câmî, 56

T

Tahaffuzhane, 167
 Tahmishane, 214
 Tahrir-i Nüfus ve Emlaka Dair Nizâmnâme, 79
 Taht Şehri, 28
 Tahtakale Câmî, 66
 Takvim-i Vekâyi, 160
 Tanzimat, 9, 10, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 24, 29, 30, 77, 81, 107, 108, 127, 133, 155, 156, 160, 200, 201, 207, 237, 238, 256, 257, 269, 270, 271
 Tarlakapı, 58
 Taş Han, 227, 228
 Taş Odalar, 124
 Taşlık Câmî, 60
 Tekirdağ, 5, 23, 29, 30, 39, 176, 204, 209, 239
 Ters Lale, 50
 Tımar, 14, 237
 Tırnova, 166, 206
 Timurlar Nahiyesi, 34
 Timurtaş Paşa, 26, 27, 183
 Tirfelli, 84
 Toliya, 76
 Topal Paşa, 66
 Trak, 6
 Trakya, 2, 5, 27, 28, 78, 164, 170, 171, 177, 178, 180, 241, 258, 265
 Tuna Vilâyeti, 18, 19, 20, 156, 232
 Tuna Vilâyeti Nizâmnâmesi, 19, 20
 Tunca Nehri, 8, 57
 Tur-i Sina, 74
 Tüccar Hacı Nasuh, 66

U

Umur Bey, 44, 45, 46, 69
 Uscudama, 6
 Uzuncaabâd-ı Hasköy, 29
 Uzunkaldırım, 63
 Uzunköprü, 1, 29, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 39, 40, 48, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 85, 86, 88, 89, 90, 92, 95, 98, 99, 101, 102, 104, 119, 120, 125, 126, 136, 145, 149, 165, 168, 176, 192, 194, 198, 212, 215, 216, 219, 220, 223, 227, 228, 229, 235, 243, 250, 251, 252, 260, 263, 264, 266, 267, 268, 271, 272, 273

Ü

Üç Şerefeli Câmî, 51, 52, 130, 133

Üsküdar Nahiyesi, 33, 35, 48, 73, 83, 84, 85, 91, 95, 100, 117, 211, 215, 218, 228,
244, 260, 262, 265, 267, 268, 271
Üsküdarî Mahmud Efendi, 63

V

Vafiyadis Efendi, 158, 159
Vali muavinliği, 24
Vassa Efendi, 25
Vidin Sancağı, 29
Vilâyet-i Umumiye Nizâmnâmesi, 20
Vize, 30, 44

Y

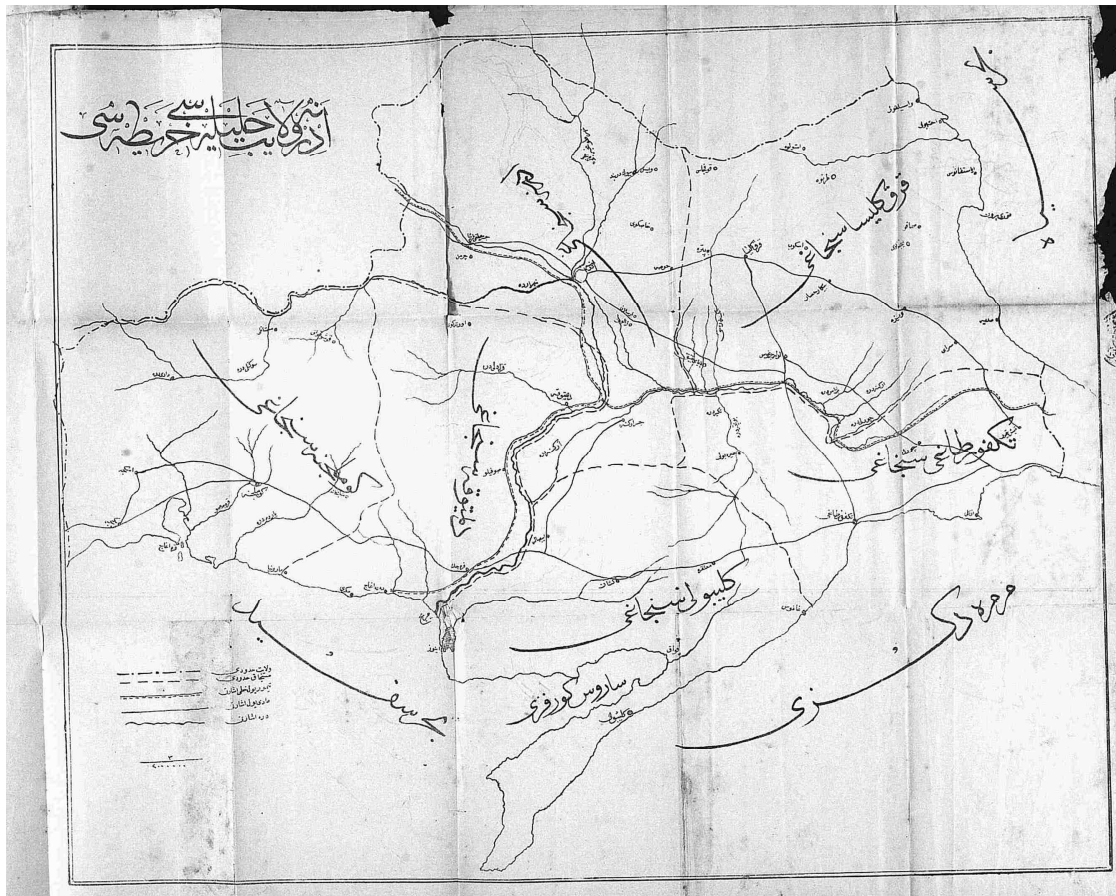
Yahudi, 41, 45, 47, 75, 76, 80, 83, 84, 90, 91, 93, 94, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 109,
115, 159, 165
Yahyalı, 34, 36
Yanbolu, 29
Yanbolu Nahiyesi, 29
Yemiş Kapanı, 225, 231

Yenice-i Karasu, 29
Yıldırım Bayezid Han, 54, 55, 69, 70, 132, 191
Yıldırım Câmî, 54
Yunanistan, 2, 5, 90

Z

Zirâat Meclisi, 238
Zoodohos, 74

EKLER

EK-2
EDİRNE VİLÂYETİ HARİTASI
SVE-H. 1300 (1883)

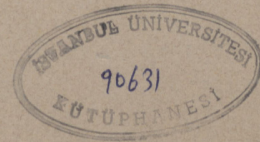
TARİH	DEFA	SAYFA SAYISI	BASIM YERİ
H. 1287 (1870)	1.	175	Vilâyet Matbaası-Edirne
H. 1288 (1871)	2.	184	Vilâyet Matbaası-Edirne
H. 1289 (1872)	3.	199	Vilâyet Matbaası-Edirne
H. 1290 (1873)	4.	320	Vilâyet Matbaası-Edirne
H. 1291 (1874)	5.	1+158	Vilâyet Matbaası-Edirne
H. 1292 (1875)	6.	152	Vilâyet Matbaası-Edirne
H. 1293 (1876)	7.	136	Vilâyet Matbaası-Edirne
1293 Malî (1877)	8.	173	Vilâyet Matbaası-Edirne
H. 1300 (1883)	9.	247	Vilâyet Matbaası-Edirne
H. 1301 (1884)	10.	285	Vilâyet Matbaası-Edirne
H. 1302 (1885)	11.	277	Vilâyet Matbaası-Edirne
H. 1303 (1886)	12.	286	Vilâyet Matbaası-Edirne
H. 1304 (1887)	13.	288	Vilâyet Matbaası-Edirne
H. 1305 (1888)	14.	293	Vilâyet Matbaası-Edirne
H. 1306 (1889)	15.	280	Vilâyet Matbaası-Edirne
H. 1307 (1890)	16.	278	Vilâyet Matbaası-Edirne
H. 1308 (1891)	17.	281	Vilâyet Matbaası-Edirne
H. 1309 (1892)	18.	5+258+380	Vilâyet Matbaası-Edirne
H. 1310 (1893)	19.	4+699	Vilâyet Matbaası-Edirne
1310 Malî (1894)	20.	1+265	Vilâyet Matbaası-Edirne
1311 Malî (1895)	21.	233	Vilâyet Matbaası-Edirne
1312 Malî (1896)	22.	255+3	Vilâyet Matbaası-Edirne
1313 Malî (1897)	23.	258+2	Vilâyet Matbaası-Edirne
1314 Malî (1898)	24.	262	Vilâyet Matbaası-Edirne
1315 Malî (1899)	25.	1+277	Vilâyet Matbaası-Edirne
1316 Malî (1900)	26.	277+2	Vilâyet Matbaası-Edirne
1317 Malî (1901)	27.	531+2	Vilâyet Matbaası-Edirne
1319 Malî (1903)	28.	2+1144+4	Vilâyet Matbaası-Edirne

Tablo 1, EK-3 EDİRNE VİLÂYETİ SÂLNÂMELERİ

Hasan Duman, *Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*

کتاب رسی

EK-4
EDİRNE RÜŞDİYE MEKTEBİ
 İ. Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi (90631/7)

EK-5
KIZLARA MAHSUS EDİRNE RÜŞDİYE MEKTEBİ
(TAŞ ODALAR MEVKİİ)
 İ. Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi (90455/10)

EK-6
DİMETOKA RÜŞDİYE MEKTEBİ
İ. Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi (90412/43)

EK-7
EDİRNE MEKTEB-İ İDADÎ-İ MÜLKÎ
 (Günümüzde Atatürk İlköğretim Okulu)
 İ. Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi (91074/8)

EK-8
EDİRNE ZİRÂAT MEKTEBİ
 İ. Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi (90425/18)

KAZA	MEDRESENİN İSMİ	MEVKİ	MÜDERRİS	TALEBE ADEDİ	MEDRESENİN KURUCUSU
Edirne	Peykler	Sultan Selim	Hasan Efendi	-	II. Selim
Edirne	Darülkurrâ	Sultan Selim	Hafız Rıfat	60	II. Selim
Edirne	Saraciye	Meydan	Sadık Efendi	30	Seraceddin Efendi
Edirne	Dersiâm	Kıyık	Hulusi Efendi	30	Hacı Mustafa Efendi
Edirne	Taşlık	Taşlık	Hüseyin Efendi	60	Ali Bey
Edirne	Sarıca Paşa	Sarıca Paşa	Hacı İsmail Efendi	55	Sarıca Paşa
Edirne	Yediyolağzı	Yediyolağzı	Hacı Habil Efendi	70	Hacı Hüsnü Efendi
Edirne	Küçük Medrese	Karga Baba	Sezai Efendi	30	Bevvab Sinan Efendi
Edirne	Eski Câmî	Eski Câmî	-	60	Çelebi Sultan Mehmet
Edirne	Ekmekçi Köy	Eski Câmî	Hafız Emin Efendi	50	Mustafa Efendi
Edirne	Orta Medrese	Üçşerefeli	Hafız Mehmet Efendi	60	II. Murad
Edirne	Saatli Medrese	Üçşerefeli	İsmail Efendi	50	II. Murad
Edirne	Sultan Bayezid	Sultan Bayezid	Hafız Halim Efendi	25	II. Bayezid
Edirne	Orta İmaret	Gazi Mihâl	-	10	Hacı Mehmet Fevzi Efendi
Edirne	Dâru'l-Hadîs	Dâru'l-Hadîs	Said Efendi	30	II. Murad

Edirne	Seyfullah Efendi	Süleymaniye	Hafız Osman Efendi	40	Seyfullah Efendi
Edirne	Lari Çelebi	Laleli	-	30	Menzilcioğlu Ali Ağa
Edirne	Hacı Veli Efendi	Laleli	-	-	Hacı Veli Efendi
Edirne	Defterdar	Kurşunlu Fırın	Hafız Ahmet Efendi	20	Ahali
Edirne	Yakub Paşa	Kaleiçi	Hafız Ahmet Efendi	20	Yakub Paşa
Edirne	Sinan Paşa	Beylerbeyi	Hafız Süleyman Efendi	60	Mîrîmiran Sinan Paşa
Edirne	Koğacılar	Koğacılar	Hasan Efendi	15	Hacı Salih Bey
Edirne	Hayriye	Küçükpazar	Mahmud Efendi	45	Hacı Ahmet Bey
Kırcaali	-	Kasabada	Abdülhalim Efendi	68	Hacı Osman Bey

Tablo 13, EK-9
EDİRNE SANCAĞINDA MEVCUT MEDRESELER
Maârif Sâlnâmesi, H. 1321, (6. Defa)

EK-10
EDİRNE ASKERÎ RÜŞDİYE MEKTEBİ
 (Günümüzde Orduevi'nin olduğu yer)
 İ. Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi (90455/25)

EK-11
EDİRNE ASKERÎ İDADÎ MEKTEBİ
 (Günümüzde Trakya Üniversitesi Makedonya Yerleşkesi)
 İ. Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi (90455/14)

KİTAP ADI/İÇERİĞİ	MEVCUT CİLT SAYISI	BAĞIŞLAYAN
Kur'ân-ı Kerîm	19	Sultan II. Selim
Tefsir	140	Sultan II. Selim
Havâşî	42	Sultan II. Selim
Ehadis	209	Sultan II. Selim
Fıkıh Usulü	78	Sultan II. Selim
Fetâvî	64	Sultan II. Selim
Fürû	224	Sultan II. Selim
Kelam	91	Sultan II. Selim
Hikmet	24	Sultan II. Selim
Ahlak	69	Sultan II. Selim
Tasavvuf	50	Sultan II. Selim
Belagat	74	Sultan II. Selim
Adab	13	Sultan II. Selim
Edebiyat	29	Sultan II. Selim
Mantık	77	Sultan II. Selim
Nahv	99	Sultan II. Selim
İlahiyat	10	Sultan II. Selim
Kıraat	24	Sultan II. Selim
Tarih	33	Sultan II. Selim
Sarf	7	Sultan II. Selim
Tıp	4	Sultan II. Selim
Vaz'î	2	Sultan II. Selim
Sarf	30	Çelebi Mustafa Paşa
Lugat	64	Çelebi Mustafa Paşa
Tıp	13	Çelebi Mustafa Paşa
Hesap ve Hendese	11	Çelebi Mustafa Paşa
Divan	52	Çelebi Mustafa Paşa
Muhtelif Kitap	288	Çelebi Mustafa Paşa

Kelam	32	Pehlivan İbrahim Ağa
Fetâvî	4	İsmail Efendi
Hikmet	9	Hasan Efendi
Muvaiz	63	Ali Hoca
Tasavvuf	27	Nuri Efendi
Belagat	36	Çolak Paşa
Adab	21	Esad Efendi
Mantık	35	Ayşe Hatun
Vazî	12	İbrahim Ağa
Nahv	69	Fatma Hatun
Sarf	58	Hacı Oğlu
Lugat	8	Menla Osman
Tıp	6	Menla Osman
Riyaziye	5	Menla Osman
Divan	9	Menla Osman
İlahiyat	13	Menla Osman
Tarih	11	Menla Osman
İnşa	4	Menla Osman
Urûz	5	Menla Osman
Kur'ân-ı Kerîm	3	Abdi Efendi
Tefsir	73	Hafız Mehmed Efendi
Ehadis	52	Hacı Osman Efendi
Fıkıh Usulü	31	Ali Efendi
Fürû	40	Ali Efendi
Toplam Cilt Sayısı	2.466	

Tablo 14, EK-12
SELİMİYE CAMİ'İ KÜTÜPHANESİNDE MEVCUT KİTAPLAR
(SVE-1319 Mali Senesi, s. 916-918)

EK-13
EDİRNE GUREBÂ (BELEDİYE) HASTAHANESİ
 İ. Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi (90455/26)

EK-14
EDİRNE GUREBÂ (BELEDİYE) HASTAHANESİ
 İ. Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi (90455/27)

EK-15
EDİRNE ASKERÎ MERKEZ HASTAHANESİ (YENİ)
İ. Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi (90425/10)

EK-16
EDİRNE ASKERÎ MERKEZ HASTAHANESİ (YENİ)
(Günümüzde Mevcut Durumu)

EK-17
DİMETOKA ASKER HASTAHANESİ
İ. Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi (90412/46)

EK-18
CİSR-İ MUSTAFA PAŞA ASKER HASTAHANESİ
İ. Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi (90412/26)

EK-19
KIRCAALI ASKER HASTAHANESİ
İ. Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi (90412/10)

EK-20
ORTAKÖY ASKER HASTAHANESİ
İ. Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi (90412/37)

EK-21
ORTAKÖY ASKER HASTAHANESİ
İ. Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi (90412/38)